DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

IAN HODDER • Çatalhöyük Leoparın Öyküsü

YKY

Çatalhöyük

Leoparın Öyküsü

Türkiye'nin Kadim "Kasaba"sının Gizemleri Günışığına Çıkıyor

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

Ian Hodder

Çeviren: Dilek Şendil

3. baskı

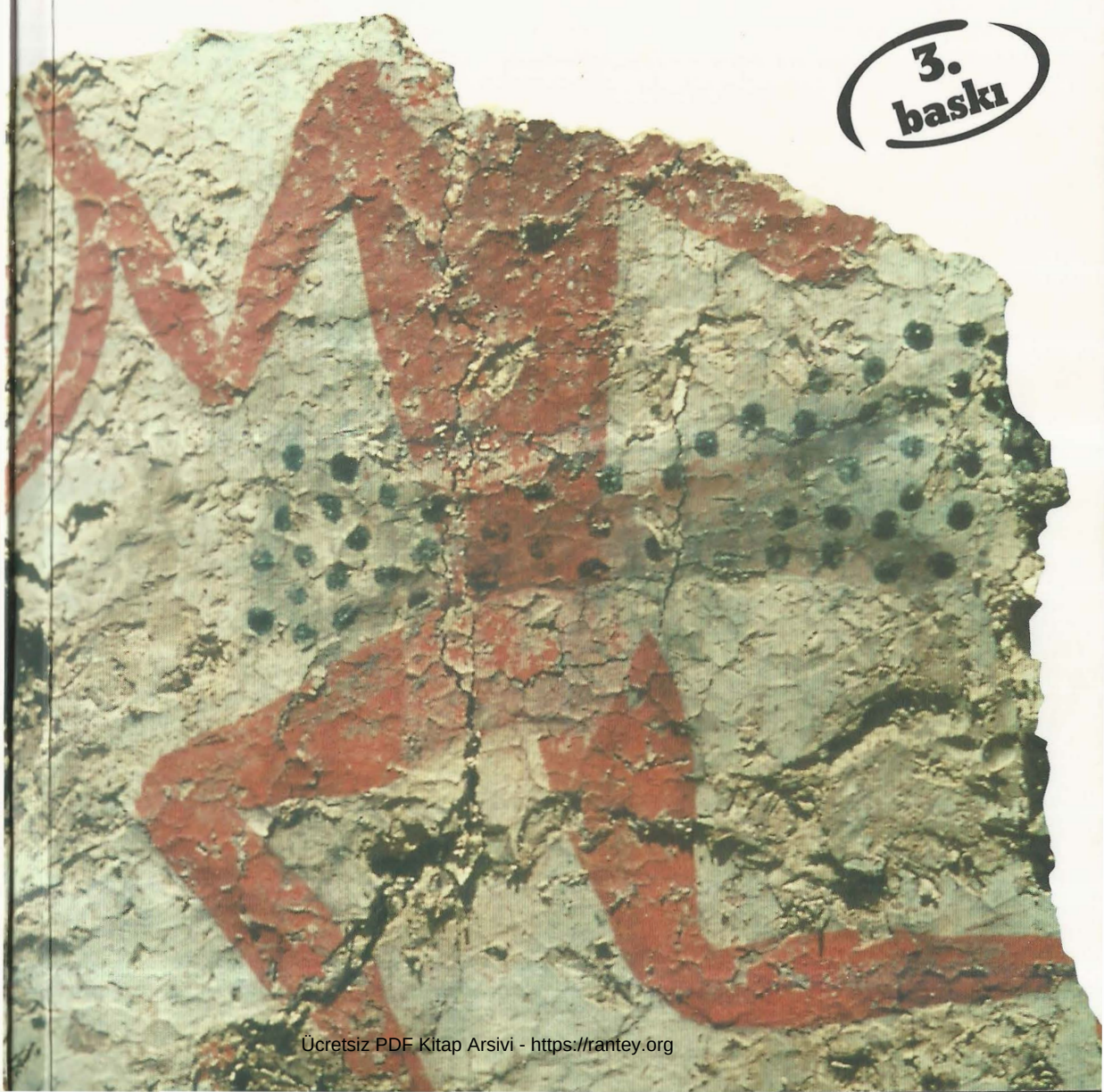

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÇATALHÖYÜK
LEOPARIN ÖYKÜSÜ
Türkiye'nin Kadim "Kasaba"sının Gizemleri
Günışığına Çıkıyor

Ian Hodder 1948 yılında Bristol, İngiltere'de doğdu. Üniversite eğitimini Londra Üniversitesi'nde tamamlayan Hodder, burada James Mellaart'ın öğrencisi oldu. 1975 yılında Cambridge Üniversitesi'nde "Arkeolojide Mekânsal Analiz" alanında hazırladığı doktora tezini verdi. 1974-1977 yılları arasında Leeds Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalıştıktan sonra Cambridge'e döndü ve 1996 yılında Arkeoloji Profesörü oldu. 1999 yılında Stanford Üniversitesi'nde, Kültürel ve Sosyal Antropoloji Bölümü'nde çalışmaya başladı. Arkeoloji kuramı üzerine yaptığı çalışmalar, özellikle "süreç sonrası" incelemeleriyle tanınır. Ayrıca Neolitik Avrupa, etnoarkeoloji ve sembolik ve yapısal arkeoloji konusunda da önemli çalışmaları vardır. 1993 yılından beri Çatalhöyük kazılarını yöneten Hodder, 2002 yılında Kültür Bakanlığı tarafından Türk arkeolojisine yaptığı bilimsel katkılar için ödüllendirilmiştir.

Dilek Şendil Kadıköy Maarif Koleji ile İstanbul Üniversitesi Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. Dilimize kazandırdığı 70'i aşkın kitap arasında yayınevimizden çıkmış çevirileri: Ian Hodder *Çatalhöyük: Leoparın Öyküsü* (2006), Gerald MacLean, *Doğuya Yolculuğun Yükselişi: Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz Konukları* (2006), John Gray, *Saman Köpekler: İnsanlar ve Diğer Hayvanlar Üzerine Düşünceler* (2008), Alberto Manguel, *Geceleyin Kütüphane*, Tony Judt, *Savaş Sonrası: 1945 Avrupa Tarihi* (2009), *Kötülük Kol Gezerken* (2011) ve *Anılar Şalesi* (2013), Stella Rimington, *Kaçak Avı* (2009) ve *Gizli Ajan* (2010), Martin Amis, *Görüş Evi* (2010), Kate Atkinson, *Güzel Haber Ne Zaman Gelir* (2012), Janet Souter, *O'Keeffe*, Ian Rankin, *Başkasının Mezarı* ve *Ölüleri Anmak* (2014).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

IAN HODDER

ÇATALHÖYÜK

LEOPARIN ÖYKÜSÜ

Türkiye'nin Kadim "Kasaba"sının Gizemleri Günışığına Çıkıyor

Çeviren
Dilek Şendil

YAPI KREDİ YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yapı Kredi Yayınları - 2343
Sanat - 131

Çatalhöyük - Leoparın Öyküsü / Ian Hodder
Özgün adı: Çatalhöyük - The Leopard's Tale
Çeviren: Dilek Şendil

Kitap editörü: Betül Kadıoğlu - Nihat Tekdemir
Düzelti: İncilay Yılmazyurt

Kapak tasarımı: Nahide Dikel
Grafik uygulama: Elif Rifat

Baskı: Bilnet Matbaacılık ve Ambalaj San. A.Ş.
Dudullu Organize San. Bölgesi 1. Cad. No: 16 Ümraniye-İstanbul
Tel: 444 44 03 • Fax: (0216) 365 99 07-08 • www.bilnet.net.tr
Sertifika No: 31345

1. baskı: İstanbul, Mayıs 2006
3. baskı: İstanbul, Nisan 2017
ISBN 978-975-08-1093-7

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2014
Sertifika No: 12334
© 2006 Thames & Hudson Ltd, London

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Kemeraltı Caddesi Karaköy Palas No: 4 Kat: 2-3 Karaköy 34425 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

Önsöz • 7

Birinci Bölüm
Geçmişe Yolculuk ve Yol Arkadaşları • 21

İkinci Bölüm
Leopar Bilmecesi • 47

Üçüncü Bölüm
Gizemli Cazibe • 73

Dördüncü Bölüm
"Kasaba" • 91

Beşinci Bölüm
Ev • 109

Altıncı Bölüm
"Tarih"in İcadı • 141

Yedinci Bölüm
Açığa Çıkarma, Takas ve Üretim • 169

Sekizinci Bölüm
Maddesellik, "Sanat" ve Elçilik • 185

Dokuzuncu Bölüm
Kadınlar ve Erkekler, Yaşlılar ve Gençler • 207

Onuncu Bölüm
Kişilik ve Bireysellik • 219

On birinci Bölüm
Değişen Maddesel Bağlar ve 'Tarımın Kökenleri' • 233

Sonsöz
"Bir Leopar Kemiği Bulduk" • 259

Notlar • 262
Kaynakça • 270
Teşekkürler • 280
Resimlerin Kaynağı • 283
Dizin • 284

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Shahina'ya…

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Önsöz

Çatalhöyük'te bulunan 21 metre yüksekliğindeki höyüğe her çıktığımda yüreğim kıpır kıpır eder. 1993 yılından beri yazları burada çalışmama rağmen o topraklarda her adım atışımda dizlerimin bağı çözülür. Ne de olsa altımdaki toprak 9000 yıl kadar önce nüfusu 3000 ile 8000 arasında olan bir yerleşimin büyüleyici ayrıntılarını barındırır. 13,5 hektarlık bir alana yayılmış olan kent MÖ 7400-MÖ 6000 yılları arasında 1400 yıl boyunca varlığını sürdürmüştü.[1] Halk eski evlerini terk edip onları toprakla örttükten sonra üstüne yenilerini yaptıkça 18 katlı bir yerleşim alanı oluştu. Çatalhöyük'ün gizemli yanlarından biri de daha o çağlarda –insanoğlunun köylere kalıcı olarak ilk yerleştiği ve bitkileri kültüre alıp hayvanları evcilleştirmeye başladığı bir dönemde– bu kadar geniş ve uzun ömürlü bir yerleşim yeri olmasıdır.

1950'lerin sonu, 1960'ların başında bu ören yeri James Mellaart tarafından ilk kez bulunup kazılara başlandığında, buldukları karşısında dünya şaşkına dönmüştü. Çalışmalarını İngiltere'de sürdüren Mellaart tarımcılık yapan ilk köylerin, düşünüldüğü gibi yalnızca Doğu Akdeniz'de ve Ortadoğu'nun komşu bölgelerinde değil, Orta Anadolu'da da varolduğunu göstermek üzere kolları sıvamış genç bir bilim adamıydı. Çatalhöyük'teki her yerleşim katmanında yaptığı kazılarda ortaya çıkan evlerin sayısı 30'u buluyordu – toplamda sayıları 160'ı bulan bu yapıların hepsi farklı zeminlerde yer almaktadır (Zemin VI'da yapılan kazıların bir bölümü Şekil I'de gösterilmiştir). Benim başkanlığını yaptığım bugünkü proje 80 binanın daha kazısını yapmayı planlamaktadır. Mellaart ve bizim bulduğumuz yerleşim alanında yaşayan insanlar bize çok benziyorlardı – yalnız tür olarak değil yiyeceklerini yetiştirme, hayvanları avlama, aletler ve binalar yapma biçimleri de benziyordu. Her binada tahminen 5-10 kişi yaşıyordu. Evler elişleri yapmak, yemek pişirmek, beslenmek, uyumak gibi günlük hayatın geçtiği ana oda ile ambar ve yiyecek hazırlamak

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

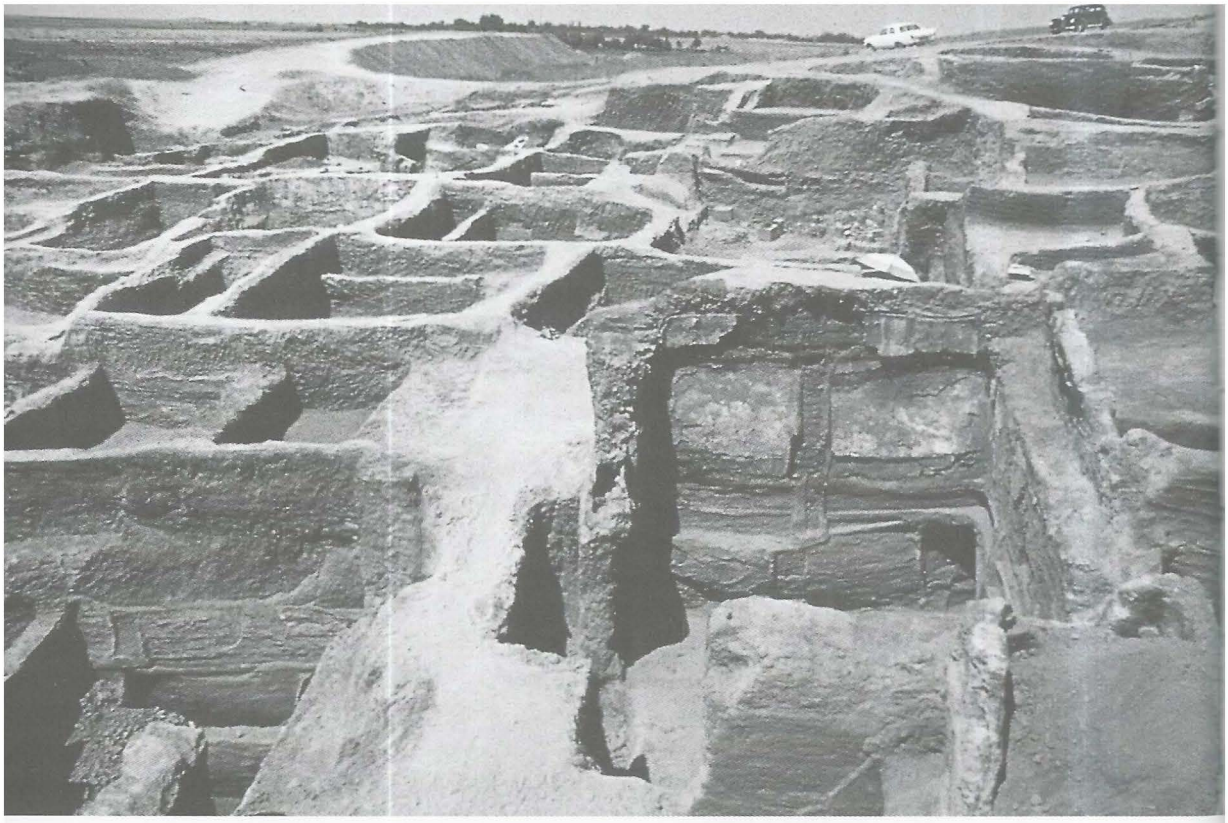

1. 1960'larda James Mellaart'ın Çatalhöyük'te yürüttüğü yoğun kazılar

için kullanılan yan odalardan oluşuyordu. O dönemdeki bir yerleşim alanı için bu standart sayılırdı, ancak burası diğerlerinden çok daha genişti.

Öte yandan Çatalhöyük'ün birtakım ayırt edici özellikleri de bulunuyordu, Mellaart'ı izleyenleri bu kadar şaşırtan da bunlardı. Halkın yaşadığı evler birbirine bitişikti, dolayısıyla arada ya birkaç sokak vardı ya da hiç yol geçmiyordu. Evlere damlardan girilir, merdivenlerden iç mekânlara inilirdi. İç mekânları duvar resimleri, kabartmalar, heykeller gibi sanat eserleri kaplardı. Bunların aralarında, kimilerinin Ana Tanrıça kültünü gösterdiğini düşündüğü çarpıcı kadın figürleri vardı. Halk ölülerini evin zeminine gömerdi. Mellaart bu yerleşimi bulmakla ilk tarımcı toplulukların yalnızca Doğu Akdeniz ve Mezopotamya'da varolmadığını kanıtlamakla kalmamış, aynı zamanda gizemlerle dolu, incelikle tasarlanmış bir sembolizm sergileyen bir yerleşim bulmuştu. Mellaart kazı çalışmalarını 1961-65 arasında dört yıl sürdürmesine rağmen bu geniş ören yerinin yalnızca küçük bir bölümünü ortaya çıkarabildi; 1993 yılından bu yana benim başkanlığımda yürütülen kazılardaysa ortaya çıkarılan alan ancak alanın yüzde 5'ini kapsayacak oranda genişlemiştir. Bu yüzden, höyükte yürürken ayaklarımın altında, burada yaşamış insanların yaşam biçimlerinin ve uzun zaman önceki dünyayla ilgili düşüncelerinin anahtarı olacak, keşfedilmeyi bekleyen sanat eserleri ve simgelerle dolu gün ışığına çıkmamış binlerce yapı bulunduğunu biliyordum.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Önsözün ilerleyen paragraflarında ve kitabın daha sonraki bölümlerinde bu ören yerini sizlere daha ayrıntılı tanıtacağım, ama şimdilik bu büyüleyici topraklarda çalışan arkeologların kazdıkça karşılaştıkları bilmecelere somut bir örnek vermekle yetineceğim. Başlamak istediğim veri tablosuyla Çatalhöyük'teki sanat ve sembolizm anlayışının önemli bir parçası olan ve anlatacağım öykünün odak noktasını oluşturan leopardan söz edebileceğim. Aşağıdaki tablo yerleşim yerindeki hayvan toplulukları üzerinde çalışan Nerissa Russell ve Stephanie Meece tarafından hazırlandı. İkisi de 1995-99 yılları arasında kazı yapılan alanlarda elde edilen bulguları araştıran ekipte yer almışlardı.

Tabloda dört sütun veri var. İlk sütun Çatalhöyük'teki yapıların duvarlarında bulunan resimlerdeki farklı memeli türlerinin oranlarını gösteriyor. Bu örenin iyi bilinmesinin ve geniş kitlelerin ilgisini çekmesinin başlıca nedeni duvar sanatına şaşırtıcı ölçüde ağırlık verilmiş olmasıdır. Evlerin duvarları sık sık beyaz yumuşak çamurla sıvanır, bu sıvanın üstüne de hem geometrik şekiller hem de simgesel sahneler resmedilirdi. Resimlerin ana teması boğa, katır, geyik ve yaban keçisi gibi yabanıl hayvanlardır. Leopar resimlerinin tabloda yüksek oranda gösterilmesinin nedeni, üstlerine belirgin kuyrukları olan benekli leopar postları giymiş (örnek için bkz: Levha 1), bazıları sakallı insan tasvirlerinin de olmasıdır. Leoparların daha belirgin başka tasvirlerinin de bulunması, ayrıca yakın tarihe kadar Türkiye'de hâlâ leoparların görülmesi nedeniyle bu giysilerin leopar postu olduğu düşünülmektedir. Bir de, yine leo-

Tablo 1 Çatalhöyük'te değişik yerlerde bulunan memeli türlerinin oranı

	Resimler	Rölyefler	Yerleştirme/tabaka	Hayvan kalıntıları
Kirpi	%0	%0	%0	<%1
Yaban tavşanı	%0	%0	%0	%1
Kurt	%0	%0	%1	<%1
Köpek	%1	%0	2%	%5
Tilki	%0	%0	%1	%2
Ayı	%1	%0	%1	<%1
Kemirgen	%0	%0	%1	<%1
Yaban kedisi	%0	%0	%0	<%1
Leopar	%65	%35	%0	%0
Katır	%6	%0	%1	%8
Yaban domuzu	%3	%0	%13	%3
Alageyik	%1	%0	%1	<%1
Kızıl geyik	%12	%0	%1	%1
Karaca	%0	%0	%0	<%1
Sığır	%1	%46	%54	%15
Keçi	%10	%0	%11	%9
Koyun	%0	%19	%13	%56

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

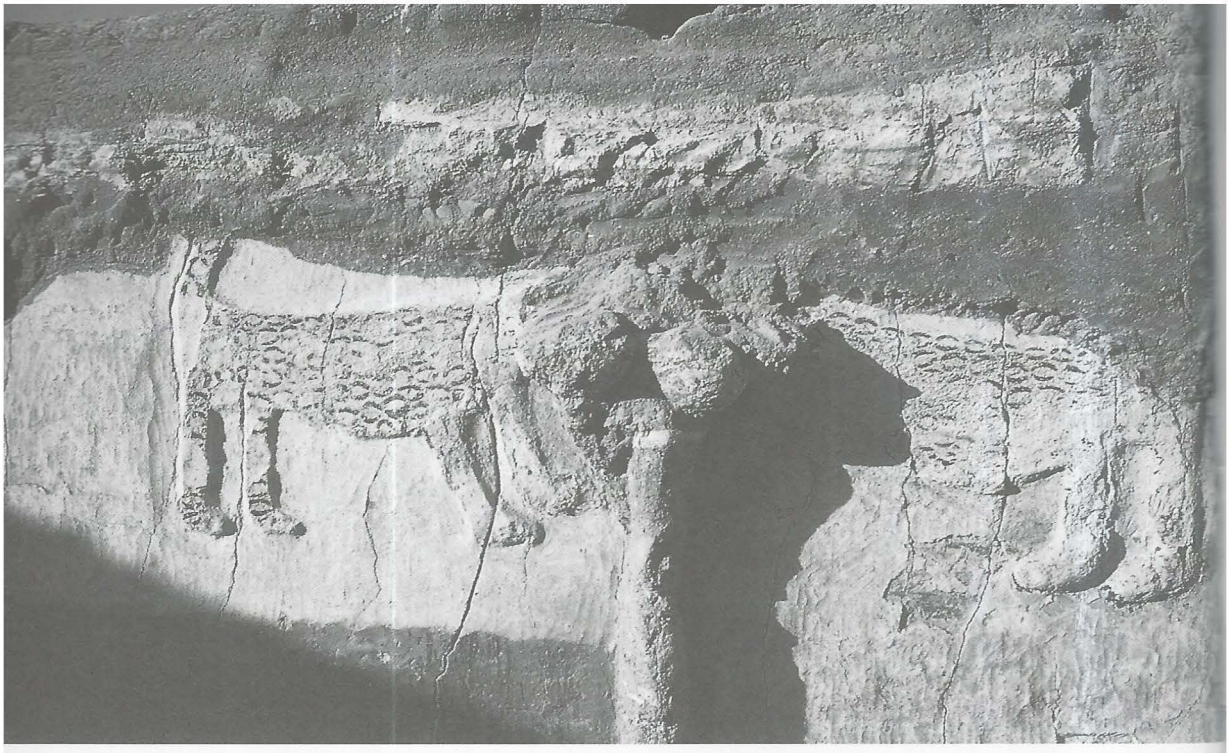

2. Boya "benekli" katmanlardan birkaçını gösteren bir çift leopar kabartması. James Mellaart bu kabartmayı 1960'lardaki kazılarda bir binanın batıya bakan duvarında bulmuş ve "Tapınak VII.44" adını vermişti.
3. Yaban öküzü boynuzlarıyla doldurulmuş bank. Eskiden özün içi boynuzla kaplı olmalıydı, dolayısıyla muhtemelen daha büyüktü.

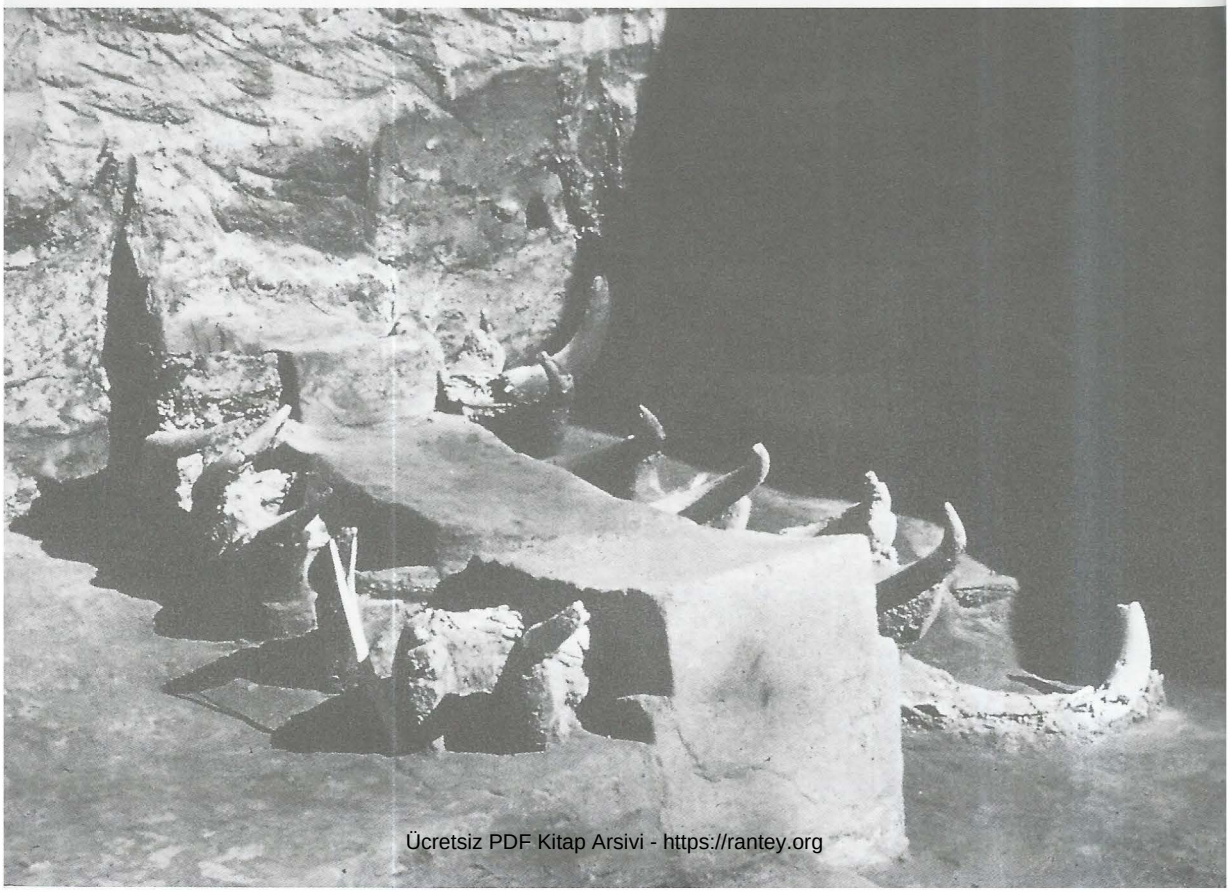

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

par postu ya da leopar derisine benzetilerek yapılmış giysiler giyen kil ve taştan yapılma, aralarında kadın figürlerinin de olduğu insan heykelcikleri vardır.

Çatalhöyük'te resimlerden başka duvarlarda çamurdan hayvan kabartmaları da görülür. Bu kabartmaların çoğu sonradan boyanmıştır. İkinci sütundaki veriler bu rölyeflerdeki farklı hayvan türlerinin oranlarını göstermektedir. Sığır kabartmaları daha sık görülmekle birlikte buradaki leopar da çok iyi tasvir edilmiştir. Leopar figürleri, Şekil 2'de olduğu gibi kafa kafaya vermiş çiftler halinde görülürler. James Mellaart'ın bulgularında leoparların üstünde birkaç kat boya vardı. Kabartmanın biçimi aynı kalsa da benekler her boyamada değişebiliyordu. Russell ile Meece'in yaptığı bütün çalışmalarda resimlerde ve kabartmalarda görülen hayvanları tanıma sorunu yaşanmıştı. Bu benekli hayvan çiftleri genellikle leopar diye kabul edilmekle birlikte tasvirler açık değildir. Stilize edilmiş görünümlerinden dolayı (eskiden Ortadoğu'da[2] yaşamış olan) çita ya da benekli köpek, hatta "süslü" aslan oldukları bile düşünülebilir.

Üçüncü sütundaki veriler duvarlara döşenen farklı hayvan türlerinin önemini vurgulamaktadır. Çatalhöyük'teki yapılarda boğa ve hayvan kafaları, boynuzları, dişleri vb. duvarlara gömülmüş, payandalara (örn. Şekil 3) yerleştirilmiş ve alçıyla şekillendirilmiş halde bulunmaktadır. Özellikle sığır kafatasları evlere getirilir, kafaları alçıya alınır ve ortaya çıkan "bukranium" (gömme boğa kafatasları) duvarlara yerleştirilirdi (bkz: Levha 17). Daha sonra göreceğimiz üzere leopar kemikleri hiçbir zaman yerleşim alanına getirilmediğinden duvara gömme işlemi leoparlara yapılmamıştı.

Çatalhöyük'te yaptığımız kazılar sırasında elde ettiğimiz başlıca veriler arasında hayvan kemikleri de yer alır. Bunlar çöplük alanda ya da evler arasındaki "mezbelelikte" ocaklardan gelen çerçöp ve taş aletler, heykelcikler, çanak çömlek, değirmen taşı gibi diğer süprüntüler içinde bulunur. Evlerde de hayvan kemiklerine rastlandığını ileride göreceğiz. Tablodaki dördüncü veri sütunu hayvan tasvirlerini değil kazılarda ortaya çıkarılan bu hayvan kemiklerini gösterir. Kemikler toprak altından çıkarıldıktan hemen sonra kazı alanında kurulan hayvan laboratuvarında incelenip tanımlanmaktadır. Bu tablo hazırlandığı sıralarda Çatalhöyük'teki hayvan araştırmaları ekibinin incelediği ve hangi hayvan sınıfından olduklarını saptadığı kemiklerin sayısı 24.190'i bulmuştu. Ne var ki bunların arasında tek bir leopar (*Panthera pardus*) kemiği bile yoktu. Dahası büyük kedilerin hiçbirine ait kemik bulunmadı. Duvar resimlerinde de görüldüğü üzere Çatalhöyük'ün sakinlerinin leopar postlarını giymek için bölgeye getirdiği düşünüldüğünde, bu nokta çarpıcıdır. Postlar bir yere taşınırken bacak kemikleri genellikle üstünde olurdu. Oysa leoparların bacak kemiklerine de rastlanmamıştır.

Bu da veri tablosunda karşımıza çıkan bir bilmece. Bu kadar çok leopar tasviri olmasına rağmen neden tek bir leopar kemiği bile bulunamamıştı? Russell ile Meece yaptıkları analiz ve ölçümlerdeki belirsizliklerin varlığını işaret etmeye özen göstermektedirler. Çoğu hayvan tasvirini yorumlamak güç olduğu kadar sınıflandırma yapmak da epey zordur. Yukarıda da değindiğim gibi leopar kabartmaları aslında çita, aslan ya da simgesel nedenlerle süslenmiş

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

köpek tasvirleri bile olabilir. Ancak büyük yabanıl kedilerden hiç olmazsa birinin tasvir edilme olasılığı epey yüksektir. Diyelim ki kabartmalardaki figürler yanlış yorumlanıp leopar diye düşünüldü, ortada hâlâ çok açık bir bilmece var: Bazı büyük yabanıl kediler tasvir edilmesine rağmen büyük yabanıl kedilere ait hiç kemik bulunmaması. Ayrıca diğer hayvanlarla ilgili de çok belirgin çelişkiler söz konusu. Örneğin, hayvan topluluğu arasında başı çekmelerine rağmen bir tek koyun resmine rastlanmaz.

Bu durumu nasıl yorumlayabiliriz? Nasıl bir öykü anlatabiliriz? Birkaç faktörün etkili olduğu düşünülebilir. İlkin, belki de leoparlar hiç öldürülmemişlerdi, bir mitin odak noktasını oluşturuyorlardı. Çatalhöyük'te bulunan sanatın, göreceğimiz gibi, mit ve anılar kadar gerçeği temsil etmeyen birkaç yönü bu savı destekleyecektir. Belki leopar da bir mitin o kadar önemli bir parçasıydı ki, öldürülmüyordu. Bir başka olasılık da leoparların öldürülüp derilerinin soyulması, ama kemiklerinin yerleşim alanına getirilmemesiydi. İnsanoğlunun avcılık ve leş yiyicilikte büyük avları yiyen leoparlarla (ya da diğer yabanıl kedilerle) rekabete girmiş olması da mümkündür. Onlarla karşılaşmış, kendi yiyeceklerini korumak için bu hayvanları öldürmüş olabilirler. Koca bir leopar gövdesini ya da bir başka yabanıl büyük kediyi yerleşim alanına taşımak kolay olmasa gerek, ama yaban öküzlerini ve atları getirdiklerini biliyoruz. Hayvanın derisini uzakta soyup yerleşim alanına yalnızca postunu getirmek daha az çaba gerektirirdi. Ören yerinde görülen diğer kürklü hayvanların baş ve ayak kemikleri vardır, çünkü bunlar derinin üstünde bırakılırdı. Eğer leoparlar yerleşim alanından uzakta öldürülüp derisi getirildiyse, demek ki leşler yalnızca yüzülmekle kalmıyor, yerleşim yerinden uzakta tepeden tırnağa parçalanıyordu. Üçüncü bir olasılık da yerleşim yeri sakinlerinin öldürdükleri büyük hayvanın etini heba etmek istememesi olabilir. Belki de hayvanı yerleşim alanına getirir, hem derisinden hem de etinden yararlanır, sonra da kemiklerini hiçbir arkeolojik iz bırakmayacak şekilde yok ederlerdi. Örneğin, kemikler yerleşim yerinden uzağa atılmış ya da küle dönüşecek şekilde yüksek ısıda yakılmış olabilirdi. Arkeologlar kemik küllerinden hangi hayvana ait olduklarını saptayamazlar.

En akla yatkın senaryo bu üç olasılığın karışımı olabilir. Leoparların (ve diğer yabanıl kedilerin) geçmiş ve yakın tarihte Türkiye'de görüldüğünü biliyoruz. İkinci olasılıktaki gibi yerleşim yeri sakinlerinin büyük av hayvanlarının ölülerini ele geçirmek için leoparlarla ve akbabalarla rekabet etmeleri söz konusudur. Fakat (ilk olasılıkta belirtildiği gibi) büyük kedilere özel bir simgesel anlam yüklendiğinden onların kemikleriyle etlerini yaşam alanına getirmek tabu olarak görülmüş olabilir. Çatalhöyük sakinlerinin yemek pişirirken kemikleri yaktıklarını biliyoruz, ancak üçüncü olasılıkta varsayıldığı gibi kemikleri (hele eklemlerin kalın bölümlerini) geriye hiç iz bırakmadan yakarak tamamen yok etmek zordur. Bir başka olasılık da hem leoparların hem postlarının az bulunmalarının, ayrıca kemiklerin yoğun işlemlerden geçirilmelerinin sonucu olarak arkeolojik kalıntılar arasında sıkça görülmemeleridir. Bunda da kemiklerin seyrek görülmesiyle tasvirlerin çokluğu arasında bir çelişki karşımıza çıkmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tablo 1 ile ilgili diğer konulara daha sonra döneceğiz. Ören yerinde bulunan kemiklerle duvar resimlerinde yer alan tasvirler arasında daha pek çok farklılık söz konusu. Fakat leoparla ya da yabanıl büyük kedilerle ilgili en belirgin çelişki resimlerle kemiklerin ilişkisi. Bu da bize hayvanlara özel bir anlam yüklendiğini düşündürüyor. Çatalhöyük'te leoparlarla ilgili ne tür inanışların ve mitlerin geliştirildiğini hiçbir zaman tam olarak bilemesek de, orada yaşamış insanların sahip oldukları değer yargılarına, tabularına ya da yasaklarına yakın birtakım anlamlar çıkarabiliriz. Bu kitabın amacı Çatalhöyük'te karşımıza çıkan bu ve diğer bilmecelere akla yatkın çözümler bulmaktır. Taşlar yerine oturdukça sizlere 9000 yıl öncesinin incelikle işlenmiş simgeler dünyasının eğerler, acabalarla da olsa, karanlık kalmış noktalarının da yeniden kurulabileceğini göstermeyi umut ediyorum. Kısmen ve bir deneme olarak da olsa, ilerleme kaydedilebilir.

Bu bilmecenin çözümü neden önemli? Çatalhöyük ile oradaki zengin ve karmaşık sembolizm neden önemli? Önsöze başlarken bu sorulara kısaca yanıt vermiştim, fakat daha ayrıntılı yanıt verebilmek için yerleşim alanının keşfine ve çeşitli toplumlarda kimler için önem kazandığına bakmalıyız.

Arkeologlar bir ören yerini keşfettiklerinde "gerçek" bir keşif yapmış gibi konuşurlar. Ne var ki pek çok ören yeri gibi Çatalhöyük de Batı dünyasınca yeni öğrenilmiş olsa da yerel halkın uzun zamandır bildiği bir yerdi. Adını

4. Çatalhöyük'ün genel planında Doğu ve Batı Höyükleri. Doğu Höyüğü büyük ölçüde Neolitik döneme, Batı Höyüğü de daha çok Kalkolitik döneme tarihlenmektedir. Ana kazı alanları işaret edilmiştir – Doğu Höyüğü'nün ayakta kalan ve kapsamlı olarak araştırılan alanlarının %95'ine henüz dokunulmamıştır.

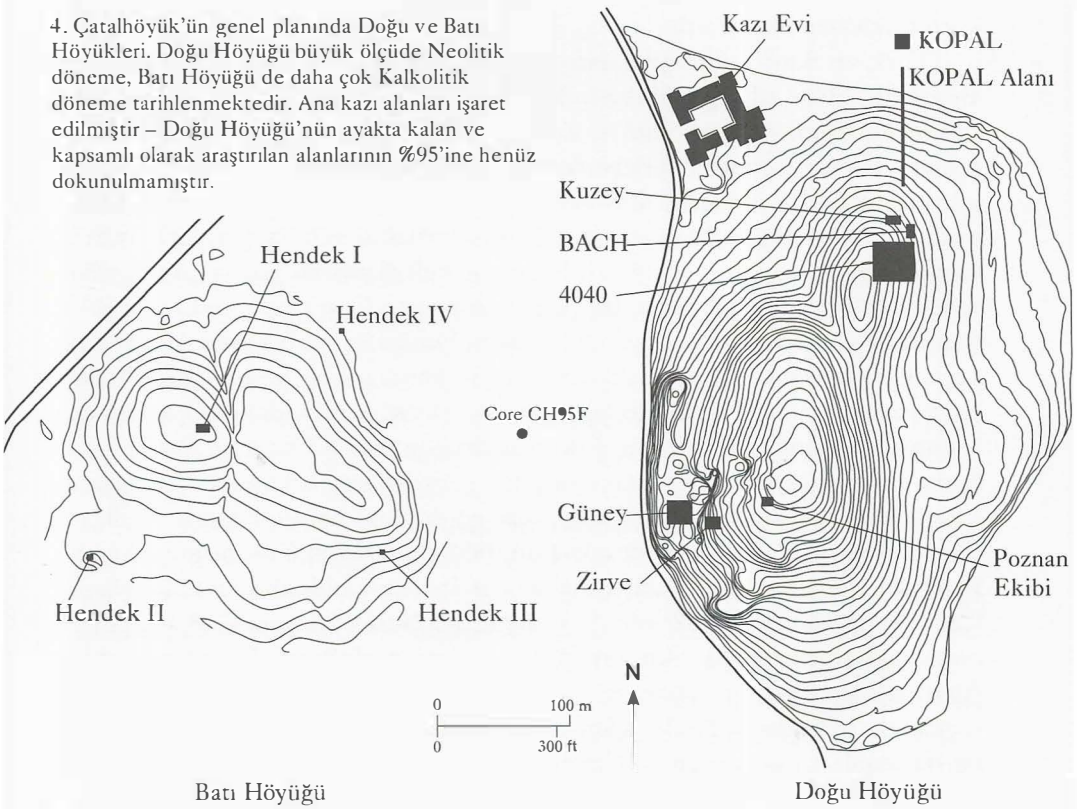

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

onlar koymuşlardı. "Çatalhöyük" terimi "çatal tümsek (hörgüç)" anlamına gelir, Çumra kasabasından güneye uzanan yolun tümsekte üç kola ayrılmasından ötürü bu adı uygun görmüşlerdi herhalde. Sola ayrılan yol, sonradan söz edeceğimiz ve yürütülen kazılarda çalışan yerel halkın geldiği Küçükköy adındaki komşu köye gider. Bir yol sağa ayrılır. Tam o noktada Çatalhöyük'ün aslında iki tümsekten oluştuğu göze çarpar (Şekil 4). Ünlü olan ana tümsek Neolitik döneme tarihlenir ve Doğu Höyüğü (Levha 2) diye bilinir. Doğu Höyüğü'nün devamındaki Batı Höyüğü'ne yerli halk Küçük Höyük adını vermiştir, tarihlemesi Tunç Çağı ya da Kalkolitik döneme işaret etmektedir. Bu ikinci yol iki tümsek arasından kıvrılarak Karkın köyüne uzanır. Eskiden Doğu Höyüğü'nü keserek kuzey ve güney yükseltileri ya da yamaçları arasındaki oyuk boyunca üçüncü bir yol uzanırmış, fakat 1960'lardaki kazılarda Doğu Höyüğü'nün ayrılmasıyla burası kapanmış.

David Shankland adlı genç bir budunbilimci (etnograf) köy halkının örenle ilgili bildiklerini ve düşüncelerini kaynağında öğrenmek için araştırmalarını Küçükköy'de sürdürmüştür.[3] Bazı köylülerin yaşadıkları köyün Çatalhöyük'ün yanında Eskiköy diye bilinen klasik kalıntıların üzerine kurulduğuna inandıklarını görmüştür. Tümsek diğer bütün açık araziler gibi piknik ya da otlak olarak kullanılırdı. Aynı zamanda da "dik başlı" bir kadının mezarı ve boş inanlarla çevrili bir yer olarak bilinirdi. "Ölülerin ruhlarının" geceleri Çatalhöyük ile çevredeki diğer höyükler arasında dolaşan küçük ışıklar şeklinde görüldüklerine inanırlardı.

Türk ve Batılı bilim adamlarıysa ören yerinden habersizdiler. 1950'lerde Bereketli Hilal –Doğu Akdeniz'den Türkiye'nin güneydoğusuna ve Suriye'nin kuzeyine, oradan İran'ın kuzeyindeki Zağros bölgesine uzanan topraklar– dışında ilk tarım yerleşimlerinin, ilk kentlerin ve köylerin oluşumunu gösteren kanıtlar pek azdı. İlk Neolitik tarım yerleşimlerinin Bereketli Hilal topraklarında, buğdayla çavdarın atası olan yabanıl tahılın yetiştiği, yabanıl koyunların ve keçilerin evcilleştirildiği engebeli alanlarda ortaya çıktığı düşünülürdü. 1956 yılında Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün başına gelen Seton Lloyd "modern Türkiye'nin büyük bölümünde, özellikle de Anadolu adı verilen topraklarda Neolitik döneme ilişkin herhangi bir yerleşme belirtisine rastlanmamaktadır,"[4] diye yazabiliyordu. Bu eksikliği "Anadolu'da kışların çok soğuk geçmesine"[5] bağlıyordu. Fakat enstitünün sonraki başkanı Roger Matthews, Seton Lloyd'un bu saptamasını dile getirdiği sıralarda James Mellaart'ın Çatalhöyük'teki tümseği uzaktan da olsa gördüğünü belirtti.[6] James Mellaart, David French ve başka bilim adamları 1951 ile 1958 yılları arasında Anadolu yaylalarında yaptıkları araştırmalarda tarihöncesi bulgulara rastlamışlardı.[7] Çatalhöyük tümseği 1952 yılında uzaktan görülmüş[8], ancak 1958 yılına dek oraya gidilememişti. O yılın kasım ayında James Mellaart, David French ve Alan Hall hava kararmak üzereyken ören yerine vardılar. Büyük tümseğin hem tepesinde hem de eteğinde, içlerinde Neolitik çanak çömleklerin bulunduğu kerpiç yapıları görünce Doğu Höyüğü'nün önemini hemen kavramışlardı.[9]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

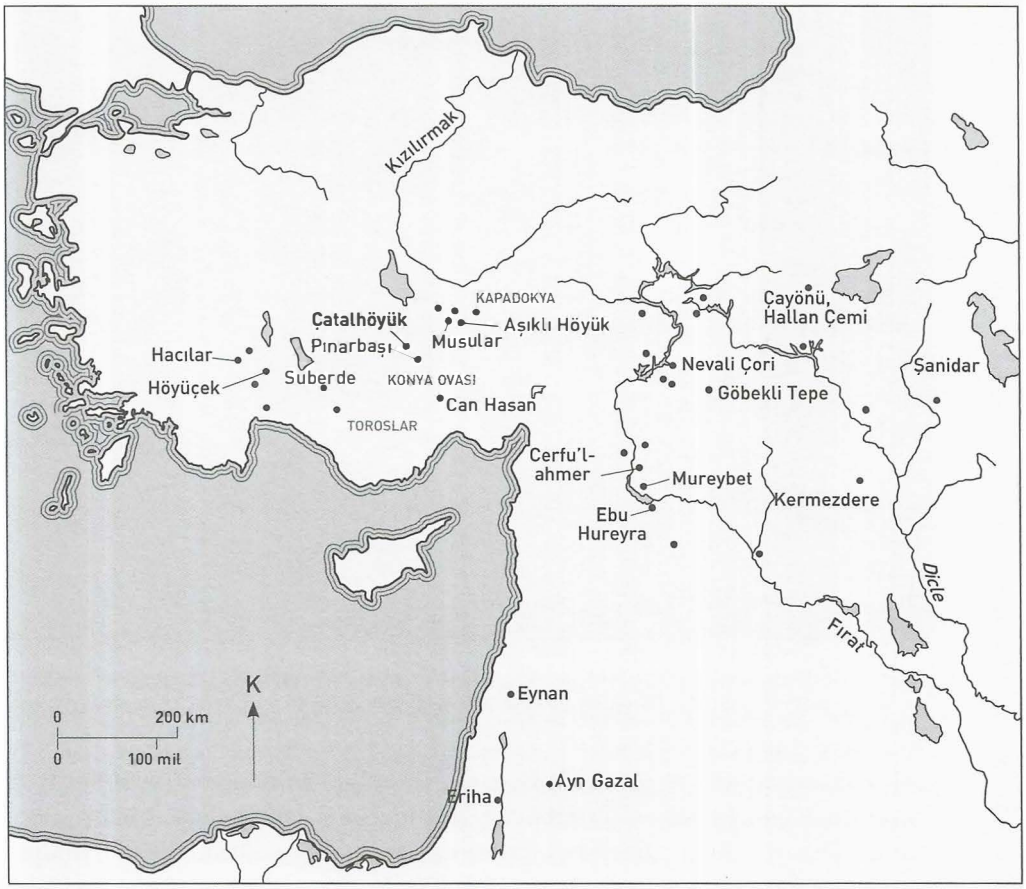

5. Metinde adı geçen, Anadolu ve Ortadoğu'daki başlıca Neolitik yerleşimler. Artık Çatalhöyük bölgedeki Neolitik yerleşimlerin çok daha geniş kapsamlı modelini oluşturan bir birim olarak görülmektedir.

Ne var ki o sıralarda Hacılar adındaki ören yerinde kazı yapan James Mellaart Çatalhöyük'te 1965'e dek sürecek kazılara ancak 1961'de başlayabildi.[10] Kazıların büyük bölümü güneybatıdaki (Şekil 4'te "Güney" diye gösterilen alan) Doğu Höyüğü'nde yapıldıysa da Kalkolitik döneme tarihlenen Batı Höyüğü'nde de iki tabaka kazıldı. Mellaart'ın yazıları bölgeye büyük ilgi çekti. Öncelikle erken tarihte bu kadar geniş olması ve Ortadoğu'da uygarlığın "beşiği" sayılan, ayrıntılarını yukarıda verdiğimiz toprakların dışında yer alması bakımından ören yerinin önemi anlaşılmıştı. Ancak ona önem kazandıran başlıca etken kuşkusuz barındırdığı, Mellaart'ın 1967 tarihli kitabına yazdığı önsözde Sir Mortimer Wheeler'ın[11] "acayip ve bazen ölümü çağrıştıran değersiz elişleri" diye tanımladığı, bununla birlikte "toplumsal gelişimin yükselişinde büyük bir başarıyı temsil eden" tarihöncesi bir yerleşime özellik kazandıran sanat eserleriydi.

1960'lardan beri Anadolu'daki Neolitik dönemle ilgili bilgilerimiz çok değişmiştir. Bazı yönleriyle Çatalhöyük artık bir istisna olmaktan çıkmıştır. Tarihleme bakımından Doğu ve Orta Anadolu'da (Şekil 5), ayrıca Akdeniz'de

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

6. James Mellaart Çatalhöyük'te iyi korunmuş ve bitişik evler bulmuştu, bunların çoğu heykeller ve duvar resimleriyle doluydu. İlk olarak göze çarpan özellikler Şekil 66 ve Levha 17'de daha ayrıntılı görülebilir.

pek çok erken köy ya da kent benzeri yerleşmeler bulunduğunu, bunların bazılarının çok büyük – Çatalhöyük boyutlarında ya da daha büyük olduğunu biliyoruz. Aynı zamanda bitkilerin, koyun ve keçilerin Çatalhöyük'ten binlerce yıl önce bu bölgelerde evcilleştirilmeye başlandığını öğrenmiş bulunuyoruz. Doğrusunu isterseniz, Şekil 19'da açıkça görüldüğü ve bu önsözün sonunda kutu içine alınmış metinden anlaşıldığı gibi Çatalhöyük Geç Neolitik döneme özgü bir yerleşim birimidir.[12]

Yine de Çatalhöyük'ü benzersiz kılan bazı noktalar varlığını korumaktadır. Örneğin, duvar resimlerindeki anlatı özelliğinin ne Anadolu'da ne de Ortadoğu'da bugüne dek eşi görülmemiştir. Sanat ürünlerinin bu ölçüde bolluğu –tek bir yerleşim yerinde pek çok evde bulunması– başka hiçbir yerde söz konusu değildir. Gerçekten de Çatalhöyük'le ilgili asıl gizem bunca sanat ürününün ve sembolizmin, tasvirlerin neden bu dönemde bu bölgede yer aldığı sorusunda yatmaktadır. Belki de yerleşim biriminin (Şekil 6 ve Levha 6'da görülen) özel konumu tabakalar halinde gelişmesi ve yapıların ayakta kalmasıyla ilgilidir. Çatalhöyük gelişim süreci boyunca yaşanan günlük hayatın küçük ayrıntılarını anlatan zengin kanıtlar sunmaktadır. (Anadolu'daki ve Ortadoğu'daki birçok tarihöncesi kentte yapıldığı gibi) on yıllarca kullanılabilecek sert kireç zeminler yerine Çatalhöyük'teki evlerin yer döşemeleri yumuşak bir tabaka halinde bulunan ve sürekli yenilenmesi gereken kireçli alçıdan yapılmıştı. Bundan dolayı yerlerin ve duvar sıvalarının çok ince taba-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kalarla yıllık, hatta aylık olarak yenilenmesi gerekirdi. 10 cm kalınlığındaki yer ya da duvar tabakası üstünde yüzlerce kat bulunabilmektedir. Bu da, ağaç halkaları gibi, evlerin içini yansıtan günlük yaşamın ayrıntılarını görme olanağı verir. Süprüntüler de katmanlara ayrılır, böylece ocakta kalan artık yığınları bile bağımsız olarak ayırt edilebilir.

Daha sonra, evi terk ettiklerinde duvar resimlerinin üzerlerini örterlerdi, fırınlarla iç mekânları da tamamen toprakla doldurdukları olurdu. Üst duvarlar yıkılır, evin alt tarafı temiz toprakla kapatılırdı. Dolayısıyla evlerin alt katları iyi korunagelmiştir. Yeni ev yapılırken daha önceki evin alt duvarları yeni duvarlara temel olarak kullanılırdı. Ev üstüne ev yapılırken 21 metrelik yığın yavaşça yükselmişti (Levha 4). Karbonlaşmış bitkilerin, hayvan ve insan kemiklerinin vb. dayanıklı olmasını sağlayan toprağın özelliğiyle birlikte bu tabakalaşma uzun bir zaman dilimini kapsayan çok ayrıntılı bilgilerle dolu yerleşim biriminin iyi korunmasını sağlamıştı. Karmaşıklığı nedeniyle kazı yapılması güç ama sonunda elde edilecek ayrıntılı bilgiler düşünülünce ödülü büyüktü.

Mellaart hızla kazılara başlamıştı. Büyük ölçekli çalışması yerleşim biriminin önemini kanıtladı. Mellaart'ın kazıya son verdiği 1965 yılından benim projeyi başlattığım yıl olan 1993'e dek bölgede başka çalışma yapılmadı. 1960'larda büyük bölümünde kazı yapıldığı düşünülünce Mellaart'ın elde ettiği geniş çaplı sonuçları daha da aydınlığa kavuşturacak derin ve ayrıntılı bir araştırma yürütebilmek için bizim mümkün olan en yeni bilimsel yöntemleri kullanmamız zorunluydu. Bu doğrultuda bu kitapta irdeleyeceğim fikirler tarihöncesi kalıntıda yapılan çok farklı iki çalışmanın –Mellaart'ın yaptığı kapsamlı araştırmayla, şimdi bizim ekibin yürüttüğü daha derin çalışmanın– ürünüdür.

Çatalhöyük'te çalışan çok sayıdaki uzmanın kullandığı bilimsel yöntemler geniş bir yelpazeye yayılır. Kitabın içinde karşımıza çıktıklarında bu yöntemler açıklanacaktır. Bunlar arasında radyokarbon tarihleme, binaların ve çöplük alanlarının ne tür faaliyetlerden geçtiğini anlamak amacıyla toprağın mikromorfolojik analizi (yapıbilimsel incelemesi) ve Çatalhöyük'te yaşamış insanların beslenme alışkanlıklarını anlamaya yönelik insan kemiklerinin kimyasal analizi vardır. Orada yaşayanların neler pişirdiklerini saptamak amacıyla çömleklerdeki artıkları, ayrıca tarihöncesinde yapılan ticaret ve takası anlamak için alet yapımında kullanılan volkanik cama benzeyen çok sert bir taş olan obsidiyenleri jeolojik açıdan inceleyen yöntemler kullanılmaktadır. Bu kitapta yer alan bilgiler bu ve başka bilimsel yöntemlerle örülmüştür.

Anlatmak istediğim öyküye geçmeden önce bu tarihöncesi alanın öneminin, zamanını Anadolu'nun ve Ortadoğu'nun Neolitik yerleşim yerlerinde kazı yapmakla geçiren uzmanların dar bakış açılarının ötesine geçtiğini anlamak önemli. Geniş anlamıyla, her ne kadar sonlarına denk gelse de Neolitik döneme konumlanan Çatalhöyük modern insanın anatomik olarak yeryüzündeki varoluşu boyunca geçirdiği en büyük değişime sahne olmuştu. İnsanların köylere ve kentlere yerleştiği, tarımcılığı benimseyip toplumsal egemenliği daha

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

geniş ölçülerde kabul ettiği bir dönemdi. Çatalhöyük'ün bu üretken dönemin sonlarına doğru yaşamış olmasına rağmen kazısı yapılan kültür kalıntıların ayrıntıları ve buluntunun zenginliği bizlere erken yerleşik tarım kentlerinde yaşamanın ne demek olduğunu daha iyi anlama olanağı vermektedir. Bu kitap aynı zamanda Ortadoğu ve Türkiye'de toplumların tarımsal yerleşik hayata geçişlerini akla yatkın kılan kuramlara da yer verecektir.

İrdelemek istediğim yeni yaklaşımın özü bizi Çatalhöyük'te karşımıza çıkan incelikli tasarlanmış sembolizmin gizlerine götürür. Hayvan tasvirlerinin sayısını yerleşmede bulunan gerçek hayvan kemiklerinin sayısıyla karşılaştırdığımızda yabanıl hayvanlar üzerinde yoğunlaştığı anlaşılan inançlar dizgesi hakkında fikir edinebileceğimizi görmüştük. Çatalhöyük'ün bitki ve hayvanların ilk evcilleştirilmeye başlandığı dönemden çok sonra oluşmasına ve ekonomisinin evcil bitki ve hayvanlara bağımlı olmasına karşın sembolizm yabanıl hayvanlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Leopar gibi yabanıl hayvanlara verilen simgesel önemle evcil hayvanların hiç simgeleştirilmediği gerçeği çok belirgin bir çelişkidir.

Yüzyıllardır tarımın kökenlerini açıklama çabalarında olaylar zincirini andıran rastlantısal ilişkiler aranmaktadır. İklimsel ya da teknolojik değişiklikler nüfusun çoğalmasını, buna bağlı olarak tarımı ve yerleşik köyleri doğurmuştur. Farklı yazarlar bu farklı etkenlere farklı ölçülerde ağırlık verirler, ancak rastlantılar dizisi her zaman bulunur. Birkaç on yıldır çeşitli değişkenler –çoklu doğrusal ve çoklu rastlantısal süreçler– arasındaki belirleyici olmayan etkileşime daha çok önem verilmektedir. Buna rağmen rastlantısal olaylar geçerliliğini korur.

Rastlantısallığın bir başka yönü de toplumsaldır, özellikle bütün sürecin siyasal merkezileştirmenin ve iktidarın yükselmesiyle birlikte ivme kazandığı tartışıldığı zaman. Kuşkusuz bu nokta da önemli rol oynamaktadır, fakat adaletsizliğe neden olarak daha büyük değişikliklere göz yummak ve hoş görmek gerektiğini düşünenler çoktur. Bunların gerçekleşmesi için teknolojik değişikliklerden tutun da kavramsal değişikliklere kadar her şeyin –daha genel anlamıyla yaşam biçiminin– büyük değişime uğraması gerekir.

Çatalhöyük'teki son kapsamlı çalışmalar bizlere halkın nasıl yaşadığını görme olanağı verir. Daha büyük bir sürecin parçası olarak günlük faaliyetlerinin giderek nasıl değiştiğini ya da bana göre nasıl "dağıldığını" –bu sürecin hayatın pek çok farklı alanına yayıldığını– görürüz. Bu değişimler dizgesi yalnızca iklim değişiklikleri, daha çok bitki toplama ya da toplumsal derecelerin artışıyla ilgili değildi. Kişinin yemek pişirmesine, uyumasına, yemesine, dışkılamasına bile yansımıştı. İnsanın zamanı nasıl algıladığını, başkalarıyla nasıl ilişki kurduğunu, kendini ruhsal dünyayla ve hayvanlarla nasıl ilişkilendirdiğini de etkilemişti. Ne kadar dünyevi olursa olsun her küçük olay tamamen dağılmış olan genel sürece katkıda bulundu. "Dağılmış" olmaktan başka "yönelmişlik" söz konusuydu – dünyaya belli bir açıdan bakmakla ve dünyada varolmakla ilgiliydi. Dolayısıyla bizim "tarımın kökenleri" diye tanımladığımız, binyıllık değişimi yapan ufak hareketlerden oluşan bir "söylem"di.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Verilerden yararlanarak bu söylemi anlatmaya ve Çatalhöyük'te karşımıza çıkan yaşam biçimini oluşturan birçok küçük etkenin nasıl oluştuğunu araştırmaya çalışacağım. Ayrıca Çatalhöyük'ün Üst Paleolitik dönemde başlayıp bütün faaliyetler gibi daha sonraki dönemlere doğru –belirli hiçbir olayın ya da faaliyetin önem taşımadığı uzun yavaş bir değişim süreci olarak– geliştiğini savunacağım. Bu tarihöncesi insanın yaşamıdır.

Her şeyin neredeyse fark edilmeden yaşandığını da iddia edeceğim. İnsanlık tarihinde böyle belli başlı bir olayla ilgili tuhaf bir sav ortaya attığımı düşünebilirsiniz. Ne var ki arkeologların çoğu daha önceden "Neolitik devrim" adı verilen değişimin çok uzun bir zaman dilimine yayıldığı konusunda anlaşmaya varmışlardır. Bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilmesiyle ilişkili genetik değişiklikler üzerinde yapılan çalışmalar bunların bazılarının hızla, ama aynı zamanda amaçlanmadan, başka süreçlerin filizi olarak yaşandığını göstermektedir. Bu da "dağılmışlık" fikrinin bir parçası. Öte yandan, özellikle Çatalhöyük en azından toplumdaki bazı insanların Ortadoğu'da ilk bitkilerle hayvanlar evcilleştirildikten binyıllar sonra bile avcılığa ve toplayıcılığa toplumsal açıdan büyük yer verdiklerini ortaya çıkarmıştır. Çatalhöyük'teki sanat ürünlerinin bolluğuna rağmen evcil bitkilerle evcil hayvanlar bunlara konu olmamıştır. İlgi odağında yabanıl bitkilerle yaban hayvanları vardır. Bunun ışığında ben de bu büyük devrimin toplumsal kaygıları ağırlıklı olarak yabanıl kaynaklar edinmek ve dağıtmak olan insanların ürünü olduğunu tartışacağım. Ortadoğu ve Türkiye'de ilk tarım toplumları ve yerleşik köy yaşantısı görüldükten epey sonra gelişen Çatalhöyük bu sürecin küçük ve hayli geç bir parçası, fakat bu yerleşim birimindeki günlük yaşantıyı ve sembolizmi ayrıntılarıyla anlamak bize Çatalhöyük'ten önceki ve onu izleyen yavaş, uzun süreçlere yepyeni bir bakış açısı kazandıracaktır.

Bu önsözü izleyen bölümlerin çoğu Çatalhöyük'teki günlük yaşantının ve sembolizmin ayrıntılarına değinmektedir. Yerleşim alanının barındırdığı gizleri anlamaya çalışırlar. Bütün ayrıntıları belli bir düzeyde anladıktan sonra On Birinci Bölüm'de, yerleşim biriminden elde edilen bilgilerin zenginliğinin bizlere Neolitik dönemle ilgili bazı büyük tartışmaları dikkate alma olanağı verdiği büyük resme bakabileceğiz.

Bu kitapta 9000 yıl önce Çatalhöyük'te yaşamın nasıl olduğunu, orada bir birey olmanın ne anlama geldiğini anlamak amacıyla yerleşim birimindeki (hayvan tasvirleriyle hayvanlara ait kalıntılar arasındaki çelişki gibi) bilmecelerden bazılarını çözmeyi amaçlıyorum. Bunu yaparken hedefim Ortadoğu'daki evcilleştirmenin, yerleşik yaşamın ve büyük karmaşık yerleşimlerin oluşumuna yol açan ve onları izleyen uzun dönemli süreçlere bakış açısı getirmek.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ORTADOĞU'DAKİ İLK TARIM TOPLUMLARININ KRONOLOJİSİ

Doğu Akdeniz'e komşu Ortadoğu topraklarının geçirdiği Neolitik dönem geleneksel olarak Akdeniz ülkelerinde ortaya çıkarılan evrelere bölünmüştür. Yaygın anlamıyla Buzul Çağının ya da Pleistosen Çağının uzun süreli avcılık-toplayıcılık dönemi Üst Paleolitik dönemde son bulmuş, arkasından çeşitli taş aletlerin, küçük gruplar halinde saldırganlık eğilimlerinin ve yerleşik yaşam tarzının belirginleştiği Epipaleolitik (Eski Çağ/Yontma Taş Çağı) kültürler ortaya çıkmıştır. Doğu Akdeniz bölgesindeki Natuf kültürü sırasında (MÖ 12. ve 10. binyıllar arası) morfolojik açıdan hâlâ yaban olan hayvan ve bitkilerin yoğun olarak kullanıldığı daha yerleşik ve daha büyük köyler vardı. Doğu Akdeniz yöresinde Natuf kültürünü evcilleştirilmiş bitkilerle hayvanlara bağımlılığını, yerleşim yerlerinin büyüdüğünü ve yerleşik olduğunu gösteren buluntuların arttığı Çanak Çömleksiz (Akeramik) Neolitik kültürler izler. Bu kültürler Çanak Çömleksiz Neolitik A (yaklaşık MÖ 9300'den yaklaşık MÖ 8400 yılları), Çanak Çömleksiz Neolitik B (MÖ 8500'den MÖ 8. binyılın sonları) ve Çanak Çömleksiz Neolitik C (yaklaşık MÖ 8. binyılın sonlarından yaklaşık MÖ 7. binyılın başlarına) evreleri olarak ayrılır. Çanak çömleğin ortaya çıktığı MÖ 7. binyılın başlarında da Çanak Çömlekli Neolitik dönem başlamıştır.

Ortadoğu'nun komşuları ve Türkiye'de de başarı ölçüleri değişen ve yerel arkeologların bazıları tarafından benimsenen aynı zamandizinsel şema uygulanmaya çalışılır. Orta Anadolu'da (Can Hasan III, Aşıklı Höyüğü ve Çatalhöyük'ün erken tabakaları gibi yerleşim birimlerinde) Akeramik Neolitik ile (Çatalhöyük'ün birbirine ardışık oluşan tabakalarında görüldüğü gibi) Keramik Neolitik arasında ayrım yapılmak üzere benzer bir şemadan yararlanılmaktadır.

Bu dönemlerin başlıca yerleşim birimlerinin haritası Şekil 5'te, ayrıca yerleşim birimlerinin zamandizinsel konumları ve dönemler Şekil 19'da gösterilmiştir.

İster Doğu Akdeniz'e özgü terminolojiyi kullanalım, ister Orta Anadolu'dakini, Neolitik Çatalhöyük Doğu Höyüğü (MÖ 7400-6000) Çanak Çömleksiz ya da Akeramik evrelerin sonunda, ama genellikle Çanak Çömlekli ya da Keramik Neolitik sırasında varolmuştur. "Kalkolitik Çatalhöyük Batı Höyüğü MÖ 6000 yıllarında başlamış, MÖ 6. binyılın başlarına dek sürmüştür."

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Birinci Bölüm

Geçmişe Yolculuk ve Yol Arkadaşları

Uzak zaman kavramına yaklaşmanın bir yolu da yolculuğun mecazi anlamından yararlanmak. Gelecek zamana yolculuk fikri artık yaygınlaşmıştır, ayrıca Disneyland'dekilere benzer "zaman makineleri" ile Jorvik gibi müzelerde Vikinglerin York merkezinde dondurulan zamana geri gitme olanağı sunulmaktadır. Amerika'da koloni dönemindeki Williamsburg'ü ziyaret edenler başka bir zamanda giyinmiş insanlarla karşılaşırlar. İnsanların başka bir ülkeye gider gibi geçmişe nasıl yolculuk yaptıklarını tartışan akademik yazılar da kaleme alınmaktadır.[1]

Geçmiş zamana yolculuğa gereğinden fazla önem verilmiş olsa da bence yararlı bir girişimdir. Öyleyse biz de 9000 yıl öncesinde Çatalhöyük'e yolculuğa çıkalım. Sonra da dikkatimizi günlük yaşantımızın nasıl değiştiğine yöneltelim. Bizden önce yaşayan kuşakların zamanına geri gitmek diye de düşünebiliriz bunu. Bir kuşağın yaklaşık 25 yıllık zaman dilimine denk geldiğini varsayarsak, 9000 yıl öncesine yolculuk etmek –daha kesin olarak MÖ 7400'de Çatalhöyük'ün başladığı döneme gitmek– için 376 kuşak geri gitmemiz gerekiyor.

Kendi dedelerimizin zamanından başlamak bile yeterli olur. Yalnızca babamın annesiyle babasını tanımıştım, başka bir dünyadan geldiklerini düşünürdüm. 19. yüzyılın sonlarında doğmuşlardı, baston yutmuş gibi dimdik yürür ve 20. yüzyılın sonundaki dünyamda bana acayip ve çağdışı gelen bir dizi görgü kuralı uygularlardı. Doğrusunu isterseniz onların zamanından bu yana pek çok yönüyle kendimizi nasıl gördüğümüz bile değişmiş bulunuyor. "Ben" ile, yakın ilişkilerle ve duygularla ilgili görüşler değişti.[2] Örneğin, annem, büyükannem ve dedem kendimi düşünmememi öğretmişlerdi bana – gençken aynada kendimi görmekten bile rahatsız olurdum. "Ben" odaklı kuşaklardan sonra böyle bir yaklaşıma acayip ve tarihsel bir hata diye bakılır.

Daha da geriye – 19. yüzyılın başlarına dedelerimin büyük büyük dedelerinin yaşadıkları döneme gidersek çok daha büyük bir değişimle karşılaşırız.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tarihçi Michel Foucault'nun çalışmalarının bize gösterdiği gibi 18. yüzyılın sonralarıyla 19. yüzyılın başları arasında insanoğlunun yaşam biçimi büyük ölçüde değişmiştir. Foucault bize o tarihlerden önce Fransa'da insanların, bugün bize mide bulandırıcı gelecek şekilde sokak ortasında işkence görerek ve kelleleri kopartılarak idam edildiklerini anlatır. Oysa 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Fransa'da tutsaklara artık insanca davranılmakta, işkence de kabul edilemez bir davranış olarak görülmekteydi. 18. yüzyılda uygun görülen bir davranış, 19. yüzyılda birey haklarına saldırı olarak kabul ediliyordu. Bugün batılı ülkelerin çoğunda adam öldürme suçundan ölüm cezasına çarptırılmak bile iğrenç ve kabul edilmez olarak değerlendirilmektedir. Sekiz kuşak boyunca değer yargıları çok değişmiştir.

Daha önceki kuşaklara doğru geri gitmeyi sürdürdükçe bize çok daha acayip ve kabul edilmez gelen yaşam biçimleriyle karşılaşırız. Norbert Elias adlı başka bir tarihçi Avrupa'da ortaçağdan ortaçağ sonrası döneme kadar yaşanan davranış kalıplarındaki değişiklikleri sınıflandırmıştır.[3] 13. yüzyılda İngiltere'ye bakalım. Henüz 30 kuşak öncesindeyiz, ne var ki hayatın en temel yönlerinde bile aramızdaki farklılıklar çok çarpıcı. Elias da yemekte nasıl tükürüldüğünden, gaz çıkarıldığından ve geğirildiğinden söz eder. Çocukluğumda, İngiltere'de trenlere tükürük hokkaları koyduklarını hatırlarım. Bugünse bazı çevrelerde gaz çıkarmanın tekrar kabul edilir olmaya başladığı söylenebilir! Ama bütün olarak Elias'ın işaret ettiği böyle bir davranışın giderek kabul görmesidir. Vücudumuzun işleyişi değişmiştir. Yaşama biçimimiz hayatımızı değiştirdi derken, bunu anlatmak istiyordum. Kuşkusuz arabadan uçağa kadar yeni teknolojiler girmiştir hayatımıza, öte yandan ben ile, vücut ile ilgili temel kavramlar ve nasıl davranmamız gerektiği de kökten değişmiştir. 30 kuşak önce bu vücudun içinde olmak bambaşka bir deneyimdi.

Romalı ve Grek toplumlarla –çocuklara, tanrılara, ölüme vb yaklaşımlarındaki farklı tutumlarla– ilgili benzer yorumlar yapılabilir, ama daha hedefimize giden yolun çeyreğine bile varmadık. 3000-5000 yıl önce yaşamış eski Mısırlılar, onların hayata, ölüme, ben'e, "evliliğe", aşka vb dair çok farklı bakışları hakkında çok şey biliyoruz. Mezopotamya'daki ilk yazıları okuyabiliyor, mitleriyle inanışlarını öğrenebiliyoruz.[4] Ama daha 4000 yıllık yolumuz var. Tarihöncesinin açık alanlarına adım atıyoruz. Ortadoğu'nun daha geç tarihöncesi uygarlıklarının nasıl yaşadıkları hakkında pek çok şey söyleyebiliriz. Onlardan daha eskiye gidip tarihöncesinin derinlerine uzandığımızda, hayatın nasıl olduğunu açık seçik görebilmek o kadar kolay değildir – unutmayın Çatalhöyük'e varana dek daha 3000 yıl derine inmemiz gerekiyor. Sonunda Çatalhöyük'e geldiğimizde 9400 yıl ve 376 kuşak öncesine yolculuk yapmış oluyoruz. Karşımızda küçük bir ışık göz kırparak bizi bambaşka bir dünyanın içine alıyor. Ansızın yeniden görmeye başlıyoruz, ama çok loş. Bu kitap görebildiklerimizin öyküsüdür.

Geriye yolculuğumuz boyunca ve daha önceki kuşaklarla karşılaştıkça farklılıklarla tuhaflıklara değinmiştik. Çok uzun bir zaman öncesinden söz ediyorum. Ama tanıdığımız şeyler de olacak elbet. Tıpkı bugün yaptığımız

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gibi insanların yemek yemesi, dışkısını boşaltması, çocuk sahibi olması, yanlışları cezalandırması vb. gerekiyordu. Evler inşa etmeli, vücutlarını sıcak tutmak için giyinmeli, hayvanları öldürmek için silah yapmalı, hasat kaldırmalıydılar, vb. Ancak burada vurgulamak istediğim, o insanlar bizim bildiğimiz şeyleri yapmış olsalar bile bambaşka gördükleri ve bambaşka anlamlar çıkardıkları çok farklı bir dünyada "yaşamışlardı". Vücutlarını bile farklı hissediyorlardı. Bir örnek vereyim. 19. yüzyılın romantik müziğini –Beethoven'den Mahler'e kadar bestecilerin yazdığı müziği– dev bir orkestradan dinlediğimde çok güçlü bir "heyecan dalgası" sezerim. Romantiklerin o anlayışı dünyaya bakışımın çok önemli bir parçasıdır. Başka bir bağlamda aynı heyecan sarmaz bedenimi. Dolayısıyla kendimi ve vücudumu algılamam bir ölçüde belli çalgı türlerine, büyük orkestralara ve o orkestralar için 19. yüzyılda müzik eserleri yazmış bestecilerin ortaya çıkışına bağlıdır. Bu teknoloji ve bu koşullar olmasaydı böyle bedensel bir duyguya kapılmazdım diye düşünüyorum. 19. yüzyıl öncesinde ben "ben" olamazdım. Kuşkusuz benliğim de bedenim de 19. yüzyılla ya da anatomik olarak modern insanın görüldüğü daha erken yüzyılla aynı özellikler taşımaktadır, fakat dünyadaki varlığım ve vücudumu nasıl kullandığım değişmiştir.

Zamana yolculuk yaparken salt zaman farkından ötürü geriye gittikçe başka farklılıklarla karşılaşmayı beklemek yanlış olur. Doğrusal bir evrim süreci gerçekleştiğini varsayamayız. Fakat hissetme ve yaşama biçimlerimiz bir ölçüye kadar da olsa, orkestra örneğinde gördüğümüz gibi teknolojilerle ilintiliyse, demek ki atalarımızın 376 kuşak önce, tekerlekten, hayvanların evcilleştirilmesinden, madeni aletlerden ve yünden yararlanmaya başlamadan önce kullandıkları antik teknolojilerde varolan yaşam biçimleri çok başka olacaktı.

Bu kitapta Çatalhöyük'te yaşayan bir insan olmanın nasıl farklı olduğunu bir parça da olsa aydınlatmak istiyorum. Orada bulunmanın ne anlama geldiği hakkında biraz olsun fikir sahibi olmanız için sizi de oraya götürmeye çalışacağım. Çatalhöyük'te çalışmalar yapmak umut verir. Terk edilmiş evlerin içlerinin doldurulması sayesinde yerleşme iyi korunmuştur. Evlerin duvarlarıyla zeminlerinin sık sık sıvanması daha önceki işlemlerin izlerini de saklamıştır. Gömütlerde kumaş parçaları bile korunmuştur, ayrıca sepet, ahşap kaplar ve yerlere serilen hasırı andıran izler vardır. Tüm bunlar insanda geçmişe dokunduğu –daha doğrusu oraya, geçmişe yolculuk yaptığı– 376. atalarımız-

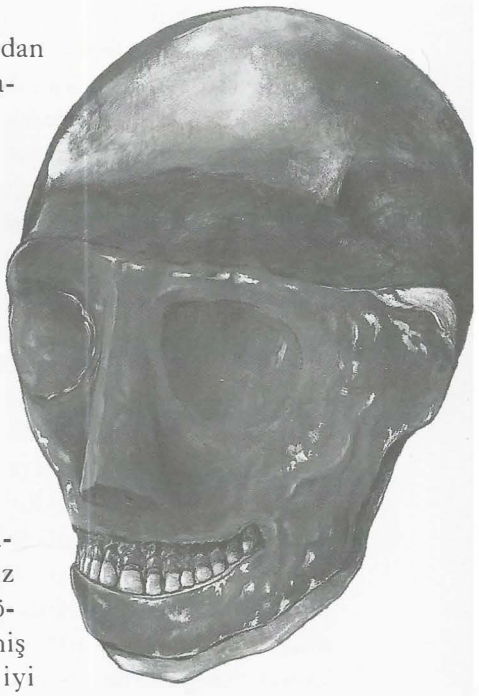

7. 376. atamızla yüz yüze – bu alçı kafatası Çatalhöyük'teki yeni buluntuların en çarpıcılarındandır. Her biri kırmızıya boyalı birkaç kat alçıyla kaplıydı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

la karşılaştığı hissi uyandırır (Şekil 7). Bu kadar çok sayıda insanı bu ören yerine çeken de budur. Öte yandan her şey çok tuhaf, çok bambaşka, dahası çok rahatsız edicidir. Çünkü görüldüğü kadarıyla insanların yatıp uyuduğu yerin altında ana babaları, dedeleri gömülüdür. Ölülere karşı nasıl bir yaklaşımları vardı ki buna olanak veriyordu? Bazen de yeri kazıp yakınlarından birinin kafasını kesip onu saklarlardı. Ana babalarımızın ya da büyükbabalarımızla büyükannelerimizin akrabalarının küllerini şöminenin üstünde duran bir kavanozda sakladıklarını görmüş ya da başkalarının bunu yaptıklarını duymuş olabiliriz, fakat bununla, çürüyen bir ölünün hemen üstünde uyumak, sonra da onun kafasını kesip saklamak arasında çok büyük fark var. Bu kadar farklı bir davranışa neresinden bakarsak akla yatkın bir gerekçe bulabiliriz?

O insanlar akbabaların kafataslarını getirir, evlerinin duvarlarına içeriye bakacak şekilde gömerlerdi. Aynısını samur ve tilki dişlerine, yaban domuzunun dişlerine de uygularlardı. Yaban boğalarının boynuzlarını alır, duvar sıvalarına gömerlerdi. Leoparları ya da başka yaban kedilerini de tasvir etmekten geri kalmamışlardı elbet. Peki evlerinde bu yaban hayvanlarının tasvirlerine neden yer verirlerdi? Ya evin zeminine gömdükleri bazı insanların karnını etobur hayvanların dışkılarıyla kaplamalarına ne demeli? Doktora tezi konusu bu yerleşim birimindeki mikroorganizmalar (mikrofauna) olan Emma Jenkins dışkılar üzerinde çalışmalar yürütmüştü, bununla ilgili sonuçlara Sekizinci Bölüm'de bir daha döneceğim. Ms. Jenkins bazen ölünün üzerine konan maddenin aralarında samurun da yer aldığı küçük bir etoburun sindirip saldığı dışkı olduğunu bulmuştu. Dışkı ya da gübre parçalarında çok sayıda küçük memeli hayvanın –örneğin avlanıp tüketilen farelerin– dişleriyle kemiklerine rastlamıştı. Acaba samurlarla tilkilerin dişlerinin eve getirilip duvara yerleştirilmesiyle bunun arasında bir bağlantı var mı? Bunlardan akla yatkın anlamlar çıkartmaya nereden başlayabiliriz?

Fakat bunun bir de sakıncası var, kendi dünyamızdan getirdiğimiz fikirlerimizi zaman yolculuğunda vardığımız mekâna uyarlamak. Tanıdık bir şeyler görünce onların anlaşılır olduğunu varsayma eğilimi gösteririz. Uzak zamanlara ve mekânlara yolculuk etmenin zorluklarından biri de başka dünyalarda karşımıza çıkan ayrılıklara duyarlı olmak ve değer yargılarını eleştirmektir. Çatalhöyük'te çalışırken insanların çok kolay yargıya vardığı dikkatimi çekmiştir. Hemen altlarında ölüler yatarken uyumanın onlara iğrenç gelmiş olabileceğini ya da bu daracık odalarda yaşamaktan bunaldıklarını varsayarken, başkalarının, hatta bugünün çağdaş toplumlarında yaşayan başka insanların hem ölü kavramına hem de yaşam alanı kavramına yönelik bakış açılarının gelişmiş batılı ülkelerdekinden farklı olabileceğini göz önünde bulundurmazlar.

2004 yılında karşıma çıkan durum tarihsel yanılgıyla dolu yargılara varma eğilimine çok güzel bir örnek oluşturuyordu. 42 numaralı yapıdaki yer döşemesinin altındaki temel mezarda gövdesinden koparılmış bir kafatası bulmuştuk, bazı yüz hatları yeniden çizilmişti (Şekil 7). Kafatası bütün parçaları yerinde olan dişi iskeletin kollarındaydı. Bu ilginç durumu Altıncı ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dokuzuncu Bölümlerde aktaracağım; şimdilik konumuz bu gömü manzarası karşısında çoğu kimsenin duygudaşlık göstermesi. Bu sahneyi kadınla bir akrabası ya da yakını arasındaki romantik bağlılık olarak yorumlaması. Kadının kaybettiği yakınını alçılı kafatası halinde "sakladığı" – o kişiyle birlikte gömülmek istediği varsayılıyordu. Bir yakınını kaybetmeye, duygusallığa ve özleme ilişkin böyle bir yorum daha çok Batılı modern çağın ürünüdür. Bu fikirlerin çoğu, en azından anladığımız kadarıyla, göreceli olarak yakın tarihin ürünleridir.[5] Altıncı Bölüm'de bu buluntuya –alçılanmış kafatasını mevki ve soyluluk bağlamında değerlendiren– çok farklı bir yorum getirmek için eldeki bütün kanıtlardan yararlanacağım. Bu yoruma göre kafatası kadına güç verir. Geçmiş zamana yaptığımız yolculukta varsayımlarımıza kuşkuyla yaklaşmalı ve bulduğumuz kökten farklılıklara duyarlı olmalıyız.

Buna benzer farklılıkları görmemizi sağlamak için Çatalhöyük ile benzerlikler taşıyan günümüz ya da yakın tarihteki toplumları araştırmanın yararı olacaktır. Böylece zaman açısından bizden uzak Çatalhöyük'ü bugün Afrika'da yaşayan ve bizden mekân ve teknoloji bakımından uzak bir toplulukla karşılaştırabiliriz. Burada mekânda yolculuğun zamana yolculukla benzeştiğini varsayıyoruz. Antropologların işaret ettikleri üzere,[6] kimilerinin "az gelişmiş" diye nitelediği ülkelere yolculuk yapmanın zamana geri gitmekle aynı olduğunu varsaymak yanlıştır. Budunbilime (etnografya) başvurmaksa, eğer bazı insanların zaman içinde durduklarını varsaymayı gerektiriyorsa, sakıncalı olur. Batılı olmayan ya da "az gelişmiş" çağdaş toplumlar da son 9000 yıldır kendi yolculuklarını yapmaktadırlar. Ne donmuşlardır ne de durağan kalmışlardır. Ayrıca Batılı olmayan çağdaş toplumların yaşadıkları büyük kentler kapitalizmin etkisi altına girmiştir, bu nedenle kapitalizm öncesindeki geçmişlerini anlamak kolay değildir.

Öte yandan geçmiş ve çağdaş toplumlar arasında boyut, teknoloji düzeyi ve çevre gibi etkenlere dayalı benzerlikler kurulabilir. Kuzey Amerikalı yerlilerin köyleri Çatalhöyük ile benzeşebilir (Şekil 8). Bunlar damlarında birtakım etkinliklerin sürdürüldüğü toplama yerleşimlerdir, ancak sosyal düzenleri epey farklı görünmektedir, evlerden ayrı ayin yerleri ya da herhangi bir *kiva* yoktur. Batı Afrika'da geniş toplama yerleşimler ya da kentler görülür ama ticarete ve/veya üst düzey ilişkilere girmişlerdir. Batı Afrika'daki Mali'de bulunan Dogon yerleşmesini ele alalım, yoğunluğu bakımından Çatalhöyük'e çok benzer (Şekil 9), mimarisinin yapısı arkeolojik açıdan Paul Lane tarafından incelenmiştir.[7] Bununla birlikte Çatalhöyük'le aralarında pek çok farklılık da görülür. Örneğin, Dogon evleri birbirlerinden ayrıdır, ambarları geniştir, yiyecek ortaklaşa hazırlanır, binaların ardışık kullanımı söz konusudur – diğer bir deyişle farklı bina tipleri vardır ve hayatın evrelerinden geçtikçe kişi farklı zamanlarda farklı binaları kullanır. Ayrıca sosyal düzen, dinsel inanışlar, teknoloji vb. açısından da daha pek çok farklılık göze çarpar.

Çatalhöyük'le ilgili yorumlarımı yaparken, 1970'li yılların sonlarından 1980'lerin başına kadar Sudan'ın Nuba bölgesinde yaptığım arazi çalışmasında

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

8. 1900'de Amerika'nın güneybatısında Taos yerli köyü. Girişler yan duvarlardan olsa da köyün genel görünümü Çatalhöyük'ün bir bölümüyle karşılaştırılabilir.

9. Batı Afrika, Mali'de geniş ve yoğun olarak kümelenmiş Dogon köyü.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kazandığım deneyimin etkisinin önemli olduğunu düşünüyorum.[8] Burada üstü kapalı avluların çevresine kümelenmiş dairesel evler vardır. Dar girişlerden geçerek avluya girince insanın gözleri karanlığa ve dumana yavaş yavaş alışır. Bir süre sonra avluda yakılan ateşin ışığında duvarlara incelikle işlenmiş resim ve kabartma sanatını görmeye başlarsınız (Şekil 10). Hayvan boynuzlarıyla kafatasları bile bulunur. Mesakin Nuba'daki bütün mekânlarda, ölülerle sukababaklarında, vb. de görülen böyle bir sanat vardır. Böyle bir deneyimi yaşamak bana incelikli sanatın onların günlük ev yaşantılarının bir parçası olabileceğini gösterdi. Bu yönüyle Mesakin Nuba Çatalhöyük'e çok benziyordu, fakat kökten farklılıklar da taşıyordu. Nuba "köyleri" tarım alanlarına dağılmıştır, ağırlıklı olarak tarıma bağımlılığa işaret eden çok büyük siloları bulunur. Bir yapı kümelenmesinde bulunan her evin ve mekânın farklı bir işlevi vardır (ambar, yiyecek hazırlama, yeme, uyuma), bir ölçüde uzmanlaşma diyebileceğimiz bu özelliğe Çatalhöyük'te rastlamayız – evlerin girişi de zemin kattadır.

Kitabın başından sonuna dek antropolog Raymond Firth'ün, zaman ve mekân bakımından Çatalhöyük'ten çok uzakta olan Polinezya'daki bir toplum olan Tikopia[9] üzerine yaptığı çalışmadan çok sayıda alıntı yaptım. Burası 1200 insanın yaşadığı bir adadaki küçük ölçekli bir toplumdur, çapa tarımcılığı yapar, köyleri dağınıktır. Akrabalığın toplumsal yaşamın önemli bir parçası, yerli üretimin egemen olduğu bu yerleşimde halk yer döşemesinin altına ölülerin gömüldüğü bağımsız evlerde yaşar (Şekil 11). Patrilokal (baba ocağı) düzende yaşarlar ve soy patrilineal (babasoylu) çizgi izler (insanlar babalarının aileleriyle

10. Sudan'daki Mesakin Nuba avlusunun içindeki bir evin duvarlarındaki sembolizm. İki boynuza asılı bir testi su el-yüz yıkama ya da su dökünme içindi. Avluların üstü kapalıdır, bunun sonucunda duvar resimleriyle yerleştirmeleri görmek pek kolay olmaz. Duvar resimlerinde ürkütücü varlıkların ve nesnelerin tasvirleri de yer alır.

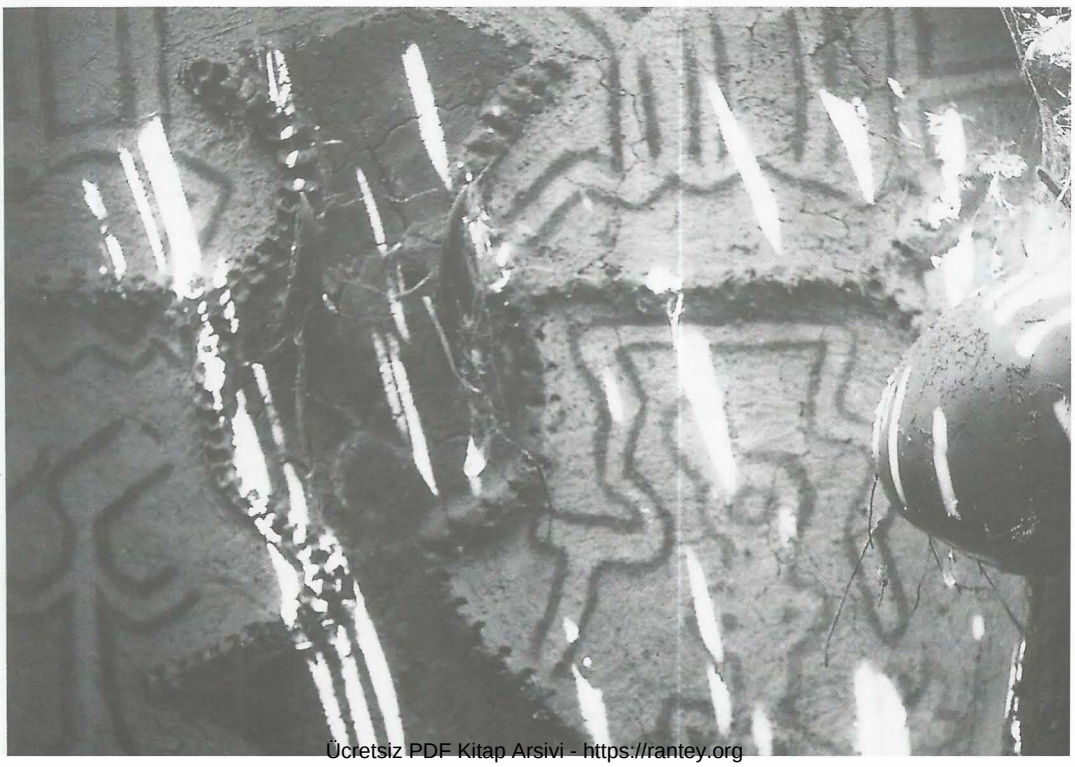

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

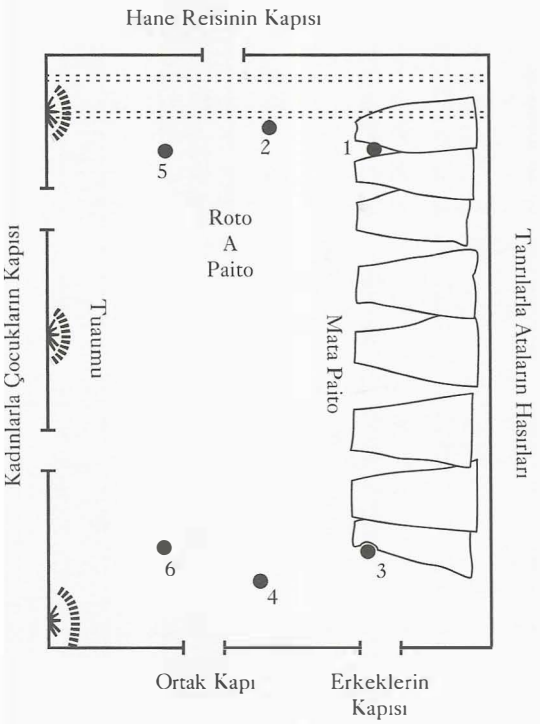

11. Yeni Zelandalı antropolog Raymond Firth'ün çizdiği Tikopia evinin iç zemin planı. 1920'lerde adada yaptığı araştırmalar evin içinde altı değişik önemli noktayı ayırt etmesini sağlamıştı: 1) Adak yeri; 2) Şefin oturağı; 3) Konuk oturağı; 4) En büyük erkek çocuğun (evin reisi) oturağı; 5) Küçük erkek çocuklardan birinin oturağı; ve 6) Bir erkek evladın ya da bir konuğun oturağı. Atalar sağda görülen hasırların altında gömülüdür.

birlikte yaşar ve soy çizgilerini babalarının aileleri belirler), bunun yanında kadının ailesiyle yakınlık kurmak önemlidir. Aralarındaki bağlılık öncelikle ortak atalardan gelen bağa dayalı büyük akraba toplulukları ve klanlar vardır. Bu toplulukların üyeleri çeşitli yerleşim birimlerine dağılmış olabilirler – ancak ataları aracılığıyla atadan kalma evlerle ilişkilendirilirler.

Çatalhöyük'teki toplumun baba ocağında yaşadığıyla ve babasoylu çizgi izlediğiyle ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Burada gerek babasoylu gerekse anasoylu çizginin önemli olduğuna işaret eden bazı bulguları tartışacağım. Ne var ki Tikopia'nın bu kısa tanımının pek çok yönüyle Çatalhöyük'le güçlü benzerlikler taşıdığı su götürmez. Bunun yanı sıra, Tikopia'daki merkezi otoritenin ve şeflerin büyük rolü, yoğun ölçülerde tarıma bağımlı olmaları, dağınık köyleri, daha büyük evleri ve daha küçük toplumları gibi pek çok farklılık da söz konusu.[10] Öte yandan, Firth'ün Tikopia hakkında anlattıklarının Çatalhöyük'teki verilere dayalı yorumlarımla çoğu zaman örtüşmesi beni şaşırtmaktadır. Onun getirdiği etnografik boyut ve ayrıntı arkeolojik tabloya katkıda bulunur sanki. Bundan dolayı bu kitaba Firth'ün anlattıklarından alıntılar kattım. Amacım kesin benzerlikler çizmek ya da benzetmeler yardımıyla savımı desteklemek değil. Çatalhöyük'te yer döşemelerinin altına ölü gömmek gibi pek çok kimsenin çok acayip karşıladığı Çatalhöyük ve Tikopia gibi küçük ölçekli toplumlarda rastlanan davranış biçimlerini gözler önüne sermek istedim yalnızca. Tikopia gibi yer döşemelerinin altına ölü gömmenin geleneksel olduğu ortamlarda Çatalhöyük verilerini göz önünde canlandırmak daha kolay olabilir. Ben de bunu sağlamak adına Firth'den alıntılar yaptım.

Çatalhöyük'te yabanıl kaynakların –yaban sığırından yaban domuzuna, geyiklere, tektoynaklılara, ayılara, aynı zamanda yabanıl bitkilere, kuşlara, kuş yumurtalarına ve balıklara kadar– kullanımı yaygındır. Çatalhöyük'le ilgili yorumlar yaparken avcı-toplayıcı toplumlarından gelen fikirlerden de yararlandım. En çok da David Lewis-Williams'ın Güney Afrika'daki San toplumu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

(*Bushmen*) hakkındaki çalışmasını kullandım. Lewis-Williams çalışmasının çoğu avcı-toplayıcı ideolojik sistemlerine uyarlanabileceğini ileri sürer. San insanlarıyla şaman gelenekleri hakkındaki bilgisine Çatalhöyük'teki Neolitik dünya ve sanata yönelik çarpıcı yorumlar yaparken de başvurmuştur.[11] Yerleşim birimindeki sanatın üç katmanlı evren bağlamında görülebileceğini ve evlerin duvarlarındaki katların hayvanların ruhlarının alt katmandaki dünyadan evlerin duvarlarına ve evin içine hareketi olarak anlaşılabileceğini belirtir. Şaman alışkanlıkları günlük yaşamla ruhsal hayvanlar dünyası arasındaki hareketi kolaylaştırıyordu. Örneğin, kutsal antilobun (ya da Çatalhöyük'teki kutsal boğanın) gücünün insanların günlük yaşantılarına kolaylıkla geçmesini anlamaya yardımcı olabilir ya da hayvan ruhlarının öfkesini dindirecek kurban ve ayinlerle ilgili bilgiler verebilir.

Bu karşılaştırmaların Çatalhöyük'le bağlantısını kurmak zordur. Benzerlikler bulunsa da arada her zaman farklılıklar görülür. Bu kitapta böyle karşılaştırmalardan yararlanarak geçmişi batılı hayal gücümüzde yaşattığımızı varsaydığım olasılıklara açmayı hedefliyorum. Ören yeri ve sergilediği sanat ürünleri genellikle (kadın heykelciklerine Kibele denmesi gibi) Mısır ya da Klasik Yunan ve Ege gibi daha geç uygarlıklar ışığında yorumlanmıştır. Oysa şimdiye dek gördüğümüz üzere Çatalhöyük'le bu tarihsel toplumlar arasında çok uzun bir zaman dilimi bulunmaktadır. Konuyu dallara ayırıp başka modellere bakmamız gerekir. Fakat sonunda gittiğimiz mekânı kendi bağlamında anlamaya çalışmalıyız.

Buraya kadar Çatalhöyük'le çok özel etnografik benzerlikler kurdum. Fakat genel antropolojik anlayışa –daha açıkçası, çok sayıda toplum üzerinde çalışmış ve karşılaştırmalar yapmış, genel kuramlar geliştirmiş antropologların vardıkları sonuçlara– da başvurulabilir. Böyle genelleştirmeleri ele alırken sakıngan olmak ve onları buluntulara özgü veriler bağlamında değerlendirmek gerekir. Öte yandan derin geçmişle ilgili fikir ve düşünceler uyandırmada önemli oldukları tartışılmaz. Kitap boyunca bu genellemelerden yararlanacağım, bu örneklerden biri Çatalhöyük sanatının büyük bölümünün dayandığı şiddeti yorumlamakla ilgili. Leopar ya da kedigiller familyasının bir üyesi ellerini onun başına koyan kadın (Levha 24) tarafından ne kadar evcilleştirilmiş olsa da, şiddetin simgesi olma özelliğini korumaktadır. Avını öldürürken dişlerini avının soluk borusuna geçirip onu soluksuz bırakır. Ardından yaklaşacak sırtlanlarla ya da yaban köpekleriyle rekabet etmesi gerekir ve leşi yemek üzere sürükleyerek bir ağacın dibine götürür. Göbekli Tepe gibi daha erken yerleşmelerin sanatında da görüldüğü gibi Çatalhöyük sanatının ana temasını oluşturduğu anlaşılan yabanıl, tehlikeli ya da etobur hayvanlardan yalnızca bir tanesidir leopar.[12] Yukarıda da değindiğimiz gibi Çatalhöyük'te akbaba kafataslarının da sanki oradan başını uzatıyormuşçasına duvarlara gömüldüğünü gösteren örnekler de bulunur, ayrıca yaban domuzu dişleri (Şekil 12), tilki ve samur dişleriyle ayı pençeleri de duvarlara gömülmüş ya da sıvayla tasvir edilmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

12. "Tapınak VI.8" içindeki duvarda bulunan el boyamaları ve çıkıntılar. James Mellaart çıkıntıları yerlerinden kaldırdığında altta yaban domuzlarının altçenelerinin olduğunu keşfetmişti.

Güçlü saldırgan hayvanlarla ilgili sembolizm hakkındaki genel düşüncelerinden yararlanabileceğimiz başka biri daha var: Georges Bataille.[13] Çalışmalarında yine yabanıl hayvanlara ağırlık veren Paleolitik sanatın geniş kapsamlı yorumlarına yer verdiğinden arkeologlar sık sık onun yardımına başvururlar. Bataille şiddet, cinsellik ve ölüm hakkındaki çalışmasında deneyüstü anların varlığını tartışır. Şiddet, cinsellik ve ölüm arasındaki sıkı bağlara dikkat çekerek bu bağın şimdili zamandan uzak hareketler içerdiği anlarla ilintili olduğunu öne sürer. Günlük deneyimin ötesinde yaşanan bu hareketler insanoğluna toplumsal yaşamın yasakları ve sınırlamalarıyla başa çıkma olanağı vermektedir. Toplumsal bağlar ve toplumsal bağlılık duygusu yaratmak üzere ayinlerde yararlı olabilen sonsuz birlik duygusu uyandırırlar. Çatalhöyük'teki şiddetle ölüm arasındaki bağ kafası koparılmış ölü bedenlerle bağlantılı olarak akbaba tasvirlerinde kendini belli etmektedir. Bu tasvirlerin başlıca rolü Şamanizmle ya da dünyalar arasında yolculuk yapmakla ilişkili olsa da Bataille açısından toplumun yapılanması ve yasaklarla baş edilmesi bağlamında daha derin anlamlar taşıyordu. İnsanlar daha büyük köylere yerleştikçe, şiddet içeren tasvirlerin rolüne akla yatkın bir yorum getirmesi bakımından Bataille'ın yazdıkları başlangıçta ilgi çekicidir. Ne var ki görüşleri çoğu zaman indirgemecidir (*reductionist*) – şiddet içeren sanatın kısıtlamalarla başa çıkma işlevini üstlenmesinin ötesinde anlamlar taşıdığı açıkça görülmektedir.

Aynı konuya başka bir yaklaşımı da antropolog Maurice Bloch *Prey into Hunter: The Politics of Religious Experience*[14] adlı kitabında dile getirmiştir. Bloch

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

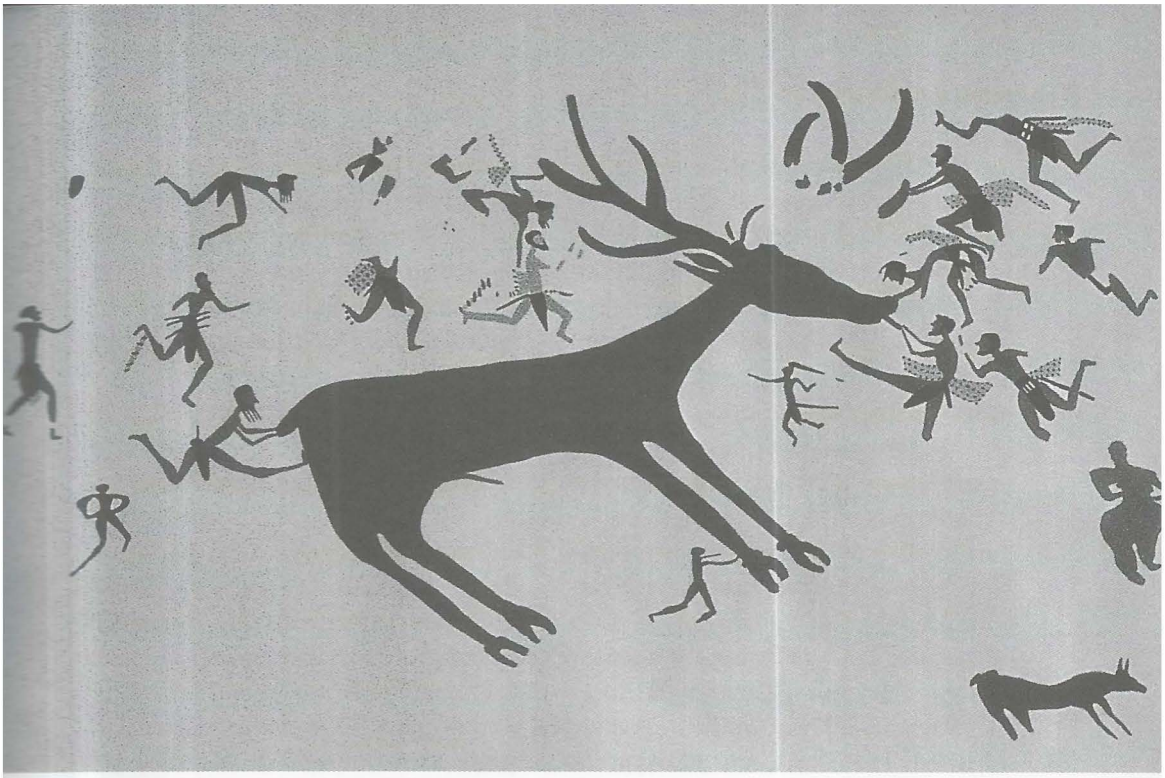

13. 1960'larda kazı yapılan bir binadaki bu duvar resminde erkek geyiğin etrafı sakallı delikanlılarca sarılmıştır. Hayvanın kuyruğunu, dilini, önayaklarını çektiği, onu kışkırttığı ya da rahatsız ettiği anlaşılan küçük figürleriyle karşılaştırıldığında geyik daha büyüktür.

geniş bir yelpazeye yayılan farklı toplumların ayinlerindeki şiddetin rolünü irdelemektedir. Bataille'ın felsefi incelemelerine değişik bir duruş sergileyen Bloch, şiddeti siyasal ve sosyal ortamla daha iyi bağdaştırır.

Pek çoklarının savunduğu doğrultuda ayinler çoğu zaman tersine dönmekle, "öbür" dünyanın "ötesinde" bir yerde her şeyin içini dışına çevirmekle ilgilidir. Ayin de böyle bir yere gidip geri dönmek demektir. Bloch'un asıl ilgisini çeken yeni üyenin hayatın başka bir evresine girdiği kabul töreni; yeni üyelerin sembolik olarak "öldürüldüğü" törendir. Büyüme ve çoğalma amaçlı doğumun dışında şiddet, ölüm ve yeniden doğum aracılığıyla hayatın bambaşka bir evresine geçilir.

Bloch'a göre şiddet öbür dünyaya geçişin önemli bir parçasıdır. Çoğu insan topluluklarını değerlendirirken doğum, büyüme, üreme, yaşlanma ve ölüm gibi doğal süreçlere üstün gelen sosyal yaşamın kalıcı çatısını anlamaya çalışır. Şiddet ve sembolik öldürme yeni üyeyi soyundan gelinen atalar gibi sonsuz varlıklara götürerek doğal süreçlerin ötesine geçirmektedir. Bu hayatı terk etmek kişiye hem kendini hem başkalarını ölümsüz ve doğaüstü görme olanağı sağlar.

Deneyüstü evreden dönüşte kazanılan diriliğin genellikle dışarıdaki varlıklardan, çoğunlukla hayvanlardan kazanıldığını tartışır Bloch; sonsuzlar arasına katılan yeni üye zafere ulaşmış, belki biraz da tüketime bulaşmıştır.

Bütün bunlar Çatalhöyük'le tıpatıp örtüşmektedir. Sakallı genç erkeklerin yaban hayvanlarına sataştıkları ya da onları kızdırdıkları sahnelerde (örn.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Şekil 13) görülen ganimetler (sığır kafataslarıyla boynuzları, yaban domuzu dişleri, geyik boynuzları) evlerde rastladığımız hayvanlardır. Kışkırtmak ve kızdırmak kabul edilme törenlerinin bir parçasıdır, ganimetler de hem öbür dünyaya geçişi hem de Çatalhöyük'teki yaşamın odak noktası gibi görülen soyundan gelinen atalara karışmayı temsil eder; bunu daha sonra göreceğiz. Ayrıca yaban boğalarının tüketiminin şölenlerin önemli bir parçası olduğunu gösteren buluntulara da değineceğiz.

Bu etnografik, antropolojik, hatta felsefi düşünceler derin zaman yolculuğumuzda vardığımız yerde karşımıza çıkan acayiplikleri ve "öteki" olgusunu anlamamıza yardımcı olur. Sonunda o yerleşim birimini kendi koşullarında anlamaya ve kökten farklılıklarının bizi etkilemesine izin vermeye çalışmamız gerekse de Çatalhöyük'le ilgili düşünce biçimimize katkıda bulunurlar. Örneğin, bizim anladığımız anlamda şiddetin kökü kendi geleneklerimizde bulunur. Bütün ölümler şiddetle ilgili olmadığı gibi yaban hayvanlarının çoğu da saldırgan görülmeyebilir. Etnografik verileri özenle ve eleştirel gözle incelememiz, genel fikirleri ve varsayımları Çatalhöyük'e uyarlarken dikkatli olmamız gerekmektedir.

Bununla birlikte yapılan yolculukla ilgili öne çıkan bir nokta yol arkadaşlarının böyle farklı birikimleri varış yerinin dışında edindikleridir. Bambaşka şeylere ilgili duyar, bambaşka konuları fark eder, bambaşka noktalardan rahatsız olurlar. Aynısı zaman yolcuğu sırasında da geçerli olabilir. Burada da şimdiki zamanda bulunan farklı gruptan kimseler geçmişle ilişkilerinden farklı deneyimler elde ederler. Farklı toplulukların geçmişi farklı gözle gördüklerini ve onlar için farklı değerler taşıdığını kabul etmeliyiz. Arkeolojide, müzelerde ve devralınan kültür mirasıyla ilgili alanlarda batılı arkeologların bu aykırı topluluklarla karşılıklı görüşmenin ve ilişki içine girmenin gereğini anlamaları giderek daha çok önem kazanan bir noktadır. Bundan sonraki paragraflarda Çatalhöyük'e yapılan yolculuğun farklı görüşlerle bakış açılarını barındıran ortak bir deneyim olduğunu göstermek istiyorum. Gerçekten de Çatalhöyük'le ilgili bilimsel bilgilerin gelişimi çeşitli toplumların ilgi alanlarıyla örtüşmek zorundadır. Aşağıda bu yerleşim birimine ilgi duymakla farklı toplumların ve paydaşların neler kazanabileceklerini tartışacak ve kitapta yer alan çeşitli temaların oluşumunda bu farklı toplumlarla kurulan ilişkinin katkısını göstereceğim.

Yol Arkadaşları: Çatalhöyük'e İlgi Duyan Topluluklar

Türk kamuoyunun Çatalhöyük'e ilgi göstermesi beni hep şaşırtmıştır. Orada düzenlediğimiz her basın toplantısında elliyi aşkın gazete ve televizyon kanalı muhabirleriyle fotoğrafçılarını gönderir. Yerleşim yerine doluşur, uzun makaleler yazar, sonra da daha fazla bilgi toplamak için geri gelirler. Uluslararası basın kendini daha az göstermekle birlikte her yıl Kanada'dan Avustralya'ya kadar birçok televizyon şirketinin film ya da belgeseller çekmeye geldiği

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

görülür. Ortada güzel bir öykü olduğu tartışılmaz elbette. Yer döşemelerinin altındaki mezarlar büyüleyicidir. İnsanların evlerine damlardan girmesi de hayret uyandırır. Kadınların güç sahibi olarak tasvir edilmelerinin öyküsüne ne demeli? Ya akbabaların kafasız ölülerin etlerinden parça koparmaları? Uzak zamanın tüm bu kökten farklılığı ören yerinin büyüleyici etkisini ve yolculuğun değerini sonsuz kılmaktadır. Buna ek olarak 1960'larda James Mellaart'ın yerleşim birimini keşfetmesinin heyecanı ve Mellaart'ın renkli kişiliği söz konusudur. Rapor tutan çokuluslu bir ekibin varlığı da unutulmaz. Türkiye açısından bütün bunların temelinde yerleşim biriminin, Ankara'daki ana müzede ve çeşitli yayınlarda açıkça dile getirilen Anadolu uygarlığının kökeni olduğunun tanınması yatar.

Basının yerleşim yerine gösterdiği ilginin oranın nasıl yönetildiğine ve yorumlandığına ilgi duyan bazı toplulukları çeken etkenlerden biri olduğuna kuşku yok. İleride değineceğim Çatalhöyük'le ilgilenen ilk grup açısından basın yayın organlarının oraya ilgilenmesi büyük önem taşır. Politikacılar yerleşim alanına özel bir ilgi duyarlar, çünkü basına yansıyan olaylar sayesinde kendilerinden daha çok söz ettirme olanağı bulmaktadırlar. Her birinin öne süreceği iddialar vardır kuşkusuz, ama hepsinin hedefi Türkiye'deki en önemli erken yerleşimlerden birinde sürdürülen uluslararası proje kapsamında adlarını duyurmaktır. Bu tartışmayı iki karşıt politik grupla sınırlamak isterim, biri yerel politikacılar, diğeri Avrupalı politikacılar. Her iki grubun da yerleşim birimini çok farklı yollarla kullandıklarını göreceğiz. Arkeolojinin böyle siyasal amaçlı görüşmelerle ne gibi bir bağlantısı olabilir? Politikacıların yönelttiği sorularla ne ölçüye kadar yanıt verilebilir?

Çatalhöyük Türkiye'nin ortasında yer alan, kökten dinci ve/veya milliyetçi politikalarıyla tanınan Konya ilinin güneydoğusunda konuşlanmıştır. Bölge aynı zamanda İslam şirketlerinin merkezi, ayrıca toplumsal ve ekonomik alanlarda kadınlara yönelik kırsal alana özgü geleneksel İslam yaklaşımlarıyla bilinmektedir. (Yerleşim biriminin bulunduğu kasaba olan Çumra'nın) yerel belediye başkanı gibi politikacılar ören yerinde basına açıklamalar yapar, yörenin ve bölgenin öneminden söz ederler. Kasaba ve köy halkı Çatalhöyük adını kendine mal etmiştir. Çatalhöyük'ün varlığının bölgelerinin özel yapısını gösterdiğini söylerler. Yerleşim biriminin Türklerden ve İslamiyetten önce yaşadığını kabul ederler kuşkusuz, fakat bu toprakların ve geleneklerinin önemini kanıtladığını söylemekten de geri kalmazlar. Aynı zamanda projenin uluslararası olmasına ve bölgeye çektiği ziyaretçilere işaret ederler. Bu da bölgenin önemini gösteren başka bir noktadır. Kimileri Türklerin göçebeliğiyle ilişkilendirmeyi denese de (örneğin, Çatalhöyük halkının Orta Asya'ya göç eden ve tarihsel göçlerle oradan geri dönen Türkler olduklarını ileri sürerler), geçmişle bugün arasındaki belirsiz bağlantı çoğunu hoşnut etmiştir.

"Çatalhöyük'te yaşayan insanlar kimlerdi?" sorusuna gösterilen siyasal ve yerel ilgi olduğu kesin. Yöre halkı sık sık bu soruyla gelir karşımıza. "Bizimle akrabalıkları var mıymış?" Arkeologlar bu soruya ne ölçüde yanıt verebilirler?

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bilinen çağdaş yöntemlerden biri antik insanların DNA analizleridir. Çatalhöyük'teki kazılarda keşfedilen insan mezarları iki antik DNA araştırması projesine konu olmuştur. İlki Belçika'daki Leeuwen laboratuvarı, ikincisi de Stanford Üniversitesi tarafından yürütüldü.[15] Şimdiye dek yapılan araştırmalar insan kemiklerinde az sayıda antik DNA olabileceğini göstermekle sınırlı kalmıştır. Türkiye'nin ortasındaki antik ve modern halklar arasında benzerlikler olduğuyla ilgili herhangi bir yorum yapabilmek için daha başka ve geniş kapsamlı araştırmalar gerekmektedir.

Çatalhöyük'le bugünkü insan toplulukları arasındaki genetik bağlantıyı anlama çabası yerel halkın ilgi odağında yer aldığından, bu proje antik DNA araştırmalarını sürdürmenin yollarını aramayı sürdürecek. Onların sorularına verilecek bir başka karşılık da Çatalhöyük-Çumra bölgesindeki köylerin Balkanlar'dan gelen göçmenlerden oluştuğunu gösteren tarih araştırmalarına ağırlık vermek olacaktır – böyle bir araştırma Nurcan Yalman[16] tarafından yürütülen etno-arkeolojik çalışmanın kapsamında vardır (Şekil 14). Karşılık olarak yapabileceğimiz bir başka şey de Çatalhöyük'ün dinsel bir geleneğin parçası olduğu yolları göstermektir. Tarım devriminin Bereketli Hilal içindeki topraklarda başladıktan sonra Anadolu'ya ve Avrupa'ya yayıldığı uzun zamandır kabul edilmektedir. Bu görüşün çağdaş yaklaşımlarını aşağıda tartışacağız. Fakat Türk arkeolog Mehmet Özdoğan'ın[17] yakın bir tarihte yapmış olduğu

14. Konya'daki yerel etno-arkeolojik araştırmayı Nurcan Yalman yürütmektedir. Özellikle tepelik köylerde damlar geniş bir yelpazeye yayılan faaliyetler için kullanılırdı.

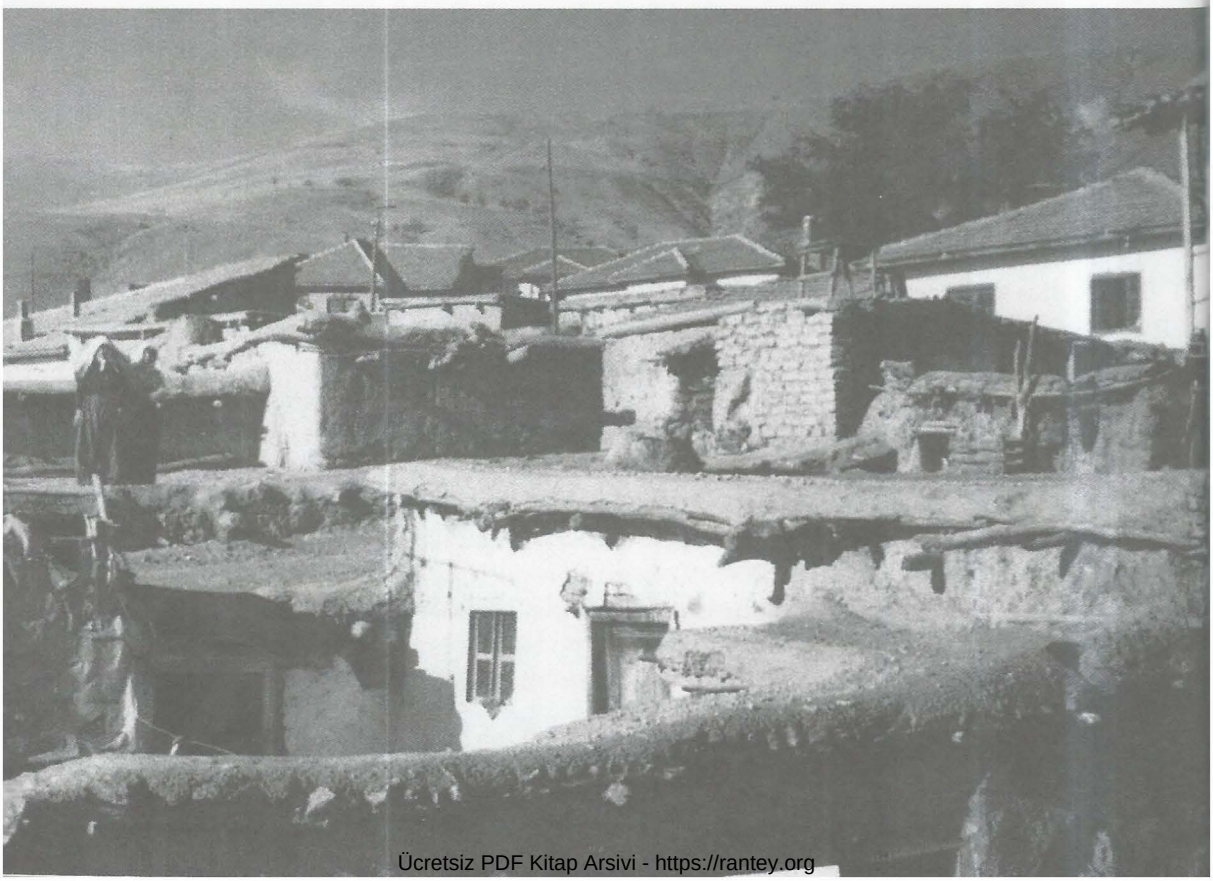

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

karşılaştırmalı çalışma Orta Anadolu'daki bölgesel devamlılıkların önemini ortaya çıkarmıştır. Çatalhöyük'teki izlerin de Akdeniz ülkelerine ve İç Mezopotamya'ya uzanan geniş bir bölge boyunca bağlantılar gösterdiği kesindir. Örneğin, Çatalhöyük'ün en erken tabakalarında yerler kireçle sıvanırdı, böyle yer döşemeleri Akdeniz'deki Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemle benzerlikler taşır. Levha 18'de (ayrıca bkz: Şekil 87 ve 110) görülen kabartma figüründe kollar ve bacaklar havaya kaldırılmıştır. Benzer tasvirler Göbekli Tepe (Şekil 89) ve Köşk Höyük'te de görülür. Boğa kafalarıyla dişi figürleri gibi canlı türlerine özgü daha genel özellikler gösteren bulgulara ve yer döşemelerinin altındaki mezarlara sıkça rastlanır. Çatalhöyük'ün ve Köşk Höyük'ün alçılanmış kafatasları Akdeniz'dekileri çağrıştırmaktadır. Özdoğan da merkezi otoritenin olmayışı gibi Orta Anadolu'da belirgin olarak rastlanan bölgesel özelliklere işaret eder.[18] Çatalhöyük'teki izlerin Ortadoğu'dan etkilenmiş bile olsa, yerel bir gelişme süreci yaşandığını gösteren belirgin özellikler taşıdığına kuşku yok.

Elbette bu izler geçmişle şimdiki zaman arasında devamlılık olduğunu göstermez, bu da yerel politikacıların bölgelerine ayırt edici katkılar yapmaktan elde edecekleri çıkarları güçlendirmektedir. Arkeologlar olarak bizler izleri kültürel ya da ırksal üstünlük boyutlarına taşıyacak aşırı yorumlarda bulunmak isteyen politikacılara karşı direnmeliyiz. Arkeolojik ve tarihsel izler yerel geleneklerle dışarıdan etkilenmeler arasında kültürel bir karışımın yaşandığı uzun bir döneme işaret eder. DNA kanıtları bile "biz kimiz" sorularına yanıt getiremeyecektir, çünkü sorunun yanıtları genetik olduğu kadar toplumsal, kültürel ve tarihseldir. Önemli olan arkeologların konuya büyük ilgi gösteren yerel politikacılarla tartışmaya girebilmesidir.

Arada sırada Çatalhöyük'ü ziyaret eden çok farklı bir politikacı tipi de çıkar sahneye. Örneğin, Avrupa Birliği temsilcisi ören yerinde basına demeç verirken bambaşka konulardan söz eder. Onun hitap ettiği milliyetçi politikacıların tersine, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesini isteyen Türkiye'deki çevrelerdir. Büyükelçi, Çatalhöyük döneminde Avrupa ile Asya arasında hiçbir sınır olmadığı gerçeğinden söz eder. Neolitik dönemde Orta Anadolu ile güneydoğu Avrupa arasında varolan, kendisiyle üzerine konuştuğumuz kültürel bağları gösteren kanıtlara değinir. Kendisine Hint-Avrupa dillerinin yayılması ve dilin dağılımıyla tarımcılığın Anadolu'dan Avrupa'ya yayılması arasındaki ilişki hakkında Colin Renfrew'un[19] yaptığı çalışmadan söz ettiğimizde çok etkilenmişti. Bu noktayı Türkiye'nin "özünde" Avrupa'nın parçası olduğu fikrini kanıtlamak amacıyla kullanırken, temsilci, arkeologların çoğunun Hint-Avrupa dillerinin geniş ölçekli yayılımıyla tarımın yaygınlaşması arasında ilişki kuran anlayışın zorlamalı olduğu görüşünü benimsediklerini söylediğimizde pek ilgi göstermemiştir. Yukarıda sözü edilen bölgesel devamlılık taşıyan izleri ona gösterdiğimizde, o izlere kendi siyasal merceğinden bakmayı yeğler.

O zaman da arkeolojik araştırmaları yerel politikacıların öne sürdüğü sorulara karşılık verecek, etkileşimlerini sağlayacak ve karşı çıkacak şekilde yönlen-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

15. Çatalhöyük'teki Ziyaretçi Merkezi'ni sürekli gezenlerin arasında öğrenciler kadar turistler de görülür.

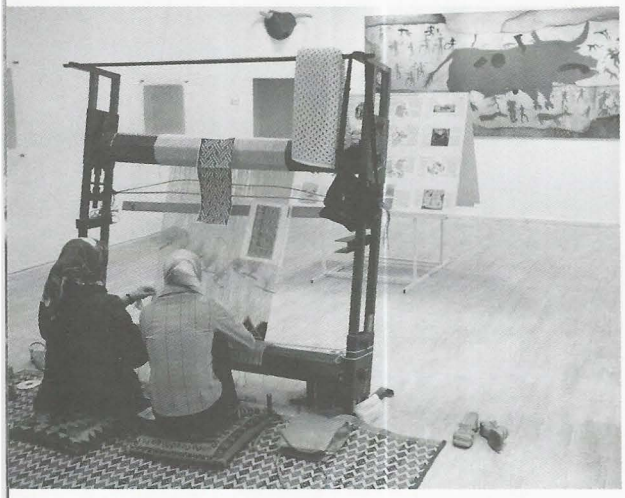

16. (solda) Ziyaretçi Merkezi'ndeki kilim dokuma tezgâhı.

17. (sağda) Ören yerindeki kazı sonrası çalışmalara yerli halk da katılır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dirmek mümkün görünüyor. Bana göre karşılık vermek ahlaki açıdan önemlidir, bunun nedeni yalnızca bizi konuk eden kimselere karşı sorumlu olmamız değil aynı zamanda politikacıların uzak geçmişi kökenler ve kimliklerle ilgili iddialarda bulunmak üzere kullanmalarıdır. Bu iddiaların arkeolojik kanıtlarla sağlamlaştırılması ya da arkeologların hiç olmazsa benimsenen bakış açılarıyla rekabet etme fırsatı sağlaması gerekir. Arkeologların tanıttığı ören yeri ve veriler politik görüşleri desteklemek üzere bir biçimde kullanılacaktır. Kanımca arkeologların bu sürece katılmamaları ve ilgisiz kalmaları ahlakî değerlere uymaz.

Çatalhöyük'e ilgi duyan başlıca siyasal kurum Türkiye ulus devletidir. Ören yerinin güvenliği Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın denetimindedir ve başlıca amaç oranın korunmasıdır. Türk yetkililerine danışılarak geliştirilen projenin ana hedeflerinden biri de Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı'na iyi planlanmış bir ulusal miras bırakmaktır. 1990'lı yıllarda yerleşim biriminin yeniden araştırmalara açılmasına izin verilmesi kararına yol açan başlıca nedenlerden biri de budur. 1960'larda ilk kazılara son verilmesinden sonraki otuz yıl boyunca kazı keşif yerleri açık kalmış, kerpiç duvarlarla sıva ağır hasar görmüştü. Çevresi bir çitle ve korunaklarla sarılı olmasına rağmen ören yeri ne turistlerin ilgisini çekerdi, ne de herhangi bir tesise sahipti. Özgün proje İngiliz kökenli olduğundan, Türk yetkililer yeni yapılacak başka bir İngiliz projesinin ören yerini geliştirebileceğini düşünüyorlardı. Şu an yürütülen projenin başlıca amacı ören yerinin ve mimarisinin uygun biçimde saklanıp korunmasını ve ziyaretçilerin ören yerinde değişik yollarla vakit geçirebilmelerini sağlamaktır. Avrupa Birliğinin ayırdığı fon sayesinde oluşturulan ören yeri yönetim planı sayesinde Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı ören yerini UNESCO Dünya Mirası listesine dahil etme girişimlerinde bulundu. En son tekniklerin uygulandığı bir koruma laboratuvarı kuruldu.[20] Uzun vadeli hedeflerden biri de saklanan duvar resimlerinin, heykellerin, dokumaların, ahşap ve seramik sanat eserlerinin ören yerindeki müzede sergilenmesi. Bazı resimler yeniden yapılarak kazı alanında saklanan evlerde tekrar yerlerini alacak. Ören yerinin bir bölümünün üstü kapatıldı (Levha 4), böylece eski evleri korumak, ayrıca ziyaretçilere Neolitik köyde dolaşıyor duygusu vermek amaçlanmakta. Arazideki "kazı evinin" bir parçası olarak öğretici Ziyaretçi Merkezi kuruldu (Şekil 15). Ziyaretçilere geniş bir deneyim yelpazesi sunarak ören yerinin bütün mirasından yararlanmaya başlanabilir.

Ören yerine ilgi gösteren önemli bir başka topluluk da bölgedeki çiftçilerle köy ve kasabadır. Projede çalışan Türk kadınlarıyla erkeklerinin çoğu yöredeki (ören yerine 1 km uzaklıktaki) Küçükköy'de ve (ören yerine 15 km uzaklıktaki) Çumra'dandır. Amelelikten bekçiliğe kadar birçok işlerde çalışır, yüzdürme asistanlarına ve kalıntı yığınlarını tasnif edenlere rehberlik yaparlar. Komşu köy ve kasabalardan ve Konya şehir merkezinden ören yerine gelen ziyaretçilerin sayısı da giderek artmaktadır. Konuyla ilgili olan bu kimselerin merak ettikleri daha ne gibi sorular olabilir, onların ören yerine duydukları ilgiye ve anlama çabalarına bizler nasıl katkıda bulunabiliriz?

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yerel kırsal kesimde yaşayanların çoğu düşük gelirli ve eğitimi sınırlı çiftçilerdir. Ören yeriyle ilgili bilgileri ilkokul yıllarına ve yerel geleneklere dayalıdır. Genel olarak Türkiye'nin ve Konya'nın tarihiyle tarihöncesi hakkında kapsamlı bilgileri pek yoktur. Onların ören yeriyle ilgilenmelerinin nedenleri arasında daha maddi kaygılar vardır; projeden, ören yerinden ve gelen turistlerden ekonomik açıdan yararlanabileceklerini merak ederler. Küçükköy halkından biri ören yeri girişinin hemen dışında bir kahvehaneyle dükkân açmıştır, köyün kadınları kazı evinde oyalı mendiller satarlar. Biz de yerli halka danışarak Çatalhöyük markası geliştirmeye, yörede el sanatları üretimine ve eğitimine başlamış bulunuyoruz (Şekil 16). Proje kapsamında yeni bir kuyunun açılması ve yeni su kaynağı bulunması da var. Ayrıca bu proje sayesinde köye yeni bir okul yaptırılması için yerel yetkililer ikna edilmiş, bir de yeni bir kütüphane kazandırılmıştır.

Yerel halkın Çatalhöyük hakkında neler bilmek istediğini anlamak ustalık isteyen bir konudur, birlikte çalıştığımız etnograflar onları eğitmek, ören yerinde ve projede çalışmak üzere sözleşme yapmak için çeşitli planlar yürütmektedirler. Ayfer Bartu'nun köyde projeyi anlatan konuşmalar yapması bunlardan biridir.[21] Bartu aynı zamanda kazı evindeki Ziyaretçi Merkezinde yerel bir sergi kurulması için köylü kadınlara da yardımcı olmaktadır. Kadınlar bu sergide höyükte yetişen –baharat ve ilaç yapımında önemli yeri olan– bitkilere ağırlık vermeyi seçtiler. Ören yerine farklı bir bakış açısı getiren bir başka kaynak da Sedrettin Dural'ın elyazmalarından oluşan *Çatalhöyük Bekçisinin Anıları* adlı kitaptır. Sedrettin Dural şimdiki projenin neredeyse tamamında bekçi olarak çalıştı, kitabı yayınlanmayı bekliyor. Bu kitap ören yeri ve proje hakkında bambaşka bir ses vermektedir.

2001 yılında köydeki bazı erkeklerle kadınlardan kazı sonrası araştırmalara katılmaları istenmişti (Şekil 17). Ören yeriyle ilgili yapılacak, kendilerine açıklanan en yeni analitik sonuçlara dayalı yorum tartışmalarına katkıları için onlara para veriliyordu. Bu tartışmalar filme çekildi ve yaptıkları yorumlar kelimesi kelimesine yayınlanan metinlerde yer aldı. Yanıtına en üst düzeyde katkıda bulundukları sorular Orta Anadolu'da yaşamanın getirdiği deneyim ve alışkanlıklarla ilintili olanlardı. Böylelikle farklı killerden farklı şekillerde yapılan ocakların nasıl kullanılmış olabileceğiyle ilgili soruların çözümüne katkıda bulunabiliyorlardı. Baskın olan rüzgârların evlerdeki ocakların konumuna nasıl etki edeceğini biliyorlardı. Kışları ne gibi sıkıntılar çekilmiş olabileceği konusunda bilgi sahibiydiler. Onların en çok merakını çeken konu "Neden burası?" idi. Bu toprak parçasının neden yerleşim yeri olarak seçildiğini özellikle merak ediyorlardı. Yerleşim yerinin özellikleriyle, tarım ve yiyecek için nasıl kullanıldığıyla ilgileniyorlardı. Bu soruların yanıtlarını Üçüncü Bölüm'de tartışacağız.

Yerli halkın ören yeriyle ilgili bazı sorularına yanıt vermeyi deneyebiliriz. Fakat yerli halkın zaman bakımından uzak olan tarihöncesinin kalıntıları oldukları gerçeğini öne çıkarmamak önemlidir. Belki de yerli tarım toplumunun yerleşim birimine ve toprağın kullanımına daha çok merak duymasına şaşmamak gerek. Ancak geçmişle şimdiki zaman arasında süregelen bir ilişki

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olduğunu varsaymak yanlış olur. Tarihsel açıdan göç alma ve göç verme yoğun olarak yaşanmıştır. Son 9000 yıldır kitlesel çapta sosyal ve kültürel değişiklik olagelmiştir. Yerli halkın "bize" göre tarihöncesine biraz daha yakın "öteki" olduğunu varsaymak yanlıştır.[22] Yerli halk projeye katılır ve çevre ve toprak yapısı hakkında sahip oldukları bilgi dahilinde sorular sorar. Kültürel sürekliliğe dayalı ayrıcalıklı bilgiye sahip değildir. Böyle bir şeyi öne sürmek yerli toplumu "müzeleştirmek" anlamına gelecektir. Oysa onlar global sürece yoğun ölçüde katılmaktadırlar (kimileri Almanya'da yabancı işçi olarak yaşamıştır).

Yerleşmede yürütülen proje çalışmasına ilgi duyan gruplardan biri de Levha 24'te görülen heykelcikle diğer dişi tasvirleri üzerinde odaklanır. ABD, Almanya, İstanbul ve başka yerlerden Ana Tanrıça'yı ziyaret etmeye gelen gruplar vardır. Dua etmeye, dans etmeye ve tanrıçanın gücünü hissetmeye gelirler. Böyle gruplar çevreciler, Ekofeministler, Yeni Çağ Tanrıça Kültleri gibi çok çeşitli kesimlerden oluşmaktadır. Ana Tanrıça'yı ziyaret etmenin heyecanıyla dolu oldukları gözle görülecek kadar belirgindir, çoğu için Çatalhöyük'teki tanrıçanın varlığı kendi kimlik duygularını algılamada önemli bir yer tutar. Proje kapsamında çeşitli tanrıça kültlerinin bazı üyeleriyle web siteleri üzerinden yapılan görüşmeler iyi sonuç vermiş, Ziyaretçi Merkezi'nde ören yerindeki tanrıçaya ve ruhsallığa duyulan ilgiye karşılık veren bir sergi kurmaya yönelik ortaklaşa çalışmalar doğurmuş, ayrıca bazı araştırmalara yön vermiştir.

Kadınların ören yerine gösterdikleri ilginin bir başka sonucu da Türkiye'de ve uluslararası moda dünyasında tanınmış tasarımcı Bahar Koçan'ın İstanbul'da düzenlediği defileydi. Çatalhöyük ve "başka zamanların kadınları" temalı bir gösteri düzenledi. Yerleşim alanı giysilere esin kaynağı olmuştu, podyum bir Çatalhöyük modeli olarak beğeni topladı, defile boyunca arka planda sürdürülen multimedya tanıtımında ören yerinin ve sanat ürünlerinin fotoğrafları slayt gösterisi olarak yer aldı. Ünlü pop şarkıcısı Tarkan'ın da katıldığı defileye basın ve televizyon geniş yer verdi. Fransa'dan Japonya'ya kadar dünya çapında basına yansıdı.

Çatalhöyük'le ilgilenen çeşitli yeni tanrıça kültleri yerleşmeye yönelik farklı sorular yöneltirler. Bazıları geçmişte yaşayan kadınların rolüyle ilişkili güçlü bir tutum sergileyerek kadınların egemen olduklarını, toplumun barış içinde, şiddetten uzak yaşadığını savunur. Bazılarının da yerleşmeye ilgi göstermelerinin tek nedeni ruhsal ve dinsel bakış açısıdır. Yalnızca 9000 yıl önce yerleşmede yaşamış kadınların rolüne işaret eden ipuçları arayan eğitimli çevrelerden gelen kimseler de vardır.

Arkeologların Çatalhöyük'teki Ana Tanrıça'nın varlığına dair dinsel görüşlere katkıda bulunmalarına olanak yok. Öte yandan yerleşmedeki kadınların rolünü bilmek isteyen kadın gruplarına karşılık vermeyi deneyebiliriz. Bu erken yerleşmelerde kadınların daha güçlü bir konumda olduklarını, hatta anaerkil düzende yaşadıklarını savunan Avrupalı arkeolog Marija Gimbutas[23] haklı mıydı acaba? Kadın ve erkeklerin rollerini tanımlayabilir miyiz? Bu konular Dokuzuncu Bölüm'de tartışılacak. Tanrıçaya inananların çoğu görüşmelere

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

katılmakta ve yeni bulguların gözden geçirilmiş bir bakış açısına –örneğin kadınların annelikten başka gerekçelerle güçlü olduğu ve bir ölçüde eşitlik yaşandığı görüşüne– katılabileceğini görebilmektedirler. Buna göre belli grupların ilgi alanlarına giren sorular sorduktan sonra her tarafın bakış açılarını değiştirmesine katkıda bulunacak görüşmelere başlanabilir.

Burada tanıtmak istediğim bir başka ilgi grubu da çeşitli alanlarda ürünler veren sanatçılardır. Onlar da kendilerine yönlendiren ve güdüleyen nedenlere göre çeşitlilik gösterir. Aralarında başka ortamlarda ören yeriyle ilgili ürünler veren ya da sergiler açanlar da vardır, yerleşmedeki yerleştirme sanatına merak salanlar da. Çatalhöyük'teki kadınların çağdaş toplumdakilere göre daha güçlü bir konumda oldukları görüşünden yola çıkan birçok sanatçı da kendini Tanrıça kültünün izleyicileriyle ortak noktada bulmaktadır.

Çalışmalarını İstanbul'da sürdüren ressam Jale Yılmabaşar bu örneklerden biridir. Yılmabaşar, ören yerindeki duvar resimlerinden esinlenerek İstanbul'da bir resim sergisi açtı. Piyanist ve besteci Tuluyhan Uğurlu da esin kaynağı Çatalhöyük olan bir konser verdi. Türk motiflerini de kullanan Uğurlu'nun çeşitli müzik türlerinin karışımı olan besteleri popülerdir. Onu Çatalhöyük için beste yapmaya yönelten yalnızca buranın global ve yeni çağ ile olan ilişkisi değil, aynı zamanda yerleşmeye en yakın şehir olan Konya'da doğmuş olmasıdır. Konserin büyük bölümünde odak noktası Çatalhöyük'e yapılan Ana Tanrıça'yı görme amaçlı turların düzenleyicilerinden biri ve tur başkanı olan ekonomist ve profesyonel turist rehberi Reşit Ergener'in şiiriydi. Konser sırasında slaytlarla projenin web sitesinden alınan görüntüler de kullanıldı. Uğurlu çalarken bir yandan da seyrettiği slaytlar eşliğinde doğaçlamalar yaptı; müzik slaytların çevresinde "çerçeve" görevi görüyordu.

2002 yılında İstanbul'da altın ve gümüş takı sergisi açan Örge Tulga da tasarımlarının esin kaynağının Çatalhöyük sanatı, özellikle de Tanrıça tasvirleri olduğunu açıklamıştı. Ayrıca ören yerini ziyaret etmeye can attığını dile getirmişti: "Oraya gelip o ortamı hissetmek istiyorum. Bir süreliğine orada kalmak da isterim." Buradaki "ortam" kavramının ruhsal bir içeriği de vardır. Konser, sanat ve ruhsallığının ören yerinde bağdaştırılması özellikle Adrienne Momi'nin çalışmasında kendini gösterir. California'da yaşayan ve Tanrıça turları düzenleyen Ms. Momi Avrupa'daki bir dizi tarihöncesi yerleşimde yerleştirme sanatını uygulamıştır. 2001 yılında da Çatalhöyük'te bir spiral oluşturdu. Arkeologlarla çalışarak yerleşmeyle ilgili son yorumları öğrendi. Çalışmasına yerli halktan kimselerle okul çocuklarını da dahil etti –yapılan iş önce kâğıt yapmak, orada bulunan sanat ürünlerinin yer aldığı mühürler yapmak, daha sonra bu mühürleri kâğıda basarak, kâğıdı Neolitik höyüğün çimenlerle kaplı eteklerine serilen büyük kâğıt spiralin üstüne yapıştırmaktı. Ms. Momi yetkililerden resmi izin belgesi almaya özen göstermiş, çalışması boyunca herkesten destek görmüştü. Spiral ve sanat Ms. Momi'ye göre ören yerinin bilinçaltıyla iletişim kurmanın bir yoluydu. Yerleştirmesini *Zamanın içine dönmek: Çatalhöyük'teki uzak geçmişle iletişim* olarak tanımlıyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sanatçıların arkeolojik projeye katılmaları çok çeşitli yollardan olmaktadır. Başka bir örnek de buluntuları ve mimariyi resimlemek üzere projenin işe aldığı sanatçıları içerir. John Swogger 1998'den bu yana arazide arkeolojik çizer olarak çalışmaktadır. Kendini ressamdan çok çizer diye tanımlasa da arkeolojik çizimlerin keskin sınırlarını zorlamaktadır.[24] "Ressamlar" ile arkeolojik çizerler dünyasının araçlarını belirleyen kesin –ona göre yapay olan– sınırlara karşı çıkan Swogger, bütün bu araçların birer "alet" olabileceğini; arkeolojik bilgileri görsel biçime sokarak kaydedip tanıtan bir mekanizma ya da işlem olarak görülebileceğini belirtir. Arkeolojik çizimin genişletilmiş ve yaygın tanımının çizere arkeolojik bilginin farklı yönlerini keşfetme olanağı veren farklı araç ve tarzları kullanma özgürlüğü kazandırdığını söyler. Onun yaptığı, yerleşmedeki farklı uzmanların elde ettiği buluntulara dayanarak resimlemeleri yeniden yaratmaktır. Bu karalamalar, çizimler ve yeniden resimlemeler (rekonstrüksiyon) yardımıyla çeşitli buluntular, yorumlamalar, varsayımlarla kuramlar göz önüne getirilebilir. Swogger'in dediği gibi, "görsel ifadenin yeni yollarını araştırırken aynı zamanda bilim verilerini 'sanatın' nasıl resimlediğine bakarak, yerinde yorum ve analiz için güçlü ve önemli bir araç yaratmamız söz konusu olabilir."[25] Çizimleriyle yeniden resimlemeleri ören yerindeki buluntuların kaydedilmesi, analiz edilmesi ve kamuoyuna tanıtılmasına hizmet etmektedir. Çizimlerinden pek çok örneği bu kitapta görebilirsiniz.

Nessa Leibhammer adlı bir başka sanatçı daha çizerlik yapmaktadır, fakat o daha açık sanatsal geleneklerden yararlanır, en ince ayrıntısına kadar ölçülmüş çizimleri kullanmamayı yeğler.[26] Leibhammer "bilimsel" kodlu çizimlerin görülenleri tam olarak yansıtmadığını düşünmektedir. Swogger'ın resimlemelerine kıyasla onun tasvirleri sanatsaldır ve yerleşmedeki bütün buluntuları içine alan yeniden resimlemeler yapmak yerine duvarlar, odalar ve mekânlar gibi arkeolojinin somut yönlerine, gözle görülen nesnelerine kattığı kişisel yorumunu yansıtır. Öte yandan Leibhammer'ın çizimleri de Çatalhöyük'ün arkeolojik arşivini zenginleştirmiş ve onun bir parçası olmuştur. Karmaşık duvar sıvalarına derinlik ve hacim duygusu verirler; hesaplanmış çizgilere göre bunda daha başarılıdırlar.

Dolayısıyla sanatçıları arkeolojik projeye dahil etmenin bir başka yolu da kayıt altına alma ve ifade etme sürecine katkıda bulunmalarını sağlamaktır. Bunun bir yolu da 9000 yıl önceki Çatalhöyük "sanatının" rolüyle ilgili sorularını yanıtlama çabasıdır. Sanatçılar estetik, çerçeve ve uzman üretimi alanlarında çağdaş önerilerini getirirler. Ne var ki bu koşullar altında Çatalhöyük'teki sembolizmden söz edebilir miyiz? Orada yapılan "sanat" mıydı? Peki bu "sanatın" rolü neydi ve biz onu nasıl yorumlayabiliriz? Bunlarla ilgili görüşlerimizi Sekizinci Bölüm'de ele alacağız.

Küreselleşmiş dünyada arkeologların çalıştıkları toplumların sayısı artmakta. Böyle bir ortamda çıkan sorunlardan ve karşılaşılan sorulardan bazı örnekler vermeyi denedim. Arkeologların yalnızca kendi gündemlerini belirleyip geçmişe yapacakları yolculuğa kendi başlarına çıkmak yerine araştırma

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

boyunca karşılaştıkları soruları yol arkadaşlarıyla görüşerek çözebileceklerini belirtmeye çalıştım. Verilen yanıtlar ve yapılan yorumlar hakkında bu kimselerle ortaklaşa çalışılabilir. İlişkiler bazen zora girebilir, yolcular birbirlerinden ayrılmak isteyebilirler. Çatalhöyük'te de sıkıntılar olduğunun pekâlâ farkındayım. Örneğin, Ana Tanrıça'ya tapınan grupların kadınların rolüne ilişkin takındıkları tutumlar Konya'da din kaynaklı tutumlar takınan insanlara tamamen ters düşmekte. Milliyetçilerin ören yerindeki odak noktasıyla projeyi yürüten uluslararası ekip ve ticari kaygılar arasında gerginlik doğması an meselesi. Arkeolog olarak çoğu zaman belli bir duruş sergileme ve yerleşmenin buluntularla ya da profesyonel bir arkeolog olarak sahip olduğum ahlakî rolle çelişen tarzda kullanılmasını önleme çabasına girerim.

Bütün bunlar ilişkileri zora sokabilir, ama ahlakî sorumluluk gereği yol arkadaşlarının meraklarını gidermek için arkeolojik bilgilere ve korumaya yönelik deneyimlerden yararlanmak gerekir. Ören yerine ilgi duyan başka gruplardan söz etmedim – örneğin yerleşmenin kilimin doğum yeri olduğuna inananlar. Çatalhöyük'ün büyüsüne kapılanlar çok. Benim bu kitapta ulaşmak istediğim yerleşim alanı hakkında fikir uyandırmak – böylece yol arkadaşlarımın sorularından bazılarına yanıt verebilmeyi umut ediyorum.

Bazı Tekniklere Genel Bakış

1993 yılında yerleşim alanında başlatılan proje çalışmaları birçok amacı olan bir kazı araştırmasıdır. Başlıca amaç korumaya, ören yerini tanıtmaya ve yönetmeye yönelik, fakat aynı zamanda oradaki sanat ürünlerini ait olduğu toplumsal, ekonomik ve çevresel bağlama oturtmak. Kullandığımız yöntemler yalnızca bu amaç için derlenmiş bir kitapta anlatılmaktadır,[27] burada kısaca özetlemekle yetineceğim.

Yerleşim alanında çalışan bir dizi farklı kazı ekibi var – İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Yunanistan, Polonya, Konya ve İstanbul'dan. Bütün ekipler "tekil kapsam kaydı" adı verilen bir kazı yöntemi kullanırlar, kazılan toprağın (açmada bir katman, odada zemin, duvarda bir tuğla katı) her kapsamda (biz bunlara birimler deriz) ayrı ayrı tanımı yapılır ve planlanır. Farklı toprak kapsamları ya da birimleri kazı sonrasındaki analiz aşamasında yeniden bir araya getirilerek kullanılır. Katmanlar arasındaki ilişkiler Harris matrisinde (1980'lerde Edward Harris tarafından birimlerin geçici sıralanmasını göstermek ve çözümlemek üzere geliştirilmiş bir sistem) incelenir. Böyle bir yaklaşım özellikle çok karmaşık stratigrafiye (tarihsel jeoloji) sahip bir yerleşim alanında önemlidir. İlk kez İngiltere'deki büyük kent yerleşimlerinde kullanılan[28] bu yöntem çoklu, karmaşık, iç içe geçmiş katmanlarıyla Çatalhöyük'e çok uygun düşmektedir.

Kazılar sırasında toprak 4 mm çapında gözenekleri olan kuru bir elek ya da kalburdan geçirilir. Buna ek olarak toprak en çok 30 litrelik yığınlara ayrılarak yüzdürülmek üzere "yüzdürme makinelerine" alınır. Yüzeyde kalan hafif malzemelere (ki bunlar kömürleşmiş bitkilerdir) "hafif kalıntı" adı veri-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lir, "ağır kalıntı" ise 0,5 mm çapındaki gözeneklere çöken malzemedir. Ağır kalıntılar daha sonra kurutulur ve boyutlarına göre üç gruba ayrılır: >4 mm, <4 mm->2 mm, >1 mm. "İnsan yapısı mikro nesnelerin" yoğunluklularını bulmak amacıyla her yığın incelenir. Yerlerde bulunan kültür kalıntıları ve diğer bütün gözle görünür "küçük buluntular" üç boyutlu olarak "makro nesneler" kategorisine girerler.

Bizim kullandığımız kayıt sisteminde, duvarı ve doldurma birimleri olan fırın gibi yakın ilişkili birimler "özellikler" adı altında birleştirilir. Daha sonra "özellikler", örneğin oda gibi sınırlandığı benzer alanlara göre ayrılarak "yerler" kategorisinde toplanır. Bu yerler de bulundukları "binalara" göre sınıflandırılır. Tüm bu kategoriler numaralandırılır, örneğin, Birim 4571'in (ya da sadece (4571) yer aldığı kategori Özellik 273'tür, Bina 47'de yer alması muhtemel olan Yer 391'dedir. Birimler geçici olarak da sınıflandırılır. Böylelikle birim ve özellik dizilerinden bir binanın içerisinde yararlanılabilmektedir. Bu aşamalara sonradan Aşama 3B gibi numaralar verilir. Yerleşim alanı tepeden aşağıya doğru büyüyen Romen rakamlarıyla numaralanan 18 tabakaya ayrılmıştır. Örneğin Tabaka VIB ya da VIII. Mellaart binaları belirlemek üzere başka bir sistem kullanmıştı. Ona göre yerleşmede daha özenle inşa edilmiş binalar ev olarak değil ibadethane olarak kullanılıyordu (Beşinci Bölüm'de tartışacağımız bu ayrımı yapabilecek herhangi bir ipucunu biz bulamadık). Dolayısıyla Mellaart binaları Tapınak veya Ev olarak sınıflandırmış, daha sonra da tabaka ve mekânı tanımlayan işaretler eklemiştir, örneğin Tapınak E.VIB.10, Mellaart'ın E alanında Tabaka VIB'de yer alan Tapınak 10'u gösterir.

Bugün yürütülen projede her toprak kalıntısı birimi birkaç türlü örneklenir. Islak ve kuru eleme ile suda yüzdürme işleminin yanı sıra arşivlemek, kimyasal analiz ve fitolit (taşlaşmış bitki) analizinden geçirmek üzere toprak numuneleri alınır, nesneler kemiklerin izotopik analizi, radyokarbon tarihleme (buna bağlı zaman çizgisi Şekil 18 ve 19'da gösterilmiştir) ve kabuk, mikrofauna, boncuk, heykelcik, kil toplar, obsidiyen (volkanik cam) vb. analizleri için örneklenir. Yerleşim alanında bulunan bireysel nesnelere kendi kategorilerinde "X" sayısı verilir, örneğin 1871.XI Birim 1871'de özel olarak kayda alınan I numaralı nesneyi işaret eder.

Yerleşim alanında süregelen bütün kazı çalışmalarında; arkeologlarla partikül materyallerin analiziyle ilgilenen bilim adamları arasında sıkı iletişimi sağlamak amacıyla kurulan dokuz laboratuvarda faunal analiz, arkeobotanik analiz, koruma, bilgisayar ve veri yönetimi, kültür kalıntıları, çanak çömlek, zemin taşı ve obsidiyen analizi, mikromorfoloji vb gibi analizler yapılmaktadır (Şekil 20).

Çatalhöyük Projesi üç, dört yıllık kazı döneminin ardından daha çok analize ve yayınlara ağırlık vermek üzere hazırlanmıştır. Bu da olanaklar elverdiği ölçüde ortaklaşa yürütülen çalışmalar çerçevesinde yerine getirilmekte; ilk yayınlar hazırlık aşamasındadır.[29] Kazı sonuçları kömürleşmiş bitki kalıntıları ya da yerleşim yerine gelen volkanik camın kaynaklarının kimyasal analizi gibi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

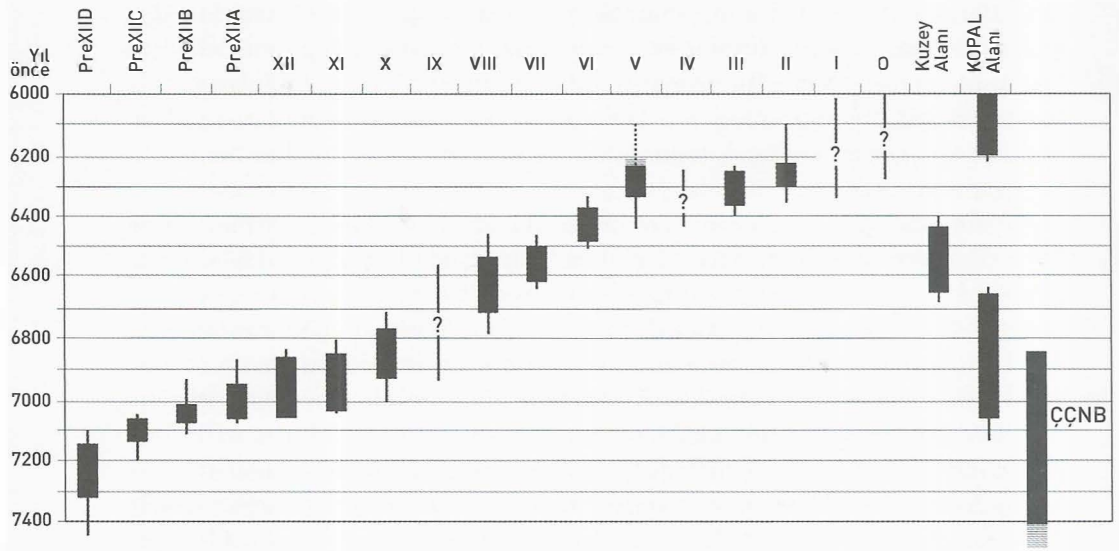

18. Çatalhöyük'teki katmanların radyokarbon tarihlemelerdeki zaman çizgisi

19. Ortadoğu'daki ve Türkiye'deki diğer yerleşme alanlarıyla ilişkili olarak Çatalhöyük'ün tarihlemesi. Bölgedeki çoğu yerleşimlerin tarihlemesi radyokarbon tarihleme yöntemiyle doğrulanmış ve ayrıntılandırılmıştır.

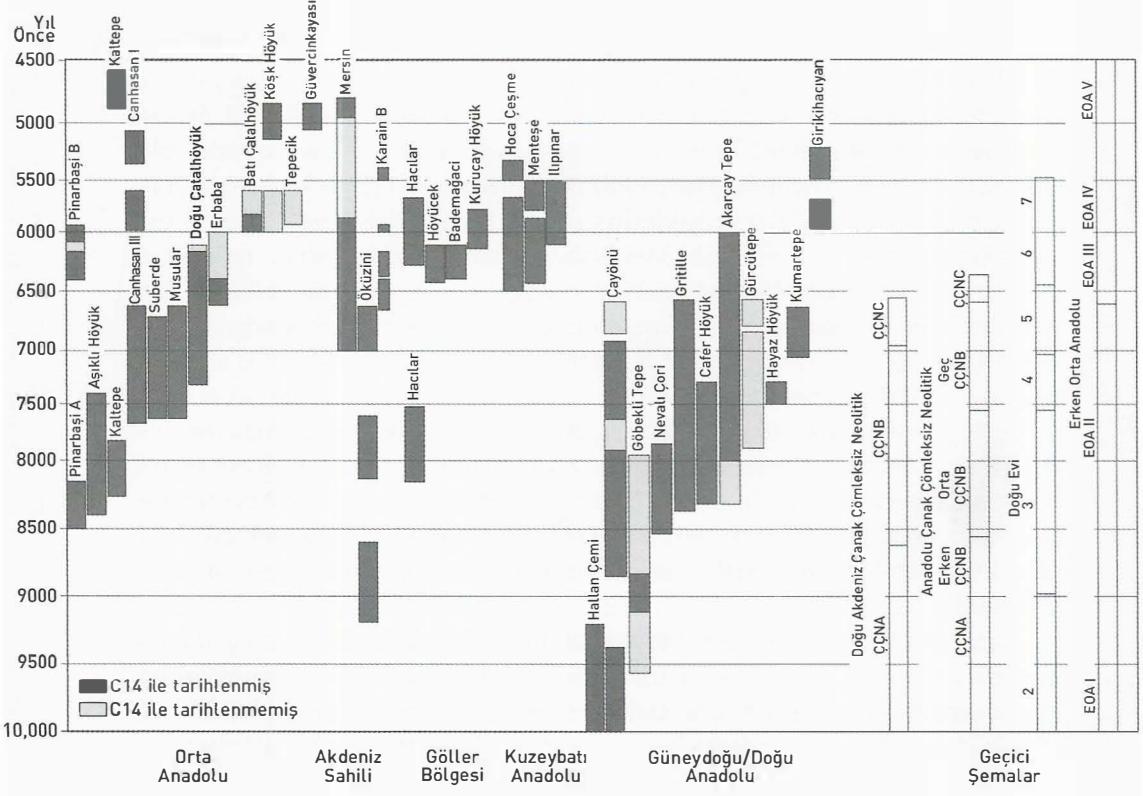

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

20. Çatalhöyük'teki kazı evi. Kazı evinde laboratuvarlar, yaşam alanları ve Ziyaretçi Merkezi yer alır.

uzun ve yavaş laboratuvar analizleri gerektiren veri türleriyle bağdaştırılmaktadır. Bu kitap öncelikle 2005 ve 2006 tarihli ciltlerde yayınlanan araştırmalara yer vermektedir.

1993'ten 1995 yılına dek Neolitik Doğu ve Kalkolitik Batı Höyüklerinin yüzeylerinde çalışarak yer haritaları çıkardık, yüzeydeki kırıntıları toplayıp kazılmış hendeklerin yüzeyinden örnekler aldık, jeofizik yüzey araştırması yaptık, ayrıca Mellaart'ın bıraktığı aşınmış kesitleri ya da profilleri yeniden çizdik. 1995 yılından 1999'a kadar kazılar başlıca iki alanda yürütüldü (Şekil 4). Doğu Höyüğü'nün kuzey tepesinde Bina I ile onun altındaki Bina 5 kazıldı ve buraya Kuzey Alanı adı verildi. Yakındaki Bina 3 BACH (Çatalhöyük'te Berkeley Arkeologları) ekibi tarafından kazılmıştı, kazı sonuçlarına gerekli görülen yerde değinilecek olmasına karşın Ruth Tringham ve Mira Stevanovic raporu ayrıca kaleme alacaklardır. Kuzey kazılarının amacı Mellaart tarafından höyüğün güneybatısında keşfedilen bina çeşitlerinin başka alanlarda da yer alıp almadığını görmekti. Güney Alanı'nda Mellaart'ın kazı sınırlarına giren bir alan seçerek höyüğün tabanına inmeye devam ettik, yıl 1999'du. Neil Roberts liderliğindeki bir ekip höyüğün bitişiğindeki düzlükteki kalıntıları araştırmak amacıyla Doğu Höyüğü'nün kuzeyinde kazılar yaptı, yerleşim birimindeki oluşum süreçlerini (diğer bir deyişle, Çatalhöyük'teki kültürel kalıntıların oluşuma yol açan süreçleri) araştırmak üzere höyüğün kuzey yamacında dar uzun bir hendek açtı. Bu hendeklere KOPAL (Konya Ovası Paleo-çevresel Araştırma) adı verilmişti. 2000'den 2002'ye kadar ekipler kazı sonrası çalışmalara ve yayınlara yoğunlaştılar. Bu arada Polonya'nın Poznan kentinden gelen bir ekip höyüğün güney yükseltisinde tepeye yakın TP (Poznan Takımı) alanında yerleşim alanlarının en geç katmanlarını araştırmak üzere kazılara başladı. Jonathan Last ve Catriona Gibson liderliğinde bir başka ekip de Batı Höyüğü'nde kazılar yapıyordu.[30]

2003 ve 2004 yıllarında kazının yeni bir aşaması başlamıştı. Kuzey yükseltisinde 4040 adı verilen 40 m x 40 m boyutlarındaki bir alan açılacak, geniş ölçekli yerleşim düzenine bakılacaktı (Levha 5). Güney Alanı'na daha büyük bir çatı yapılmış bulunmakta (Levha 4) ve yerleşmenin daha alt katmanlarını keşfetmek üzere kazılar daha derine doğru sürmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sonuç

Çatalhöyük'ün sırları bol olan bir yerleşim alanı olduğuna kuşku yok. Yüksek korunma düzeyi insanı çok uzak ve bambaşka bir dünyaya götürür. Aynı zamanda barındırdığı acayiplikler insanı uzaklara taşır. Şaşırtıcı ve kışkırtıcıdır.

Bizler şimdi bu duyguları yaşıyoruz, sizlere de bu kitapta 376 kuşak önceki insanların yaşadıklarına benzer duyguları anlatacağım. Çatalhöyük'teki sembolizm, bilinmezler ve acayiplikler tıpkı bugün olduğu gibi o gün de insanları çekerdi. Özgül koşullar farklıydı elbet, burada bunların ayrıntılarına da değinmeye çalışacağım. Ancak bu gizleri açığa çıkartmak hem onlar açısından hem de bizim için büyüleyicidir.

Günümüzde yerleşim alanının çekimine kapılan farklı kesimlerden pek çok insan var, hepsinin gerekçeleri, beklentileri farklı. Arkeolog olarak mesleki sorumluluğum gereği bu insan topluluklarıyla bağlantı kurmalı ve onların katılımına aracılık etmeliyim. 9000 yıl önce de Çatalhöyük'e farklı toplumlardan insanların çekildiğini göreceğiz. Örneğin, Üçüncü Bölüm'de Douglas Baird'ın yaptığı bölgesel araştırma, Çatalhöyük büyüdükçe yakınlarındaki yerleşim birimlerinin sayısının azaldığına işaret eder. Bu kanıtın bir başka yorumu da Çatalhöyük'ün başka toplumları kendine çektiğidir. Eğer bu doğruysa, bu farklı toplumlar bir arada yaşamanın bir yolunu bulmak zorundaydılar. Kökenleri her ne olursa olsun, bu kitap ne kadar çok sayıda insanın bir arada yaşamayı başardığının öyküsüdür.

Bu açıdan, anatomik anlamda modern insanın gelişimiyle ilgili en büyük gizlerden birini açığa çıkarma çabasıdır. Yüz binlerce yıl boyunca avcı-toplayıcı gezginler olarak yaşadıktan sonra insanoğlu neden yerleşik hayata geçmiş ve Buzul Çağı'nın ya da Pleistosen Çağ'ın bitiminden sonra büyük "kentler" kurmuştu? Bu "yerleşik" hayata geçiş süreci Buzul Çağı'nın sona ermesinin ardından yerkürenin pek çok yerinde farklı zamanlarda görülmektedir. Anadolu ve Ortadoğu'daki süreç, Çatalhöyük'te elde edilen veriler bu geniş kapsamlı dönüşümü anlamamıza yardımcı olabilir mi? Önsözde de belirttiğimiz gibi Çatalhöyük Ortadoğu'da yerleşik tarım hayatının oluşumundan epey sonra başlar, ben yine de katkısı olabileceğine, yerleşmenin ayrıntılarıyla korunmuş olması nedeniyle yerleşik hayata geçiş sürecinde "yaşam biçimlerinin" nasıl değiştiğine ışık tutacağına inanıyorum. Kalabalık büyük kentlerde yerleşik tarım toplumuna geçişin, başlı başına önemli dönüşümler olsalar da yalnızca iklim değişikliğiyle, geçim koşullarının değişmesiyle sınırlı olmadığını tartışacağım. Dönüşüm insanların günlük yaşantılarında neler yaptıkları, kendilerini, bedenlerini ve zamanı nasıl algıladıklarıyla ilgiliydi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

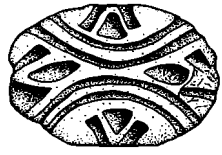

İkinci Bölüm

Leopar Bilmecesi

Öyküye önsözde anlattığım bilmeceyle devam etmek istiyorum. Yıllardır kafa yorduğum bilmecenin bazı taşlarını anlatacağım. Çatalhöyük'teki zengin kanıtların geçmişle ilgili bilmecenin çözümünü kolaylaştıracağını düşünenler olabilir, ne de olsa yap-bozlarda ne kadar çok taşı yerine oturtursak bütün resmi görmemiz o kadar kolaylaşır. Ama her zaman öyle olmuyor. Tam tersine, ne kadar çok taş ve parça elinize geçerse, resmin ne kadar karmaşık olduğunu anlıyorsunuz. Gerçek şu ki varılmak istenen nokta insana açık seçik ve basit yanıtlar sunmuyor. Siz bildikçe bilmece de o kadar çetrefilli oluyor.

Önsözde girdiğimiz yolda ilerlersek bunu daha iyi görebiliriz. Tablo 1'de gördüğümüz leoparlar (ya da diğer büyük kediler) sanat ürünlerinin yaygın teması ve odak noktasıydı, ancak bu kitabın yazıldığı döneme kadar yerleşmede tek bir leopar kemiğine bile rastlanmamıştı (bkz: Önsöz). Diğer yandan o çağda evcilleştirilmiş hayvanların –koyun ve keçiler– sanat ürünlerine konu olduğuna neredeyse hiç rastlanmaz. Evcil koyun ve keçilerin beslenmede ağırlıklı olarak tüketilmelerine karşın sanatta yabanıl hayvanların baskın çıkması genelleşmiş bir modelin parçasıdır: Sanat yaban hayvanlarını, çoğu zaman da yaban hayvanlarının yırtıcı ya da güçlü bölümlerini vurgular.

Örneğin, yaban domuzunun dişleriyle çene kemikleri, geyik boynuzları yerleşim alanına getirilir ve duvar yerleştirmelerinde kullanılır. Yaban domuzlarının dişlerinden kadınlar için kolye yapılır, bazıları sonradan evlerin altına gömülen bireylerin yanına bırakılır. Yerleşim alanında bulunan geyiklerle yaban domuzlarının baş ve ayak kemikleri bu hayvanların derilerinin kullanıldığını göstermektedir. Ama geyikle yaban domuzunun gövdesine (kafatasından sonraki öğeler) yerleşim alanının tarihinin çoğunda seyrek rastlanmaktadır (öte yandan en erken katmanlarda bütün geyik leşleri yerleşim alanına getirilmektedir). Sığır kemikleri, en çok da kafataslarıyla boynuzları her ne kadar hay-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

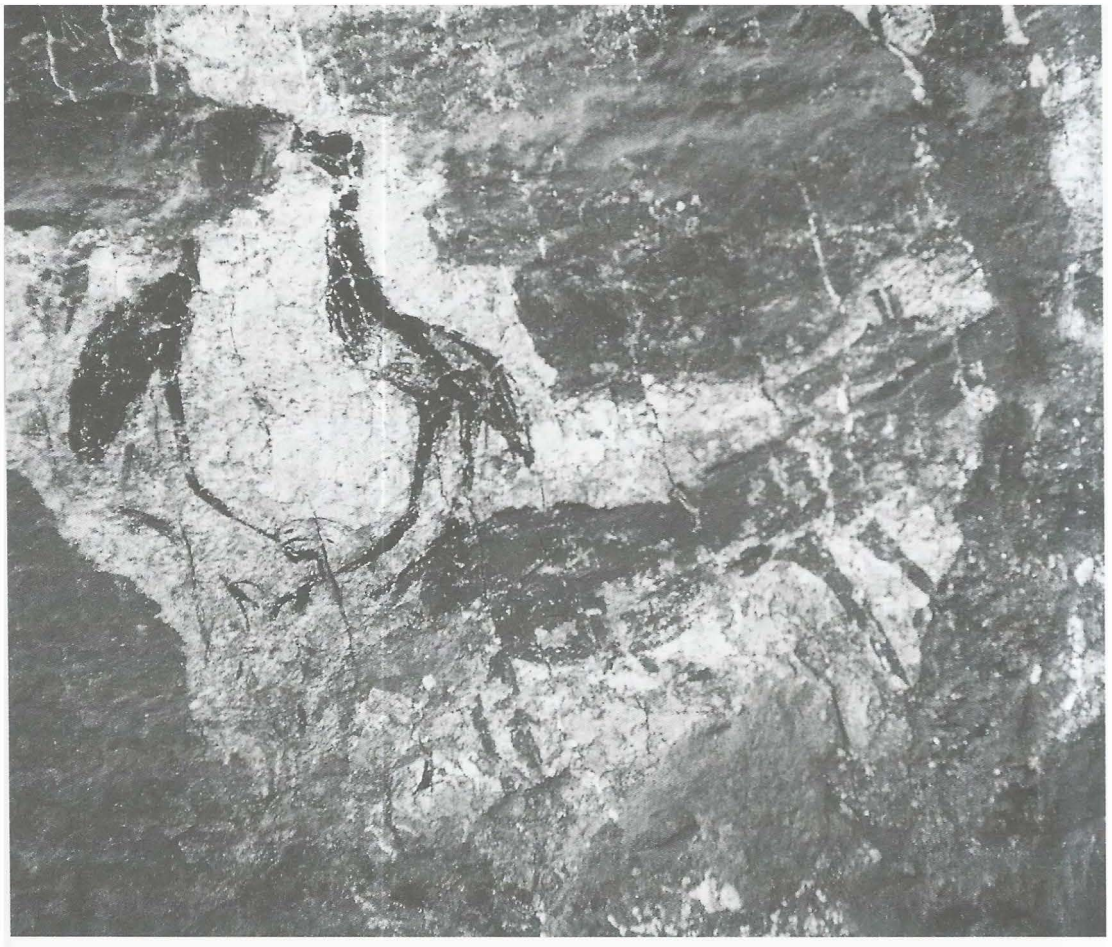

21. Bu duvar resimlemesi iki su kuşunu – muhtemelen yerleşim alanındaki diğer kanıtlarla örtüşen turnaları göstermektedir.

vansal kalıntılar arasında ağırlıklı olarak görülmese de duvar yerleştirmelerinde sıkça kullanılmaktadır. Mike Richards ve Jessica Pearson'ın insan kemiklerinin kimyasal izotopları üzerinde yaptıkları analizlerin sonuçları sığırın beslenmede ağırlıklı yeri tutmadığına işaret ediyordu.[1] Biz yerleşim alanında bir ayı pençesi bulduk, Mellaart da evlerin duvarlarına gömülmüş yaban domuzu çene kemikleriyle tilki ve samur kafatasları bulmuştu. Ayrıca küçük etobur hayvanların dışkılarıyla örtülü mezarlar ortaya çıkarılmıştır.

Dolayısıyla yaban hayvanlarıyla, özellikle de bu hayvanların diğer uzuvları pahasına, sert, yırtıcı ya da güçlü parçalarıyla ve evcil hayvanlarla yapılan sanat ve sembolizmin büyülü bir yanı var. Bitkilerin sanattaki işlevleri az; önemli besin kaynaklarından olmalarına ve birkaç ağaç tasviri bulunmasına rağmen bitkiler dünyasının ayrıntılarıyla tasvir edildiğine pek rastlanmaz. İnsanlar zamanlarının çoğunu tahıl ve baklagillerin yetiştirildiği tarlaları ekip biçerek, sonra da hasat kaldırıp ürünleri hazırlayarak geçirmiş olsalar da tasvirlerini ya hiç yapmamışlar ya da böyle tasvirlerin sayısı birkaç taneyle sınırlı kalmıştır.

İleride de göreceğimiz gibi, resimlerle yerleştirmeler evlerin içinde yer alır. Ancak ev içindeki yaşantıyı yansıtmazlar. Daha çok dış dünyadaki yaban

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

hayvanları tasvir edilir. Yabanıl ve evcil hayvanlar arasında ayrım yapılmasıyla ilgili güncel sanat anlayışına başvurmamaya çalışsak da burada bu ayrımın bir biçimde dile geldiğini kabul etmemek elde değildir. Nasıl bakarsak bakalım, geçmişte Çatalhöyük'teki yabanıl ve evcil hayvanlara bugün tanımladığımızdan farklı gözle bakıldığı açıkça görülmektedir.[2] İlcride de göreceğimiz üzere şölenlerde yaban boğaları kullanılmakta, günlük tüketimde ağırlıklı olarak sığıra (sığır kapsamına giren hayvanların hepsi yaban öküzü ya da *Bos primigenius* adı verilen çok iri yaban hayvanlarıdır), özellikle de koyuna yer verilmektedir.

Kuşların kemikleriyle kuş tasvirlerine baktığımızda da şaşırtıcı motiflerle karşılaşırız. Kuşlara ait birkaç resimle (Şekil 21) bilinmeyen kuşlara ait birkaç heykelcik de vardır. Tasviri en yaygın görülen kuş akbabadır (Şekil 22), öte yandan turnalara ve muhtemelen başka bir su kuşuna da rastlanır.[3] Akbaba kafatası duvarlardaki yerleştirmelerde sık sık karşımıza çıkar. Ancak yerleşim alanındaki hayvansal kalıntılarda bulunan kuş kemiklerinin çoğu kaz ve ördek gibi su kuşlarına aittir.[4] Çatalhöyük nemli topraklara kurulmuş bir yerleşme olduğundan su kuşlarının kemiklerinin çokluğu şaşırtıcı değildir, bununla birlikte sanatta akbabaların ağırlığının olduğu açıkça görülmektedir. Akbabalar bazen insan bacaklı olarak karşımıza çıkarlar, bunların kırma yaratıklar olduğunu da düşünebiliriz, akbaba kılığına girmiş insanlar olarak da yorumlayabiliriz. Turna tüylerinin kostümlerde kullanıldığını gösteren kanıtlara rastlanır.[5] Bütün bunlar büyük yağmur kuşlarıyla akbabalara sembolik anlamda önem verildiğini gösterirken, akbabalar aynı zamanda ölümle ilişkilendirilir (kafasız insan ölüleriyle akbabalar arasındaki ilişki için bkz: Şekil 22).

22. Kafasız insan bedenindeki etleri didikleyen akbabayı gösteren bir duvar resmi – Çatalhöyük'te karşılaşılan en yaygın kuş tasviridir. Bazı yerleştirmelerde akbabaların kafatasları da görülmektedir. Benzer bir sahnenin daha belirgin görünümü için bkz: Şekil 57.

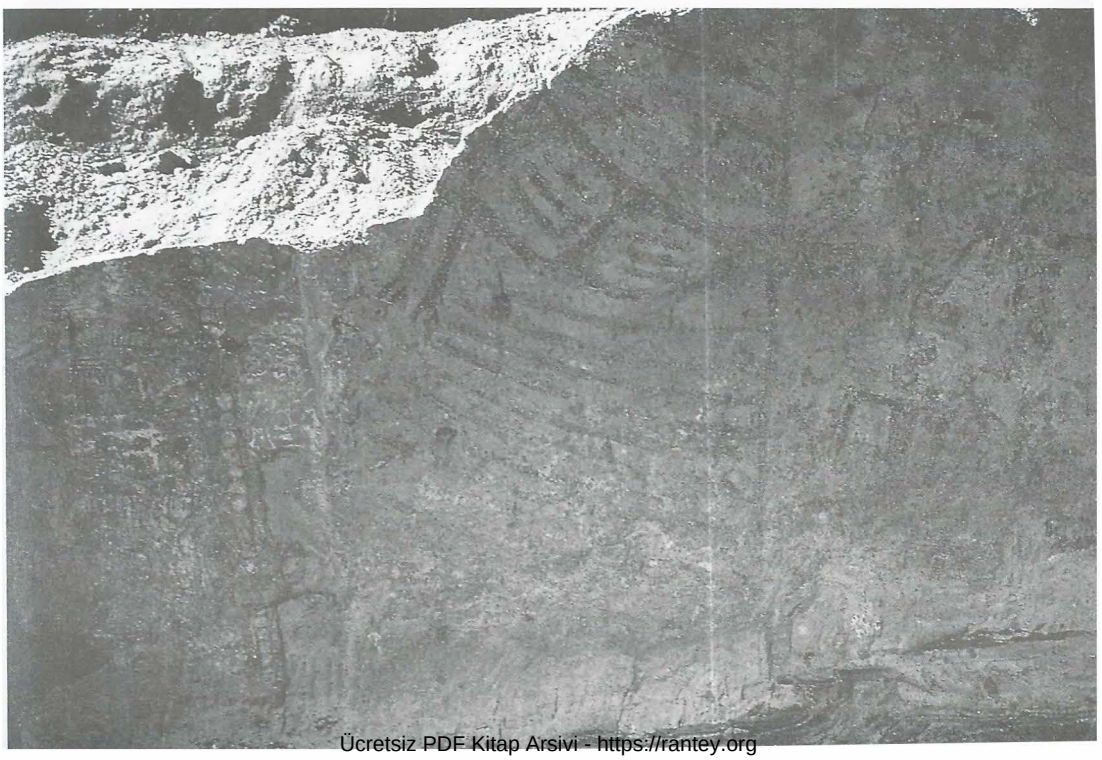

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sanattan çanak çömlek yapımına geçtiğimizde yap-bozun diğer parçalarını fark ederiz. Tabaka XII ile Tabaka X (yaklaşık MÖ 7050 ile MÖ 6800 yılları) arasında kap kacak olarak kullanılmaya başlanan çanak çömlekler Tabaka VI'ya (yaklaşık MÖ 6500 ile MÖ 6400 yılları) kadar pişirme aracı olarak kullanılmamıştır. MÖ 6500-6000 yılları arasında Neolitik Çatalhöyük'ün son bulduğu dönemde çanak çömleklerin çoğunlukla evlerin güneye bakan tarafında yer alan ocak ve fırınlara yakın durduğunu ve işlevlerinden birinin de koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanların yağlarını saklamak olduğunu görürüz.[6] Dolayısıyla ev yaşantısı diyebileceğimiz ortamla yakından ilişkilidirler. Çanak çömleklerin boyanmamış olmasının ve evlerde karşımıza çıkan ayrıntılı sembolizmi taşımamasının nedeni bundan kaynaklanır. Elbette seramikçimiz Jonathan Last'in[7] işaret ettiği gibi çanak çömlekler cilalıdır, bu da sanatsal yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Fakat Kalkolitik Batı Höyüğü'nde olduğu gibi daha sonraki dönemlerle karşılaştırıldığı zaman özenle boyanan çanak çömlekler Neolitik duvarlarda kullanılan temaları andırmakta, Neolitik Doğu Höyüğü'ndeki çanak çömleklerse sembolik anlam taşımamaktadır.

Mezarlarda hiç çanak çömleğe rastlanmaması da merak konusudur. Kırık parçaların bazılarının mezara atılan toprağın arasına karıştığı kesin olmakla birlikte mezarlarda bütün halde çanak çömleklere sunu olarak yer verilmez. Mezarlar evlerin kuzeye bakan cephelerinde, duvar süslemelerinin ve yerleştirmelerinin bulunduğu tarafta görülmektedir. Sanat yabanıl hayvanlara – aynı zamanda ölüme, kafasız ölülerin etlerini didikleyen akbaba tasvirlerine yoğunlaşır (öte yandan insan bedenlerinin gerçekte böyle bir davranışla karşılaştığını gösteren herhangi bir kanıt bulunmamaktadır). Demek ki bir yanda yabanıl hayvanlarla ölüm arasındaki ayrımlarla karşı karşıyayken, diğer yanda karşımızda ev yaşantısıyla evcil yaşamın o kadar açık seçik olmayan yalın sembolizmi var.[8]

Yerleşim yerinin erken katmanlarında yemek pişirmek için kullanılan kil toplar da mezarlara özellikle konulmuş olsa da seyrek görülürler. Bunlar da fırınlarla yakından ilintilidir – aslında fırınların tabanları kırık kil toplarla döşenmiş olabilir, fırınların yanındaki gizli bölmelerde orta ve büyük boylarda toplar bulunmaktadır.[9] Evlerde yemek pişirilirken kullanıldığı açıkça belli olan topların pek azı boyanmıştır; ayrıca bu boyalar yok denecek kadar azdır. Yassı öğütme taşları evlerin fırın bölmelerinde bulunur, boyalıları çok sınırlı sayıdadır, mezarlarda yer almazlar. Mezarlardan çıkarılmış birkaç minyatür yeşim taşından baltayla cilalı taştan topuz başları vardır.[10] Öte yandan baskı mühürler ölülerin üzerinde, kâh derilerinde kâh giysilerinde kullanılır.[11] Genellikle yerleşmenin daha üst tabakalarında bulunur ve sıklıkla mezar yerlerinde karşımıza çıkarlar. Yani, ocakla ve evdeki üretim alanıyla ilişkili eşyalar mezarlara konulmaz, ama kişiyi tanıtan ya da konumunu belli eden eşyalar onunla birlikte gömülür.

Bu yaklaşım modeli (güneye karşı kuzey, boyasıza karşı boyalı, fırına karşı gömüt, fırının yanında bulunan alt katlardaki karanlık katlara karşı gömütlerin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

23. Ana oturma odasının güneyindeki öğütme ve çöp alanlarının çevresinde, ayrıca batıya bakan odadaki yoğunlaşmayı gösteren Aşama B1.2C'de yer alan Bina 1'deki küçük kemiklerin (boyları 2 – 4 mm arasında değişen) görülme sıklığını göstermektedir. Bu tür istatistiksel analizler kazı yapanların arazideyken gördükleri eğilimlerin doğruluğunu ispatlamaya yardımcı olur.

bulunduğu üst katlardaki beyaz katlar, vb) diğer verilerden de takip edilebilir. Kazıya başlamadan önce böyle bir modelle karşılaşmayı beklemiyorduk. Fakat kazdıkça öyle belirginleşti ki göz ardı edemedik. Bu model özetle "temiz" katlarla "kirli" katlar arasındaki farkın gündelik dille kabaca anlatımıdır. Kazdıkça birbiriyle taban tabana zıt iki farklı ortamla karşı karşıya olduğumuzu gördük. Buna ek olarak kazı sonrası analizler sahada dikkatimizi çeken noktaları destekleyecek istatistikleri ortaya çıkardı. Eldeki veriler insan yapımı çeşitli nesnelerin evlerde farklı yerlere bırakılma biçimleri arasındaki ayrımları gösteren dağılım paftasını hazırlayacak ve çizelgeye oturtacak kadar boldur (bkz: Şekil 23 ve 24). Veriler bize evlerin güneye bakan cephelerindeki fırınla ilişkili alanların, kuzeye bakan ve mezarların görüldüğü yerlerin üstünü kaplayan platformlarla beyaz sıvalı tabanlardan çok farklı olduğunu anlatır.

Kilden heykelciklere çoğu zaman çöplüklerde ve fırınla ilişkili mekânlarda rastlanır, mezarlara bırakılmazlar. Obsidiyen –jilet gibi keskin kenarları olan siyah volkanik cam– ile ilgili gözlemlerse o kadar açık değildir. Obsidiyenlere fırınların yanındaki çukur ya da oyuklara ve terk edilen alanlara gizlenerek özellikle bırakılmış olduğu görülür, ayrıca fırınların çevrelerinde obsidiyen yontukları göze çarpmaktadır. Ne var ki bunların tersine, şimdiki proje kapsamında yapılan kazılarda volkanik cam mezarlarda nadiren karşımıza çıkar. Mellaart[12] mezarlarda obsidiyen bıçaklar bulduğunu not etmiş, bunların erkek iskeletinin

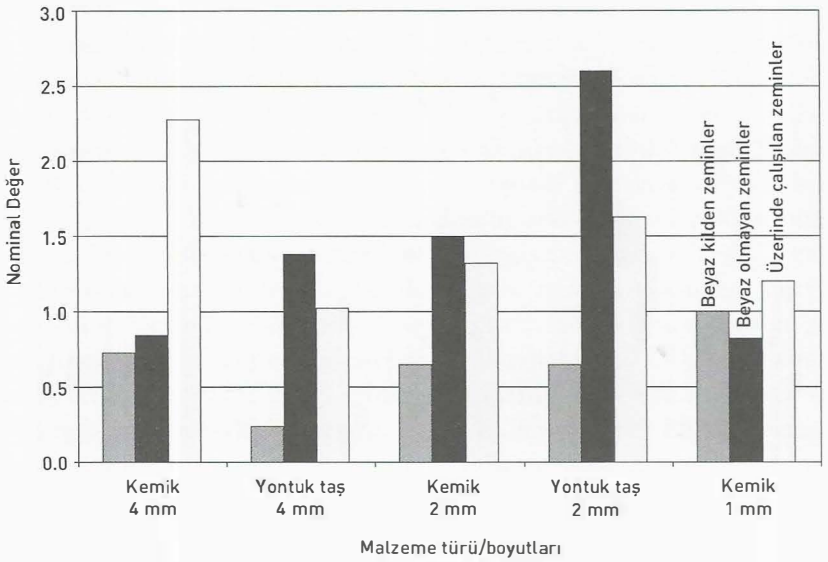

24. Çatalhöyük'ün Kuzey Alanlarında farklı zeminlerde bulunan kemik ve taş yontuklarının ortalama görülme sıklıkları. Bütün kemiklerin ve taş yontuklarının sıklığının beyaz kille kaplı zeminlerde daha düşük olduğu, buna karşılık diğer zeminlerde bu malzemenin daha sık görüldüğü sonucuna varabiliriz.

bacağının yanı başına bir torbaya sarılarak bırakıldığını, ayrıca mezarlarda obsidiyen aynalar görüldüğünü belirtmiştir. Mezarlarda çakmaktaşından kamalara, bıçaklara ve keskin oklara da rastlamıştır.[13] Geldiğimiz aşamada bu buluntuların zamanla alışkanlıklarda yaşanan değişikliği mi, yoksa obsidiyenden yapılan nesnelerle birlikte gömülen bireylerin üstlendikleri özel rolü ya da işlevi işaret edip etmediğini söylemek güç. Görüldüğü kadarıyla obsidiyenden yapılma, evlerdeki fırınların çevresinde çok sayıda bulunan gündelik araç gereçler, ince tabakalar ve bıçaklar mezarlara nadiren girerken daha narin obsidiyen nesneler (büyük bıçaklar, oklar, aynalar) mezarlarda kendilerine yer bulmuşlardır.

Sepet buluntularına baktığımızda yaklaşım modelinin geri plana çekildiğini görürüz. Örneğin, fırınların ve ambarların yakınlarında duran sepetler ya da küçük yuvarlak hasırlarla karşılaştık. Sepetler mezarlarda da karşımıza çıkar – genç insanlar, belki yetişkinler de sepetlere konmuş olabilir. Kemikten yapılan aletler de karşımızdaki tabloyu daha içinden çıkılmaz bir hale sokmaktadır. Evlerdeki fırınların çevresinde bulunan çuvaldız gibi aletlerle yüzük gibi süs aletlerinin kemiklerden yapıldığını görürüz. Fakat yüzüklerden bazılarının ölen kişinin süs eşyalarıyla birlikte mezara bırakıldığı da görülür.

Yap-bozun farklı bütün parçalarını bir araya getirmeye çalışırken bilmecenin çok karmaşık olduğunu, ama buna rağmen en azından bazı faaliyet alanlarında bir sıralama yapma olanağı bulunduğunu anladım. Sembollerle gerçekler iç içe geçmiş görünüyordu. Örneğin, sığırların sembolizmi şölenlerde yaşananlarla bağlantılıydı. Leoparların sembolizmi kemiklerinin yerleşim alanından uzak

tutulmasıyla ilişkiliydi. Fakat bir faaliyet alanından ötekine geçtikçe ilişkiler ve bağlantılar genellikle tersyüz olur, hatta birbirleriyle çelişir. Bu durumda fırınların çevresinde yaygın olarak bulunan nesneler mezarlarda yer almazken, sepetler mezara kadar taşınırlar. Demek ki nasıl davranılacağıyla ilgili sınırlamalar vardı. Kimse mezara çömlek koyamazdı. Hiç kimse leopar kemiklerini yerleşim alanına getiremezdi. Yetişkin biri fırın yakınlarına gömülemezdi. Tüm bu sınırlamalar hem sembolik hem de gerçekçiydi. Aynı zamanda çelişkili ve karmaşık.

Aslına bakılırsa bütün bu sınırlamaların ve aralarında bir ölçüye kadar ayrım olsa da birbirleriyle iç içe geçmiş ve kesişen dört faaliyet alanının ilişkilerini bilmece yardımıyla çözebiliriz. Şimdi bunlara kısaca değinip kitabın geri kalanındaki tartışmaya temel olarak kullanacağım. Hayattaki bu dört faaliyet alanını değişik biçimlerde tanımlayabiliriz. Arazi, saha, söylem ya da iletişim ağı. Bu noktada nesnel olan "alan" terimini kullanmayı düşünüyorum, daha sonra da onları kavramanın bir yolunu tartışacağım. Her alanla ilgili ayrıntılı kanıtlar kitap boyunca ele alınacaktır.

Sözünü edeceğimiz ilk alan **evle ilgili üretim**. Fırınlarla ocakların yanındaki gündelik artıklarda (Levha 7), ev kümeleri arasındaki çöplüklerde (daha çok ayrıntı için bkz: Dördüncü Bölüm) bu faaliyet alanının izlerini takip edebiliriz. Çöplüklerde fırın ve ocaklardan çıkarılıp atılmış materyaller bulabiliriz. Bunların arasında her türlü kemik parçaları, obsidiyen ve fırınların çevresinde görülen diğer kırıntılar olduğu kadar kömürle kaplı sıva döküntüleri de vardır. Süprüntülerin kendilerine özgü özellikleri olmakla birlikte,[14] evlerden atılan malzemeler çoğunlukta gibi görünmektedir. Fırın ve çöplüklerde bulunan bu tür malzemelerin bir bölümüne mezarlarda rastlanmadığı gibi, duvar sanatında da evlerdeki fırınlarla ilgili sahneler yer almaz. Bunların çoğu süslenip boyanmamış ve odanın süslenmemiş tarafına bırakılmıştır.

Bu materyaller arasında küçük heykelcikler, çanak çömlek, karbonlaşmış tohumlar ve daha çok koyun ve keçilerin kemikleri vardır. Obsidiyenlere, sepetlere ve kil toplara da rastlanır. Bu faaliyet alanı kapsamına boncuk üretimiyle kemikten aletler üretiminin girdiğini gösteren kanıtlar da görülür. Nesneler süslü olmamakla birlikte süsleme amaçlı kullanılmaktadırlar, bazıları mezarlarda bulunur, ancak çanak çömlekler, heykelcikler, tohumlar, hayvan kemikleriyle kil toplar mezarlara bırakıldıysa bile bu çok nadirdir.

Belki de çanak çömlek evdeki uygulamalarla ilgili olması bakımından özellikle evdeki faaliyet alanıyla ilişkilidir. Tabaka XII ve üstündeki en erken tarihlere ait çanak çömlekler organik katkılıdırlar (karbon bileşimli); pişirme amaçlı kullanıldıklarını gösteren herhangi bir kanıta rastlanmaz.[15] Yemekleri saklamak ve sofraya getirmek üzere kullanılmış olabilirler. Tabaka VI ve devamındaki çanak çömleklerse kum katkılıdır, pişirmede kullanılan kil topların yerine geçmişlerdir (Şekil 25 ve 49). En çok koyun ve keçilerden çıkarılan yağların pişirilmesinde kullanılır, genellikle fırınların yanındaki çukurlara ya da zulalara konurlardı. Buna bağlı olarak ocak ya da fırının yanı başında yiyecek hazırlamakla yakından ilişkili olmuşlardı. En erken tabakalarda ısıtılan kil toplar daha sonra sepete ya

25. Yerleşim alanında bulunan kum katkılı çömleklerin iyi korunmuş bir örneği. Tabaka VI ve sonrasında bu araçlar pişirmede kil topların yerini almıştır.

da başka bir kaba konarak sıvı ya da yiyeceklerin pişmesi sağlanırdı. Isıtılmış kil toplarla ısı geçişi yardımıyla hızlı ve etkili pişirme yapılabilse de topları değiştirip yeniden ısıtmak gerektiğinden bu işlem başından sonuna dek gözlenmeliydi. Oysa yiyecekleri ateşe konan çanak çömleklerde pişirmeye başlamak, pişen yemeğin başında durma gereğini biraz olsun azaltmıştı. Böylece insanlar başka işler yapmaya zaman bulabiliyorlardı. Öyle ki Çatalhöyük'te zamana yolculuk yaptıkça ev işleriyle ilgili üretimin uzmanlaştığı yönünde bulunan kanıtlar artmaktadır – örneğin, çanak çömlek ve taştan aletler Tabaka VI dolaylarında (yaklaşık MÖ 6500-6400 yılları) değişmekte ve giderek özelleşmektedir.[16] Dolayısıyla yiyecek pişirirken kil toplar yerine çanak çömleklerin kullanılmaya başlaması ev ortamında yapılan işleri ve zamanı düzenlemeye gerek duyulmasından kaynaklanmış olabilir. Buna bağlı olarak insanlar bir anlamda kum katkılı çanak çömleklere güvenmeye başladılar. Onlar diğer işlerini yerine getirirken çanak çömlekler onların yerine yemeği pişiriyorlardı. Böylelikle insanların ev ortamında çanak çömleklerle yakınlaştığını söyleyebiliriz. Aynı yakınlığı insanlarla sepetler ve tahta kaplar için kurmak o kadar kolay olmasa da insanlar bu araçlara da bağımlıydılar.

Demek ki evle ilgili üretimin gerçekleştirildiği dekorlar söz konusu. En önemlisi evlerin güneye bakan cephelerinde yer alan fırınların çevresiydi. Çöken dam kesitlerinin analizi evle ilgili bazı faaliyetlerin damda yürütüldüğünü ortaya çıkarmaktadır. Çanak çömleklerin yapıldığı yerler gibi başka mekânlar da olmalı. Daha sonra tuğla ve kireç yapımı gibi evle ilgili faaliyet alanına giren ancak evin dışında yürütülen diğer faaliyetlerden de söz edeceğim. Bu faaliyet alanının toplumsal bir bileşken içerdiği –evle ilgili birim olduğu– açıktır. Ayrıca toplumsal ve sembolik sınırlamalar uygulandığı bellidir – materyal çoğu zaman süslenmez ve yetişkinlerin mezarları görülmez, fakat obsidiyen aletler buraya gömülür.

Evlerdeki fırın dekorunda kemik boncuklar üretildiğini gösteren kanıtlar çoktur, ancak bunların nasıl tüketildiğini izlediğimizde yakın ilişkili iki faaliyet alanıyla karşı karşıya geliriz: **takas** ve **soy**. Eğer bu iki faaliyet alanını bir arada göz önünde bulundurursak, başkalarıyla ilişkili olarak kişinin yeriyle ilgili olduklarını anlarız. Bu faaliyet alanlarına işaret eden nesneler arasında sepetler, ahşap kaplar, kumaş, (taştan, kemikten ve kilden yapılmış) boncuklar, bakır, kabuk, amber, obsidiyen, geometrik sanat vardır; bunların hepsi her ortamda karşımıza çıktıkları gibi mezarların içinde ya da çevresinde de görülürler. Çoğu parlak ve cilalı olan bu nesneler Alfred Gell'in *Art and Agency* [Sanat ve Elçileri] adlı kitabında kullandığı terimlerle "büyüleme teknolojileri" ya da "hile" malzemelerine örnektir. Mezarlardaki kumaşa bile yerleşim alanının üst tabakalarında bulunan baskı mühürler kullanılarak desenler basılmış olabilir. Gell karmaşık

desenler taşıyan veya gösterişli olan ya da bir biçimde ilgimizi çeken nesnelere dikkat ettiğimizi savunur. Takasta büyünün değerli bir yeri –ve takasta konum ve gücün nasıl ilişkili– olduğuna işaret eder. İleriki paragraflarda topluma kabul edilme alanındaki nesnelerin etki altına almada nasıl kullanıldıklarına değineceğim, şimdilik bu alanda karşılaşılan malzemelerin çoğunun dış görünüşle ilgili olduklarını belirtmek yeterli. Bunlar vücutla ilişkili – kişiyi tanımlayan, dolayısıyla onunla birlikte gömülen malzemeler. Evle ilişkili faaliyet alanını genel anlamda toplumla bağdaştırırlar.

Fakat üyeliğe kabul etmeyle ilgili iki ayrılık görmekteyiz, biri soya dayanır, diğeri takasa. **Soy**sal alan atalardan gelen haklar, eşyalar ve anılardır. İnsan mezarlarının arkeolojik kanıtları (Şekil 26) ve hayvan yerleştirmelerinin açığa çıkarılması Altıncı Bölüm'de ele alınacak. Bu faaliyet alanındaki kanıtlar kafataslarının ve hayvan parçalarının bir yerden bir yere taşınmasında bulunur. İnsan kafataslarının ve hayvan kabartmalarının açığa çıkarıldığına ve yeniden kullanılarak kuşaktan kuşağa aktarıldığına işaret eden örnekler var. Böyle elden ele aktarılma bir takas türü olarak kabul edilebilir, ama bu yolla elden çıkarılması mümkün değildir. Soydan gelen nesneleri alan insanlar, karşılığında ortak atalarla birbirine bağlı sosyal gruba emeklerini sunarlar. Öte yandan nesneler bu grubun haklarının ve üyeliklerinin göstergesidir; kolay kolay "başkasına verilmeleri" söz konusu olamaz. Devredilemez nesnelerin el değiştirmesi aracılığıyla kurulan yakınlık, evlerde ve ev kümelerinde bulunan bireyleri birbirine bağlayan toplumsal birimleri oluşturur. Atalardan gelen bağlar anlamında bazı evler arasında konum ayrılıkları oluşur. Ne var ki takasla ilgili faaliyet alanıyla diğer alanlar arasında belirgin bir ayrım yoktur. Soysal alanın odak noktası olan mezarlarda da takasla devredilebilir görülen nesneler bulunmaktadır.

Takas alanı arkeolojik olarak Yedinci Bölüm'de ele alacağımız geniş bir yelpazeye

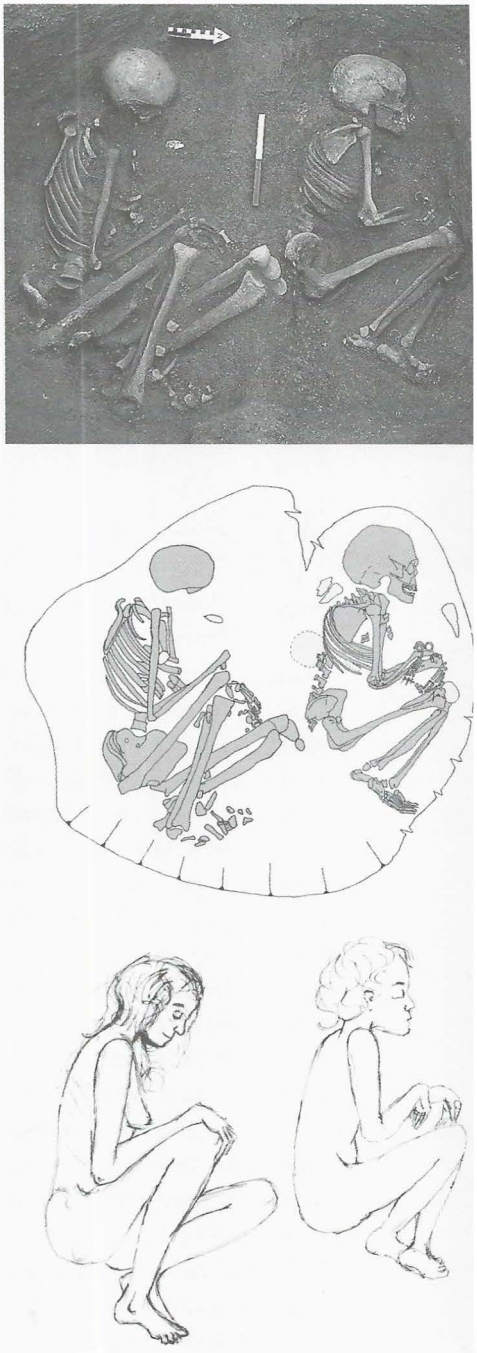

26. Bina 1'de bulunan ikiz mezar. Mezarların çoğundaki bedenlerin etleri hâlâ üzerlerinde durur ve ölüler eğilirdi, ama kafataslarının sonradan çıkarıldığı da olurdu.

yayılan insan yapısı nesneler aracılığıyla tanımlanabilir. Örneğin, uzun mesafeli yer değiştirmeleri (170 km uzaklıktaki) Kapadokya'dan elde edilen obsidiyenlerde, güneyde Toros Dağları'ndan elde edilen kerestelerde, Akdeniz'de bulunan kabuklarda, Kızıl Deniz'deki sepetlerde görülebilir. Bu uzun mesafeli yer değiştirmelere ve takaslara ek olarak kilin, taşların ve hayvanların yerel hareketleri de gözlenir. Bu parçalar şu ya da bu noktada evin içine getirilirler. Bu yolla Kapadokya'dan yontulmamış olarak getirilen obsidiyen, fırınların yanındaki küçük oyuklarda saklanırdı (Şekil 71). Daha sonra oradan çıkarılır, kullanılmadan ya da işlenmiş olarak değiştirilmeden önce yontulurdu. Takasla elde edilen nesnelerden diğer bütün faaliyet alanlarında yararlanılırdı (örneğin hayvanlar evlerde yiyecek olarak tüketilir, kabuklardan yapılan boncuklar da soysal bağlantılar kurmak üzere kullanılır ve kuşaktan kuşağa aktarılırdı). Benzer şekilde fırının yanında evle ilgili üretim kapsamında boncuk gibi nesneler yapılır ve takas amaçlı kullanılırdı.

Topluluk alanıysa Üçüncü ve Dördüncü Bölümlerde tartışılacak olan maddi kültürün birkaç alanında karşımıza çıkmaktadır. Büyük Çatalhöyük yerleşiminde yaşama yönelik uygulamalar insan toplulukları arasında etkileşimler doğuracaktı. Pis sularla, su kaynaklarıyla, artıklarla başa çıkmak nüfusu 3000 ile 8000 arasında olan (ve yerleşim sürecinde bir süre bu aralığın üst sınırında dolaşan) bir toplulukta, 13,5 hektara yayılan bir yerleşimde işbirliğini gerektirecekti elbet. Aynı zamanda evden başka ondan daha büyük topluluk örgütlenmesi olduğu yolunda kanıtlar da vardır. Örneğin, yabanıl boğalar toplu şölenlerde kullanılırdı. Sanat eserlerinde bir grup insanın hayvanları kızdırdığı sahneler yer almaktadır. Ayrıca avcılık, sürü otlatma ve tarım gibi geniş mekânlara yayılan işlerde de bir ölçüye kadar toplu hareket edilmiş olsa gerek. Araziye, patikalara ve kaynaklara erişim hakkını belirleyen birtakım kurallar da konmuş olmalı. Çatalhöyük'te toplu törenleri, toplumsal egemenliğin ya da seçkinlerin bir yere toplandığını gösteren kanıtlar pek az, ancak toplu kararlar alan yaşlılar grubu olabilir. Topluluk olarak yerleşim alanına baktığımızda leopar kemiklerinin, geyik ve yaban domuzu parçalarının yerleşim alanına getirilmesiyle ilgili genel bir yasak olduğunu görürüz. İşlerin nasıl yürütüleceğiyle ilgili kurallar yerleşim çapında karşımıza çıkar: fırınların nerede yer alacağı, yüzüklerin nasıl yapılacağı gibi. Yerleşim alanındaki sanat ürünlerinde tekrarlanan motiflerde, yaygın sembolik dağarcıklarda görülmektedir. Buna göre gerçek faaliyetlerle sembolik dünya arasında sıkı bir ilişki söz konusudur.

Çatalhöyük'le ilgili kaleme alınan kitaplarda, burada kısaca değindiğim faaliyet alanları hakkında çok şey tartışılmaktadır. Kimi Çatalhöyük'ün neden kurulduğunun yanıtını bölgedeki obsidiyen takasının öneminde arar. Kimi de kilit noktanın genel toplumsal örgütlenme olduğunu savunur. Bana göre bütün faaliyet alanları yerleşim alanının ve sanatının gelişip korunmasında önemli rol oynamışlardır. Bu dağınık sürecin çok sayıda kolu vardı. Ancak ben bu kitapta özellikle ev alanından söz edeceğim. Takasın, soyun ve toplumun öneminin yanı sıra Çatalhöyük'teki hayatın pek çok yönünde yer alan geniş

çaplı ev düzeninin etkisinden söz edebiliriz. Bu konuyu Beşinci Bölüm'de ayrıntısıyla ele alacağım. Şimdilik kilit önem taşıyan bir kanıtın depolamayla ilgili olduğunu belirteyim (Şekil 27). Evlerdeki ambarların mercimek ve buğday gibi tarım ürünlerini saklamak üzere kullanıldığını biliyoruz. Göründüğü kadarıyla bütün evlerde böyle ambarlar, ayrıca evlerin hepsinde benzer depolama olanakları var. Ev ortamı dışında depolama yapıldığını gösteren herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Aynı şekilde ev birimlerinden daha büyük birimler için gıda saklanan geniş kaplar da bulunmaz. Beşinci Bölüm'de üretimin daha çok ev ölçeğinde yapıldığını gösteren bulguları ele alacağız. Ortak duvarların çok nadir olması da ilgi çekicidir – evlerin arasında birkaç santimetre aralık olmasına rağmen insanlar kendi duvarlarını örmüş ve onları korumuşlardır. Ayrıntılı bulgular tek tek evlerin birbirlerine çok benzediklerini ve kendi kendilerine yeterli olduklarını göstermektedir. Önsözde de belirtildiği üzere Çatalhöyük'teki büyük bilmecelerden biri de insanların neden bu kadar bitişik yaşadıklarıdır.

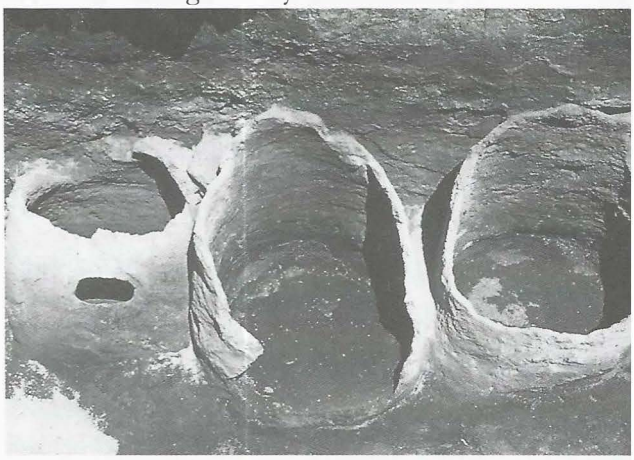

27. Çatalhöyük'teki ambar gözleri. Böyle ambarların çoğu yan taraftaki odalarda görülür, yiyecek olarak kullanılan çeşitli bitkiler saklanmaktadır.

Faaliyet Alanları Arasında Denge Değişimi

Dört faaliyet alanı arasında yakın etkileşim ve birbirine bağlılık olduğunu öne sürmüştüm. Öte yandan insan yapımı çeşitli malzemelerin ilişkilerinde ve bir yere –fırınların çevresine, mezarlara, sanatta, hayvansal kalıntılarda vb– bırakılmalarında bir dizi yasaklamanın geçerli olduğuna değinmiştim. Peki bu yasakları ve sakınmaları doğuran etkenler nedir?

Burada savunulabilecek tek nokta sakınmaların arkasında yatan toplumsal dengeler olduğudur. Sanat ürünlerinin pek azı tarımsal üretimle, daha doğrusu birinci faaliyet alanıyla ilgilidir. Sanatın, sembolizmin ve dinsel törenlerin toplumsal odak noktasında avlanma, takas ve atalar yer alır. Sanki tarımsal alan saklanmış ya da geri planda bırakılmıştır. Bu da bize toplumsal gücün atalarla, büyük çaplı şölenlerle, yaban hayvanlarının ve insanların kafalarının kesilmesi, sonra da onların kuşaktan kuşağa el değiştirmesiyle, geniş ölçekli hayvan kızdırma törenleriyle, değeri yüksek kabuklarla boncukların takas edilmesiyle vb. ilişkili fikirlerle birleşmiş olduğunu gösterir. Çatalhöyük'teki toplum ev ölçeğinde büyük ölçüde örgütlenmiş olmakla birlikte, diğer faaliyet alanları sanatın

ve sembolik ayinlerin odak noktası olmakta, sonra da değerli olanların takas edilmesi ve atalardan geçmesi yoluyla çoğalmaktadır. Dolayısıyla burada birinci faaliyet alanıyla diğer üçü arasında bir denge sorunu söz konusu.

Binaların içinde sürdürülen faaliyet düzenlenmesinde en belirgin olan da bu denge sorunudur – "kirli" fırın alanıyla "temiz" mezar platformlarının ayrımı. Ayrıca toplumun geneline gösterilen önemle tek tek ya da grup olarak evlerin ait oldukları soy çizgisine gösterilen önem arasında başka denge sorunları da göze çarpar. Şimdiye dek çizdiğimiz durağan resmi bırakıp zaman içinde yaşanan değişimi göz önünde bulundurursak, buna benzer denge çekişmelerini daha açık görebiliriz. Göbekli Tepe, Çayönü ve Aşıklı Höyük'te[17] (bu yerleşim yerlerinin konumunu görmek için bkz: Şekil 5, tarihleri için bkz: Şekil 19) bu amaç için ayrılmış ayin binaları bulunmaktadır. Konya Ovası'nın eteğinde yer alan ve Çatalhöyük'ten önceki binyılı kapsayan Aşıklı Höyük'teki evlerde daha az sembolik ve üretken bulgulara, evlerin zeminlerinde daha az sayıda mezarlara rastlanmakta ve evlerin yöredeki dağılımındaki bütünlük anlayışının daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Musular yakınlarındaysa geniş ölçekli toplu şölenler yapıldığına dair daha açık kanıtlar bulunur. Çatalhöyük'ün yer ve zaman bakımından en yakın önceli Can Hasan III'te güçlü bir ortak örgütlenme anlayışı yaygındır. Öte yandan Çatalhöyük'te sanki her şey evin içine getirilir gibi bir izlenim doğmaktadır. Yerleşim biriminin henüz keşfedilmemiş alanlarında özel amaçlarla kullanılan daha çok bina bulunması olasıdır, ancak bu gerçekleşse bile Çatalhöyük'te nesnelerin ev içlerine getirildiği gerçeği değişmez. Örneğin, evlerdeki gömütlerin görülme sıklığı diğer yerleşimlere göre Çatalhöyük'te daha yüksektir. Göbekli Tepe'deki kamu binalarında bulunan sanatsal motifler Çatalhöyük'te evlerde görülür.

Bu değişim daha geniş olarak On Birinci Bölüm'de ele alınacak. Şimdilik bu erken yerleşimlerin pek çoğunda toplum ölçeğine verilen önemin Çatalhöyük'te eve ya da ev kümelerine geçtiğini kabaca ve basitçe tartışmakla yetineceğiz. Çatalhöyük'te bugüne dek kazılmış en erken tabakalarda soysal etki alanına verilen önem apaçık bellidir – mezar ve ölümü anlatan resimler, evde ya da ev kümelerinde yapılan şölenleri yansıtan "sanat" odak noktasındadır. Ne var ki Çatalhöyük'teki yerleşim sıklığına bağlı olarak koşullar değişir ve tek tek ev birimleri daha çok önem kazanır. Yerleşmenin daha üst tabakalarında ve onların ardından gelen Kalkolitik Batı Höyüğü'nde evlerin genişlediği, oda sayısının çoğaldığı ve işlevlerinin arttığı görülmektedir.[18] Buysa evde yapılan üretime verilen toplumsal önemin arttığına ve ev düzeyinde soylara verilen önemin azaldığına işaret ediyor olabilir. Ev birimleri arasında süslü çanak çömleklerin takası odak noktasına taşınmıştır, öte yandan ileride göreceğimiz gibi bunların kolay anlaşılabilecek bir sıklık ölçüsü yoktur.

Bu aşamada öne sürmek istediğim görüş Çatalhöyük toplumunun bütünsel, bütünleşmiş ve değişmez olduğunu düşünmenin yanlış olduğudur. Pek çoklarından daha bütünleşmiş olmakla birlikte, daha sonraki bölümlerde de ortaya koyacağım gibi, değişime yol açan içsel denge sorunları olan bölünmüş

bir toplumdu. Etki alanları arasındaki ilişkiler değişkendi. Zamanla mezarların rolü evle ya da ev kümeleriyle ilişkili olmaktan çıkıp Batı Çatalhöyük gibi mezarların evlerin dışında yer aldığı daha geç yerleşimlerle ilişkilendirilir (Batı Çatalhöyük'te evlerin zemininin altında hiç mezar bulunmaz, ayrıca bu daha geç dönemin yerleşimlerinde, Hacılar'daki gibi, toplu mezarlıklar görülebilir). Çatalhöyük'ün daha üst tabakalarında evle ilgili faaliyet alanında süslenmeyen çanak çömleklerin de giderek artan ölçüde süslendikleri görülürken, bu değişimin Batı Çatalhöyük'te tamamlandığı, Doğu Çatalhöyük'te evlerin duvarlarında sergilenen sembolik işlemenin evlerin aralarına taşınabilecek çanak çömleklere (Şekil 107) aktarıldığı gözlenmektedir.[19]

Karmaşık Faaliyet Alanları

Bu farklı faaliyet alanlarının nasıl anlaşılması gerektiğini yukarıda anlatmıştım. İnsanların yaşamlarına ilişkin gerçeklerde neyi temsil ediyorlardı? Bu soruya yanıt verirken faaliyet alanlarının toplumsal, maddi, üretken, sembolik ve diğer alanlardaki karmaşık etkinlikler yumağından oluştuğunu belirtmek isterim. Bunlar ilgi ve sorumluluk ağları, daha çok da farklı faaliyet alanlarını oluşturan farklı iletişim ağlarıydı. Karmaşık faaliyet alanları arasındaki ilişki ufak çaplı değişikliklerin sonucu ve günlük yaşantıdaki uygulamalara tepki olarak değişime uğramıştı.

Çatalhöyük'teki ayrıntılı bulgular karmaşıklıklara yol açan bağımlılık ve kesişmeler ağının yoğunluğunu kavramamıza olanak tanır. Örneklerden biri pişirme amaçlı kullanılan kil topların yerini çömleklere bırakmasına bağlı olarak insanların yaşam biçimlerinin nasıl değiştiğiyle ilgili yukarıda yapılan tartışmada verilmişti.

Karmaşıklık[20] terimiyle ne demek istediğimi yine evle ilgili faaliyet alanından bir başka örnek vererek daha iyi açıklamam yararlı olabilir. Çatalhöyük sakinleri kerpiç evlerde yaşama kararı vermişler, sonra da birçok nedenden ötürü, en azından yerleşimin orta tabakalarında yerleri ve duvarları kireç oranı yüksek ince balçıkla sıvamayı (Şekil 28) kararlaştırmışlardı. Yerleri sıvamanın bir nedeni haşarat ve farelerden korunmaya yönelik olabilirdi. Emma Jenkins[21] evlerde fare kemiklerine ve farelerin

28. Çok sayıda sıva katmanı. Aradaki ince çizgiler mevsimsel ya da aylık dönemlerde yeniden atılan sıva katlarını, daha kalın çizgiler de yıllık sıvaları gösteriyor olabilir.

izlerine rastlamıştı, bitişik evlerin, buğday ambarlarının ve yerleşik yaşamın içerisinde rahatsız edici bir durum olmalıydı. Nedeni her ne olursa olsun yerlerle duvarların sıvanması kararı çıkmıştı. Peki ama kireçli balçığı nereden bulurlardı? Yerleşim alanının çevresinde kireç sızan çukurlar bulduk. İnce ve kireç oranı yüksek, duvarlarla yerleri kaplayacak sıva yapmak için işlenmesi kolay Pleistosen göllerin kireç tortularına ulaşmak için alüvyonlu toprağı kazmışlardı. Çukur kazmak için aletler ve balçığı taşıyacak kaplara gerek duydular. Ayrıca höyüğün hangi ucunu kimin kazacağıyla ve yılın hangi döneminin sıvama için uygun olacağıyla ilgili anlaşmaya varmak gerekiyordu. Bir de yeterli miktarda sıva malzemesi toplamak ve evlerdeki farklı platformlar için değişik sıva türleri bulmak toplumsal emek gerektiriyordu. İnce sıvaların duvarlara iyi yapışmadığı anlaşılınca astar olarak önce organik katkılı daha sert sıva katları atma gereği doğdu. Böylece toplulukta yaşayan insanlar farklı kil türleri bulmak, toplamak ve uygun karışımı hazırlamak üzere örgütlenmek zorunda kaldılar. Farklı kil türlerini kazıp taşıyacak insanları doğru zamanda bir araya getirmenin karşılığında onlara bir şey sunmak gerekti, örneğin küçük bir şölen. Buysa bir hayvanın öldürülüp hazırlanması demekti. Sıva işi için mala da gerekiyordu; sığırın kürekkemiğinin bu işe yaradığı anlaşıldı,[22] fakat o zaman da bu işi yapacak olan insanların ya bir ineğe ya da kürekkemiği olan başka bir canlıya ulaşmaları gerekti.

Böyle uzar gider. Burada somut bir eylemin (yerleri sıvamak) getirdiği –gerek malzemelerin mülkiyetiyle gerekse toplumsal ilişkilerle örülü– karmaşık ilişkiler ağını vurgulamak istiyorum. İşin içine inanışlarla semboller de girmişti – belki de sığırın kürekkemiğinin özel bir anlamı vardı. Evlerin terk edilmesi sırasında ocakların yakınına çok belirgin bir biçimde bırakıldıkları kesin (Şekil 29). Dolayısıyla karmaşıklık maddi, toplumsal ve kavramsal bir ağa uzanır. Öte yandan insanoğlunun, başka insanların yerine geçen, insan olmayan varlıklara yoğun biçimde bağımlı olduğu ilişki düzenleri de vardı. Böylelikle insanlar yukarıda anlatılan pişirme işindeki gibi çanak çömleklere bağımlı olurlar – çanak çömleklerin yardımı olmaksızın ev işlerini bitiremezler. Daha sonra sıvaya bağımlılık başlar – farelerin evlerini sarmasına engel olmaya ya da ev halkını yer döşemelerinin altında çürüyen ölü bedenlerin etkilerinden korumaya yaramaktadır. Karmaşık ilişkilerin yukarıda saydığım faaliyet alanları arasındaki, örneğin eve ilişkin faaliyetlerden takasla ve soysal faaliyetlere geçişlerle de ilgili olduğunu gördük.

29. Bu kürekkemiği Bina 1 terk edilirken ocağın yanına bırakılmıştı – belki de özel bir anlam taşıyordu.

Soysal faaliyetlere yönelik bir örnek daha vermek isterim. Ortadoğu'da yaşayan insanlar Pleistosen Çağ'ın bitiminde ve Holosen Çağ'ın başlangıcında daha kalıcı yerleşim alanlarında yurtlandıkça ortaya çıkan yaşam biçimi-

nin somut etkileriyle karşı karşıya kaldılar. Avcı-toplayıcı insanlar ölülerini gömseler bile çoğu zaman ölülerini yerleşim yerlerinden uzakta çürümeye ve hayvanlar tarafından parçalanıp tüketilmeye bırakırlar ya da yerleşim alanının dışına gömerlerdi. Yerleşmeler genişledikçe ve insanların göç etmesi eskisine göre azalınca, ölüyü ortada bırakmak ya da yerleşim alanının dışına gömmek hem daha zorlaştı hem de uygun görülmemeye başlandı. İnsanlar yerleşim alanlarıyla, evle ve toplumla yakın bağlar kurdular. Yerleşim yerine ve eve ilişkin anılar ve yakınlıklar güçlendi. Bu durumda ölen bir yakını evin ve yerleşimin yakınına gömmek daha kolay ve daha uygun görüldü. Fakat evdeki zeminin altına gömmenin bir dizi etkileri vardı. Örneğin, Çatalhöyük'ün erken tabakalarında (Tabaka XII öncesi) zemini sıvamak için sert yanmış kireç kullanılırken, Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemde Doğu Akdeniz'de dayanıklı kalın alçı zeminler ortaya çıktı. Böyle zeminleri kazmak güç oluyordu. Ancak Çatalhöyük çevresinde içinde yüksek oranda kireç içeren killi toprak bulunuyordu ve bu yumuşak alçı yapımında kullanılabilirdi, ayrıca bataklıklardaki sazlardan hasır yapılabiliyordu. Böylece daha çok emek gerektirse de –sıvalar kısa sürede aşınır, sık aralıklarla yeniden sıva yapmak gerekirdi– yumuşak sıvalara geçiş yapıldı. Bir başka etki de özel gömütler aracılığıyla insanların özel anıları ve yakınlarıyla bağlar kurabilmeleriydi – ataları uzağa gitmezdi, yerleri bilinir ve tanınırdı. Kemikler ölünün elçileriydi ve günlük yaşama zorla katılırlardı. Çürümeyi ve kokuşmayı önlemek için kireç sıvaları kullanmak buna karşı bir tepki olabilirdi. Ancak en iyi kireçli killerin hazırda bulunmadığı anlaşıldı. Dolayısıyla farklı sıva çeşitleri arasında sınıflarına göre ayrım yapılması zorunluluğu doğdu – en iyi kireç sıvalar gömüt alanları, ötekiler çalışma alanları, vb. için ayrıldı. Kullanışlı, toplumsal, ayinsel ve mitlere ilişkin olan karmaşık madde ilişkileri ağının ucu bucağı olmadığını anlayabiliriz. Aynı zamanda faaliyet alanları arasındaki hareketleri de görebiliriz.

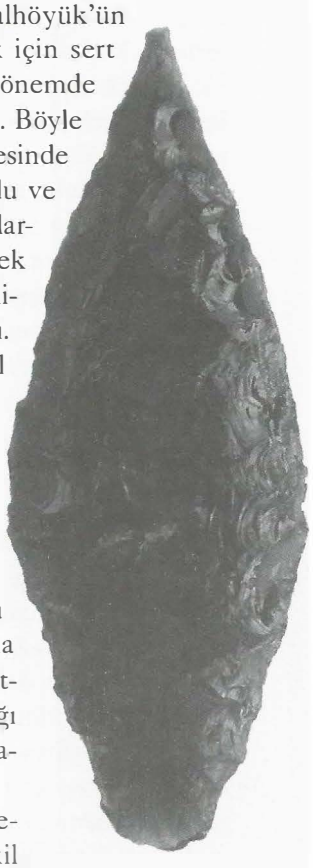

30. Yerleşim alanından obsidiyen bir mızrak başı. Çift yüzeyli bu pullu aletler Kapadokya'dan elde edilen obsidiyenden (volkanik cam) yapılırdı. Keskin kenarları bu aleti değerli kılardı, fakat ayna yapmak için bu kenarlar kumlanıp cilalanabilirdi (bkz: Şekil 101 ve 102).

Başka faaliyet alanlarına ilişkin iki örnek daha vereceğim. Takas alanı bağlamında obsidiyeni ele alalım (Şekil 30). Parlak yüzeyi ona değer kazandıran özelliklerinden biridir. Bu "büyülü" ya da "hileli" madde ayna yapımında kullanılabilirdi. Obsidiyenin değeri aynı zamanda o dönemde varolan karmaşık takas ağına,[23] Kapadokya'daki kaynaklara ulaşmak için gidilen uzaklığa ve keskin volkanik camın alet, mızrak başı ve silah yapımında kullanışlı olmasına bağlıydı. Volkanik camın değeri evin içine getirilip fırının yakınlarında yer döşemesinin altında gömülmeye başladıktan sonra değişmiş olmalı. Evin bu bölümünde aynı zamanda zemine

yerleştirilen kaplar, hayvan kemikleriyle ya da yeni yontulmuş taşlarla veya kil toplarla dolu küçük çukurlar bulunurdu. Çocuklar da bazen fırın çevresindeki zeminin altına gömülür, genellikle de zemin gömüt amaçlı kullanılırdı (özellikle kuzeye bakan zemin). Volkanik camın da gömülmeye başlamasıyla birlikte eve ilişkin anlam ve önemi artmış, böylece el değiştirilme oranı azalmıştı. Gömüldüğü yerden çıkarıldıktan ve mızrak başı ya da eve ilişkin başka aletlere dönüştürüldükten sonra ortaya çıkan nesnenin neye benzediği evdekilerin taş yontma becerilerine ve bilgilerine bağlıydı. Biz yontma işleminin çoğunun, zamanlanması gereken diğer üretken faaliyetlerin yer aldığı fırın bölgesinde gerçekleştiğini düşünüyoruz. Kırıntılarla kaplanan alanların hasırlarla örtülmesi gerekebilirdi. Ama başarıyla yontulursa, obsidiyenden yapılan aletler yeniden takas amaçlı kullanılabilir ya da bu aletlerden ahşap işleri gibi ileriki üretken faaliyetlerde yararlanılabilirdi. Dolayısıyla obsidiyenin takas edilmesi ve dolaşımı bizi iç içe geçmiş karmaşık maddi, toplumsal, sembolik ve estetik ilişkiler ağına götürmektedir.

Toplumsal faaliyet alanına son bir örnek olarak yerleşim yerindeki suyu boşaltmayı, damların üstünde dolaşmanın zorluklarınla baş etmeyi ya da insanların dışkılarını çöplük alanına atmasını vb. kapsayan kullanışlı yöntemler arasındaki karmaşık ilişkiler ağını düşünebiliriz. Fırın ya da ocağın taşınması gibi basit görülen bir sorunu ele alalım. Bugüne kadar kazmış olduğumuz evlerin hepsinde fırın mahallinin taşınmasıyla ilgili bitmek bilmeyen hareketliliği gösteren bulgular görülmektedir. Normalde fırının yeri güney duvarına bakan cephe boyunca değişir, ama nadiren de olsa batıya, hatta kuzeye bakan duvarlara taşındığı da olur. Bu yer değiştirmelerin her aşamada neden sık sık yapıldığı hakkında kesin bir fikrimiz yok. Görüldüğü kadarıyla fırınlar çok çabuk bozuluyordu, çoğunun tabanları sık aralıklarla yeniden sıvanıyordu, fakat bu yer değiştirmelerin daha çok bina düzenlemeleriyle ilgili geniş kapsamlı değişikliklerle ilgili olduğu sanılmaktadır. Fırının yeri değiştiği zaman merdivenlerin, dam girişinin yeri de değişmek zorundaydı, çünkü fırının dumanı da merdivenler de damdaki aynı delikten çıkardı. Damdaki deliği değiştirmek evin diğer bütün planını değiştirmeyi de gerektirirdi. Örneğin, giriş deliğinden gelen yağmur sularının sonucu merdivenlerin altında su birikintisi bulmuştuk. Bu nedenle merdivenler uyuma alanına yakın kurulamazdı. Giriş deliğinin yerini değiştirmek aynı zamanda fırından çıkan dumanın yolunu da değiştirecekti. Bu da bitişik binaların damlarında yürütülen faaliyetlerin düzenlenmesini etkilerdi. Fırın ve ocaklarla ilişkili olanlar da dahil evlerin damlarında türlü faaliyetlerin yürütüldüğünü biliyoruz. Giriş deliklerinin yerini değiştirmek damlara giden yaya ve erişim yollarının genel örüntüsünü de etkilerdi. Böylelikle bir evin sınırlarında yapılan en ufak değişiklik bile genel olarak topluma yansırdı.

Aynı analizin Neolitik dönemde ortaya çıkan –çanak çömlek yapımı, taş baltaların cilalanması, tuğla yapımı, tahılın depolanması, sürülerin çobanlığı– faaliyetler yelpazesinde yapıldığını düşünelim. Bütün bunların etki ettiği karmaşık ilişkilerin kapsamı büyüktür. Yine de karmaşık ilişkileri kendi bağlamı

ve kendi sorunları dışında görmek için hiçbir neden bulunmaz. Dağınık bir düzende, her şey her ne kadar birbirine bağlanmış olsa da kopukluklar, eksiklikler ve çatlaklar da vardır. Buna bağlı olarak evle ilgili faaliyet alanıyla karşılaştırıldığında soysal faaliyet alanını korumakla ilgili bambaşka çıkarlar devreye girebilir. Bunlardan biri soya ve hakların yaşlılar tarafından aktarılmasına dayalı olabilir, oysa takas soysal bağlardan bir ölçü daha üstün olan toplumsal ve ekonomik ilişkilerle bağlantılıdır. Topluluk bağlarını kurmaya verilen önem yabanıl hayvanların kışkırtılıp sonra yemek şöleninde afiyetle yendiği topluluğa ilk giriş törenlerinde ortaya çıkar. Böyle etkinliklerin koyun ve keçilerin yer aldığı evle ilgili üretimle göreceli olarak ilişiği bulunmamaktadır.

Demek ki bilmecede yer alan bu bölümde ortaya attığım yasaklarla sakınmaları toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşamın iç içe geçmiş ağlarındaki yarıklarla ilişkilendirebiliriz. Hayvanların başları kuşaktan kuşağa el değiştirirken yaban hayvanlarıyla boğaların kızdırılıp yemek şöleninde yenmesini öne çıkarmak soyun ve topluluğun ilgisine cevap verebilir. Ne var ki evle ilgili üretimde odaklaşan, onlara karşı koyabilecek eşit güçte ilgi duyulan başka konular da olabilir. Sonuçta atalardan kalma çanak çömleklerin (fırın çevresinde evle ilgili üretimde kullanılanların) mezarlara konmasının uygun olmadığı düşünülürdü. Ölen yetişkin insanların fırınların çevresine ya da evle ilgili artıkların bulunduğu "kirli" yerlerin altına gömülmesi de uygunsuz görülürdü. Ayrıca sanata yabanıl hayvan, atalar ve ortak yaşam temalarının egemen olması nedeniyle ev yaşantısına ilişkin konuların duvar sanatına yansıması uygun değildi.

İşte leoparın bilmecesinde taşlar yerine oturmaya başladı. Bu karmaşık öyküyü kısaca tanıtmakla yetindim. Artık leopar kemiklerinin yerleşim alanına getirilmesi gibi insanların günlük yaşantılarında karşılaştıkları yasakları incelemeye başlayabiliriz. İnsanlar farklı faaliyet alanlarıyla haşır neşirdiler. Bu farklı karmaşık ilişkiler sınırı belirsiz olan bir ilişkiler yumağında somut, sembolik, ekonomik ve estetik boyutlara varırdı. Öte yandan az da olsa farklı faaliyet ve ilgi alanlarına da uzanırdı.

Çatalhöyük'teki ardışık olgularda, On Birinci Bölüm'de irdeleyeceğimiz gibi evle ilgili üretim ve takas giderek odak noktasına kaymaktadır. "Ev" ile ilgili üretkenliğin somut ve sembolik önemi giderek artar. Bu odak kayması çok yavaş gelişir, gerçekleşmesi binyılı bulur. Bu yön değiştirme sayesinde Önsöz'de "tarihöncesi insanın yaşamı" –geniş insan kitlelerinin günlük yaşantılarındaki küçük değişikliklerin yol açtığı yavaş hareket– diye belirttiğim sözlerin ne anlama geldiğini açıklayacak bir örnek bulmuş oluyorum. Her şey küçük çaplı eylemlerin büyük sonuçlar doğurduğu günlük yaşamın dağınık süreçlerinde gizlidir. Bir fırının yerini değiştirmek önemsiz gibi gelebilir, fakat iç içe geçmiş ilişkilere bakarsak bu değişim geniş kapsamlı bir etki yaratabilir. Ya da çanak çömleklerde organik katkılı malzemeden kum katkılı malzemeye geçişi ele alalım; önemli gibi görünmeyebilir, oysa çanak çömleklerin karmaşık ilişkilerindeki değişiklik yemek pişirmenin, ev işlerindeki zamanlama-

nın, dolayısıyla evle ilgili faaliyet alanında yürütülen bir dizi işin değişmesini gerektirir.

Bu bölümde Çatalhöyük'te karşımıza çıkan bilmeceleri çözmeye soyundum. Kitabın bundan sonraki bölümlerinde bilmecelerin farklı parçalarını, iç içe geçmiş ilişkilerin farklı alanlarını daha kapsamlı araştıracak ve zamanla aralarındaki etkileşimin nasıl değiştiğini inceleyeceğim. Üçüncü ve Yedinci Bölümler arasında geniş ölçekli topluluk sorularıyla başlayıp evi, soyu ve takası ele alacağım. Çeşitli kanıtların kademeli araştırılması bana daha sonra insanların Çatalhöyük'te nasıl bir yaşam sürdürdüklerini gösteren genel temaları tartışma olanağı sağlayacak. Sekizinci ve Onuncu Bölümlerde Çatalhöyük'teki "sanat" kavramını, cinsiyetler arası ilişkileri ve benlik anlayışını irdeleyeceğim. Böylelikle On Birinci Bölüm'de zaman içinde değişim sorununa ve Çatalhöyük'te yaşamış olan insanların anlayışlarının Neolitik Anadolu ve Ortadoğu'daki uzun vadeli uygarlaşma ve nüfus yoğunlaşması gibi daha geniş kapsamlı sorunlara nasıl ışık tutabileceği konusuna geri dönebileceğim.

1. Kıvrık bir aleti (muhtemelen bir yay) sımsıkı tutarak koşan, beline muhtemelen leopar postu sarmış bir insan figürünün betimlendiği duvar resmi. Çatalhöyük'te çok sayıda bulunan benzeri figürlerden bir tanesi.

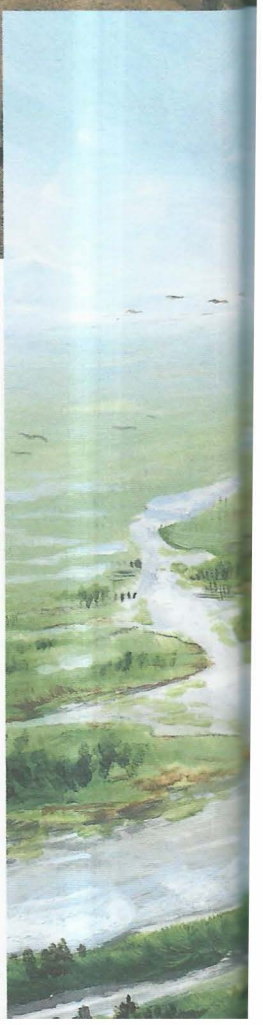

2. (yukarıda) Batı Höyüğü'nden doğuya Konya Ovası'na bakan Doğu Höyüğü'nün havadan görünümü.

3. (sağda) Sel taşkınında Çatalhöyük ve çevresinin rekonstrüksiyonu.

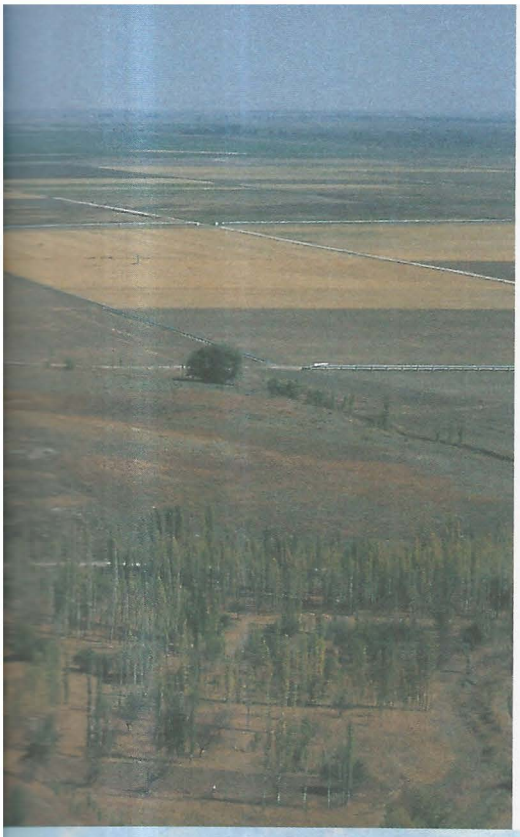

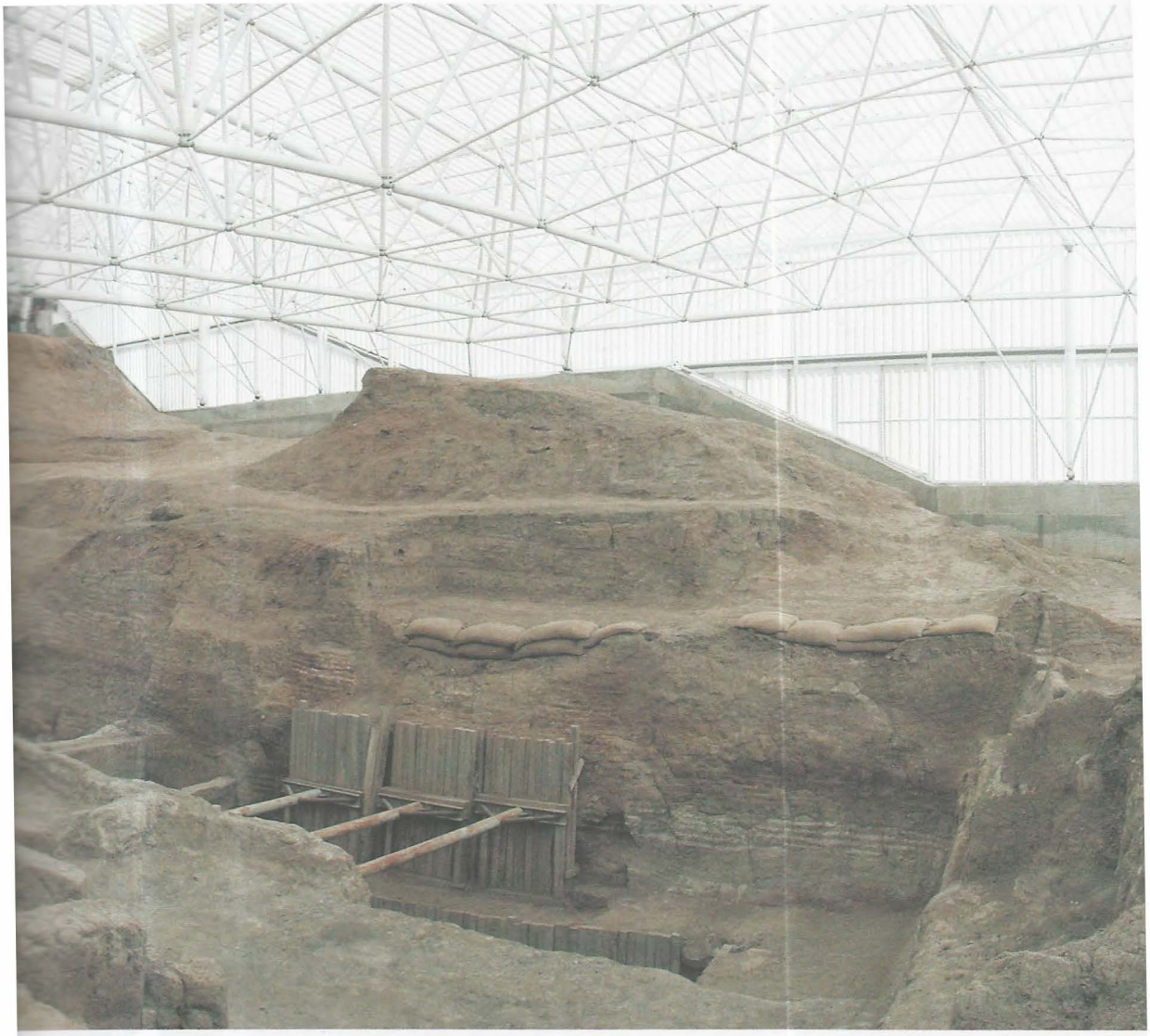

4. Görkemli Güney korunağının altında saklı kalmış çok sayıdaki tabakaya genel bakış. Uzakta görülen insanlar Tabaka IV'te duruyorlar; bu fotoğrafsa Tabaka VII'den çekildi. Sağdaki payandalar Tabaka IX ve X'daki binalarda kurulu.

5. 2004'te 4040 Alanı'nda yapılan kazılar. Bu alan 2003 yılında Doğu Höyüğü'nün kuzey yükseltisinde yerleşmenin daha geniş ölçekli örgütlenmesini kayda geçirmek ve analiz etmek amacıyla açıldı.

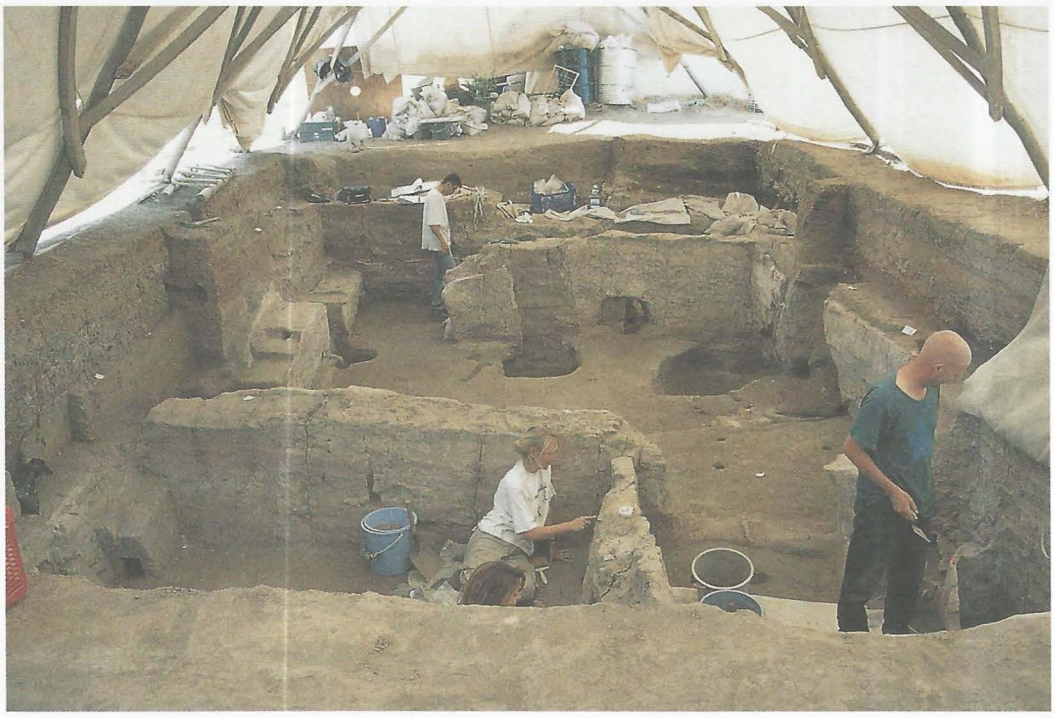

6. Kazı sırasında Bina 5.

7. Kazının ileri aşamalarında Bina 3'ün içi (kuzey sağ taraf). Güney ve batıya bakan alanlarda fırınlar, ambar ve yemek hazırlıklarına yönelik kanıtlar, daha beyaz platformların olduğu kuzey ve doğu alanlarının altında ise gömütler bulunmakta.

8. Çatalhöyük'te sembolizm ve günlük ev yaşantısı yakın ilişkiliydi.

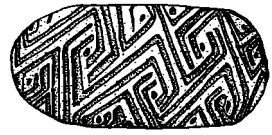

Üçüncü Bölüm

Gizemli Cazibe

Projede çalışan Türk kadınlarıyla erkeklerin çoğu yakındaki Küçükköy'den (yerleşim alanına 1 km uzaklıkta) ve Çumra kasabasından (15 km uzaklıkta) gelmektedirler. Birinci Bölüm'de de belirttiğim gibi yerleşim alanıyla ilgili onların en çok merak ettiği "Neden burası?" sorusunun yanıtıdır. Bu arazi parçasının yerleşmek için seçilmesinin nedenleri onların ilgisini çeker. Yörenin özelliklerini, nasıl ekilip biçildiğini ve nasıl yiyecek elde edildiğini merak ederler. Yöre halkının da katıldığı tartışmalarımızda en çok yöneltilen sorular İç Anadolu koşullarında yaşama alışkanlıklarıdır, gelgelelim yerel koşullarla ilgili elde bunca ayrıntılı bilgi bulunmasına rağmen Çatalhöyük'ün kurulduğu yer gizemini korumaktadır.

Yöredeki köy ve kasabalarda epeydir yaşayan bu insanlar özellikle güneydeki Toros Dağları'nın yükseklerinde leoparların göründüğünü anımsamaktadırlar. Yukarıda da belirttiğimiz gibi leopar avını pusuya düşürüp yakaladıktan sonra bir ağacın dibine çekmeyi yeğleyen yalnız bir hayvandır – en azından Sahraaltı Afrika dolaylarında yaşayan leoparlar avlarını sırtlan gibi rakiplerinden korumak için böyle davranırlar.[1] Çatalhöyük dönemlerinde Anadolu'daki leoparların başlıca rakipleriyse kurt sürüleri[2] ve insanoğluydu. Leoparlar ağaçlarla örtülü yüksek yamaçlarda ve su kaynakları boyunca yaşarlardı.

Bu bölümde Çatalhöyük dolaylarında görülen resmin taslağını çıkarmayı, yerleşim yeri sakinlerinin çevreyi nasıl kullandıklarını tanımlamayı amaçlıyoruz. Bu bize Çatalhöyük'teki topluluğu ve onları bir arada tutanın ne olduğunu anlama olanağı verecektir. Daha başından çevreyi salt fiziksel koşullar olarak görme yanlışına düşmemek için dikkatli olmalı, bu arazi parçasındaki topluluğun varlığını salt fiziksel gereksinimlere indirgemekten kaçınmalıyız. Örneğin, "Tikopialar için doğa insan faktöründen bağımsız varolmaz; verimlilik yalnızca birbirine bağlı fiziksel etkenler dizisi değildir, insanla

ruhsal varlıklar arasındaki ilişkinin korunmasına bağlıdır... Doğal türün bireylerine gösterilen, bazen tapınmaya kadar varan saygı insan grubu üyelerince sergilenir."[3] Çatalhöyük'te ortam orada yaşayanların yaşantılarına dek uzayan karmaşık bir sembolik dünyaya oturtulmuştu. Örneğin, leoparın ve kemiklerinin yerleşim yerine getirilmesini yasaklayan ya da ender görülen bu hayvana özel değer veren bir anlayışın kaynağı olduğu mitler ve sembolik anlamlar dizisini görmüştük. Çevredeki hayvanların pek çoğunun yerleşim alanında birtakım sembolik önemler taşıdıkları da söylenebilir.

Bütün doğal ortamın Çatalhöyük'te görülen sembolizm türüyle ilişkili olduğu görüşü Douglas Baird ve Trevor Watkins'in Pınarbaşı'nda yaptıkları çalışmalarda dile getirilmiştir.[4] Bu yerleşim birimi Çatalhöyük'e 25 km uzaklıktaki Karadağ tepelerinde bir korunaktır. Çatalhöyük ile çağdaş yerleşim tabakaları bulunmakta, bunlardan bazıları Çatalhöyük ile umulmadık benzerlikler göstermektedir. Hendeklerden birinde Baird ile Watkins içinde kırılmış hayvan kemiklerine rastladıkları sıva topakları buldular. Sıvayla hayvan kemikleri arasındaki ilişki Çatalhöyük'teki sıvalı hayvan yerleştirmelerini çağrıştırır. Nasıl yorumlanırsa yorumlansın, bu sembolik ya da dinsel törenlerle ilintili nesneler bütün doğal ortamın en az ekonomik ve toplumsal bağlar kadar sembolizmle de ilişkili olduğunu ortaya çıkarır. Benzer bir örnek de James Mellaart'ın, yerleşim alanında doğal kireçtaşı yumrularının, dikitlerin ve sarkıtların bulunduğunu belirten kayıtlarında karşımıza çıkar, bunların bazılarına insana ya da diğer canlı türlerine benzeyen şekiller verilmiştir.[5] Bu nesneler mağaralardan toplanan kireçtaşının heykelcik yapımı için oyulmasının yan ürünleri olabilir elbette, fakat öyle bile olsa dikitlerin heykelcik yapımında kullanılması merak konusudur. Bundan başka Çatalhöyük sakinlerinin sembolik dünyalarına uzaklardan doğal taşlar getirdiklerine yönelik kanıtlar da bulunmaktadır. Doğu Höyüğü'nün kuzey tepesindeki 4040 Alanı'nda geçenlerde kazılan bir mezarda yumuşak ve damarlı doğal beyaz kalsit parçasına rastlandı (Şekil 31). Üzerinde belirgin bazı işaretler olsa da mezara konan eşyalar arasındaki bu taşın uzaktan getirilmiş doğal bir taş olduğu açıktır. Bu alışılmadık taş birinin dikkatini çekmiş, yerleşim alanına getirmiş, önem verildiği için mezara konmaya layık görülmüştü.

Bu bölümde Çatalhöyük'ün – konumunun ve doğal ortamının "gizemli cazibesi" konu edilmektedir. Douglas Baird'in bir başka çalışması da Çatalhöyük'ün konuşlandığı Konya Ovası'nın bölgesel araştırmasını içerir.[6] Araştırmada Çatalhöyük'ten daha erken ve daha geç yerleşmeler bulunmakla birlikte ovadaki yerleşmeler arasında Doğu Çatalhöyük'teki başlıca seramik yerleşmenin çağdaşı olmadığı görülmektedir. Dahası Çatalhöyük geniş bir bölgeden göç almışa (belki aynı zamanda da vermişe) benzer. Peki insanları oraya çeken neydi? Yöreye özgü bir doğal kaynaktan yararlanmak üzere orada toplandıklarını gösteren herhangi bir kanıt yoktur. Tam tersine geniş bir çevreden yararlanılmaktadır. Demek ki yöneltmemiz gereken soru aynı: Burada yoğun bir topluluk oluşturan insanları bu yere ne çekmişti? İnsanlar doğal ortamı hem

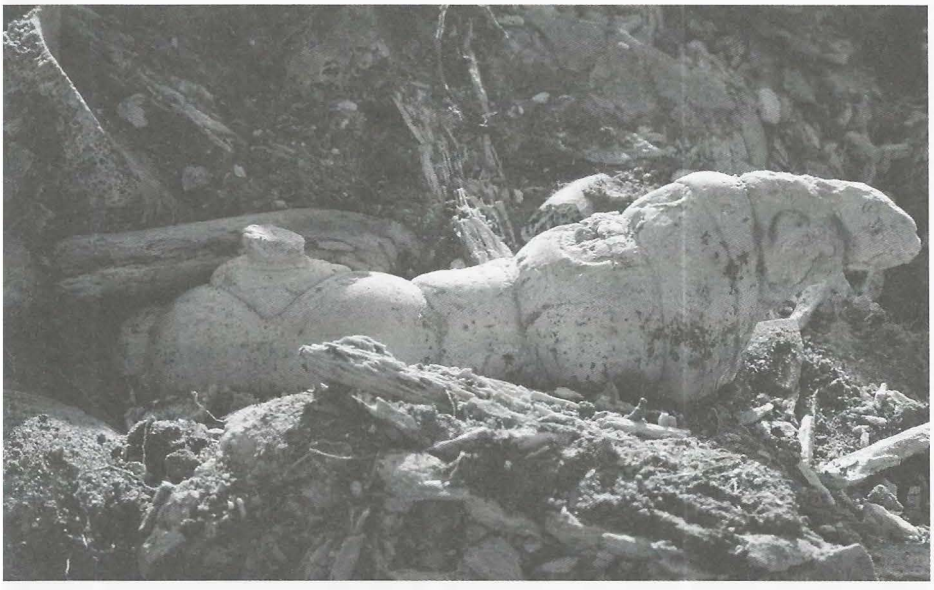

31. 2003 yılında 4040 Alanı'nın yüzeyinde iyice çürümüş insan kemiklerinin bulunduğu bir mezardan tuhaf bir taş çıkar. Bu alışılmadık doğal taşı Çatalhöyük sakinlerinin önemsediği anlaşılmaktadır.

sembolik anlamda hem de doğal kaynak olarak geniş boyutlarda kullandıklarına göre böyle sıkışık koşullarda, öyle ki sokakların, bir tek alanın bulunmadığı Çatalhöyük'te yaşamaya onları iten nedenler neydi?

Yaşanan Çevre

Son yıllarda "barınmak", "yaşam sürmek" ya da "ikamet etmek" gibi kavramlar arkeolojinin yakın ilgi alanına girmiştir.[7] Burada kullanılan bu gelişmelerin en önemli öğesi yaşanmış ya da denenmiş doğal ortamı ve kurulan mekânı anlama çabasıdır. Daha anlaşılır sözcüklerle dile getirirsek, bundan sonra yazılanlar doğal ortamın geçim sağlamak için kullanılma biçimlerini, bu biçimlerin kültürel anlayıştan nasıl ayrı tutulamayacağını ve doğal ortam içerisindeki hareketleri anlamaya yöneliktir. Çatalhöyük'te kurulmuş olan ortamın üstün noktası yararcı, toplumsal açıdan derli toplu ve kavramsal olarak iç içe geçmiş olmasıydı. Aşağıda sınırı belli olmayan kültür ve çevre koşulları ağını ve o ağ örgüsünde yer alan insanların yararcı karmaşık ilişkilerini irdeleyeceğiz.

"Neden orada kurulmuştu?" ve "İnsanlar orada nasıl barındılar?" sorularına yanıt verirken yerel çevre koşullarını ve iklim değişikliklerini[8] genişçe ele almamız gerek. Konya Ovası Orta Anadolu Platosu'nun bir parçasıdır ve Pleistosen göl tortularından oluşmaktadır. 1000 m yükseltideki Orta Anadolu Platosu'nda yıllık yağış miktarı kışın yağan kar ve baharda yağan yağmurlarla birlikte <400 mm'dir (bunun <350 mm'lik miktarı tek başına Konya Ovası'na

düşer). Çok soğuk kışlarla kuru, sıcak yazlar arasındaki mevsimlik değişkenlik çok çarpıcıdır. Çatalhöyük'ün Neolitik yerleşimi sırasında Konya Ovası'ndaki genel iklim koşulları bugünle karşılaştırıldığında daha sulak geçse de kışları yağışlı, yazları kurak yarı-çorak bir ortam vardı.[9]

Holosen Çağ'ın başlarında (Pleistosen ya da Buzul Çağı'nın hemen ardından MÖ 10.000 yılları) genel anlamıyla Anadolu'daki nem oranı artmıştı, ancak bu değişim Konya Ovası'na göre güneybatıdaki Beyşehir gölleri, kuzeyde Kapadokya gibi komşu bölgelerde daha hızlı yaşanmıştı. İvme kazanan akarsuların ovanın çeşitli yerlerine akmasıyla alüvyon düzlükleri oluşmaya başladı, MÖ 6100-4300 yıllarından başlayarak toprağın verimli hale gelmesiyle bitki örtüsü yeşeriyordu.[10] Ancak alüvyon birikintisinin Çatalhöyük'teki oluşumu MÖ 7500 yıllarına rastlar. Bitki örtüsünün bu dönemde nasıl değişime uğradığı göl yataklarında ve diğer birikintilerde tutunmuş polen zincirlerinde görülebilir. Konya bölgesinde bulunan polen özleri ormanlık alanın MÖ 4300 dolaylarında en yüksek düzeye çıktığını göstermektedir. Yerleşim yeri yakınlarından aldığı bir özle Çatalhöyük'e çeşitli uzaklıklardan topladığı başka özler üzerinde çalışan polen analisti Warren Eastwood[11] bu kanıtlar doğrultusunda, Çatalhöyük'teki en erken yerleşim döneminde doğal ortamın daha kuru Anadolu platosu boyunca uzanan ağaçsız bozkır olduğu, tepelerde meşe ve çayırların yeşermeye başlayıp ardıçların, şamfıstığı/sakız ağaçlarının ve huş ağacının yetiştiği, daha iyi yağış alan Toros Dağları'ndaysa meşe, çam ve sedir ağaçlarıyla kaplandığı (Şekil 32) yorumlanabilir, demektedir.

Bölgedeki ilk Neolitik insanlar giderek daha karmaşıklaşan ortamlarda ve bitki örtüsünde yaşamışlardı. Çatalhöyük'te bulunan bazı kuş kemiklerinin işaret ettiği üzere Konya Havzası'nda bataklık alanlar, belki de mevsimlik küçük sığ göller vardı.[12] Ovayı kaplayan bitki örtüsü karmaşıktı, bataklıkların çevresinde çimenli bozkırlar, ince kamışlar ve sazlıklar (*Phragmites*), toprakta suyun daha iyi emildiği alanlarda çalılar, akarsu boylarındaysa ağaçlar vardı.[13] Bölgeye ilk yerleşenler alüvyon birikintilerinin nemli zemininin üzerindeki kil ve kireç karışımı engebeli arazideki küçük bir yükseltiyi seçmiş olmalıydılar. O dönemde Çarşamba Nehri oradan akıyor olmalıydı. Ovaya yayılıyordu ama hiçbir akarsu sistemiyle birleşmiyordu. Yerleşmenin çevresine biriken alüvyonun killi yapısına bakılırsa yerleşim alanı neredeyse ilkbahar boyunca taşan nehrin sularıyla kaplı batak çukurlarla çevriliydi.

Demek ki Çatalhöyük'ün kuruluş döneminde Orta Anadolu Platosu (komşu bölgelerle karşılaştırıldığında) göreli olarak daha kuru olmasına rağmen güney ve güneybatı boyunca uzanan Toroslar'ın yükseklerinde artan yağışların sonucunda alüvyon düzlükler oluşmaya başlamıştı. Bölgede Suberde, Pınarbaşı ve Can Hasan III gibi erken yerleşmelerin çoğu pınarların ve akarsu ağızlarının yanına kurulmuştur. Çatalhöyük de su kaynağına bağlı olmasıyla aynı örüntüye uymaktadır (Levha 3). Platonun genel olarak kuru olmasına karşın, belki de bu nedenle Neolitik yerleşmeler nemli alanlarda yoğunlaşırlar.

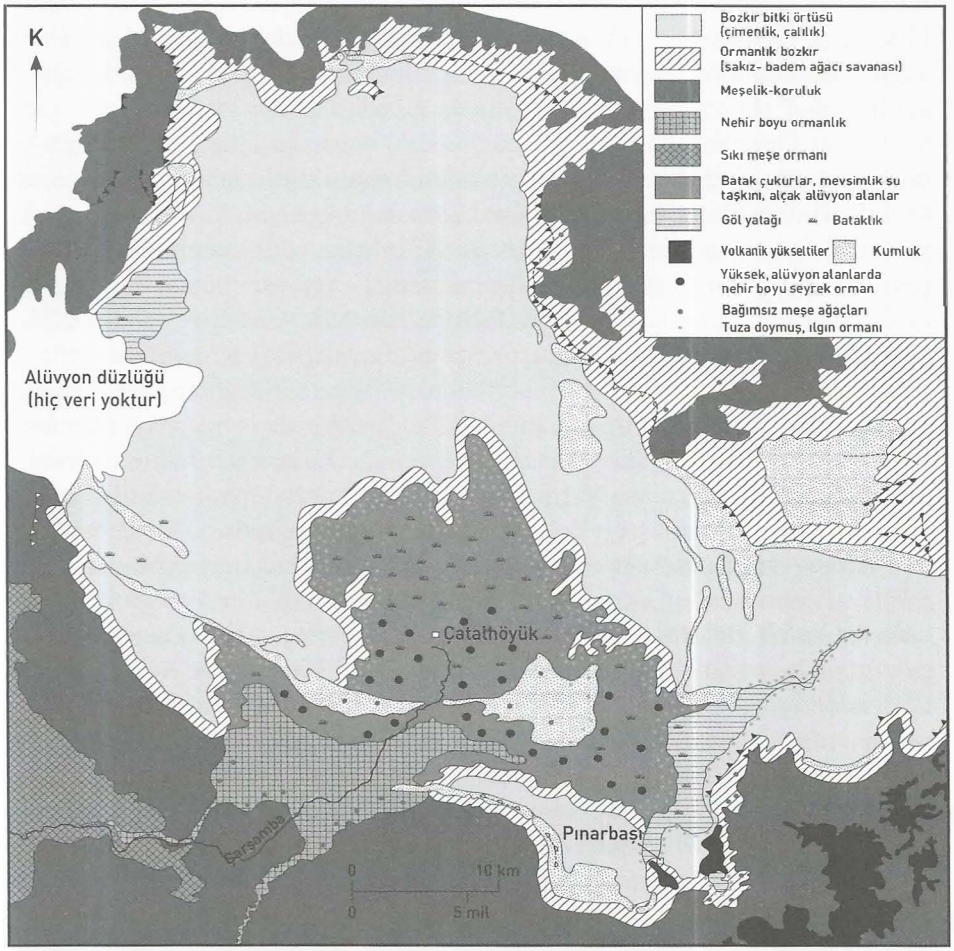

32. Çatalhöyük döneminde Konya Ovası'ndaki bitki örtüsünün haritası. Çatalhöyük nemli topraklarda –ilkbaharda taşkına uğrayan alçak bir bataklık alanda– küçük bir yükselti üzerinde kuruluydu. Alüvyonu güneybatıdan akan Çarşamba nehri getirirdi. Güneydeki suya daha iyi doymuş yüksek alanlar değerli kereste kaynağıdır.

Konya Ovası'ndaki kil ve kireç karışımlı bitki örtüsü erken tarım uygulamasına uygun değildir. Su geçirmezdir ve besleyicilik oranı düşüktür, yoğun buharlaşma tuz oranını yükseltir. Oysa göllerle sınırlı ovada alüvyon düzlükler tarıma daha elverişlidir. Çatalhöyük ovanın güney ucundaki en geniş düzlüklerin ortasında – Çarşamba Nehri'nin güneybatıdan akarak beslediği Çarşamba Düzlüğü'nde konuşlanmıştır. Çarşamba Düzlüğü MÖ 7600 ile MÖ 3000 yılları arasında ve MÖ 2400 yılından sonra olmak üzere iki aşamada kurulmuştu.[14] Bu düzlük oluşumuyla bağlantılı olarak yerleşme çevresindeki batak çukurlarda kil oluşumuna yol açan yoğun su taşkınları vardı.

1995-99 kazılarında yerleşim yerinden toplanan veriler yerleşmenin sulak bir ortamda kurulmuş olduğu görüşünü ortaya koyan tortulaşma araştırma-

larını desteklemektedir. Örneğin, akarsu kıyılarından toplanan çimenlerle bitkiler karbonlaşmış tohum bileşimlerinde çok iyi örneklenir.[15] Bir araya toplanan kuş kemikleri arasında birkaç genel kuş türüne rastlansa da su kuşları ağırlıktadır.[16]

Konya Ovası'nın özellikle bu bölümünde çevre koşullarını belirleyen bir dizi yerel etken vardır. Geniş çaplı bölgesel değişikliklerin yerleşim alanının özelliklerini nasıl etkilediğini saptamak önemlidir. Eleni Asouti'nin yerleşim alanından çıkarılan kömür üzerinde yaptığı çalışma yerleşmenin ilk yıllarında çevreyle ilişkilerin değiştiğini göstermektedir.[17] Yaşanan büyük bir değişim (MÖ 7050 dolaylarında) özellikle Tabaka XII.B-D öncesiyle Tabaka XII.A öncesini ve Tabaka VII'yi ayırmıştır (bu tabakalar Şekil 18'de gösterilmiş ve tabakaların genel ardışıklığı Birinci Bölüm'de, "Bazı Tekniklere Genel Bakış" başlığı altında anlatılmıştır). En alt tabakalarda nehir kıyısında yetişenler sınıfından ağaçlar (söğüt/kavak, karaağaç) ve yabanıl kiraz ağacı bulunur. Asouti, MÖ 7000 yıllarından sonra yağış oranının giderek düştüğünü ve ardıç ağaçlarının çoğaldığını görmüştür. Bu durumda Emma Jenkins'in kazı yapılan birikintilerden aldığı bir örnek üzerinde yaptığı mikrofauna araştırmasının sonucunda yerleşmenin en alt tabakalarında yüzergezerlere (amfibi) ait izler bulması ilginçtir.[18] Doğu Höyüğü'nün kuzeyindeki KOPAL Alanı'nda erken batak çukurundaki kil tabakasının üzerinde gömülü Geç Neolitik ve Kalkolitik toprak kesitleri vardır. Bunlar MÖ 7. binyılın sonlarına doğru Doğu Höyüğü'ndeki yerleşmenin bitiminde önemli ölçüde çoraklaşmaya işaret ederler.

Demek ki Çatalhöyük'ün neden bu bölgede kurulduğu sorusuna verilecek yanıtlardan biri, yarı-çorak çevre koşullarına bağlı olarak yerleşmenin suyu bol olan bir yere yakın olması gerekliliğidir. Ovadaki killi toprağın düşük kalitesini göz önünde bulundurursak yerleşme çevresindeki alüvyon ve batak çukur killerinin buradaki erken tarımcılara çekici geldiğini de düşünebiliriz.[19] Bu besleyici birikintiler ilkbahardaki su taşkınlarında her yıl tazeleniyorlardı.

Ne var ki Çatalhöyük yakınında akan akarsuyun geniş ölçekli taşkınlara yol açacağı ve dev boyutlara ulaşacağı herhalde önceden bilinmiyordu.[20] Çözüm bazı tarım alanlarının güneydeki daha yüksek ve daha kuru topraklara taşınması olabilirdi. Yerleşmede yeni yapılan araştırmanın daha ilgi çekici ve şaşırtıcı yönlerinden biri bazı tarım alanlarının yerleşmeden oldukça uzakta yer aldığını göstermesidir. "Araştırmalardaki ölçü aletinin" ilki taşlaşmış bitki (fitolit) verilerden gelir.[21]

Fitolitler çimenlerle bitkilerin silisli iskeletleridir – hücrelerin içinde oluşan mil ölçüsünde mikroskobik parçacıklardır. Çimenler kil ağırlıklı nemli toprağa ekildiğinde büyüyen silisin çözünürlük oranı suyu daha iyi emilmiş kuru ortamda yetişenden daha yüksek olur. Sonuçta, nemli topraklarda çokhücreli daha büyük fitolitler bulunur. İsrail'in güneyindeki yarı-çorak bölgeden elde edilen deneysel veriler düşük kaliteli bir cins buğday (*Triticum dicoccum*) başaklarının sulanmasıyla fitolit başına bitişik 100 hücreyi aşan silisli iskeletler üretildiğini, bazen hücre sayısının 300'e bile ulaştığını göstermektedir. Buna

karşılık kuru alan tarım ortamında yağmurla beslenerek yetişen buğdayın ürettiği çokhücreli silisli iskeletlerin daha çok sayıda olduğu gözlenmiştir.

Çatalhöyük çevresindeki koşulları göz önünde bulundurursak yerleşme alanı dolaylarındaki nemli bataklık alanlara ekilmeleri kaydıyla buğday fitolitlerinden üretilmiş çok sayıda silisli hücre bulmayı bekleyebiliriz. Arlene Rosen buğday kabuğu fitolitlerinden bir örnek inceleyerek ilginç bir örüntüyle karşılaşmıştı. 10'dan daha çok hücresi olan fitolit sayısının toplanan fitolitlerin yüzde 15'inden az olduğu, ayrıca 70'i aşkın silisli bitişik hücreye sahip buğday kabuğu fitoliti bulunmadığı sonucuna vardı. Bu da bize buğdayın iyi emilmiş toprakta kuru alan tarım ortamında yetiştirildiğini gösterir.

Başka kanıtlar da tarım alanlarının en azından bazılarının yerleşme yanındaki sulak topraklardan epey uzakta yer aldığı savını destekler. Andrew Fairbairn ve yerleşmede çalışmalar yürüten diğer arkeo-botanikçiler karbonlaşmış tohum bulgularına (özellikle de bazıları kuru alan ortamında biten yaban otu tohumlarına) dayanarak tahıl tarımının güneye 10 km uzaklıktaki yükseltiler de dahil çeşitli mahallerde yapılabildiği görüşünde birleşmişlerdir.[22] Güneydeki bu yükseltiler Çatalhöyük döneminde yaygın kuru tarımın yapıldığı en yakın alanlardı. Odunkömüründen elde edilen veriler yerleşim alanı yakınlarında yüksek alüvyon yüzeylerde nehir boyu bitki örtüsünü destekler niteliktedir, fakat Eleni Asouti bu tümseklerde yoğun tarım faaliyetinin yapıldığı görüşüne katılmamaktadır.[23] Genel olarak proje kapsamında çalışanlar arasında tahıl ekiminin yerleşmeden biraz uzakta yer aldığı konusunda görüş birliği vardır. Erken tarımın sel sularıyla ilişkili olduğu epeydir tartışılmaktadır,[24] Çatalhöyük'ün böyle bir örüntü yansıtmasına rağmen paleobotanik (bitki fosilleriyle ilgili), fitolit ve odun kömürü verileri bambaşka bir tablo çizer.

Buna bağlı olarak "Neden burası?" sorusunun yanıtı daha da belirgin olmuştur. Sulak bataklıklarda yaşadıkları keşfedilen yerleşme sakinlerinin, balıktan su kuşlarının yumurtalarına (ki yerleşim alanındaki bulgular arasında bunlar da vardır), su içmeye ve her yıl tazelenen alüvyon topraklarda otlamaya gelen yaban hayvanlarına kadar ulaşabildiği kaynakların çeşitli bir yelpazeye dağıldığına kuşku yok. Hemen yakındaki yerel kaynaklarından biri de yerleşme sakinlerince çok kullanılan çamurdu. Doğu Höyüğü'nün kuzeyinde kalan KOPAL Alanı'nda kil çıkartılan pek çok çukur bulunur.[25] Bunlar yerleşmede yaşayan insanlar tarafından, (o zamanki) ince alüvyon tortu kazılarak alttaki bol kireç içeren killi toprağa ulaşmak için açılmıştı. Kireçli killi toprağın (marn) tuğla ve en çok da sıva yapımı gibi pek çok amaç için kullanıldığını biliyoruz. Yerleşmenin en erken tabakalarında zeminler için yanmış kireç sıva kullanılırdı; daha geç tabakalarda zemin ve duvarlar için yine kireci bol daha yumuşak sıva kullanılmıştı. Çevre arazilerden yerleşim yerine sıva için sürekli malzeme taşınması söz konusuydu. Kerpiç tuğlaların analizi de yöredeki kilin türlü çeşitleri hakkında bilgi vermektedir.[26] Harcanması yüksek çaba gerektiren bir malzeme olarak kil çok önemli bir kaynaktı. Kireçli killi toprak çıkartılan çukurlar kum tabakalarına kadar inerek yöreye özgü başka bir malzeme kaynağı sağlıyordu.

Bu kitap genelinde Çatalhöyük'teki hayatın toplumsal ve ayinsel yönlerinin kilden ve alçıdan yapılan kabartma ve heykellerin biçimlenmesine, boyanmasına, yeniden biçimlendirilip yeniden boyanmasına, kilin ve alçının bulunup biriktirilmesine odaklandığını göreceğiz. Evlerin zeminleri arasındaki uzamsal bölünmelerin toplumsal açıdan önemi büyük olup, kullanılan farklı sıva türleriyle kendini belli eder. Toplumsal ve kültürel etkenlerin sonucu farklı türlerde kil kullanma gereği Çatalhöyük'e özgü daha büyük karışık etkenler doğurmuştu. Ancak ekonomik, toplumsal ve kültürel açından çamur kullanma gereği yerleşmenin konumuyla ilgili tek etken değildi. Geniş bir yelpazeye yayılan yaban su kaynakları kullanılıyordu, yöredeki yaban sığırları da boldu. Olasılıkla yerleşme dolaylarında bir ölçüde tarım da yapılıyordu, yıllık sel taşkınının ne boyutlara ulaşacağının bilinmemesi buraların güvenilirliğini azaltsa bile belki tümseklerle sulak alanlarda oluşan adalardan da yararlanılıyor olmalıydı. Fakat bazı tarlalarla koyun ve keçi otlaklarından bazıları (aşağıya bakınız) yerleşim yerinden epey uzaktaydı.

Belirgin mevsimlik çevre koşullarına ve genel çoraklığa karşı bir başka tepki de yerleşmek için mevsimlik göçlere girişmek olabilirdi. Eldeki kuş verileri yerleşim alanında sürekli bir ikamet olduğunu göstermektedir.[27] Yıl boyunca oraya gelen kuş türleri vardır elbet. Bunun yanında arada kesintiler olduğuna yönelik herhangi bir bulguya rastlanmamıştır; dahası zeminler ve diğer birikintiler üzerinde yapılan ayrıntılı incelemeler, birtakım insanların yıl boyunca belli bir süre için yerleşim yerinden uzaklaşsa da, sürekli orada bulunulduğuna işaret eder. Wendy Matthews[28] duvar sıvalarında mevsimlik faaliyet döngüleri bulunduğundan, kurum birikiminin yalnızca bazı (kış) aylarında, muhtemelen fırınların yazları damlarda yakılmasının sonucu olduğundan söz eder. Andrew Fairbairn yerleşim alanındaki mevsimlik faaliyetler yelpazesinin rekonstrüksiyonunu ortaya koymuştur.[29] Şekil 33 insanların nasıl bir doğal ortamla iç içe geçtiklerini gösterir. Mevsimlik işleyiş insanoğlunu zamanla, tepki ve göç ağına hapsederken insanlar değişen gereksinimlerini karşılamak üzere işbirliği yapmış ya da dağılmışlardır.

Yarı-çorak çevre koşullarına meydan okumanın bir başka yolu da toplumsal bir düzen içinde yer alan başka insan gruplarına bağlı olmaktır. Uzun mesafeli ticaret ve takasla ilgili çok sayıda kanıt vardır. Bu tür takaslara ait hurma fitolitleri gibi örnekler[30] belki de Suriye ve Mezopotamya'nın erzak sepetlerinin, Doğu Akdeniz ülkeleri, Kızıldeniz ve Akdeniz'in deniz kabuklularının, Kapadokya'nın obsidiyeninin ve en az 10 km uzaklıktaki en yakın yükseltilerden gelmiş olması gereken meşe ve diğer ağaçların kerestelerinin göçünü anlatmaktadır.[31] Öte yandan toplumsal düzen oldukça dağınık görünür. Daha önce de belirttiğimiz üzere Douglas Baird tarafından yürütülen bölgesel araştırma sonucunda yörede Çatalhöyük'ün düpedüz çağdaşı olan bir başka yerleşmeye rastlanmamıştır. Demek ki yerleşim yerinde yoğun bir destek ağı vardı fakat bu yerleşim yeri yörede tekti.

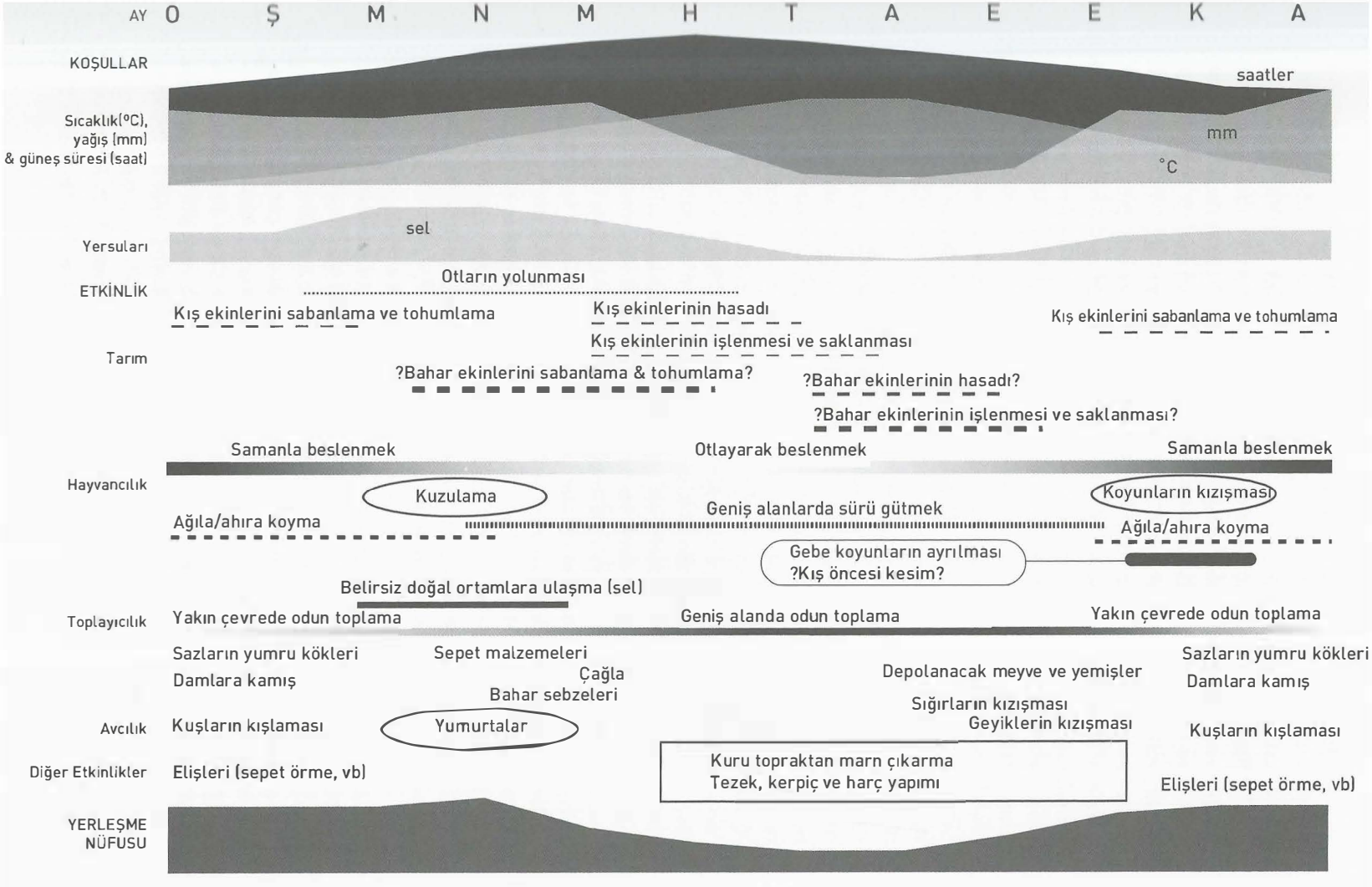

33. Çatalhöyük'teki etkinliklerin mevsimlik zamanlamasının rekonstrüksiyonu

Kültüre Alınan Bitki ve Evcileştirilen Hayvanların Rolü

Çatalhöyük'teki kültüre alınan bitkilerin rolü neydi peki? İç Anadolu'da MÖ 8400 dolaylarında kültüre alınan bitkiler Aşıklı Höyük'te beslenme kaynağı olarak kullanılmaya başlamışlardı.[32] Aşıklı Höyük'teki yerleşim merkezine yakın Melendiz Nehri'ne bakan yükseklerinde, tepelerde ve vadinin kuru alanlarında yağmura dayalı tarım yapılıyordu. Fakat Aşıklı Höyük'ten sonraki binyılda Çatalhöyük'te ekilen bitkilere bağımlılık artmış görünmektedir. Andrew Fairbairn ve projede çalışan diğer arkeo-botanikçiler, yabanıl tahılın bulunduğu ama o kadar önemli olmadığı Çatalhöyük'te kültüre alınan ekinlerin besin kaynağı olduğunu savunurlar.[33] Başlıca tahıl ürünü düşük kaliteli buğdaydır, ama onun yanı sıra çok çeşitli tahıl ürünleri de vardır. Bitkilerin önemi binalardaki ambar oyuklarının yaygın olmasından da bellidir (ambar oyukları seyrek olduğu ileri sürülmekle birlikte Aşıklı Höyük'te de görülür[34]). James Mellaart'ın kazı çalışmaları sırasında Hans Helbaek Çatalhöyük'te kültüre alınan kalitesiz buğday ile küçük kızıl buğdayın bulunduğunu saptamış, aynı zamanda bezelyeyle hem ehlileşirilmiş hem de yabanıl burçak izlerine de rastlamıştı.[35] Bugün yürütülen proje çalışmaları sırasında da mercimek ambarları bulunmuştur. Tüm bunlar irili ufaklı, çeşitli ama yoğun olmayan ölçekte bitkilerin depolandığını anlatmaktadır (buysa Nurcan Yalman'ın Çatalhöyük dolaylarında bugün yaşanan köylerde yaptığı etno-arkeolojik çalışmalarda kayda geçirdiği dev tahıl ambarlarıyla çelişir). Helbaek aynı zamanda badem, meşe palamudu, yabanıl kiraz ve sakızağacı gibi yabanıl bitkilerin de yoğun olarak evlerde saklandığına işaret etmişti. Şimdiki kazılar sonucunda *Sisymbrium* adı verilen yiyecek ya da baharat olarak kullanılmak üzere toplandığı düşünülen küçük yabanıl tohumun yaygın olarak biriktirildiği ortaya çıkmıştır. Arkeo-botanik örneklerin çoğu, muhtemelen besin kaynağı olarak toplanan kamışların köksaplarından (rizom) gelen bitki dokusu parçacıkları içermektedir. Bu da bize ehlileştirilmiş bitkilerin çoğunlukta olduğu çeşitli bitkilerin yaygın kullanımını gösterir. Aşağıda göreceğimiz gibi bir de insanların beslenmelerinde bitkilerin önemli bir yer tuttuğunu doğrulayan insan kemiklerinde rastlanan izotopik bulgular[36] vardır.

Kültüre alınan bitkiler hayvancılığın –en azından yerleşim yerindeki koyun ve keçi gibi otoburlar için– bir parçası olarak yetiştirilmiş de olabilir. Ancak arkeolojik ekip erken tabakalarda kireç yakma işlemi için kullanılan tezeğin yabanıl çimen gövdeleri ve ağaçsı bitki yaprakları fitolitleri içerdiğini, buna bağlı olarak da hayvanların tahıl anızından çok yabanıl çimenlerde otladıklarını tahıl küspeleriyle beslenmediklerini ortaya çıkarmışlardır. Söz konusu olan uyumlu bir tahıl/evcil hayvan sistemi değildi belki, ya da analiz edilen örnekler küspe bulunmayan zamanlardan kalmıştı. Eğer yerleşim yeriyle tarım alanları arasında uzun bir mesafe varsa, uyuşma engellenmiş olabilirdi – öyle ki aşağıda da göreceğimiz gibi koyun ve keçiler çok çeşitli ortamlarda otluyorlardı. Yerleşme yerindeki fitolitler üzerinde yaptığı çalışmada Arlene Rosen buğday fitolitleriyle yabanıl çimen tohumu arasındaki karşılıklı ilişkinin düşük

olduğu sonucuna vardı. Ms. Rosen'a göre bunlardan ilki insanlar için beslenme kaynağıyken, ikincisi tezek ya da hayvan yemiydi. Oysa çavdarın yabanıl çimen tohumlarıyla daha yakın bir ilişkisi vardır.

Kültüre alınan başlıca bitkilerle hayvanlar arasındaki tikel ayrışma ya da uyuşmazlığı gösteren bu geçici kanıt yerleşmedeki kültürel davranış açısından değerlendirilebilir. Örneğin, sanat ürünlerine bakarken, ister evcil olsun ister yabanıl, hayvan tasvirlerinin çokça yapıldığını görmüştük, oysa evcil ve yabanıl bitkilerin yer aldığı tasvirlere ya da sembolizme daha az yer verilmekteydi. Bu ayrımlar İkinci Bölüm'de ana hatlarını çizdiğim bilmecenin parçalarıdır. Buna ek olarak bitkilerle hayvanlar arasında kondukları kapların türüne bağlı olası bir ayrıma işaret eden birtakım kanıtlar da vardır. Mark Copley, Kate Clark ve Richard Evershed'in yerleşim alanındaki kırık çömlek parçalarındaki yağ (lipit) kalıntılarının analizi sonucu elde ettikleri bulgular bazı çömleklerin hayvan yağı (en çok da koyun ve keçi yağı) çıkarmak ve saklamak, bunun yanı sıra süt koymak ve tahıl ürünlerini işlemek üzere kullanıldıklarını da göstermiştir.[37] Arlene Rosen buğday fitolitleri (ve belki meşe palamudu) ile muhtemelen sepetlerdeki fitolitlerin "iki loplu" olanları arasında bir bağlantı olduğunu da bulmuş, böylelikle besin kaynağıyla sepetler arasında belli bir bağlantı kurmuştu. Sepetlerden et pişirmede ve yağ saklamada yararlanılmayacağı savunulabilir, ancak Sonya Atalay'ın elde ettiği pek çok etnografik sepet örneklerinin sızdırmayacak şekilde işlemden geçirildiği ve benzer amaçlarla kullanıldığı görülmektedir.[38] Öte yandan sepet/bitki ve çömlek/yağ ve yağı işlemesi faaliyetleri fırınlarla yakından ilişkilidir. Demek ki herhangi sınıfsal ayrım iki çeşit besin maddesi ve faaliyetin binaların aynı bölümlerde ele alınmasına engel değildi. Bunlar aynı mekânda bir araya gelebiliyorlardı.

Şimdi de geçim ekonomisinin hayvanlarla ilgili yönüne bakalım. Yeni projenin açıkça ortaya koyduğu sonuçlardan biri de daha güçlü kazı tekniklerinin kullanılmasıyla, James Mellaart ve yörede yaşayan hayvanlara ilişkin analizler yapan uzman Dexter Perkins'ın[39] 1960'lı yıllarda düşündüklerinin tersine, sığırların beslenmede daha az yeri olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu örüntü gerek hayvan kemiklerine ilişkin çok sayıda kanıtta gerekse insanların beslenme alışkanlıklarına ilişkin duraylı izotopik kanıtlarda görülmektedir. Ayrıca daha önceki savların tersine sığırlar yabanıldır.

Sığır kemikleri arasında öldürülen hayvanın yalnızca etli parçalarının yerleşim alanına getirildiği yönünde hiçbir kanıt bulunmamaktadır.[40] Buysa sığırların ovada yerleşim yerine yakın alanlarda avlandıklarını gösterir. Bu kanıt koyun ve keçilere göre sığırların beslenmedeki yerinin daha az olduğunu ve çok çeşitli ortamlarda otlamadıklarını bir kez daha gösteren hayvan kemiklerindeki duraylı izotop analiziyle[41] uyuşmaktadır. Sığırlar başlıca geçim kaynağı olmasalar da toplumsal-ayinsel olarak önemli işlevleri vardı, dolayısıyla yerleşimin yerinin belirlenmesinde çevrede olmaları önem taşımış olabilir.

Çatalhöyük'ün yerleşim gördüğü zamanlarda İç Anadolu'da evcil koyunlarla keçiler görülürdü. Aşıklı Höyük'te koyun ve keçi sürülerinin evcilleştiril-

mekten çok güdüldüklerine dair kanıtlar bulunmuştu.[42] Çatalhöyük'le neredeyse çağdaş olan Suberde'de koyun sürülerinin güdüldüğünü gösteren bulgular vardır. Daha büyük ölçekte bakarsak Anadolu'da Nevalı Çori'de MÖ 9. binyılın ortalarıyla sonları arasında bir dönemde koyunların evcilleştirildiğine işaret eden kanıtlar da bulunmaktadır.[43] Dolayısıyla Çatalhöyük'te evcilleştirilmiş koyun ve keçi kanıtları şaşırtıcı değildir. Hayvan kemiklerinin duraylı izotop analizleri karbon ve azot izotopu değerlerinin koyunlarda çok daha geniş bir yelpazeye yayıldığını, buna bağlı olarak sığır ve keçilere göre daha geniş alanlarda otlandıklarını ya da sığırların tersine uzak yerlerden ithal/takas edildiklerini göstermektedir. Fakat hayvanlarla ilgili veriler ışığında, terk edilmiş evlerdeki "ağıl olarak kullanılan bölmelere" ya da yerleşim yerine yakın açık alanlardaki (Alan 181) koyun fetüsleriyle yeni doğmuş kuzu kemiklerine bakarak yerleşim alanında koyunların beslendiğini ve yavruladığını söyleyebiliriz. En azından bazı dönemlerde koyunların yerleşim yerinin hemen bitişiğinde tutulduğu bellidir.

Bir açıdan bakılırsa yabanıl ve evcil hayvanlar Çatalhöyük'te bambaşka sınıflar olarak görülmekteydi. Bu iddia resimlerde, kabartmalarda ve bir ölçüde şölenlerde koyun ve keçilerin sembolik olarak kullanılmamasına dayanır. Öte yandan Çatalhöyük'teki sığırların yaban, koyunlarla keçilerinse çoğunlukla evcilleştirilmiş olduğunu söyleyebilsek de yaban ve evcil hayvanlar arasındaki ayrım bizim bildiğimizden farklıdır. Örneğin, sığırların (daha doğrusu çok iri yaban öküzlerinin) nasıl görüldüğü karmaşıktır. Daha sonra göreceğimiz gibi yaban boğalarının ayinlerde ve şölenlerde özel bir yeri vardır, kuşkusuz insanlarla çok yakın ilişki içindeydiler.

Bu konuda belirsiz ve anlaşılamayan başka kategoriler de vardır. Örneğin, köpeklerin nasıl görüldüğü yabanıl ve evcil ayrımını geçersiz kılmıştır. Evcilleştirilmiş bu hayvanlar normal koşullarda yiyecek olarak kullanılmazken,[44] özel ayinlerde ya da şölenlerde köpeklere yer verilirdi. Öte yandan "ev hayvanı" değillerdi, avcılıkta yararlanılırlardı (bazı duvar resimlerinde buna ilişkin sahneler tasvir edilmiştir). Mike Richards köpeklerin duraylı izotoplarının insan kemiğine çok benzer örüntü yansıttıklarını, insanlarla yakın ilişkide olduklarını gösterdiğini – belki de köpeklerin insan artıklarıyla beslendiklerini savunur.[45] Bu yakınlığı (insanlara eşlik eden köpeklerin tasvir edildiği) resimler ve hayvansal verilerde köpeğin özel konumu da desteklemektedir. Köpeklerin yerleşim yerinde yaşadıkları açıkça bellidir, bazılarının iç organlarına dek açıldığını gösteren bulgular olsa da, kemikler çiğnenip öğütülmemiştir. Öğütülmüş kemikler düşük düzeydedir, ayrıca evlerin içindeki insan artığı birikintilerde ve zeminlerde kemirilmiş kemikler de çok azdır, bu da köpeklerin yerleşim alanında bulunmalarına karşın henüz evlere girmediklerine işaret eder. Hayvan kemiği artıkları üzerinde yapılan kapsamlı araştırma sonuçlarına göre dışarıdaki süprüntülerle karşılaştırıldığında terk edilmiş evlerin süprüntülerinde daha çok sindirilmiş kemik bulunur.[46] Bu da köpeklerin bazen oraya bağlandıkları anlamına gelir. Köpek-insan ilişkisinin bu karmaşık örüntüsü hangi özellikte olursa olsun, köpeklerin insanlara yakın olduklarını anlatır,

ama yakınlık çok fazla değildir. Köpekler evcilleştirilmiş olsalar da yaban hayvanları gibi ayinlerde özel amaçlar için kullanılmışlardır.

Akılları karıştıran bir başka kategori de kuşlardır.[47] Yerleşim alanında bulunan, gerek kuluçkada kalmış gerekse kalmamış yumurtalar çok sayıdadır. Demek ki yerleşmede kuşlar da besleniyor ya da yetiştiriliyordu – bugüne dek rastlanan kuş yumurtası kabuklarında kazlarla ördekler tanımlanmıştır. Öte yandan yerleşim alanında bulunan kuş kemikleri yeterli sayıda olmadığından, kuşların önemli bir kaynak olduğu sonucunu çıkaramayız.

Zaman İçinde Yaşanan Değişim

Çatalhöyük'ten bu yana "yaşanmış" doğal ortamın zaman içinde giderek değiştiğini gösteren pek çok kanıt vardır. Bunlar yukarıda belirtilen çevresel değişimlerle ilişkiliydi, belki de bu rastlantısal bir ilişkiydi. En erken tabakalardan sonra nem azalması Eleni Asouti'nin incelediği odunkömürü verilerindeki değişikliklerle eşzamanlılık göstermektedir.[48] Tabaka XII.A öncesi ve VII'de daha çok meşe odunu bulunurken, Tabaka IX ve VII'lerde ardıç miktarında artış görülür. Zamanla yakacak odun kullanımında da artış olduğu göze çarpar. Asouti'ye göre Tabaka XII.A öncesinde görülen meşe odunu artışını insanların yakınlardaki nemli ortamda büyüyen bitki örtüsünün azalmasının sonucunda kereste ve yakacak odun toplamak için daha uzaklara gittiklerini göstermektedir.

Koyun ve keçi duraylı izotopları[49] da daha çok Tabaka XII.C-D öncesinde toplanmış olsa da yine Tabaka XII.A-B öncesinde (yaklaşık MÖ 7100 yılları), özellikle XII üstündeki tabakalarda daha yaygın olarak görülürler. Bu da beslenme alanlarının çoğaldığına işaret ederken, yakıt kullanımının yerel alanlardan uzaklaştığını gösteren odun kömürü bulgularıyla benzerlikler taşır. Yerleşme yerinde ağılların varlığına ilişkin kanıtlara da alt tabakalarda rastlanmaktadır, buysa hayvanların otlarken yakın çevreden çıkıp daha geniş otlaklara yayıldıkları görüşünü destekler.

Hayvansal verilere bakılırsa Tabaka XII.B öncesinden sonra domuzlarla geyiklerin yalnızca kafalarıyla derilerinin yerleşim yerine getirildiği anlaşılmaktadır. Bunun nedeni insanların kaynak bulmak için daha uzaklara ve geniş alanlara gitmek zorunda kalmaları olabilir. Belki de bu değişimle ilişkili olarak erken tabakalardan sonra yakın çevre kurumuştu. Ancak bu geçici eğilimlerin uzamsal farklılıklar olduğunu vurgulamak gerek. Bunun nedeni de erken tabakalarla ilgili kanıtları yerleşim alanı sınırlarının hemen bitiminde ya da yakınında bulmamız. Ancak şimdilik en akla yatkın açıklama geçici değişim gibi görünmektedir.

Değişiklikler zaman içinde sürmüştür elbet. Meşe ve ardıç odunu inşaat kerestesinin başlıca kaynaklarıydı, fakat, Mellaart'a kulak verirsek, yapı kerestelerinin kullanımının Tabaka II'deki yerleşimin doruğunda düşüşe geçtiğini söyler.[50] Bunun nedeni yaygın kullanıma bağlı olarak ormanlık alanların yok

olması olabilirdi, fakat değiş tokuş örüntülerindeki değişiklikler gibi başka etkenler de söz konusuydu. Ayrıca Doğu Höyüğü'ndeki yerleşimin hemen sonunda toprağın kuruduğuna işaret eden çökeltiyle ilgili kanıtlarla bağlantı da kurulabilir (bkz: sayfa: 78).

Başlangıçta odaklanılan yerel temaların dışa yönelmesi daha sosyal, başka alanlara yönelmeyi gerektirmiştir. Douglas Baird'in verilerinin ortaya koyduğu gibi Çatalhöyük'ün ilk yerleşimcileri kendilerini çevreleyen doğal ortama kapalı kalmış bir nüfus oluşturmuşlardı. Topluluğa önem veriliyor ve kaynaklar önemseniyor olabilirdi (örneğin, alt katmanlardaki evler arasında ortak duvarların daha çok kullanıldığına yönelik bulgular vardır). Ne var ki On Birinci Bölüm'de de göreceğimiz gibi zamanla aralarında farklılaşma ve uzmanlaşma olduğunu gösteren kanıtlar bulunur. Bu doğal farklılaşma çok daha çeşitli ortamların kullanılması ve kaynaklar uğruna daha güçlü rekabet etme gereğini doğurmuş olabilir. Sonuçta, yukarıda da belirtildiği üzere yerel kaynaklardan yerel olmayan kaynaklara doğru bir geçiş yaşanmıştır.

Beslenme ve Yeme Alışkanlıkları

İnsan kemiklerindeki azot izotopu[51] değerleri insanların beslenme alışkanlıklarında sığırlardan elde edilen proteinin önemli bir yer tutmadığına işaret eder. Beslenmelerinde bitkilerle koyun ve keçiler daha çok yer almaktaydı. Bu bulgu koyun ve keçilerin baskın çıktığı hayvansal verilere uygun düşer. Koyun/keçilerin ölüm oranı çizelgesi[52] süt bağımlılığını desteklememekle birlikte, çömleklerdeki kalıntı analizleri süt kullanımına ilişkin kanıtlar ortaya koymaktadır.[53] Kemiklerin kırılıp yağ ve iliklerinin çıkarıldığına işaret eden bulgular çoktur. Bunlarsa çanak çömleklerde karşılaşılan geviş getiren küçükbaş hayvan yağlarının ağırlığını gösteren sonuçlarla örtüşür.[54] Yerleşim yerinde koyun ve keçi kemiklerinin yaygın olduğunu ve kemiklerin evlerde ayrıntılı işlemlerden geçirildiğini göz önüne aldığımızda, geviş getiren küçükbaş hayvan yağlarının koyun ve keçilerden elde edildiği sonucuna varmamız kolaylaşır.

İnsan dişleri üzerindeki aşınma ve oyukların incelenmesi karışık bir beslenme düzenleri olduğunu (örn. öğütülmüş tahıla çok yer verilmediğini), işlenmemiş buğday, ceviz, ağaç yemişleri ve etin öne çıktığını ortaya koymaktadır. Theya Molleson ile Başak Boz azıdişlerinin çiğneme yüzeylerindeki mikroskobik elektronların taranması sonucunda yiyeceklerin genellikle pişirilmediğini, büyük lokmalar halinde çiğnendiklerini ve aşındırıcı etkileri olmadığını savunurlar.[55] Yumru kök ve çiğ buğday gibi sert yiyeceklerin düzenli olarak tüketilmesine bağlı olarak yıpranma yüksek oranda görülmektedir. Başka bulgularsa yiyeceklerin ta başından beri pişirildiklerine işaret eder. Sonya Atalay'ın[56] yürüttüğü etnografik, deneysel ve analitik araştırmaların verileri ışığında yerleşmenin alt katmanlarında sık rastlanan kil topların pişirmede kullanıldıkları, ancak

Tabaka VI ve VII dolaylarında pişirme işinde çömleklerin kullanılmasına doğru bir geçiş yapıldığı düşünülmektedir. Çömleklerden koyun ve keçi yağlarını hazırlayıp saklamada yararlanıldığı sonucuna varan artık analizleri doğruysa, üst katmanlarda etlerin ve pişirilmeyip parçalanmayan bitkilerin pişirilip çömleklerde saklanan yağlarla çoğaltılarak ya da tatlandırılarak başlıca besin kaynağı olduğunu söyleyebiliriz. Belki de bitkilerle hayvanlar, kültüre alınan bitkilerle hayvansal yağlar mutfakta bir araya getiriliyordu.

Öte yandan yukarıda da belirtildiği üzere yerleşim yerine nelerin getirilebileceği ya da orada nelerin tüketilebileceği kurallara bağlanmıştı. Leopar bulgularına rastlanmaması buna işaret eden örneklerden yalnızca biridir. Geyik gibi bol miktarda et sağlayabilecek domuzlar da en azından erken yerleşme katmanlarından sonra yerleşim alanına pek getirilmezdi. Veriler bize farklı hayvan ve bitkilere yönelik tabuların ve özel tutumların olabileceğini düşündürür. Domuz ve geyik sayılarının zamanla azalması, bundan dolayı da bu hayvanların daha uzaklarda öldürülüp parçalarının yerleşim alanına getirilmesi olasıdır. Eğer durum böyleyse, bu hayvanların yerleşim yerine getirilen parçalarının yenebilir etli parçalar olmaması tuhaf gelebilir. Sembolik ve ayinsel ortamlarda daha çok hayvanların kafatasları kullanılırdı, ayrıca ayakları üstünde olan postlar yerleşim alanına getirilirdi.

Yerleşim yerinde leopar kemiklerine rastlanmamasının diğer hayvanlara göre leoparların yerleşim alanından daha uzakta ve daha seyrek görülmeleri sonucuna bağlı olduğu tartışılabilir. İnsanlar kemik ve etleri uzaklardan taşımak istememişlerdi belki. Resimlerde hayvan postu giyen insanların tasvir edildiklerine bakarsak, postların yerleşim alanına getirildiğini, domuz ve geyiklerde olduğu gibi küçük ayak kemiklerinin de postların üzerlerinde olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca leoparlar akarsular boyunca ve çevredeki ormanlık tepelerden yerleşim alanına iyice sokulmuş da olabilirler. İnsanlar sığır, tektoynaklılar, geyik ve domuzlar için avlanmaya çıktıklarında muhtemelen leoparlar ve büyük kedigillerle karşılaşmışlardır. Benzer alanlarda aynı besin kaynakları için onlarla rekabet etmişlerdir. Diğer hayvanların kemikleri yerleşim yerinde bulunurken, leopar kemiklerinin bulunmaması hâlâ bilinmezliğini korumaktadır (bkz: Sonsöz).

Sonuç

Hayvanlardan elde edilen et, ilik ve yağlar bitkilerle birlikte evin içinde fırın çevresindeki mutfak ve pişirme alanına getirilirdi. Evlerde yemek yenirken (Şekil 34), yerleşim biriminin üyeleri bir araya gelir, toplumsal ilişkiler kurulur ve gözden geçirilirdi. Herkesin kendi yiyeceğini sakladığı ve geçim sağlamaya yönelik görevlerin yöre halkı arasında oluşturulan kümeler tarafından yerine getirildiği açıkça görülse de bu bölümde genel olarak değinilen çevreden yararlanma olgusunun önümüze koyduğu tabloda günlük işlerin gerçekleştirilmesi

sırasında aşağı yukarı gidip gelmeler çoktur. Mevsim hareketleri izlenirken bir bütün olarak toplum genelinde örgütlenmenin üst düzeyde olduğu düşünülmelidir. Ev sakinlerinin yerleşim alanından uzaktaki tarlaların ekilip biçilmesinde bir araya geldikleri anlaşılmaktadır. Hayvanlar yerleşim yerinden çok uzaklarda otlatıldıklarında ortaklaşa çalışmaları da akla yatkın bir davranıştır. Yakınlardaki taşocağı çukurlarından kimlerin marn çıkaracağı, yapı kerestelerinin tepelerden nasıl getirileceği kararlarının ortaklaşa alındığı düşünülmektedir. Yoğun bir merkezi noktadan çıkıp çevrenin dağınık ve yaygın kullanımı, bir ölçüde de olsa toplum ölçeğinde örgütlenmenin göstergesidir.

Böyle büyük bir toplulukta bütün bu dağınık faaliyetleri örgütlemek kolay olmasa gerek. Peki Çatalhöyük yerleşimi için neden o bölge seçilmişti, insanlar neden tek bir yerde toplanmışlardı? Bu bölüm boyunca mahal seçimini belirleyen birçok etken olduğunu savundum. Konya Ovası'ndaki yarı-çorak ortamda bozkır bitki örtüsüyle kaplı kalitesi düşük marn toprağı vardı. Demek ki insanlar alüvyon tortularının zengin olduğu ve suya kolay erişebilecekleri alanlar aramışlardı. Su geçirimli böyle topraklar kazmayı çomaklarla ve basit teknolojilerle yapan tarımcılar açısından önemliydi. İnsanlar ortamı değerlendirirken, yabanıl kaynaklar, sığır gibi besin kaynaklarından tutun da geniş su kaynakları yelpazesi, kamışların yumru köklerinden su kuşu yumurtalarına kadar türlü açılardan bakarlardı. Beklenmedik sellerin yaşandığı bu yarı-çorak ortamda yapılan erken tarım riskli, başarısızlığa uğrama payı yüksek olmalıydı. Buna tepki olarak yerleşim yerinden epey uzakta tarlalar ve otlaklar bulmak çözümlerden biriydi. Çeşitli yabanıl kaynaklar evcilleştirilmiş bitki, koyun ve keçilere bağımlı olmayı kolaylaştırmış, kıtlık zamanında çözüm görevi görmüş olabilirdi.

Yerleşim yerinin konumunu belirleyen bir başka etken de yapı malzemelerine kolay erişme olanağı diye düşünülebilir – yerleşmedeki süprüntüler arasında yerlerin ve damların kaplanmasında kullanıldığı kabul edilen çok miktarda kamışlara rastlanmıştır. Zeminde kamıştan hasırların izlerini görürüz – binalardan birinde farklı tabanlara farklı hasırların serildiği açıkça bellidir[57] (Şekil 81). Aynı zamanda yerleşim yerinin ev yapımında önemli olan çamur, marn ve kil türlerinin yoğun olduğu bir çevrede konuşlandığını biliyoruz. Yerleşim yerinin sınırlarının hemen bitiminde insanların marn ve onun altındaki katmanlarda kum elde etmek üzere kazdığı çukurlar bulduk. Yerleşmenin konumuyla ilgili elimizdeki en belirgin kanıt budur. Tuğladan harca, platformlardan yerleştirmelere, duvar kabartmaları, çanak çömlek, kil toplar, heykelcikler, baskı mühürleri vb. kadar çok geniş bir kullanım alanı olan çamur ve kil yerleşim yerine getirilmesi gereken malzemelerin başını çekiyordu. Farklı beyaz tonlardaki farklı çamur harçlar binaların farklı zeminlerinde kullanılırdı. Çevre, uygulamalar, ayinler ve evlerdeki sembolizm açısından değerlendirilirdi.

34. Binanın güneye bakan cephesindeki fırınların çevresinde yürütülen yemek hazırlıklarına ilişkin faaliyetler. Pişirme ve yeme ev halkını bir araya getirmekte, toplumsal ilişkilerin kurulmasına ve gözden geçirilmesine olanak tanımaktaydı.

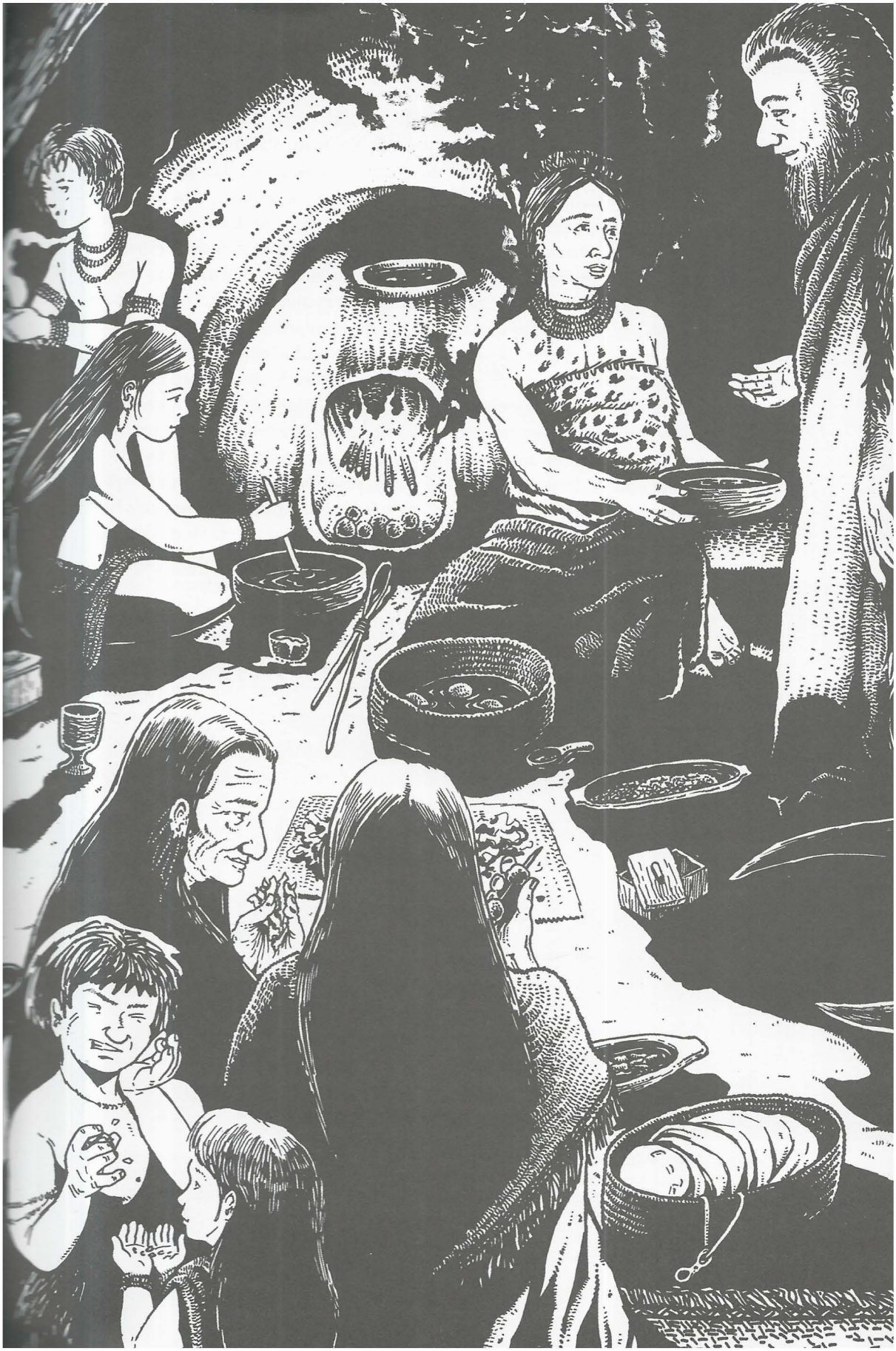

Çevre gerek somut gerek soyut (sembolik) olarak "yaşanırdı" ve yerleşmenin konumu bu iki yaşam bileşkesini gösterirdi. Yerleşim alanının konumunda akarsu boyundaki ve sele uğrayan topraklardaki zengin kaynaklar da etkiliydi kuşkusuz. Ancak yaşamın bütün kollarını etkileyen toplumsal, sembolik ve ayinsel etkenler de eşit önem taşırdı. Yaban sığırları yörede bulunabilir hayvanlardı, boğalardan şölenlerde yararlanılması, kafataslarının ve boynuzlarının evlerdeki sembolik yerleştirmelerin odak noktası olması bakımından toplumsal yaşamın vazgeçilmez öğeleriydi. Sonuçta, yaşama yönelik ve simgesel etkenler tarım alanlarına yakın olmak gibi basit sorunlardan daha önemliydi.

Ne var ki bunların hiçbiri bunca insanı Çatalhöyük'e çeken nedeni açıklamaya yetmez. "Neden burası?" sorusuna yanıt verirsek, buraya yığılmanın ve çekimine kapılmanın nedenini de çözeceğimizi düşünebiliriz. Örneğin, güç koşulların geçerli olduğu bir ortamda sağ kalmanın tek yolunun tek bir noktada yığılma olduğunu anlamış olabiliriz. Bu yaklaşımın temeli Gordon Childe'ın ortaya attığı tarımın ve yerleşik köy yaşantısının benimsenmesiyle ilgili "vaha teorisine" dayanır.[58] Ancak Çatalhöyük özelinde insanların tek bir yerde yoğunlaşmasına neden olarak çevre koşulları belirgin olarak öne çıkmaz. Doğrusunu isterseniz, insanlar zaman içinde iyice dağılan türlü yollar izleyerek çevrelerinden yararlanmışlardır. Peki neden tarlalarının yakınlarına dağılıp orada yaşamayı seçmediler ya da koyunlarla keçilerin izlerinden gitmediler? Aşıklı Höyük'teki gibi İç Anadolu'da kendilerinden önce gelenlere benzer şekilde neden bir tek yerde yoğunlaştılar? Bundan sonraki bölümde bu "kasabaların" kurulmasındaki bazı etkenleri inceleyeceğiz. Fakat insanların neden yığıldıkları sorusuna yanıt vermemiz yerleşim yerinin gizemli yanlarını – ayinleriyle yaşam biçimini anlamamıza bağlıdır. Kitabın geri kalan bölümlerinde bunları ele alacağız.

Dördüncü Bölüm

"Kasaba"

Leopar çiftleri birbirlerinin yüzlerine bakarlar. Büyük olasılıkla leoparları tasvir eden bu kabartmalar (örn. Levha 9 ve 10) gerçek anlamda kafa kafaya durmaktadır. Önayakların da dışa baktığı başka leopar ya da kedigiller çiftleri (Şekil 35) de kavga eder izlenimi uyandırmakta. Bu çiftler hakkında kesin yorumlarda bulunmak güç. James Mellaart bu tasvirlerde erkek ve dişi bir çift[1] görmüştü, oysa erkek ve dişi leoparların cüsseleri birbirinden epey farklıdır[2], Çatalhöyük'teki çiftlerse neredeyse aynı boyda. Bu tasvirlerde bir yerine iki hayvan olduğu bile kesin değil. Columbus öncesindeki Orta Amerika ikonografisinde jaguar çiftleri aynı hayvanın iki yönünü gösterir. Öte yandan Çatalhöyük örneklerindeki çiftlerin anlamındaki belirsizlik bir yana bu imgelerdeki ilginç gerilimi not edebiliriz. Leopar yalnız yaşayan bir hayvan. Erkekleri genellikle kendi başlarına dolaşır, dişiler de yavruları yoksa tek başlarınadır. Fakat kabartmalardaki leopar ya da leoparlar çifttir ve dengelidir.

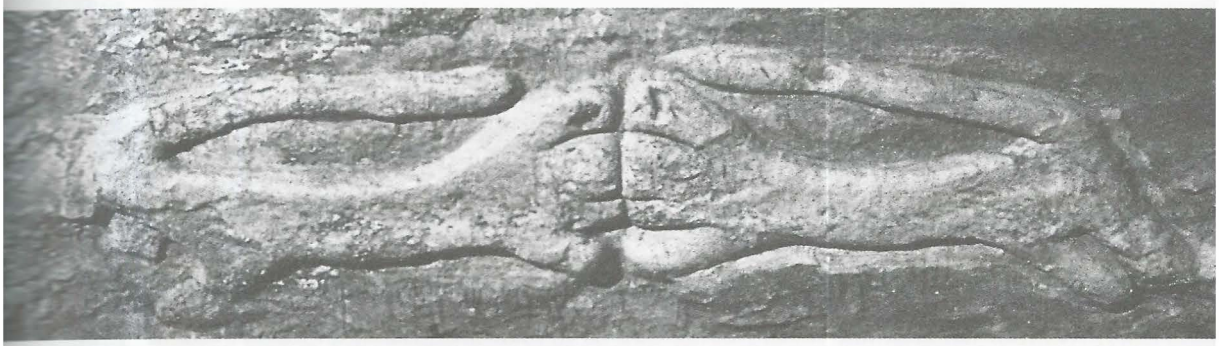

35. Büyük olasılıkla leopar olan bu çift yüz yüze bakarken önayakları da öne bakar – gözle görülür bir biçimde kavgaya tutuşmuşlardır. Leopar kabartmaları Çatalhöyük'te daha çok çiftler halinde görülür, belki de denge ve ikiliğe verilen toplumsal önemi göstermektedirler.

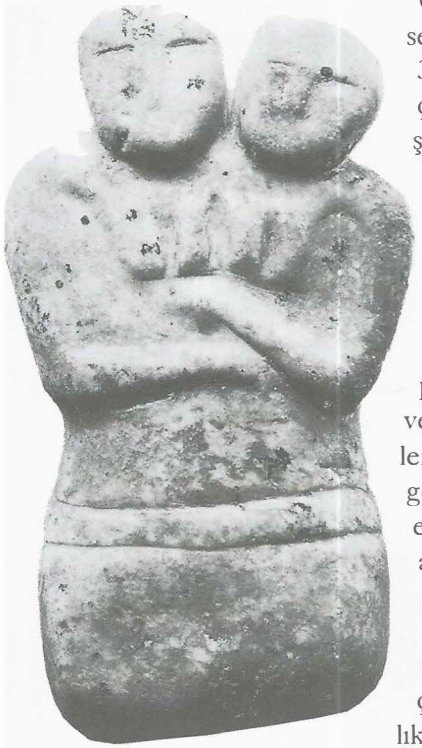

36. Kalçaları birleşmiş ve bir çift kolları olan bir çift kadını temsil eden beyaz mermer heykelcik – Çatalhöyük'teki çiftler çevresinde gerilimi simgeleyen birkaç örnekten biridir.

Çatalhöyük'te çiftler çevresinde benzer gerilimler sergileyen başka örnekler de bulunur. Örneğin, Şekil 36'daki beyaz mermer heykelcik Tabaka VI'da ortaya çıkarılmıştır. Memeli kadın çiftinin kalçaları birleşik olduğu gibi yalnızca bir çift kolu vardır. Burada da birlik ve farklılık arasında bir gerilim söz konusu. Çatalhöyük "kasabası" yaşamının çoğu zaman genel toplumsal denge, topluluk ve bireysel farklılık arasındaki çekişmeye odaklandığını göreceğiz. Bazen bunlara binaların planında da rastlanabilir (Şekil 37). Örneğin, Mellaart'ın "Tabaka VIB"nin planında adına "Tapınak" 10 dediği yer ambarları ve aradaki çalışma alanlarıyla "Tapınak" 8 ile dengelenmiş görünmektedir. Bu "tapınakların" kuzeyinde gerek Mellaart'ın gerekse bizim kazılarımızda işaret edildiği üzere daha önceden çöplük olarak kullanılan alanı kaplayan daha küçük binalar dizisi bulunur. Yine solda "Tapınak" 14 ve 7 var, bunların da "Tapınak" 10 ve 8'i dengelediği izlenimi uyanmakta. "Tapınak" 14 ve 7'de de "Tapınak" 10 ile 8'i dengeleyen çalışma veya ambar alanları görülür. Demek ki karşılıklı bakan binalarda iki çiftten söz edebiliriz. Bu çiftli örüntü evlerin bitişik düzeninin sonucu kazara oluşmuş olabilir pekâlâ, o zamanda da genel dağılımdan böyle bir örüntü çıkarmak yanlış olur. Yine de bölgede kazılarımız sürerken kuruluş tarzı hakkında yorumlarda bulunmak kaçınılmaz.

Kuşkusuz Çatalhöyük'te başka ölçeklerde ortaklaşa gruplar da saptanabilir. Örneğin, ev kümelerinin birbirlerine geçitlerle bağlandığı ya da ortak duvarı paylaştığı görülür. Gömütler için birkaç hanenin belli evleri ortaklaşa kullandıkları düşünülebilir (Bkz: Beşinci Bölüm). Ayrıca, en azından birkaç hane halkına yetecek kadar büyük miktarlarda sığır etinin tüketildiği şölenler yapıldığına işaret eden bulgulara rastlanır.[3] Üst katmanlardaki resimlerden bazılarında yaban hayvanlarını kızdıran, tuzağa düşüren ya da avlayan insanlar tasvir edilmiştir (Şekil 38'de detayı verilen Levha 15). Bazen de hepsi sakallı olan insanlar (Şekil 13) görülür. Tapınak F.V.I'de sıra olmuş insan "kalabalıkları" hayvanların çevresinde dans eder ya da yaygara koparırlar.[4] Mitlerden öte bir anlam taşıyorlarsa, bu etkinlikler yerleşim alanında gerçekleşmiş olamazdı. Resimlerde yerleşim alanı dışındaki ortaklaşa etkinlikler anlatılır, ancak bunlara kaç hane halkının katıldığını belirten kanıtlar yok. Koyunların geniş çayırlarda otladıkları (bkz: Üçüncü Bölüm) ve sürü gütmede bir tür işbirliği yapıldığı izlenimi uyanır. Sürülerin kurt ve leopar gibi yırtıcı hayvanlardan korunması gerekiyordu. Leoparlar kütle ağırlığı[5] 70 kg'ın

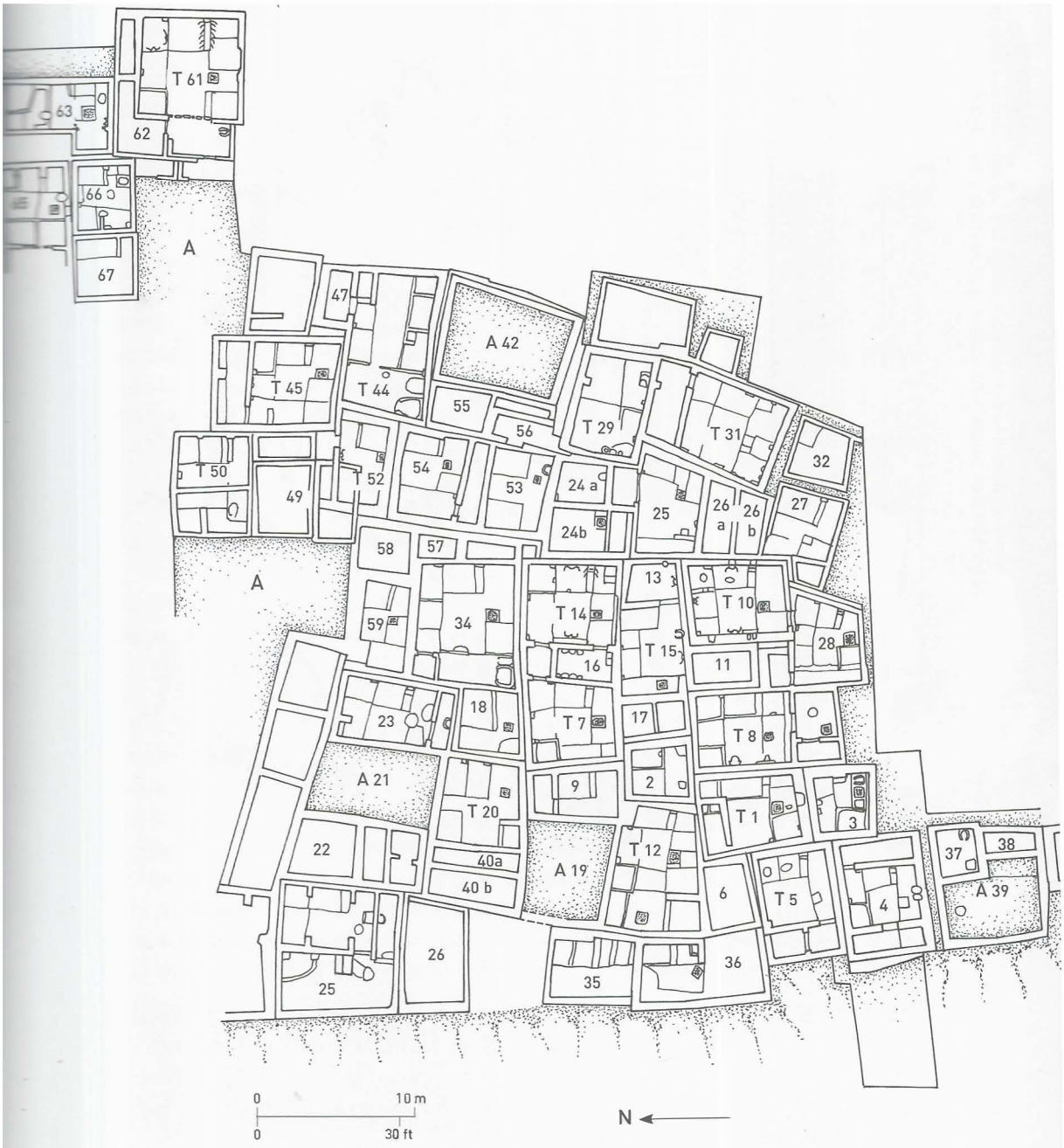

37. Mellaart'ın ortaya çıkardığı Tabaka VIB'deki binaların planı. "T" Mellaart'ın "Tapınak"dediği binaları, "A" da avluları temsil ediyor – Çatalhöyük'te sürdürülen bugünkü proje çalışmalarında binaları böyle ayırmak ve tanımlamak olanaklı görülmemektedir. Yine de gelişigüzel yapıldığı anlaşılan bu plandan bazı örüntüler çıkarılabilir. Örneğin, "Tapınak" 10 ve 8 ile 14 ve 7 karşılıklı bakan iki çifti simgeler izlenimi uyandırmaktadır, binalar birbirlerine simetrik dururlar.
(Bu "tapınaklar" ve binalar arasındaki karşılıklı ilişkiyi ortaya çıkarmak için bugünkü proje kapsamında Tabaka VII kazılmıştır, bkz: Şekil 45)

38. Tabaka V'teki duvar resminden alınan bu detay büyük bir boğayı avlayan ya da kapana kıstıran bir grup insan figürünü gösterir. Resmin tümü Levha 15'tedir.

altında olan hayvanları avlama eğilimi gösterdiklerinden koyunlarla keçiler onlar için eşsiz avlardır. Ortaklaşa etkinlikler arasında tarlaların (özellikle de yerleşim alanına biraz uzak düşenlerin – bkz: Üçüncü Bölüm) ekilip biçilmesi, ticareti yapılacak malların –tepelerden odun, Kapadokya'dan obsidiyen, Kızıldeniz'den sepet, vb.– bulunması da vardı.

Diğer yandan her evin kendine özgü apayrı güçlü bir kimlik anlayışı olduğu düşünülür. Örneğin, ortak duvarlara rastlansa da bu göreceli olarak seyrektir. Genel olarak ortak duvarları paylaşmak istemedikleri yönünde bulgular var. Ortak duvarları olması o evin yeniden inşa edilme ya da değiştirilme olasılığını sınırlayan bir etmendi. Her evin kendine özgü etkinlikler dizgesi var gibi görünmekte (ocak, fırın, obsidiyen deliği, ambar, çalışma odaları vb.). Farklı bileşenleri ya da biçimleri olan tuğlalar her evin inşaatın-

da kullanılmaktadır.[6] Bitişik nizama rağmen her ev kendi özerkliğini korur (bkz: Beşinci Bölüm).

Evin özerkliğine önem verilmesi açısından Çatalhöyük'ün Anadolu ve Ortadoğu'daki çağdaşları birbirleriyle benzeşirler. Ancak bitişik evlerin oranı yalnızca Aşıklı Höyük ve Can Hasan III gibi diğer İç Anadolu yerleşmeleriyle benzerlikler gösterir. Savunma açısından bitişik düzenin ölçüsüyle ilgili açıklamalar kanıtlarla desteklenmez. Bu yerel geleneğin gerekçesi ne olursa olsun, ortaklaşa yaşama anlayışı, günlük yaşantıyla ilgili karşılaşılan sorunları hem körüklüyor hem de onlarla ters düşüyordu (Şekil 39). Burada sağlık koşulları, su rezervi, hareket yeteneği, geçim kaynaklarına erişme ve kalabalık yaşama gibi hem ortaklaşa eylemi gerektiren hem de yerleşim biriminin sakinleri arasında gerilimlere yol açan sorunlardan söz ediyorum. Öyleyse bir tek haneyle Çatalhöyük genelindeki topluluk arasında nasıl bir ilişki vardı?

"Kasabanın" Toplumsal Coğrafyası

Geçen bölümde Çatalhöyük'teki kalabalık insanların ovanın geniş alanlarına yayılmış çok dağınık, belki de oldukça hareketli bir yerleşmeye ters düşecek kadar yoğun yaşadıklarını görmüştük. Türlü teknikler kullanan, türlü varsayımlarda (belli ölçülerdeki üstü örtülü alanlarda etnografik olarak kaç kişinin yaşamakta olduğu, herhangi bir dönemde kaç binada birden oturulduğu, vb.) bulunan Craig Cessford[7] bir dönemde yerleşimde oturan insanların sayısının 3.500 ile 8.000 arasında olduğunu çıkarmıştır. Yerleşme katmanlarının çok çeşitli boyutlarda olduğu, dolayısıyla kimi zaman rakamların yükseldiği yönünde sağlam kanıtlar var. Bizim yaptığımız nüfus tahminleri yerleşim yerinin çoğunun Mellaart ve şimdiki ekip tarafından kazılmış olan konut tipiyle kaplı olmasına dayanır. Sıkışık ve bitişik yapılarla dolu yerleşmenin o bölümü yüzey sıyırması ve jeofizik çalışmalarla ortaya çıkarıldı.[8] Birçok sınırlamalara rağmen tek tip bitişik kerpiç yerleşmelerde jeofizik araştırmalar yapan Clark Dobbs ve Donald Johnson höyüğün henüz kazılmamış bölümlerinde, kazılmış alanlardaki bulgularımızın uzantısı olduğu düşünülen olası Neolitik konut izleri saptadılar.[9]

Boyutları bakımından bu yerleşmeye "kasaba" diyebiliriz. Ayrıca bu terimin içerdiği başka özellikleri de görürüz. Höyüğün yüzeyinden alınan örnekleri özenle incelememize rağmen halka açık yerlerle, idare binalarıyla, seçkin alanlarla ya da höyüğün hemen bitimindekiler dışında, özel işlevler için ayrılmış yerler (kireç kuyuları gibi) ve ağıllarla karşılaşmamış bulunuyoruz. Aslında 2004 yılında kazıyı devralmamızın amacı, yerleşim yerinin birtakım merkezileşmiş işlevleri olduğu fikrini araştırmaktı. Daha önceden Doğu Höyüğü'nün kuzey doruğunu sıyırmış ve bitişik evler topluluğu bulmuştuk (Şekil 40). Evler arasında da konutların ortasında üçgen bir alana giden "sokaklar" olduğu kanısına vardık (aşağıya bakınız). Planda yer alan evlerden bazıları farklı görünüyordu – örneğin çok kalın ve payandalı duvarları olan veya odalar arasın-

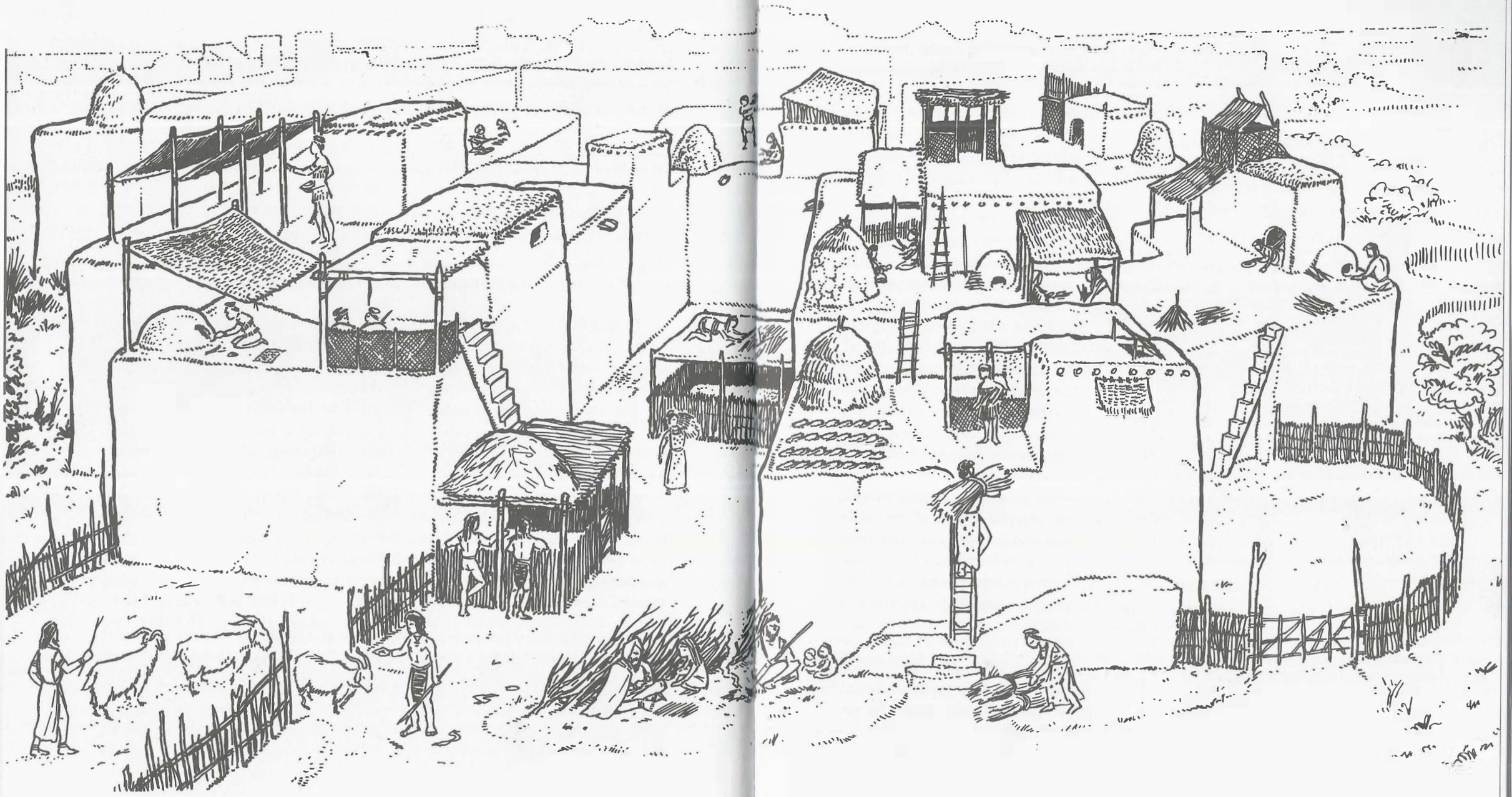

39. Çatalhöyük "kasabasındaki" yaşamın rekonstrüksiyonu. Sıcak ve kuru havalarda damlarda pek çok etkinlik yürütülürdü. Evlerin arasında ağıllara, aynı zamanda da çöplüklere ayrılmış alanlar vardı.

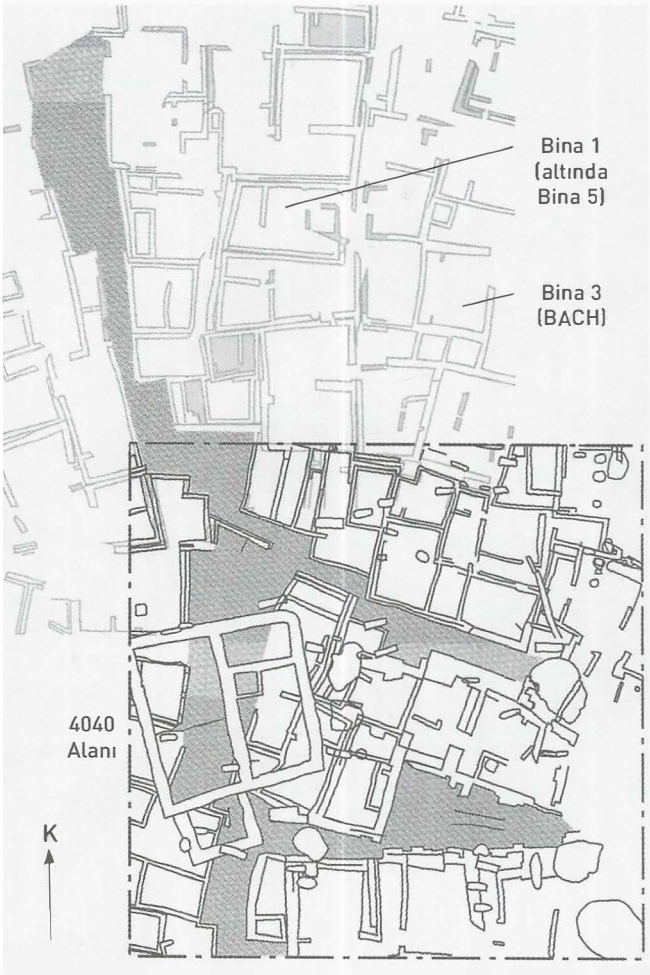

40. Doğu Höyüğü'nün kuzey tepesindeki evlerin planında bölgeler arasındaki "sokaklar" (gölgelenmiş) ile bölgeleri görülmektedir. 4040 Alanı güneydeki kesik çizgilerle gösterilmiştir. Daha geç, tarihsel özellikli bir bina 4040 Alanı'nın batısında farklı bir hizada görülür.

da geniş geçitler olanlar vardı. Böylece özel bir işlevleri olup olmadığını görmek için 2004'te bu binalarda kazıya başladık. Gelgelelim bulduklarımız sıradandı (Şekil 41). Bazı payandalı duvarlarla karşılaştık, bunlar da "sokaklar" boyunca uzanan çöken duvarların sağlamlaştırılmasının sonucunda oluşmuştu. Kısaca, hiçbiri özel binalar değildi. Yalnızca evlere ayrılan bölgenin bitiminde (aşağıya bakınız) duruyorlardı, hava koşullarından etkilenmiş ve dış duvarların sağlamlaştırılması gerekmişti. Alışılmadık olan tek bir bina vardı (Bina 47 – aşağıya bakınız), ama onun da alışıldık olmamasının başlıca nedeni daha geç bir tarihin ürünü olması, evlerin iç düzenlerinin değişmeye başladığı bir dönemde yapılmasıydı.

Çatalhöyük'te evlerden süprüntülerden ve ağıllardan başka bir şey yok. "Kasaba" terimiyle ilişkilendirilebilecek herhangi bir işlevsel farklılık taşımıyor. Çatalhöyük çok büyük bir köy yalnızca – eşitlikçi köy fikrinin doruğuna ulaştığı bir yer. Aralarında etkinlikleri ayarlayan, kurallar koyan ihtiyarlar heyeti gibi gruplar olmalıydı kuşkusuz. Ne var ki, Beşinci Bölüm'de tartışacağımız üzere yerleşim alanında yürütülen etkinliklerin çoğu ev düzeyinde yerine getirilirdi. Üretimle ilgili bir uzmanlık söz konusu olsa bile üretim büyük ölçüde ev ortamında yapılırdı. Bu da Çatalhöyük'ün en büyük bilmecesi olsa gerek – yoğun sayılabilecek toplumsal ve ekonomik yaşama rağmen üretimin ev ölçeğinde yerine getirildiği düşünülürse, insanlar neden böyle büyük bir merkezde toplanmışlardı? İnsanların büyük yerleşimlere yoğunlaşmasına bu dönemde ve öncesinde Ortadoğu boyunca rastlanmaktadır. Öte yandan pek çok yerleşim yerinde Çatalhöyük'te bulunandan daha çok farklılaşma ve

uzmanlaşma olduğu yönünde bulgular var. Mehmet Özdoğan gibi yerel bilim adamları İç Anadolu Neolitik döneminin ayırt edici başlıca özelliklerinden birinin gözle görülecek kadar eş binalarda yığılmak olduğunu ileri sürmektedirler.[10] Çatalhöyük'te toplanmayı sağlayan merkezi otoriteyi, uzman grupları ya da işlevleri saptamak güç. Oysa yerleşmenin en üst katmanlarında bazı değişiklikler göze çarpıyor. Örneğin, Tabaka IV ve V'te görülen üst üste yerleştirilmiş geniş fırınlar o döneme dek karşılaşılan evdeki fırınlardan daha büyük. Bunların tek bir hane halkından daha geniş topluluklara hizmet ettiği düşünülebilir. Ama James Mellaart bunların bile evin avlusunda yer aldığını belirtir.[11]

Çağdaş bir kasabada endüstriyel ve konutsal bölgeler, kilise, cami ya da tapınak ve mezarlık gibi farklı işlevsel alanlar ve binalar bulunur. Çatalhöyük'teyse bu işlevlerin tümü tek bir yerde, evin içinde gerçekleştirilir. Evlerde hem üretim yapıldığı hem de ikamet edildiği yönünde bulgular da var, bunları daha sonra göreceğiz. Evlerdeki zeminlerin tapınma ve gömme amaçlı kullanıldığını gösteren kanıtlar da bulunur. Öyle ki Çatalhöyük bir yerleşim yeri olduğu kadar bir mezarlıktır da. Hem tapınma hem de üretim merkezidir. Bu çeşitli işlevler evin içinde bir araya gelir, bunun sonucunda kasabanın geniş ölçekli işlevsel alanlara bölünmesi söz konusu olmaz.

Öte yandan Doğu Höyüğü'nün yerleşik yaşamı barındırdığı zamanın çoğunda iki eşit bölüme ayrılması olası. Doğu Höyüğü'nün arazi sınırları içinde yapılan araştırmanın sonucunda aralarında derin bir koyak olan bir kuzey ve bir güney tepesi bulunduğu görülür (bkz: Şekil 4). Mellaart kazılarını Doğu Höyüğü'nün güney tepesinin güneybatı yanında yoğunlaştırmıştı. Bugüne dek (2004 yılından beri) kuzey tepesin-

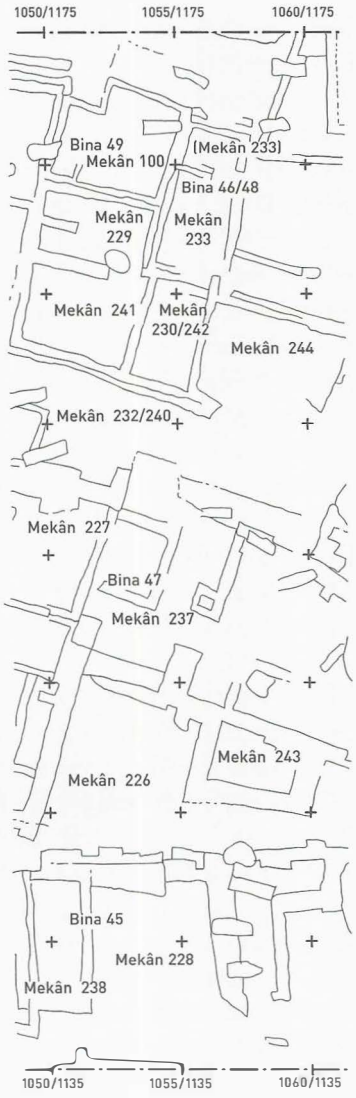

41. 2004'te bize "özel" gelen Şekil 40'taki üçgen bölgenin bir bölümünde kazılara başladığımızda, bu binaların hiçbir özel işlevleri ya da tasarımları olmadığını gördük. Ancak çöken bazı duvarların payandalarla sağlamlaştırıldığını ve Bina 47'nin daha geç bir tarihte yapılmış olması, evlerin iç düzenlerinin değişmeye başladığı bir dönemin ürünü olması nedeniyle farklılık gösterdiğini anladık.

de çok sayıda evi ortaya çıkarmış ve bunlardan 10 tanesini çeşitli derecelerde kazmış bulunuyoruz. İki alandaki evlerin planları arasında farklılık gösteren olası yaklaşımları görmeye başlıyoruz. Güney tepesindeki bildik Mellaart evlerinde, ana odanın kuzeydoğu ve iç doğuya bakan cephelerinde önemli platformlar, iç doğudaki platformun güney ucunda da gözden kaçmayacak bir oturak vardır. Gömütler genellikle iç doğu ve kuzeydoğu platformların altında olur. Diğer platformlar kuzeybatı ve güneybatı çeyreklerinde bulunur, fakat üstünlüğün doğuya bakan bu iki platformda olduğu izlenimi uyandırır. Bizim araştırmalarımıza gelince, kuzey tepesinde birtakım küçük farklılıklarla karşılaştık, ancak daha kapsamlı bir örnek örüntünün değişmesine yol açabilir. Burada, kuzeydoğuda ve ortada platformlar bulunmasına rağmen (örneğin, Mekân 227'de klasik Mellaart planı bulundu), gömütlerin ve resimlerin çoğunun, Bina 1 ve 3'te olduğu gibi kuzeybatı platformunda yer aldığını gösteren ipuçları söz konusu.

Böylece karşımıza çıkanlar iki tepe arasında uzamsal ayrılığa uygun düşen birtakım farklılıklardır belki de. Douglas Baird[12] Çatalhöyük'te endogami ("kasaba" içinden evlilik) olduğundan söz eder. Baird'in savına göre çiftleşme ağında kan bağlarının sonucunda doğabilecek hastalık etkilerinden kaçınmak için 500'ü aşkın nüfus gerekir.[13] Çatalhöyük bu eşiğin çok üstünde olduğundan, endogaminin yaşatılmasına olanak tanıyordu. Baird, Konya Ovası'ndaki Çarşamba Düzlüğü'nde yaşamış Çatalhöyük'le çağdaş topluluklarla ilgili kanıtlar bulunmadığını da belirtir. Endogami sayesinde toplumsal ve ekonomik çıkarların yakından gözlenebildiğini ileri sürer. Evlilik bağlarının "kasaba" sınırları içerisinde kalması dağınık kaynakların daha iyi denetlenmesini sağlamış olabilirdi. Doğrusunu isterseniz, her iki yönde de (topluluk içinde veya topluluklar arasında) sağlam bulgular edinmek güç, bununla birlikte (evler arasındaki benzerliğin yüksek olması, dip dibe denecek kadar bitişik olmaları ve birinin evine girmek için başkalarının evinden geçmesinin gerekmesi bakımından) Çatalhöyük sıkı örülmüş bir topluluktu diyebiliriz. Bundan başka, topluluğun farklı kolları arasında biraz denge sağlanmış olması gerektiğini de anlamış bulunuyoruz. Seçeneklerden biri topluluğun kolları arasında karşılıklı evlilik bağı kurulmasıdır. Doğu Höyüğü'ndeki bölünmüş iki yarıdan birinin diğeriyle evlendiği varsayılabilir. Ayrıca kasabanın dengeli iki yarısında liderlik rolünü sırayla üstlenmeleri gibi böyle işlevleri de dönüşümlü yerine getirmiş olması olasıdır – belki de yerleşim yerinde eşitlikçi toplumsal yapıyı sağlayan başlıca düzenek buydu. Öte yandan geniş bir yelpazeye yayılan toplumsal ayrım ve bölünmeler de höyüğün iki taraflı olmasına yol açmış olabilir.

Bu iki taraflı bölünmeden başka "kasabadaki" toplumsal örgütlenmenin daha küçük ölçekli başka yönlerini saptayabilir miyiz? Peki taslak zaman içinde değişim gösteriyor mu? Yerleşmenin en erken katmanlarındaki taslakla ilgili elimizde çok az kanıt bulunmakla birlikte erken binaların güney yükseltisinin en tepelerinin altında yoğunlaşmış olduğunu söyleyebiliriz. Elimizdeki kanıtların hangisi, daha geç tarihlerde de görülen ortak duvarların erken kullanımına işaret eder? Tabaka VII ve VI (Şekil 37) dolaylarında çok geniş bir

alanın üzerinde çok sıkışık ev kümeleri bulunur. Belki de bu yerleşim yerinin nüfusunun en üst düzeye çıktığı dönemdir, hem kuzey hem de güney tepeleri kanatlarına dek kademeli taraçalarla kaplanmıştır. Kuzey tepesinde açığa çıkarılan yeni alanlarda gerek bu katmanlarda gerek Tabaka V'teki topluluğun bölgelere ayrıldığı yönünde kanıtlar vardır (Şekil 40). Bölgeler tepenin doruğunda kavuşan sokaklara ya da geçitlere benzeyen yollarla sınırlı. Ne var ki bu kitabın yazılması sırasında bu "sokaklardaki" materyaller üzerinde yapılan ilk araştırmalar, oralarda yürünmediğini ya da ayaklar altında çiğnenmediğini göstermekte. Kemiklerin, taşların, karbonlaşmış tohumların ve çanak çömleklerin nasıl aşınıp parçalandıklarını açıklayan hiçbir bulguya rastlanmamıştır. Bu yollar daha çok damlardan çöplerin atıldığı bölge sınırlarına benzemektedir. Bölgeler birkaç türlü düzenlenmiş olabilir – klanlara, akrabalara, mahallelere, belli yöre ya da köylerden gelen insan topluluklarına vb. Daha sonraki sayfalarda tartışacağımız yerleşim yerinde soya ve atalara genel olarak verilen önemi göz önüne aldığımda, en olası yorumun akrabalığa ve soyundan gelinen kimselere dayalı bir bölgeleşme olduğunu düşünüyorum.

Mellaart, yerleşim yerinin en üst katmanlarında asıl erişim güzergâhı[14] işlevi gördüğü düşünülen, daha erken katmanlarda anlatılanlara benzemeyen sokaklar ortaya çıkarmıştı. Tabaka VIA ve devamında[15] daha çok açık alan ve çok odalı, çok işlevli evler var (Beşinci Bölüm). Ayrıca Tabaka V'ten (yaklaşık MÖ 6350 yılından) sonra yerleşme giderek dağılmışa benzemektedir, belki de boyut olarak küçülmüş – güçlü toplumsal birlik ve bağlılık anlayışı bir ölçüde gücünü yitirmiştir. Örneğin, üst katmanlarda hem kuzey hem de güney tepelerinde yerleşim oranı azalırken, küçük bir doğu tepesi oluşmuş. Aynı zamanda Doğu Çatalhöyük'ün daha geç yerleşimleri sırasında akarsuyun öbür yakasındaki Batı Höyüğü'nde yerleşim başlamış.[16]

"Kasabada" Yaşam

Böyle yoğun mesken düzeni çok sayıda sorunlar doğurmuş olmalı. Sağlık koşulları, erişim, ulaşım vb. ile ilgili konuların yerine getirilmesinde zorluklar yaşanırdı. Bir evin yapısal dayanıksızlığı yaslandığı komşu yapıları tehdit edince sorunlar doğardı. İnsanlar başkalarının damlarından yürürken ya da hayvanlarını geçirirken sıkıntı çekerlerdi. Emma Jenkins'in mikroorganizmalar üzerinde yaptığı çalışma nasıl bir yaşantı sürüldüğüne ışık tutar.[17] Çoğu katmanlarda ev farelerinin yaygın olması bazı binalarda[18] ortaya çıkarılan fare yuvaları kanıtlarıyla örtüşmekte, ayrıca yoğun yerleşik düzende zararlı canlıların istilası hakkında fikir vermekte. Ambarları çevreleyen kalın duvarlar, binalar arasındaki bu daracık boşluklar gibi insanların daha az girip çıktıkları yerlerde yaşayan kemirgenlere[19] karşı önlem olarak düşünülmüş olmalıydı.[20] Bu örnekler yoğun yaşanan bir ortamda karşılaşılabilecek sorunlar hakkında yalnızca yüzeysel bir bilgi vermeye yeter. Geniş yığılmalarda bir arada yaşamak toplumsal düzeyde başa çıkılması gereken maddi karmaşıklıkları getiriyordu.

Nurcan Yalman'ın Konya Ovası'ndaki çağdaş köylerde yürüttüğü etno-arkeolojik çalışma bir başka soruna işaret eder: bitişik binalar topluluğunda "ailenin" korunması.[21] Yer daraldıkça bağımsız ailelerin yakındaki yeni yere doğru genişlemeleri güçleşmiş ve uzun mesafeli taşınmalar yaşanmıştır. Ataların yanında yaşamak zorlaşmıştır, belki de ikincil gömütlerin (ölülerin daha önce gömüldükleri yerden çıkarılıp yeni gömüte taşınmaları) bir başka binada görülmesinin nedeni budur.[22] İnsanlar atalarının evinden uzakta yaşamak zorunda kalınca ataların gömüt evine dönmeden önce onları bulundukları yere gömmek isterlerdi herhalde. Gömülme mahalliyle soya bağlılık arasındaki yer değiştirme zamanla evden ayrılmayan yöredeki grupların uyumunu bozmuştur.

Daha önceden de belirttiğimiz gibi tüm bu sorunlarla başa çıkmak için bir tür düzenleme gerekli olmalıydı. Güçlü eşitlikçi anlayışa rağmen bunun izleriyle karşılaşırız. Örneğin, Şekil 40'ta kuzeye –Bina 1'in doğu duvarı boyunca güneye– doğru uzanan bir sıra ev duvarı görülür. Bu duvar kuzey tepesinden aşağı, hepsi de ona bakan bitişik evler arasından geçmektedir. Bu sıra su yolu –yağmur ve eriyen kar sularının yerleşim yerinden boşaltılması– işlevi görmüş olabilir. Çok sayıdaki bu tür yardımlaşmalar, aynı zamanda bir ölçüde toplumsal anlaşma düzeyinin de varolduğunu göstermektedir. Süprüntü alanlarına dışkılar da atıldığından çöp yığınlarının denetimi, dışkıların yakılıp kireçli toprakla örtülmesi herkesin yararınaydı elbette.

Süprüntüler

Çatalhöyük'te, bugüne dek elde ettiğimiz bulgular doğrultusunda bilebildiğimiz kadarıyla evler, ağıllar ve süprüntüler var. Süprüntülerden bazıları uzun süredir açık alanlarda durmakta olabilir. Bazıları da terk edilmiş evlerde ya da terk edilen bitişik ev kümelerinde. Evlerin sayısıyla ilişkili olarak çöplük alanlarının sayısına bakılırsa, birkaç evin bu alanları ortak kullandıkları düşünülmekte. Süprüntülerde evlerdeki fırınların artıkları ve başka atıklar da yer alır. Sarah Cross May tarafından yapılan yerleşim yeri boyunca kazılan her türlü materyalin yoğunluklarının nicel ön analizinde, süprüntü, zemin ve dolgu (bu üçüncüsü terk edilmiş bir binaya doldurulan malzeme olarak tanımlanır) kategorileri arasında çok çeşitlilik olduğu sonucuna varılmıştır.[23] Bu sonuç, çöp atmak ve diğer faaliyetlerin düzenlemesinin sıkı kurallara bağlı olduğu görüşünü destekler. Çöp atmakla ilgili kurallar dizisinden biri atık maddelerin ortak çöp alanlarına ya da süprüntülere atılmasıyla ilgiliydi.

Oturulan binalar arasındaki süprüntü alanlarının avlu olarak kullanıldığı yönünde çok az kanıt var. Mellaart'ın avlu tanımı[24] bu alanların başka etkinliklerden çok atık atmak için kullanıldığını kabul eder. Gerçekten de bu alanlarda yaya geçişi olduğu yolunda çok az kanıta rastlanır. Süprüntülerdeki tortulaşma küçük çaplı ve göreceli hızlı, dolayısıyla süprüntü terimi uygun düşmektedir. Peki süprüntü başka birikinti türlerinden nasıl ayrılır ve çeşitlilik

ne ölçüdedir – daha başka süprüntü çeşitleri var mıdır? Terk edilmiş binalara dökülmüş süprüntü materyallerle binalar arasındaki açık alanlara atılanlar arasında büyük farklılıklar bulunur mu? Bu sorulara yanıt verirsek, "kasabanın" nasıl örgütlendiğini daha iyi anlayacağız.

Sarah Cross May süprüntülerin içlerinde insan yapısı nesneler bulunan başlı başına bir kategori oluşturduklarını belirtir. Ortalama hayvansal ve bitkisel madde yoğunlukları başka atık türlerinden yüksektir. Süprüntü alanlarda aynı zamanda çanak çömlek, heykelcik, boncuk ve kil topların kırıntıları vardır.[25] Hayvansal kalıntılarda tanımlanan en açık örüntü binaların içindeki dolgu ve zeminlere göre yerleşim alanı dışındaki süprüntü alanlarında bulunan hayvan kemiklerinin daha büyük kütlesi olduğu ve parçalanmanın (bunun nedeni de daha hızlı birikme ve daha az yeni biçimlenme olsa gerek) daha düşük düzeyde kaldığıdır.[26] Dışarıdaki süprüntülerde koyun boyutlarında kadavraların her türlü parçası varken öteki süprüntüler hayvan parçaları konusunda daha seçici gibidir. Atık hayvan kemiklerinin ayrıntılı nicel çalışmasında, terk edilmiş binalardaki süprüntüler içinde bulunan kemirilmiş kemiklerin dışarıdaki süprüntülerin içindekilerden daha çok olduğu görülmüştür. Belki de yukarıda vurgulandığı gibi bunun anlamı terk edilmiş binalara köpeklerin bağlanması olabilir,[27] bu da süprüntülerin açık alanlardakilerden daha farklı kullanıldığının göstergesidir.

Ian Bull yerleşim yerindeki dışkı atığı bulguları tanımlamak için kalabalık bir ekiple çalışmıştır.[28] Bu ekip dışkılarda ya da koprolitlerde bulunan hayvan ve insan sindirim sistemlerindeki safra asitlerini organik bileşikleri araştırdı. Çatalhöyük'te yaptıkları çalışma süprüntü tortularının çoğu insana ait, dışkı izleri içerdiğini gösterdi. Ayrıca süprüntülerdeki fitolitler evlerdekine göre çok daha yoğundu.[29] Süprüntülerde rastlanan yanmış yumurta kabukları zemin atıklarında bulunmuyordu.[30] Süprüntülerle başka atık türleri (terk edilmiş odalardaki dolgu, ocaklardan ve fırınlardan vb. alınan küller) arasında odun kömürü açısından nicel farklılıklar da çoktu.[31] Bu örüntünün açıklaması her ne olursa olsun, artıkların ayrıntılı işlemden geçirilmesi ve çöpe atılması evin içiyle dışı arasında kesin bir ayrım olduğu anlamına gelir. Bir de süprüntülerin yalnızca genel çöp alanları olmakla kalmayıp belli atıkların yer aldığı faaliyetlerde kullanıldıklarını gösterir.

Geneline bakarsak, Çatalhöyük'teki binaların alabildiğine süprüntüler içerisinde yer aldığı açıkça bellidir. Yoğun düzeyde oturulan binalardaki dışkı ve çürüyen organik materyaller içeren bu birikintiler sağlığı tehdit edici nitelikte, pek çok sineği çekmiş, bazen de, koku alma duyusu bir kültürel anlayıştan ötekine değişse bile pis kokular yaymış olmalı. Çatalhöyük'te çok yanmış maddeler süprüntü alanlarına bırakılırdı, bugün karşılaşılan maddelerin yanık yerleri bazen hâlâ üstündedir.[32] Bunlar bilerek seçilmiş ve özenle düzenlenmiş atık alanlarıydı, aynı yerler uzun dönemler boyunca kullanılırdı. Aşıklı Höyük'te aynı süprüntü alanları bu yerleşimin başından sonuna dek kullanılmıştı.[33] Çatalhöyük'teyse, zaman içinde değişim yaşandığı yönünde bulgulara rastlanmaktadır, buna bağlı olarak süprüntü alanlarının üzerine evler yapılır[34]

ve terk edilmiş evler süprüntü alanına dönüştürülebilirdi. Aynı zamanda pek çok katman üzerinde süreklilik de söz konusudur.

Demek ki Çatalhöyük'teki süprüntülere ayrılan yerler ortaklaşa kullanıma açıktı, nasıl kullanılacaklarına ilişkin kesin kurallar vardı. Süprüntülere atılan çöplerin özel olması, süprüntü çeşitleri arasında farklılıklar bulunması ve "kasabanın" işlevinde uzun süre kullanılmaları ve bütünleyici rol üstlenmeleri; bunların hepsi bir araya getirildiğinde bütün "kasaba" için geçerli atıklarla ilgili genel bir kural olduğunu anlatır. Bağımsız evlerin davranışlarının yol açtığı, yine o bağımsız evlerde ortaya çıkan gerilim bazen süprüntü alanlarına taşınsa da atıklar özenle ve ortaklaşa düzenlenirdi. Daha da ötesi süprüntülerde bağımsız yakma noktaları, içlerinde duvar ve zemin harcı artıkları da bulunan evlerden süpürülen çerçöp de olmak üzere çok çeşitli malzemeler dahil irili ufaklı işlerin izleri görülürdü. Demek ki bir bütün olarak süprüntülerin ayırt edici özellikleri olmakla birlikte her evden atılan küçük çaplı (belki sepetler dolusu) çöplerden oluşurdu.

"Kasaba" ve Sınırları

Çatalhöyük'ü bu dönemin bilinen diğer yerleşimlerinden ayıran –örneğin obsidiyenin evlerdeki oyuklara yerleştirilmesi ve obsidiyen imalatında özel stillerden yararlanılması gibi işlerde– özellik dayanışmadır.[35] Yerleşim yerinin genel ortak kimliği Çatalhöyük'teki evlerin bitişiklik ölçüsünden anlaşılabilir. Ayrıca, bu bitişikliğe rağmen, eve dayalı özerkliğin öne çıktığını görürüz.

Ortak kimlik höyükte nelerin yapılabileceği, nelerin yapılamayacağını belirleyen kesin kuralları gösteren kanıtlarla desteklenmektedir. Bu konuyu araştırma olanağı var, çünkü Doğu Höyüğü'ndeki iki tepede bulunan evleri ve süprüntü alanlarını kazarken tepelerdeki atıklardan da örnekler aldık. 1997 ve 1999 yıllarında Doğu Höyüğü'nün kuzeyindeki KOPAL Alanı'nı özellikle kazdık (Şekil 4). Burasının yerleşim yeri dışında olduğu belliydi. 1999'da Mekân 181'deki derin sondaj çukurunda kazılar yaptık. Bu bölge de o dönemde yerleşim alanının sınırlarına yakın ama dışında yer alıyordu.

Beşinci Bölüm'de göreceğimiz gibi yerleşim yerinde yürütülen, yağ üretiminden boncuk imalatına, obsidiyen yontmadan ağaç işlerine kadar üretime yönelik etkinlikler çok çeşitliydi. Arkeo-botanik kanıtlara[36] göre yerleşim yerinde samanların olduğunu ortaya koyması yerleşimde tahılların da işlendiğini göstermektedir. Bu da evlerdeki tahıl üretiminin fitolitlerinden alınan bulgularla (aşağıya bakınız) örtüşür. Ekinler daha sonra temizlenen yerleşim alanında depolanırdı. Diğer yandan, KOPAL Alanı'ndan gelen (başak kılçığı kalıntıları gibi) kanıtlardan daha erken evrelerde tahılların işlenmesinin yerleşim yerinin uzağında yapıldığını ortaya koyar.

Tristan Carter ile ekibi yerleşim yerinde toplanan obsidiyen ve çakmaktaşından yapılma aletler üzerinde çalışırken[37] obsidiyenin azalması, fırın/ocaklar ve evlerin ana odalarının güney ve güneydoğu yakalarında bulunan "kirli

alanlar" arasında yakın ilişki olduğunu fark etmişlerdir. Obsidiyen yontmayla evlerdeki ev işlerine ait alanlar arasında da bağlantı olduğunu gösteren sağlam kanıtlar bulunur. Obsidiyen oyuklarına da bu alanlarda rastlanır. Öte yandan yerleşim yeri dışındaki KOPAL Alandaki obsidiyen höyükteki konut bölgesine yakın çağdaş atıklarla karşılaştırıldığında daha düşük yoğunluktadır.[38] İşlenmemiş parçalar ve çekirdekler yerleşim yerinden epey uzakta, Kapadokya'daki kaynakların yakınlarında hazırlanırdı, fakat günlük kullanıma ve yeniden kullanıma yönelik yontma işleri yerleşim alanı dışındaki KOPAL Alanı'nda değil de evlerde yürütülürdü (sonra da süprüntü alanlarına atılırdı).

Yerleşim yerinin sınırlarında yürütülecek faaliyetlerin nerede yapılacağını belirlerken güvenlikle ilgili temel önlemler etkiliydi. Örneğin, yerleşmenin Güney Alanı'ndaki sınırında karşılaştığımız kireç yakıldığını gösteren bulgular.[39] Yerleşmenin erken katmanlarında evlerin sert zeminleriyle duvar sıvaları için kireç üretme işlemi kirecin yakılacağı geniş bir alan gerektiriyordu ve yangın riski vardı. Wendy Matthews kireç yakma işinde yakıt olarak tezek kullanıldığına işaret eder.[40] Ancak kireç yakmanın ortaklaşa bir faaliyet olduğu ve yerleşim yerinin sınırında yürütülmekle birlikte evde de kireç yakıldığı yönünde kanıtlar azdır.[41]

Yerleşmenin sınırlarında yapılan faaliyetlere bir başka örnek de hayvanları barındırmakla ilgilidir. Ağıllardaki atıkların tanımlanması, sağlam bir yorum yapmak için ne tür verilerin bir araya gelebileceğini gösteren iyi bir örnektir. Belli atıklarda otoburların sıkışmış tezeklerini içeren mikromorfolojik bulgulara rastlanmaktadır, bu da bu kalıntıların ağıl olarak kullanıldığını düşündürür. Hayvansal veriler aynı kalıntıların cenin ya da yeni doğmuş kuzu kemikleri içerdiğini de göstermekte, buysa koyunların yerleşmenin sınırında korunup doğurtuldukları anlamına gelir. Diğer hayvan barınakları yerleşim yerine daha yakın görünmekle[42] birlikte hayvanların yerleşimin sınırındaki barınaklara kapatılmasının çok daha kolay olduğunun su götürür yanı yoktur. Hayvan barınağıyla ilgili faaliyetlerin ne ölçekte yürütüldüğüne yönelik bulgular az olsa da bu barınakların küçük olmaları ve ev halkı çapında örgütlenmeleri daha akla yatkındır.

Yerleşim alanı dışı, sınırı ve genelindeki mekânlar arasındaki olası uzam farklılığı Nerissa Russell ve Louise Martin[43] tarafından koyun ve keçi kemikleri açısından değerlendirilmiştir. Yerleşme dışındaki KOPAL Alanı'nda koyun ve keçi ayaklarıyla kafalarının bazen yerleşme sınırındaki kesim yerlerinde bırakıldığı ve yerleşim yerine yalnızca etli parçalarının getirilmesinin yeğlendiği yönünde kanıtlar bulunur. Aynı şekilde yerleşme sınırındaki alanlarda[44] yağ elde etmek üzere koyun ve keçi kemikleri geniş çaplı işlemlerden geçirilirken, yerleşim genelindeki kanıtlar, bağdaşık yapısı daha az ve ev ölçeğinde yürütülen işlemlerin daha çok olduğuna işaret eder. Buradaki zorluk bu farklılığın geçici[45] olabileceği, etin ve yağın işlenmesiyle ilgili faaliyetlerin ev ölçeğine kaymasını gösterebileceğidir.

Ne var ki yerleşim alanı içinde KOPAL Alanı verileriyle karşılaştırabileceği-

miz çağdaş ev ortamları henüz bulunmamakta.[46] Fakat KOPAL Alanı verilerine bakarsak yerleşim yerinde neler yapılabileceği ve neler yapılamayacağı arasında kesin farklılıklar bulunduğunu gösteren başka bulgular ortaya çıkar. KOPAL Alanı koyun ve keçilerin en düşük sayıda görüldüğü tek yer. Sığırlar ağırlıkta, aynı zamanda höyüktekine göre burada daha çok geyik ve domuz var. Demek ki tektoynaklılardan başka yaban hayvanları da KOPAL Alanı'nda daha yaygın. Höyükte başka çağdaş ev yaşantılarının bulunmamasının sonucu ortaya çıkan güçlükler tartışmaları kısıtlar. Catherine Perlès, Yunanistan'ın Teselya bölgesindeki en erken köy yerleşimlerinde yaban hayvanlarının bulunmamasının evcil/yaban hayvanlarının sembolik karşıtlığından ileri geldiğini ileri sürer.[47] Aynı açıklamanın Çatalhöyük için de geçerli olduğunun kanıtlanması olasıdır.

KOPAL Alanı'nda vücut parçalarının dengeli kullanıldığı geyik tasvirleri bulunur, oysa yerleşim yerindeki, özellikle Tabaka XII.B öncesinden sonraki dönemlerde daha çok çatal boynuzlara ve geyik postlarına rastlanır. Tabaka XII.B öncesinden sonra yerleşim alanında yalnızca domuz ve geyik kafalarıyla derileri getirilmekteydi. Yerleşim yerine getirilmek istenenler çoğunlukla sığır boynuzları ve kürekkemikleriydi. Adnan Baysal ile Karen Wright yerleşim alanından getirilen insan yapımı öğütme taşları üzerinde yaptıkları çalışmalarda KOPAL Alanı'nda çok sayıda öğütücü bulunduğunu, bunun da orada öğütme işi (belki de işleri) yapıldığını anlattığını belirtirler.[48] Koyun ve keçilerden alınan hayvansal verilere baktığımızda, yerleşim yerinin dışında yürütülen ortaklaşa faaliyetlerin daha çok olduğu kanıtlarıyla karşılaşırız. Bütün bu veriler yerleşim alanına neyin getirilebileceği, neyin getirilemeyeceğiyle ilgili katı kurallar konduğunu, her evin kendine ait duvarları olmasına rağmen, ortak faaliyetler ve ortak kimlik konusunda kanıtlar sunar.

KOPAL Alanı'nda bulunmuş insan kalıntıları da merak uyandırır. Görünüşe bakılırsa bunlar da hayvan kemiklerine benzer yollardan atılmışlardır. Bu insan kemiklerinin yerleşim alanında yeniden inşa edilen binalarda ve kazılarda ortaya çıkmış olduğu düşünülür. Ancak kemiklerin taze görünümüne ve yerleşim yerindeki binalarda daha çok gençlerin gömülü olmasına karşılık çoğunlukla yetişkinlere aittir. Craig Cessford Çatalhöyük'teki bütün yetişkin nüfusu düşünüldüğünde yerleşim yerinde yeterli sayıda gömüt bulunmadığını hesaplamıştır.[49] KOPAL bulguları yetişkinlerin ölülerinin yerleşim alanı dışına götürüldüğü yönünde izler taşır, buysa, yerleşmenin bağımsız evlerindeki ya da önceden değindiğimiz gibi aynı ataların evinin kullanıldığı küçük ev kümelerindeki gömme işlemlerine göre daha çok ortak çaba gerektirir. KOPAL'de bulunan insan kemikleri farklı kimselere aittir elbet, karışık ve karmaşık bir biçimde oraya yığılmışlardır.

Mekân 181'de (Güney Alanı) ve KOPAL Alanı'nda yerleşme sınırındaki çalışmalarımıza rağmen yerleşim yerinin çevresini belirleyen ne bir duvara ne bir hendeğe rastladık. Ortadoğu ve Kıbrıs'taki, Aşıklı Höyük'teki erken köy toplumların yerleştikleri alanın çevresine ve içine, sur olmasa bile sınır duvarları yapabilecek yetenekleri vardı elbet.[50] Çatalhöyük'teki büyük ölçekli

ortak kimlik ne orayı çevreleyen duvarların ne ayin merkezlerinin ne de toplumsal anıtların etkisiyle yaratılmıştı. Daha çok yoğun olarak bir araya gelen toplu evlerin, yerleşim yerine nelerin getirilip nelerin getirilemeyeceğini, nelerin yapılıp nelerin yapılamayacağını belirleyen alışkanlıklar dizisinin üstüne kurulmuştu. Bu büyük ölçekli ve daha ortak özellikler taşıyan kimlik bağımsız evlerle ve onların küçük ölçekli soy ve değişim bağlarıyla arasında her zaman gerilim kaynağıdır. Yerleşmenin dışında ve sınırlarında ortak etkinlikler yapıldığına dair kanıtlar vardır.

Sonuç

Demek ki Çatalhöyük'ün cazibesinin gizemi giderek büyüyor. "Kasabanın" iç örgütlenmesinin çok ufak ve çok küçük ölçekli olduğu düşünüldüğünde, insanlar neden oraya toplanmışlardı sorusu kafaları kurcalar. Ortaklaşa faaliyete işaret eden pek çok kanıt gördük, bundan başka günlük yaşamın evlerde örgütlendiğine ilişkin kanıtlar da gördük ve Beşinci Bölüm'de daha başkalarını da göreceğiz. Yerleşim yerini kasaba olarak tanımlamak güç, bu nedenle bu sözcüğü kullanırken genellikle tırnak içine aldım. Büyük bir kasabada görmeyi beklediğimiz işlevsel özellikler ve farklılıkların pek azı görülür Çatalhöyük'te.

Yerleşim yerinin muhtemelen toplumsal temele dayanan parçalara, kısımlara ya da bölgelere bölündüğünü gördük. Beşinci Bölüm'de de ataları ve soyu temel alan küçük ev kümelerinin olabileceğini göreceğiz. İhtiyarlar heyeti gibi yerleşim yeri sakinlerinin faaliyetlerini düzenleyen insan topluluklarının bulunabileceğini yukarıda anlatmıştım. Ekonomik görevlerde dayanışma olmalıydı, fakat üretimin nasıl yürütüldüğüne her bakışımızda, kireç yakma işleminde olduğu gibi ev düzeyinde geniş bir örgütlenme gözümüze çarpar.

Toplumsal etmenlerin ekonomik etmenlerle birleşmesinin Çatalhöyük'teki toplanmada önemli olduğu görünmektedir. Douglas Baird'in ortaya koyduğu, toplanmanın nasıl gerçekleştiğinin ve insanları neyin bir arada tuttuğunun inandırıcı bir modelidir.[51] Çevreden yaygın olarak yararlanıldığını savunur. Örneğin, Üçüncü Bölüm'de gördüğümüz gibi, koyunlar geniş alanlarda otlardı ve Toroslar'dan çok çeşitli kaynaklar (keresteden taşa kadar) elde edilirdi. Farklı çevrelerde farklı kaynaklara eğilen kişiler olmalıydı. Tarlalarla ilişkili olarak insanların ekinlerine bakabilecek başka kimselere güvenebilmesi yararlıydı. Aynısı sürü gütmede, mübadelede ve kaynak elde etmede de geçerliydi. Demek ki sorun bağımsız birimlerin geniş alanlara yayılmış kaynakları nasıl düzenleyebileceği ve onlara erişimi nasıl denetleyebileceğiydi. Bu tür toplumlarda uygulanan bir yöntem de akrabalık, soy çizgisi, bağlılık ve takas gibi yollardan kurulmuş çeşitli, belki de değişken kategorilerdeki yakınlığı denetlemekti. Sıkı sıkıya örülmüş, belki de evliliklerin kendi içlerinde yapıldığı (endogami) büyük bir yerleşim yeri kurarak insanlar kaynaklara erişimi denetim altına alabilecek ilişkiler ağı yaratmıştı. Bu ilişkiler sürekli korunur, gözle-

nir, gözetim altında tutulurdu. Geniş bir topluluğa kümelenmiş her bağımsız birimin evlenecek eş bulmak, toplumla ve aileyle bağlarını korumak, takas edecek başka kimselerle ilişki kurmak, atalarıyla bağlarını güçlendirmek bağlamında kendi ilgi alanlarını geliştirebilecek çok fırsatı vardı. Bu sadece daha geniş dayanışma havuzu anlamına gelmiyordu, yakın ilişkinin anlamı dayanışmanın gözetim altında tutulup korunmasıydı da.

Toplanmanın (ekonomik etmenlere ek olarak) toplumsal boyutunun önemine ilişkin kanıtlar Türkiye'de, özellikle de güneydoğuda yürütülmekte olan çalışmanın sonucunda çoğalmıştır. Çatalhöyük'ten 2000 yıl önce kurulmuş Göbekli Tepe gibi yerleşim yerlerinin, evcil bitkilerin ve hayvanların izleri olmasa da, geniş çaplı evcilleştirmeden önce ya da çok erken yaşamış olsalar da bir ölçüde toplumsal-ayinsel merkezler olduğu düşünülmekte.[52] Büyük köylerin veya "kasabaların" tarımla eşzamanlı olarak ortaya çıktıkları düşünülürdü eskiden. Fakat Göbekli Tepe gibi yerleşim yerlerinde evcilleştirmeyle toplanmanın ayrıştırılması geçimle toplanma arasında temel bağlar olduğu fikrini geçersiz kılmıştır, yine de bu ilişkiler önemini korur. O zaman da toplumsal etmenlerin daha etkili olduğu bir seçenek çıkar karşımıza. Madem Göbekli Tepe'deki insanlar yılın belli zamanlarında ayinlerle törenler için bir araya geliyorlardı, evlilik ilişkileri ve başka ilişkiler kurma olanakları artardı. Orada yerleşik olmak böyle toplumsal bağların daha kolay denetlenmesini sağlar. Eğer birinin ilişki içinde olduğu insanlar "yerli yerindeyse" o kişi uzun vadeli borçlar ve yükümlülükler konusunda daha kararlı olur. Göründüğü kadarıyla böyle "yerlerde" kurulan toplumsal ilişkiler çeşitli kılıklara bürünürdü. Ama biçimleri ne olursa olsun, toplumsal anlaşmalar ve ilişkiler uzun süreli olur, kaynaklara erişimi, kaynakların dağıtılmasını ve birikmesini gözetim altında tutmaya ve korumaya olanak verirdi. İleriki sayfalarda da göreceğimiz üzere Çatalhöyük'teki toplumsal ilişkiler akrabalık ve soy eksenine odaklanmıştı. Böyle bir yerleşim yerinde sosyal toplanma uzak, değişken ve dağınık kaynakların elde edilmesine, biriktirilmesine ve değiştirilmesine olanak veren bağları gözetim altında tutacak etkili bir düzenekti. Yığılma sayesinde dağınık ekonominin toplumsal denetimi mümkün oluyordu. Toplum ve geçim savaşı iç içeydi.

Öte yandan toplanmanın nedenlerine yönelik bu varsayımın geçerli olması ancak insanlar arasında toplumsal ve maddi ağların yeterince örülmesine bağlıdır. İnsanların iç içe geçmiş ilişkilerinin küçük ölçekli ve kısa vadeli olduğu ortamlarda, çevreden küçük dağınık gruplar halinde yararlanmak daha kolaydır. Ekonomik ve toplumsal ilişkileri gözetim ve koruma altında tutma çabası da küçük çaplı olur. Bir arada yaşarken akrabalara yakın olmak ancak insanlar arasında uzun süreye yayılan karmaşık bağımlılık söz konusu olduğunda ve insanlarla nesneler arasında çok sayıda ilişkinin gözetim altında tutulması gerektiğinde anlam kazanır. Burada sözünü ettiğimiz kümelenmenin kendine özgü toplumsal ve ekonomik yönleri uzun döneme yayılan süreçlere dayanıyor olabilir. Bu konuya kitabın sonunda (On Birinci Bölüm'de) bir daha döneceğim.

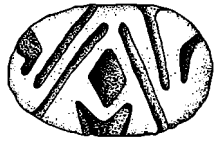

Beşinci Bölüm

Ev

Bu kitaba başlarken Çatalhöyük'teki hayvansal kalıntılar arasında neden leopar kemiklerinin bulunmadığı bilmecesine değinmiştim. Yerleşim yerinde hiçbir fiziksel bulgu olmamasına karşın leoparların ya da büyük kedilerin görsel olarak çokça temsil edilmesi ilgi çekicidir. Leoparların en çarpıcı tasvirleri evlerin duvarlarında kabartmalar halinde görülür. Göreceğimiz gibi leoparların, başka kabartmaların ve tasvirlerin yer aldığı binalar tapınak değil evdir. Peki burada olup bitenler neydi? Leoparlarla başka yabanıl hayvanlar neden hanelerde tasvir edilirdi? Evin nasıl bir yapısı vardı ki böyle bir imgelemin yaşama ortamına girmesini sağlamıştı?

Bu bölümde Çatalhöyük'teki evlerin geneli ele alınmakta ve hayatın bütün yönlerinin –maddi, sosyal ve törensel– nasıl onların ekseninde döndüğü gösterilmekte. Bu bölümde insanların günlük olarak bu mekânlar arasında nasıl dolaştıkları, ölülerini zeminin altına nasıl gömdükleri, duvarları nasıl boyayıp alçıdan yabanıl boğa başlarını tabanların üstüne nasıl yerleştirdikleri de ele alınmakta. İnsanların bu evlerde günlük işlerini yürütürlerken toplumsal kuralları nasıl öğrendikleri anlatılmakta. Kurallar insanların hareket etmesi, yemesi, çöplüğüi süpürmesi ve dışkılamasını da içeriyordu.

Henüz başlarken evlerde edindiğimiz kendi izlenimlerimizden uzaklaşıp Raymond Firth'ün Polinezya'daki Tikopya ile ilgili anlattıklarına dönelim. Birinci Bölüm'de söz etmiştim; Çatalhöyük ile Tikopya arasındaki benzerliklere dikkat çekmeyi amaçlarken ne farklılıkları göz ardı etmek gibi bir niyetim var ne de savımı destekleyecek kanıtlar bulmayı hedefliyorum. Çatalhöyük'ün tıpkı orası gibi olduğunu söylemiyorum. Tek istediğim bizim dünyamızdan çok farklı bir ortamla karşılaşmaya hazırlanmamızı sağlamak.

"Kapı aralıkları ki bunlardan birkaç tane vardır, emekleyerek içeri girilecek kadar bırakılmış açıklıklardır. Bol ışıklı günler dışında içerisi karanlık ve

sevimsiz, tavan kirişleri... isle kaplı... Taban alanı dikdörtgene yakın, eşyasız, hasırlar serili."[1] Firth'ün anlatımında taban alanı üçe bölünmüştür (bkz: Şekil 11). Ortada bulunan ev halkının bütün üyelerinin ortak alanı çeşitli faaliyetlerin yürütüldüğü tarafsız bir mekân. Orta alanın bir kenarında hane halkı ateş yakar, fırınlar bulunur, çevresinde kadınlarla çocuklar oturur. Onların karşısındaki kenarda yalnızca erkeklerin oturabildiği tören alanı yer alır, orada, sofra ayin havasında kurulur. "Saygıyla yaklaşılır, insanlar oraya sırtlarını dönmez, uyumak için yattıkları zaman başlarını o yöne çevirirler – ya da en azından ayaklarını oraya yöneltmekten kaçınırlar. Yerde emekleyen bir çocuk oraya yönelirse, hemen kucağa alınır."[2] Tören alanına yönelik bu duruşun nedeni orada, yerdeki hasırların altında ölülerin gömülü olmasıdır. "Haneye yaşlı biri ziyaretçi olarak geldiğinde bir tarafında, zeminin geri kalanını kaplayan ama biraz daha geniş hasırla aynı cinsten, hindistancevizi yapraklarından örülmüş temiz bir hasır görecektir. Bu hasırlar yere daha özenli serilir, bazen genel taban seviyesinden daha yüksek de olabilir. Her biri ölen aile üyelerinden birinin, belki de saygın bir atanın istirahat yerini işaret eder, evin o bölümüne saygı gösterilmesinin nedeni de ölü ataların varlığıdır."[3] Tikopya'da evin törensel alanına ve burada gömülü ölülere saygı gösterilir, doğal olarak atalarının varlığını da fazla normal kabul ederler. Bu evlerden birinde yaşamış olan Firth için bile evin bu bölmesinden uzak durmak çok geçmeden doğal bir davranış olmuştu. "Birkaç hafta sonra odanın bu bölümünden uzak durmak artık bilinçle yerine getirilmeyen alışkanlığa dönüştü."[4]

Kişinin Tikopya evlerindeki alanlarda nasıl hareket edeceğiyle ilgili daha pek çok kural var. Kapı aralıklarının kullanımı toplumsal konuma bağlı, nerede yemek yiyip nerede oturacağını belirleyen etmenler arasında cinsiyet, yaş ve mevki de bulunur. Nasıl oturduğun ve otururken direğe yaslanıp yaslanamayacağın sahip olduğun ayrıcalığa bağlıdır.

Tikopya evleriyle ilgili bu anlatılanlarla Çatalhöyük'teki evler arasında benzerlikler olduğunu göreceğiz. James Mellaart Çatalhöyük'teki yapılardan bazılarını "tapınak" olarak kabul ederken, bugünkü proje çalışması bunların tümünü çeşitli boyutlarda sembolik ve törensel anlamlar yüklenmiş evler olarak görmekte (Şekil 42 ve Levha 8). Çatalhöyük'teki evler damdan girilen, içinde bir fırın ve gömütlerle başka platformların bulunduğu bir ana odayla ambar, yiyecek hazırlama ve diğer ev işlerinin yürütülme alanı olarak kullanılan bir ya da birden çok yan odalardan oluşurdu. Tek bir binada birleşen bu odalar günümüzün kasabalarında farklı –konutlara, sanayiye, ibadetlere ve gömütlere ayrılan– alanlarda görüp göreceğimiz bütün faaliyet çeşitlerine sahne olurdu. Çatalhöyük evlerinin farklı işlevleri arasında bazı ayrımlar yapılmıştır, farklı platformlarla alanlar ya da odalar farklı amaçlar için kullanılmaktadır. Öte yandan ev birbirleriyle ilişkili çok çeşitli faaliyetlerin bir araya getirildiği yerdir. Çatalhöyük'teki toplumsal yaşamın her yönü evde odaklanır. Günlük yaşantının soyut ve somut yönleri evlerde enikonu birleşmiştir. Bu bölümde anlatılanların başlıca temalarından biridir bu.

42, 43 Yukarıda tipik bir evin günlük yaşantısının bugünkü proje çalışmaları sırasında Bina 5'in kazılarından elde edilmiş bulgular ışığında yapılan rekonstrüksiyonu görülmektedir (aşağıda da 3 boyutlu tasviri görülür; ayrıca bkz: Levha 6). 1960'larda yapılan, bir örneği Şekil 57'de gösterilen daha kısır çizimlerle karşılaştırıldığında bu rekonstrüksiyonlar Çatalhöyük'teki yaşam koşullarını daha iyi anlamamıza yardımcı olur.

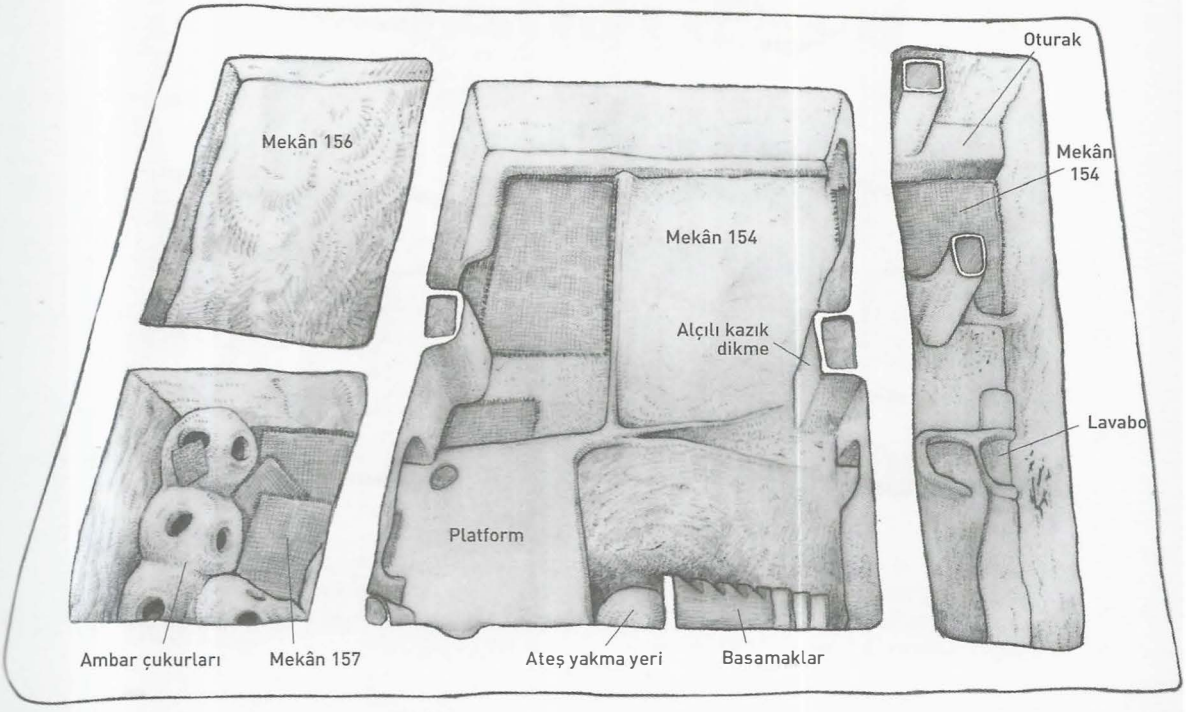

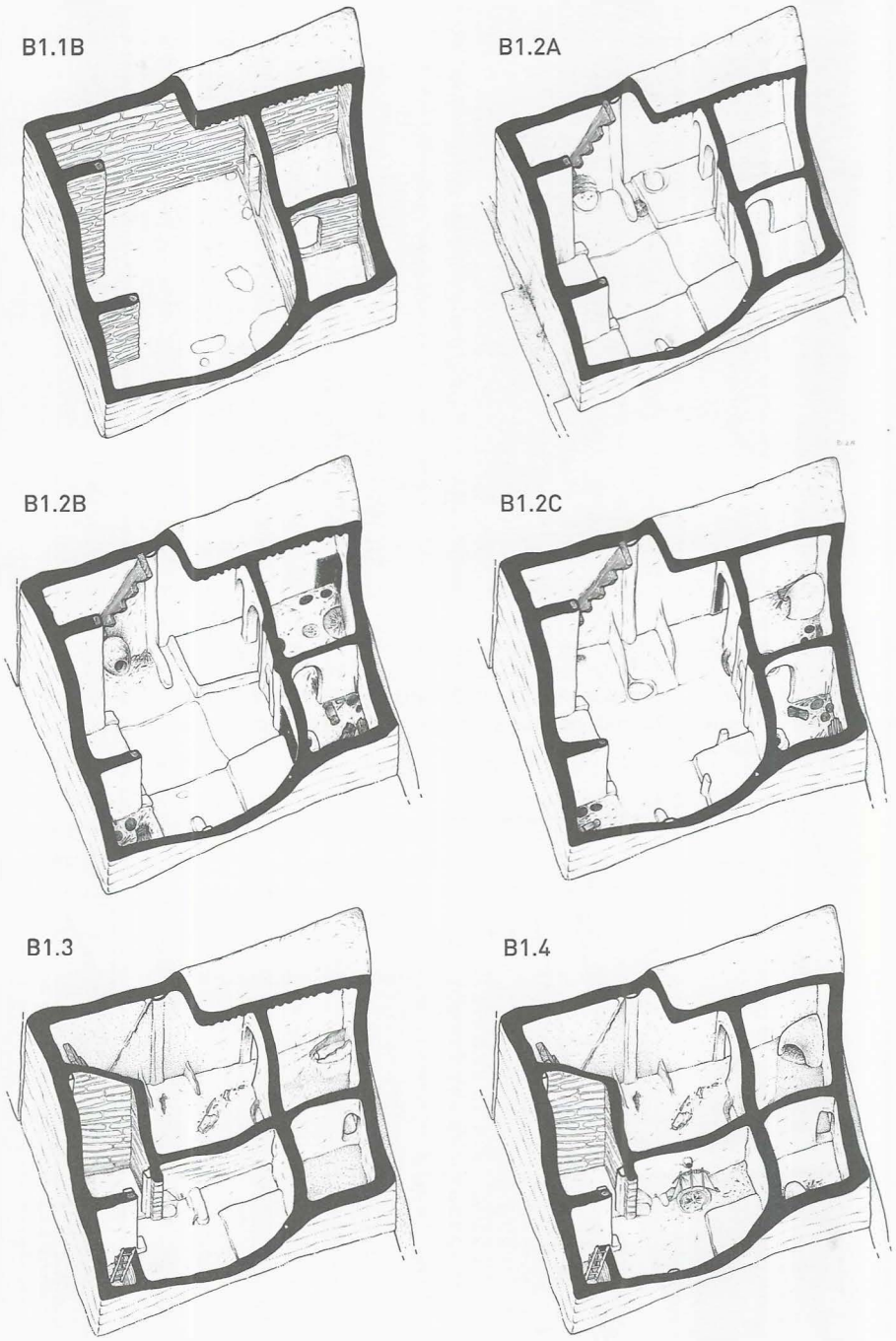

44 Bina 1'in, B1.1B (en erken) döneminden B1.4 (en geç) dönemine kadar olan aşamaları. Yan odaların sağ tarafta (batı) olması ve ana odanın kuzeyindeki daha temiz gömüt alanları gibi özellikler aynı kalsa da, ocağın B1.2C'de yan odalardan birine alınması ve B1.3'te çıkan yangından sonra binanın ikiye bölünmesi gibi değişiklikler olmuştur.

Evlerde üretimin nasıl örgütlendiğini Yedinci Bölüm'de ele alacağım. Dördüncü Bölüm'de dile getirdiğim, evin başlıca elişi ya da endüstriyel üretim birimi olduğu görüşüne eklemeler yapacağım. Üretimin bir ölçüde özelleştiğine (örneğin boncuk üretiminde olduğu gibi) yönelik birtakım kanıtlar olsa bile bu tam zamanlı olmayan, ev kökenli bir faaliyet olarak görünmektedir. Bu bölümde evin içinde yürütülen üretim faaliyetleriyle ilgili kanıtlara değinirken, aynı zamanda hayatın başka yönleriyle de birleştiklerini gözler önüne sereceğim. Bunları anlatırken inşaatından, kullanımına, terk edilmesinden yeniden kullanıma açılmasına kadar evlerin yaşam sürecini[5] temel aldım. Örnek olarak da Doğu Höyüğü'nün kuzey yakasında ortaya çıkarılan ardışık iki binayı –Bina 5 ile onun altındaki Bina 1 (Şekil 43 ve 44)– seçtim, ayrıca Güney Alanı'ndaki binalara da değineceğim (Şekil 45). Öyleyse inşaata başlayalım, ama bu inşaatın bir evin çatma dolgusunu atma ve yıkma işleminin bir parçası olduğunu göreceğiz.

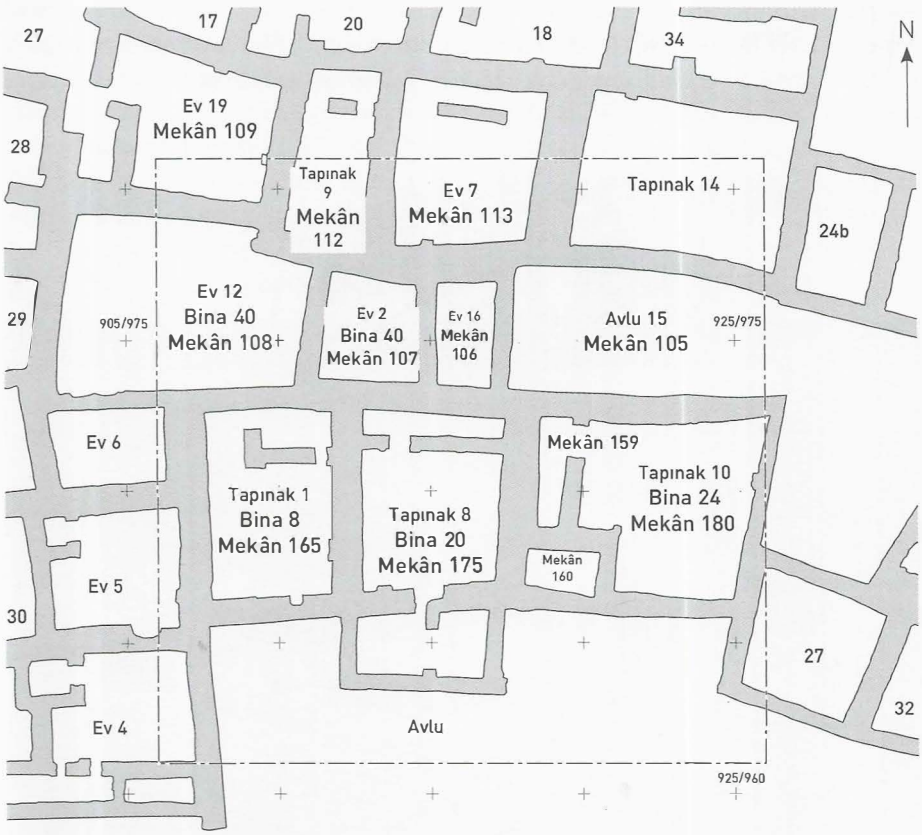

45. Güney Alanı'ndaki Tabaka VII'de kazısı yapılan binaların haritası. Planda yer alan Mellaart'ın bina numaralandırmaları *italik* yazıyla, bugün projenin kullandığı (kesik çizgilerle çevrilmiş alanda toplanmış) numaralarsa daha büyük matbaa harfleri ve rakamlarıyla gösterilmiştir. Kesik çizgiler 5 m aralıkla çizilmiştir.

İnşaat

En azından, bugün kazı altında olan alanlarda ve katmanlarda yeni binaların inşaatının kademeli ve eklemeli olarak yapıldığına yönelik açık kanıtlar bulunur. "Tabakaların" tamamının bir kerede inşa edildiğine yönelik bulgulara rastlamadık. Mellaart'ın kazı yaptığı başlıca "tabakalar" arasında inşaat çalışmaları görürüz. Bir tabakadaki binaların genel "planı" ile ilgili hiçbir kanıt yok; daha çok kademeli ve sürekli olarak inşa edilmişe benzerler. Ancak, geçen bölümde gördüğümüz gibi, bazen de evlerin konut alanları arasındaki boşluklara karşı ya da suyun höyükten, evler arasındaki hatlardan aşağı akarak gitmesini sağlayacak şekilde inşa edildiklerini gösteren bulgulara da rastlanır.

Genel olarak binalar bağımsız olarak inşa edilmiş olsa bile bunun dışında kalanlar da var. Tabaka VII'deki Mekân 112 ve 109 ortaklaşa inşa edilmişlerdir, bu da bir haneden daha büyük bir "insan topluluğu" söz konusu olduğunu düşündürür (Şekil 45). Tabaka X'da bulunan Bina 23 ve 18 ortak temel radyesine inşa edilmiştir (Şekil 48). Buna ek olarak bu iki bina ortak duvarı paylaşıyordu, ayrıca binalar arasındaki açıklık kullanım aşamasının bir noktasında

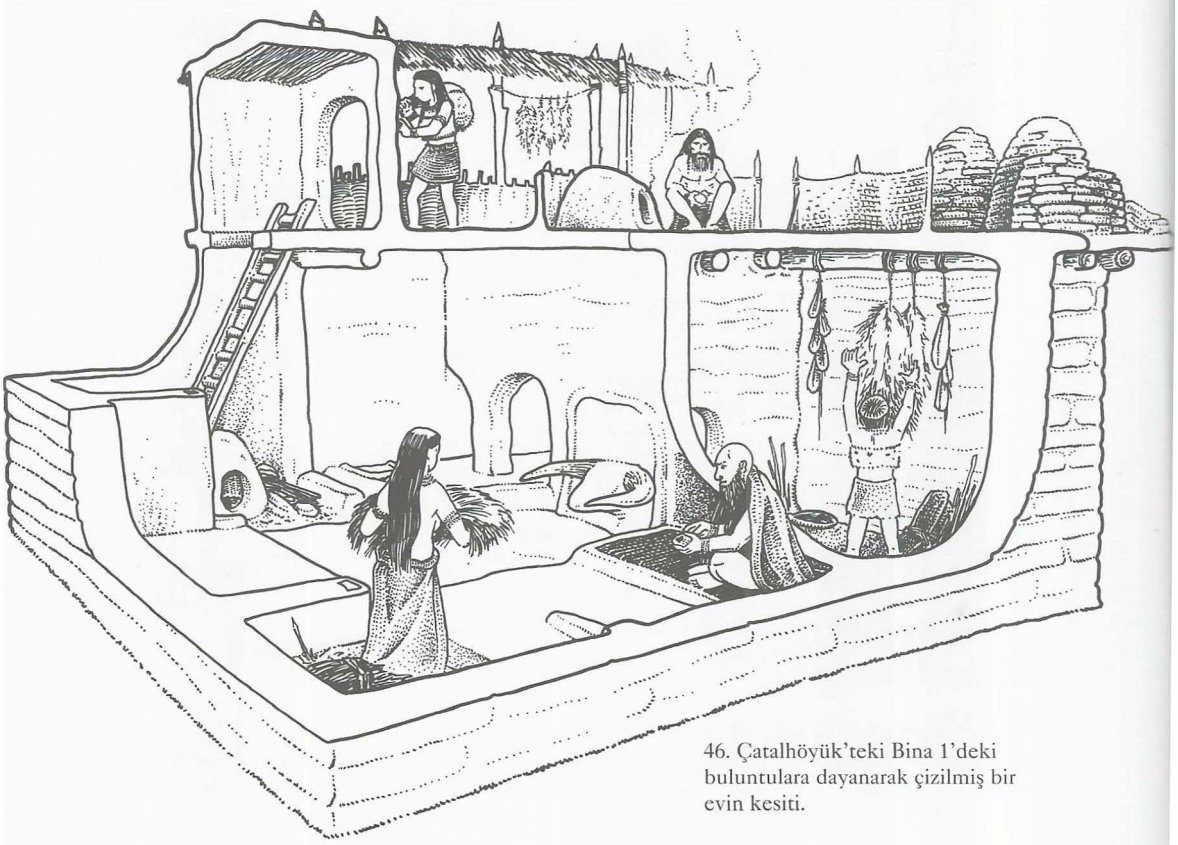

46. Çatalhöyük'teki Bina 1'deki buluntulara dayanarak çizilmiş bir evin kesiti.

kapanmıştır. Ancak bu iki binayı tek[6] olarak görmemize yetmez, çünkü Bina 18 ile 23 iç tasarımları ve işlevsel düzenlemeleri bakımından birbirlerini tekrarlar. Ortak duvar kullanımı Mellaart tarafından belirtilmiştir.[7]

Binaların inşaatıyla ilgili ana taslaklar gerek Mellaart'ın[8] gerekse bizim çalışmalarımız sonucu iyi bilinir (Şekil 46). Duvarlar boyları zamanla kısalan kerpiçtendi (tuğlalar yerleşim yerinin üst katmanlarında daha kısa). Daha alt katmanlarda kerpiç tuğlalar öyle uzun (bazı yerlerde 1 m'yi aşkın) ki sanki duvarlar dökme tuğladan yapılmış. Yaş kil karışımı ahşap kaplamalar arasında doğrudan duvara sıvanmış olabilirdi, ancak tuğlalar arasındaki sıva çatlakları bu kanıya ters düşer. Duvarlar ortalama 0,4 m kalınlığında, orijinal olarak 2,5-3 m uzunluğundaydı, genellikle daha önceki binaların yıkılan duvarlarının üstüne inşa edilirdi. Pencerelerle ilgili elimizde hiçbir bulgu yok, girişler çoğunlukla alt katta, ana odadaki fırının üstündeki güney duvarında açılmış olan merdivenlerden yapılırdı, bununla birlikte merdivenlerin başka yerlerde yer aldığına da rastlanır. Bir de belli başlı direklerin düzeni vardı. Bunlar bir tek ana odalarda bulunur, bu da ana odanın damının daha yüksek ya da daha sağlam olduğunun göstergesi olabilir. Direkler daha çok duvarlardan uzağa kurulur (örn. Bina 17, Şekil 47), sanki işlevlerinden biri de mekân içinde bölünmeler yaratmaktı. İç duvarlar, taban ve direkler sıvalıdır. Duvar özenle sıvanmış olmakla birlikte yüzeyi kabarcıklı ve pütürlü bırakılmıştı. Ufak tefek çıkıntılar ince sıva tabakalarında çoğaldığına göre belli ki bu pütürlülük zamanla oluşmuş. Bu düzensizliği örtmek için duvarlar kumaşla kaplanmış olabilir, ama resimlerin sık görülmesine bakılırsa duvarların kapatılmadığı düşünülür. Duvar yüzeylerinin neden pütürlü olmasının istendiği ya da bunun neden hoş görüldüğü belli değildir.

47. Bina 17'deki batı duvarına bakış (Tabaka IX), solda fırın var. Alçıdaki iki leke direk delikleridir. Bunlar duvardan uzaktadır, sağ tarafta odanın içine uzayan alçı bölme bulguları yer alır.

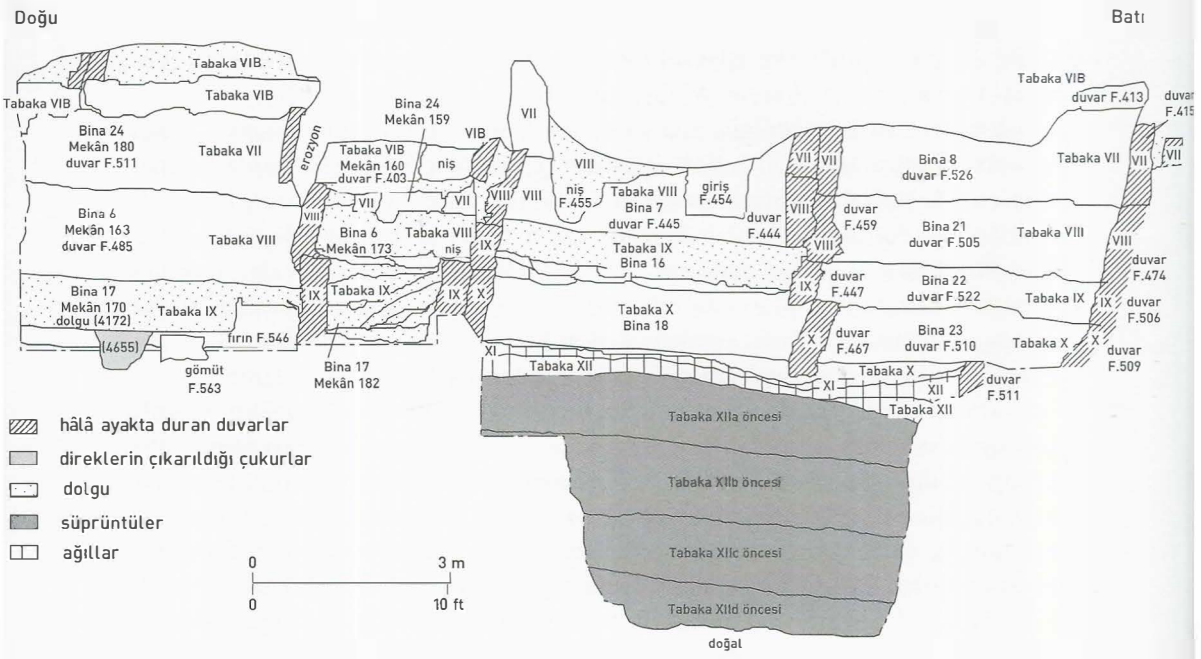

48. Güney Alanı'ndaki katmanların ardışıklığını göstermek amacıyla Shahina Farid ve Duncan Lecs'ın hazırladıkları kesit.

İnşaat sırasında bir dizi uygulama sorunuyla başa çıkılması gerekirdi. Belli malzemelere bağımlılık ileride yapılacak yatırımları doğurdu – bu işlem İkinci Bölüm'de sözünü ettiğim maddi karmaşıklık sürecidir. Örneğin, Güney Alanı'ndaki kuzeye ve güneye bakan bütün duvarlarda, Şekil 48'deki bileşik bölgede görüldüğü gibi, hemen her katmanda batıya doğru eğimler ya da çökmeler bulunur. Bu da muhtemelen höyüğün dışarı taşan yüksek göbeğin ağırlığının basıncıyla oluşmuştur. Belli çözümlerin bulunması, belli onarımların yapılması gerekiyordu. Tabaka VIII'deki bir binada çökmesin diye bir duvar kalınlaştırılmıştı.[9] Mekân 112'nin duvarlarıysa, Mekân 113'teki komşu binada görülen çökme yüzünden payandayla desteklenmek zorundaydı. Çifte duvarların (her binanın komşu binaya yaslandığı duvar) inşa edilmesi, genel kerpiç yapıyı güçlendirecek geniş kalaslardan iskelet kurulması bu çökmenin nedenlerinden biri olabilir. Böyle sorunlar ve çözümler Çatalhöyük'teki maddi karmaşıklığı anlatan güzel örneklerdir. Yoğun ve kerpiç bir "kasabada" yaşamak duvarlara basınç yapan ve çöken bir höyük oluşumuna yol açmıştı. Böyle bir amaca yönelik en uygun ağaç ardıç ve meşeydi, bunların bir bölümü güneydeki yaylalardan elde edilirdi (bkz: Üçüncü Bölüm). Kerestelerin (çoğu daha önceden kullanılmış da olsa) bulunması (kerestelere ulaşmak ve akarsu boyundan aşağı yerleşim yerine getirmek için) daha yoğun toplumsal ilişki ve işbirliği gerektiriyordu. Böylelikle materyallerle toplum kaynaşmış oldu.

İnşaatın doğurduğu sonuçların böyle ele alınmasının yanında evlerin ilk inşası sırasında her şeyin dikkatle planlandığı ve törensel açıdan onaylandığı yönünde kanıtlar çoktur. Örneğin, Kuzey Alanı'ndaki Bina 1'in ön zemin dolgusu yapılırken, binadaki platformların genel planı çoktan hazır olurdu – bütün plan daha önceden tasarlanmıştı.[10] İnşaat aynı zamanda inançlarla beslenmişti. Örneğin, ana odaya geçilen eşikte üç çocuk mezarı bulundu,[11] Bina 1'e inşaat aşamasında gömülmüşlerdi. (Eşiklerin önemi Tabaka VIII'deki Bina 40'ta bulunan iki oda arasındaki basamakta görülen serpme kırmızı aşıboyasıyla da öne çıkarılmıştır.) Ayrıca Bina 1'in inşaat temelinde birkaç yetişkinle, başka bir yeni doğmuş bebek mezarı vardı. İçinde yaşandığı süre boyunca hiçbir yeni doğmuş bebeğin oraya gömülmemesine rağmen, Bina 1'in yapımı sırasında dört bebek mezarının bulunması epey merak uyandırmıştır. Tabaka XII'deki bir binanın temelinde de yeni doğmuş bebek gömütü ortaya çıkar.[12] Buraya sepet içinde gömülmüş bebek arka arkaya atılan çöplerle kireç yakma işlemlerinin sona erdiğinin ve alanın ağıl olarak kullanılmaya başlandığının göstergesidir. Tüm bu örneklerdeki bebeklerin gömülmesi koşullar gereği yapılmış olabilir – inşaat sırasında ölmüş ve inşaat temeline gömülmeleri uygun görülmüştür. Öte yandan girişlere ve yapılmakta olan değişikliklere baktığımızda temele bebek gömülmesinin özel bir anlam taşıdığı düşünülebilir.

Tabaka VII, Mekân 105'te bir duvarın altına şölenden kalma hayvan kemikleri atılmıştı. Böyle atıklarda çok sayıda göreli olarak daha bütün kemik birikimleri de saptanmıştır. Tabaka VII Bina 40'ta bir duvarın altında bulunan tektoynaklı kürekkemiği duvar örülmeden önce temele bilerek konmuş da olabilir, duvarın altındaki süprüntülerden de çıkmış olabilirdi. Duvarlar arasında şölenlerden kalma birçok artık bulunur.[13]

Alt dönemlerden birindeki ana odanın güney-orta alanında bulunan Bina 1'de[14] bütün bir çatallı yaban domuzu dişinden balık oltası kolye vardı, göründüğü kadarıyla yere bırakılmamış ama taban harcına karışmıştı. Belki de oraya bilerek yerleştirilmişti, çünkü tabana ince sıva atılırken fark edilmemiş olamazdı. Bina 1'de ana odanın güney duvarına açılmış tuhaf bir delik de vardı, sonradan içi sıvanmış, arkasından harçla kapatılmıştı.[15] Kuzey duvarında da koniye benzer bir oyuk yer alır. Bu girintilerin ne anlama geldiği belirsiz, Bina 1'in duvarlarına bilerek konmuş daha önce bulunan nesneleri gösteriyor olabilirler, belki de sonradan oradan çıkartıldıkları için çukur kalan yerleri sıvayla kapanmıştı. İnançlarla ilgili bir anlam taşımaları gerekmese de kafa karıştırırlar.

Evin bütün inşaatıyla ilişkili yerleştirilen nesnelerden başka binaların içindeki özelliklerle ilgili benzer uygulamalar yapıldığı yönünde kanıtlar da bulunmaktadır. Bina 1'de yan odanın güneybatı köşesindeki fırının yapı malzemesinde bir hayvanın heykelciğine ait küçük bir boynuz parçası vardı.[16] Aynı binanın duvarındaki alçıda iri bir hayvan heykelciğinin kıvrımlı boynuzu oraya bilerek konmuş olmalıydı.[17] Bu örnekler günlük yaşantıyla dinsel yaşam ara-

sında hiçbir ayrım yapılmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıntılarını bilmemize olanak yok. Belki bırakılan nesneler koruyucu simgelerdi (apotropaik). Belki de anılarla ve yakınlarla bağ kurmaya yarıyorlardı. Fakat genel olarak bu özel atıklar bize inşaatın ayinlerle günlük yaşantıyı buluşturduğunu göstermektedir (bunu evlerin kullanımı ve terk edilmesini incelerken de göreceğiz). Buna göre evlerdeki "en basit" malzeme uygulamalarının bile toplumsal ve dinsel bilgilerin karışmasıyla ilgisi vardı. İnsanlar yalnızca bir duvar örmek değil daha yakın toplumsal bağlarla ilişkili simgelere ve inançlara girmek zorunda kalıyordu.

Yeniden İnşa Etme

Duvarlara payanda atmaya gerek duyulduğundan söz etmiştik. Odalar arasındaki geçişler sıklıkla kapatılır, üzerlerine sıva çekilirdi. Bir tabakadan diğerine, bir dönemden diğerine ve dönemler arasında yeniden inşaat yapma işlemi sürer gider. Büyük bir yangın geçiren Bina 1'de uygulanan yeniden inşa etme veiç boşluğun tekrar düzenlenmesi gibi yeniden yapılandırma müdahaleleri fırının yerinin değiştirilmesiyle ilgili görünmektedir. Bina 17'nin kuzeydoğuya bakan fırınları dönemlerden birinde güneybatıya taşınırken bina büyük bir değişim geçirmiştir.[18] Çoğu binalarda fırınların taşındığı görülür. Fırınlar da genellikle merdiven girişiyle ilişkili göründüğünden, bu yer değiştirmeler damların da değişmesine neden olmalıydı (öte yandan damlarda birer daimi delik bulunurdu). Dolayısıyla fırınlarla ilişkili yeniden inşa edilen binaların sayısı çok çarpıcı rakamlara ulaşır. Bina 23'ün güney kanadındaki ve Bina 18'in güney ucundaki fırınlar defalarca bir ileri bir geri taşınmışlardır. Fırınların yerinin neden bu kadar sık değiştirildiği belli değil. Yerleşim alanının yanına yaptığımız deney evinde dam giriş deliğinin altındaki fırından aşağı yerlerde su birikintisi oluşturduğunu ve fırın duvarlarına zarar verdiğini gördük (aynı durumla merdiven altındaki arkeolojik kalıntılarda da karşılaşmıştık). Ayrıca fırından çıkan isin evin bazı bölümlerini sarmasıyla başa çıkmanın bir yolu da fırının yer değiştirmesi olabilir.

Belli başlı inşaat işlerindeki gibi ufak çaplı yeniden düzenlemeler de dinsel uygulamaları gerektiriyordu. Bina 17'deki ana odanın güneydoğu köşesinde bir ocak var örneğin.[19] Ocak katmanlarından birinin duvara gömülü artıklarında hem başı hem de gövdesi yerinde duran kırık bir heykelcik bulunur. Bu uygulamanın yorumu bu birimde bulunan bir kuzunun işlenmesi ve yenilmesiyle ilgili hayvansal kalıntılarla desteklenir. Aynı mekânda ocakların da art arda yerlerinin değiştirildiği görülür, derken daha geç dönemlerde "kirli" ikamet alanında ya da daha geç bir ocaktan süpürülen küller arasında benzer bir kırık heykelcik başı bulunur.[20] Belki bir ocağı yeniden yapmak gibi küçücük uygulamaların toplumsal ve tinsel etkileri olabileceğinden, koruyucu çitle çevrilmeleri gerekiyordu.

Kullanım – Evlerdeki Günlük Yaşamın Örgütlenmesi

Hepsi olmasa da, günlük uygulamaların çoğu inançlarla örülü gibi görünmektedir. Bina 5'te günlük yaşantı içinde uygulanan birtakım ayinlerin izleriyle karşılaştık. Yan odalardan birinin duvarının önündeki harç dolgusu artıklarının altında,[21] aralarında bir kil top konmuş hayvanın alnına bağlı bir çift koyun boynuzu özü bulundu. Kazıları yapanlar genel düzenlemenin bilinçli yapıldığını düşündüler. Yukarıda sözü edilen Bina 17'deki kırık heykelcik başları ocakların dünyevi kullanımıyla yer değiştirmelerinin inançla ilişkili etkinlikler arasına serpiştirildiği izlenimi uyandırır.

Çatalhöyük'teki binalar içerisinde geçen günlük yaşantı aynı zamanda yer ve faaliyet bölünmeleriyle biçimlenirdi. Ürdün'deki Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemdeki (Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemin Çatalhöyük'le ilintili tarihlemesi için 20. sayfadaki çerçevelenmiş sayfaya bakınız) Neolitik köylerden biri olan Beidha'da zeminin farklı bölümlerinde ayrı faaliyetler yürütülür.[22] Zemindeki bazı alanlarda insan yapısı nesneler ya da adaklar görülmez.[23] Brian Byrd genel olarak Akdeniz ülkeleri boyunca zaman içinde ve özellikle Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemin içine girdikçe, tıpkı iç tasarımla ilgili özelliklerin ve iç mekândaki bölmelerin artması gibi binaların ortalama iç mekânlarının da genişlediğini savunur.[24] Byrd'e göre Doğu Akdeniz ülkelerindeki Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemde binaların giderek büyümesi evlerin iç mekânlarında yürütülen faaliyetlerin artması sonucunda kazanılmış bir işlevdir, buysa mülkiyet şeklinin toplumsal olmaktan giderek çıkıp daha çok aileye dayanmasıdır.

Çatalhöyük'ün yerleşim gördüğü dönemde mekânın iç bölünmeleri olduğu yönündeki kanıtlar daha erken döneme tarihlenen Aşıklı Höyük'te bulunanlardan çoktur.[25] Örneğin, Bina 5 duvarlar ve zeminle öne çıkan sağlam uzamsal bölünmelerin kanıtlarını taşır. Ana odanın duvarlarındaki alçılar yan odadakilerden daha çoktur. Bu binada bölünmelerin temsil edilmesinin bir başka yolu da farklı yüksekliklerdeki platformlarla zemini kaplayan hasır izleridir (Şekil 81). Çok ince örgüden başlayıp ince örgüye, kaba örgüye değişen hasırlar ve sepetlerin ya da kangal "altlıkların" konduğu bazı yerlerde hiç hasır bulunmaması hep uzamsal hiyerarşinin göstergesi gibidir.

İkinci Bölüm'de belirtildiği üzere şimdiye kadar yürürlükteki proje tarafından kazısı yapılmış bütün ana odalarda saptanan başlıca iç mekân ayrımı, çıplak göze kömürlü ve "kirli" görünen ocak ve fırın yakınlarındaki alanlarla gömütlerin daha sık görüldüğü ana odanın geri kalan bölümündeki daha açık renkte, bazen kireçli zeminleri ve platformları arasında belirgindir. Çoğu zaman "temiz" ve "kirli" alanları birbirinden ayıran bir çıkıntı ya da platform kenarı bulunur.

Farklı zemin türlerinin en belirgin olan bağıntıları şöyledir. "Kirli" alan genelde ana odanın güneyinde, fırın ve ocakların bulunduğu, basamaklardan girilen tarafındadır. Yaşanan bu alanlar ocaklarla fırınlardan süpürüldüğü ve

diğer faaliyetlerden kaldığı düşünülen külle ve kömür oranı yüksek bir maddeyle kaplıdır. Yaşanan bu mekânların altında obsidiyen oyuklarına sık rastlanır, ayrıca yerlerde obsidiyen yontmaktan boncuk yapımına, yağ üretimine dek pek çok "endüstriyel" faaliyetin yürütüldüğünü gösteren kanıtlar bulunur. Oyuklarla küçük ambar çukurları gibi çömlekler ya da çömlek yuvaları da bazen burada görülür (örn. Bina 1, ayrıca Güney Alanı'nda bir fırının yanında yere yerleştirilmiş bir çömlek yakın tarihte ortaya çıkarılmıştır[26]). Ambar çukurlarında kil topları ya da beyaz ve aşınmış akarsu çakılları da görülebilir. Bu kesimde gözle görünür sanat ürünleri ya yoktur ya da çok azdır, gömütler olsa bile yeni doğmuş bebeklerden başkasına rastlanmaz. Kuzeye bakan "temiz" alanda genellikle yüksekçe platformlar, resimler, gömütler ve üzerlerinde irili ufaklı artıklar görülen beyaz alçıyla sıvanmış zeminler göze çarpar.

Bugüne dek binalarda iki çeşit ocak saptamış bulunuyoruz, ancak çalışmalar sürdükçe ateş yakma yerleriyle ilgili daha ayrıntılı bir sınıflandırma yapılabilir. Şimdilik tam kubbe şeklinde örülmüş "fırınlar" var, çoğu da güneye bakan duvara (genellikle epeyce derine) yerleştirilmiş ve önleri açık. Öte yandan "ocaklar" kubbe şeklinde olmayıp güney tarafında olsa bile genellikle duvardan uzaktadırlar. Özellikle fırınlar, Sonya Atalay'ın[27] araştırmalarında elde ettiği bulgular ışığında "ısıtıcı" olarak kullanılan kil topların (Şekil 49) toplanmasıyla yakından ilişkili görünmekte. Atalay'ın işaret ettiği üzere çoğu toplumlar yiyecek pişirirken önce taşları kızdırıyor, sonra da onları suyu ısıtmak için kaba koyuyor ya da ısınsın diye etin üstüne yayıyorlardı. Aslında bu örnek Tikopya'da bulunmuştur.[28] Tikopya fırınları taşları kızdırmak üzere kullanılır. Arkasından uzun çubuklar yardımıyla taşlar dışarı itilir ve yan yana

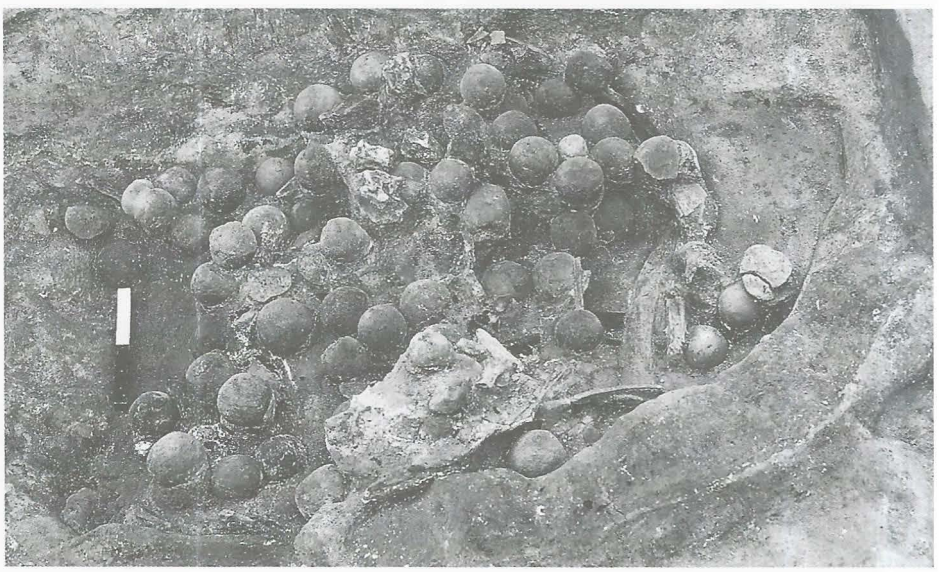

49. Bina 2'nin (Tabaka IX) güney duvarındaki fırının yanında kil topları birikimi. Toplar önce ateşte kızdırılır, sonra suyu ısıtmak için kaba konur ya da eti pişirmek için yayılırdı.

dizilir. Özel yemekler için taşların yayılması oldukça heyecanlı bir iştir, herkes toplanır, açık bir "fırın" yapmak için taşları yaymaya koyulur. "Fırın yeterli olacak şekilde yayıldıktan –ve bu iş özenle tamamlandıktan– sonra kızgın taşların üzerine dev kulkas yaprakları veya benzerleri atılır, üzerine rendelenmiş kulkas ya da muzla birlikte yiyecek yerleştirilir." Sonra yiyeceğin üzeri yine yapraklarla örtülür ve fırın bu yolla iyice kapatıldıktan sonra yiyecek kendi suyunda pişmeye bırakılır.

Çatalhöyük'te çok taş yoktu, ancak ısıtma etkisini yaratmak üzere kil toplardan yararlanılırdı. Genellikle fırında saklanan bu toplar, yine fırında ısıtılırdı, sonra da muhtemelen sepetlere ya da başka kaplara yerleştirilir veya yiyeceği ısıtsınlar diye yayılırdı. Yerleşim yerinin erken tabakalarında, ta ki Tabaka VI'da yemek pişirme çömleklerde yapılmaya başlayana dek, ateşten çatlamış kil toplara sık rastlanır. Öyleyse hem kil toplar hem de çanak çömlekler evin ana odasının "kirli" güney tarafında yer alan ocak ve fırınlarla yakından ilişkili olup ana odanın kuzeye bakan "temiz" alanlarında yetişkinlerin gömüt yerleriyle ilgili değildir. Bu kurala uymayan durumlar da var elbet, bir binadaki fırının güney ve kuzey kanatları arasında taşındığı örneğini yukarıda vermiştim. Öte yandan, her ne kadar fırınlar binaların içinde sıkça yer değiştirse de bu taşınma olayları (yüzde 95'i aşkın bir oranla) gerek ana odaların gerekse yan odaların güney kanatlarıyla sınırlıdır.

"Temiz" ve "kirli" kavramları farklı zemin türlerinin karmaşıklığını dile getirmekte yetersiz kalırlar. Bu farklılığı anlamak en son araştırma projesinin başlıca odak noktasını oluşturmaktadır. Daha çok da fırın kesimindeki artıkların yerinde yapılan faaliyetlerden mi kaldı, yoksa bitişik kesimlerden mi süpürüldüğünü belirlemeye önem verilir. İnsan yapısı nesnelerle insan ürünü mikro nesnelerin yoğunlukları farklı zemin türlerinde fark taşırlar.[29] Fırınlardan daha yüksek, daha beyaz zeminlerle ocaklardaki malzemeler daha düşük yoğunlukta olma eğilimindedir (bkz Şekil 23 ve 24). Ocaklarla fırınların yakınındaki zeminlere genel olarak insan yapısı nesnelerle odunkömürünün yüksek yoğunluklarda olması nedeniyle "yaşam" alanları ya da kül süprüntüleri denir. Sarah Cross May bu yaşama alanlarında yüksek yoğunlukta taş aletler saptamıştır. Binaların ana odalarının güney ve güneydoğu kanatlarında bulunan obsidiyen ile kül süprüntüleri ve ocaklar arasındaki ilişki defalarca fark edilmiştir.[30] Daha iyi sıvanmış, beyaz zeminlerle yaşama alanları hayvansal kalıntı yoğunlukları bakımından da çok çarpıcıdır.[31] Yaşama alanlarındaki botanik kalıntıların arkeo-botanik bulguları (en çok da odunkömürü bakımından) yüksek yoğunluktadır.[32] Zemindeki çökeltilerin kimyasal analizi aynı zamanda binaların farklı kanatlarındaki zemin ve platformlar arasındaki gözle görünen farklılıkları saptamaya yaramıştır.[33]

Öte yandan yerleşim yerinde bulunan zeminlerdeki insan yapısı nesne yoğunluklarının gözlenen örüntüsü kullanımdan çok inşaat faaliyetlerinin sonucu oluşmuş görünmektedir. Duvar sıvalarındaki insan yapısı mikro nesneler üstünde yapılan çalışma bunlarda bile yüksek malzeme (küçük hayvan

kemikleri, seramik ve taş aletler) yoğunluğu olduğuna işaret eder. İrili ufaklı aşınmış nesneler höyüğün dokusunun bir parçasına dönüşmüştür, her yerde görülürler, sıvanın içine karışan da yaşama alanından gelen bu "arkadaki sestir".[34] Buna bağlı olarak zemin sıvalarının içindeki insan yapısı mikro nesnelerin oranının kullanılmaları sırasında ezilmedikleri, fakat sıva harcının yapımı ve dökümünde içine karıştıkları varsayılabilir. Ne var ki "temiz" ve "kirli" zeminler arasındaki farkın bir bölümü kullanımdan çok inşaat faaliyetlerinin (sıvaların seçilmesi ve biçimlenmesi) sonucu oluşmakla birlikte bir evin zemininde değişik alanlar arasındaki önemli ayrım geçerliliğini korumaktadır.

Mikromorfolojik düzeyde süpürülen ya da yaşama alanındaki döküntülerin ince tabakası "kirli" yaşama alanlarında ayırt edilebilir.[35] Ancak öteki zeminlerde bunlar seyrek görülür. Kazı çalışmalarında zemin katmanları öyle çok ve öyle incedir ki çoğu zaman, eğer yaşama alanından yeniden atılmış malzemeler içeren zemin harcıyla birlikte oradaysalar, zemin üstü tabakaları bir arada gruplandırmak zorunda kalırız. Yaşama alanlarındaki ince malzeme tabakalarının yapısı bizleri obsidiyen yongaları gibi malzemelerin faaliyetin yapıldığı alanda bulunduğu varsayımına yöneltmiştir.[36] Bu sav bu alanlardaki değişik obsidiyen yongalarının, yakınlarda yontulduklarını düşündüren yeniden bir araya getirilmeleri gerçeğine dayanır. Obsidiyenin üzerinde çalışılmak üzere alındığı yer olan obsidiyen oyuklarıyla (ki çoğu zaman yaşama alanlarının altındadırlar) obsidiyen yongalarının uzamsal ilişkisi obsidiyenin fırınlarla ocakların çevresindeki alanlarda işlendiği görüşünü destekler. Ocaklarla fırınların yanındaki (belki de süpürülmüş) küllü artıklarda bulunan obsidiyen genellikle orada ya da oraya çok yakın bir alanda işlenmiştir. Öte yandan yakındaki bir mekândan süpürülmüş olması da muhtemeldir. Yerinde boncuk üretimi ve yağ çıkarma işlemi de Güney Alanı'ndaki yaşama alanlarında gerçekleştirilmiş olabilir pekâlâ, ancak bu zeminlerde bulunan malzemenin binadaki diğer platformlardan süpürüldüğü de düşünülebilir.[37] Yaşama alanlarındaki ince tabakalar hangi malzemeden oluşmuş olursa olsun, yerinde faaliyetlerin ya da süpürülmenin sonucunda oradadırlar, aynı binadaki zeminlerin farklı bölümlerinin nasıl kullanıldığına yönelik ayırt edici özellikler bilinmezliğini korumaktadır.

Tarif etmiş olduğum genel örüntüye rağmen hemen her binanın kendine özgü farklılıkları göze çarpar. Tabaka VIII'deki Bina 4 bunu gösteren örneklerden biri. Bu binadaki "kirli" yaşama alanının kesin sınırları var, fakat binanın güneydoğu köşesinde bulunan bir oda nedeniyle "kirli" yaşama alanı kuzeye doğru –ama hâlâ ana odanın güney kanadına– uzanmıştır. Başka bir farklı düzenleme de Tabaka IX'daki Bina 17'de göze çarpar. Dönem B öncesinde fırınlar bu evin "yanlış" tarafında, kuzeydeymiş. Ancak kuzey alanını ana odadan ayıran bir bölme vardı (bu bölmeler Bina 3'te olduğu gibi başka yerlerde de bulunur). Ayrıca kuzeydeki "kirli" yaşama alanlarındaki tortuların odanın güneydoğu köşesindeki tipik "kirli" alan kadar zengin olmaması merak konusudur.

Sığır ve diğer hayvan başlarıyla boynuzlarının döşemleri hem ana odaların güney duvarlarından hem de fırınlarla ocaklardan uzakta yer alır. Bu somut nedenlere de bağlı olabilir, çalışma alanında kolay hareket etme gereğinden de kaynaklanmış olabilir. Tabaka VII'deki bir bina da kuraldışı özellikler gösterir.[38] Buradaki sığır boynuzu odanın güney kanadındaki fırına yerleştirilmişti. Kalıntının bilimsel araştırmasının sonuçları belirsizdir – boynuz odanın içine doğru bakıyor da olabilir, fırın inşa edilirken gizlenmiş bir parça da (fırın duvarlarında bazen küçük boynuz heykelciklerine rastlanır). Öte yandan hakkında nasıl bir yorum yapılırsa yapılsın, bu örnek farklı mekânların nasıl kullanılabileceğiyle ilgili alışkanlıkların bazen değişebileceğini ya da bağımsız belli koşullarla uygun hale getirilebileceğini göstermekte.

Gömüt

"Normlarda" yapılan oynamalarla ilgili başka örnekler de gömüt yerlerinde bulunur. Olağan durumlarda bütün gömütler ana odalarda yüksek beyaz platformların altındaki kuzey kanatlarında yer alır. Ne var ki yeni doğmuş bebeklerle çok küçük çocuklar için ayrıcalık yapılmışa benzer (örneğin, Şekil 50'de gösterilen gömüt).[39] Bunu derken yeni doğmuş ve küçük çocukların böyle alanlardan uzağa gömülmediklerini söylemiyoruz, fakat güneydeki "kirli" yaşama alanlarına gömülü bir yetişkine bile rastlanmaz.

Evlerle ölüler arasındaki bağların ortaya çıkışı Ortadoğu'nun çok erken evrelerine rastlar, ayrıca MÖ 12. ve 10. binyılda Doğu Akdeniz ülkelerindeki Natuf döneminde kanıtları vardır.[40] Türkiye'nin güneydoğusunda bulunan Çayönü köyündeki erken bir dönemde (MÖ 10. binyıldan 9. binyıl başları) gömütler açık alanlarda ya da kişisel eşyalar olmaksızın binalarda yer alır, onu izleyen dönemdeki bir binada da kafataslarıyla dolu bir oda bulunur. Bu yerleşim yerinin daha geç binalarındaki bodrum katları mezar olarak kullanılırdı, fakat Çatalhöyük'teki gibi daha geç bir dönemde binaların her kesiminde daha çok gömütün yer aldığı bir bina vardır.[41] 9. binyılın sonlarında güneydoğu Türkiye'deki Nevali Çori'de bulunan evlerde gömütler zeminin altında görülür.[42] İç Anadolu'daki Aşıklı Höyük'te ortaya çıkarılan gömütler MÖ 9. binyılın sonlarıyla 8. binyılın başlarında, evlerde zeminlerin altındadır. Oysa MÖ 8. ve 7. binyılda Çatalhöyük'te ev

50. Bina 1'deki ana odanın güneybatı köşesindeki "kirli" yaşama alanında yeni doğmuş bir bebek gömütü (İskelet 2197). Şimdiye dek böyle alanlarda hiç yetişkin mezarıyla karşılaşılmadı, oysa evlerin diğer alanlarına gömülü yeni doğmuş bebeklere rastlanır.

içinde gömütler Aşıklı Höyük'ten ya da Anadolu'daki diğer daha erken yerleşimlerden, hatta Ortadoğu'daki Çanak Çömleksiz Neolitik B döneminden daha çok öne çıkar. Aşıklı Höyük'ün üst tabakalarındaki evlerin zeminlerinin göreli olarak çok az kazıldığı doğru olmakla birlikte derin sondaj çukurları da dahil kazısı yapılmış evlerde Çatalhöyük'te görülen yoğunlukta ev gömütlerine rastlanmamıştır.[43] Öyle ki Çatalhöyük'ü bir yerleşim yeri kadar bir nekropol olarak tanımlayabiliriz.

Bazı yönlerden Çatalhöyük'teki gömme geleneği tutuculuk diye yorumlanabilir. Örneğin, kafataslarına gösterilen özel yaklaşım Ortadoğu'nun Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemde (MÖ 9. binyılın sonlarından 8. binyıl boyunca – ayrıca Giriş bölümünün son sayfasındaki kronolojiye bakınız) doruğuna çıkmıştır, oysa Çatalhöyük'te bu durum keramik Neolitik dönemin bir özelliği olarak kalır. Çayönü'ndeki daha geç dönemde[44] gömütlerle ilgili bulgulara rastlanmaz, gömütler duvarların dışına taşınmış olabilir Mehmet Özdoğan,[45] Çanak Çömleksiz Neolitik dönem sonrasında Doğu Anadolu ve Ortadoğu'da gömütlerin duvarların dışına gittiklerinin altını çizer. Öte yandan Çatalhöyük'ün duvarların arkasındaki gömütleri MÖ 7. binyıl boyunca seramik Neolitik döneme dek sürer. İç Anadolu'da daha geç Hacılar[46] yerleşiminde gömütler MÖ 7. binyıl sonlarından MÖ 6. binyıl başlarına kadar evlerin dışında yer almaya başlar. MÖ 7. binyılda Yunanistan'ın Teselya bölgesindeki erken Neolitik

51. Bina 1'de tek kişilik gömüt örneği (İskelet 1495). Gömütlerin birbirleriyle kesişmesi ya da çok sayıda bağımsız gömmeler yapılması daha yaygındır (bkz: Levha 12)

gömütler evler arasında ortaya çıkar, ancak Catherine Perlès[47] insanların çoğunun yakıldıklarını savunmaktadır. Ölülerin yerleşim yeri dışına gömüldüklerine de rastlanmakla birlikte atalara duyulan saygının ev içinde korunması bakımından Çatalhöyük kendine özgü özelliğe sahip görünmektedir (Dördüncü Bölüm'de KOPAL Alanı verileriyle ilgili tartışmaya bakınız).

Mellaart'ın savlarına ters düşen Çatalhöyük'te süren kazılardan çıkan net sonuçlardan biri de Çatalhöyük'teki gömütlerin çoğunun evlerdeki platformların altına kazılan gömütlerde bulunan ölülerin tek başına ve etleri üzerindeyken gömüldükleridir (Şekil 51). Mellaart ana odalardaki platformların altında karmakarışık ve paramparça insan kemikleri bulmuş, birlikte çalıştığı ekip bu parçalanmayı ikincil gömüt olarak yorumlamıştı – diğer bir deyişle, ölülerin önce başka bir yere gömüldükleri, sonradan oradan çıkarılarak platformların altına taşındıkları varsayılmıştı. Başsız insan cesetlerinin etlerini didikledikleri açıkça görülen akbaba resimlemeleri de bu görüşü desteklemişti (örn. Şekil 22 ve 68). Ancak bugünkü projede çalışan paleantropolog ekibi[48] çoğu gömütün (hepsinin değil[49]) ilk yerinde bulundukları görüşündedir. Titiz kazı çalışmaları cesetlerin çoğunun tek parça halinde gömüldüklerini – eklemler tek parça, küçük kemiklerin yerli yerinde olduğunu (oysa yeniden gömülme sırasında kaybolurlar) gösterir. Bazı platformların altında karşılaşılan kemiklerin karmakarışık durması (örn. Levha 12) aynı platforma daha geç gömütler ve cesetler eklenmesinin sıkça uygulanmasının sonucudur. Sonradan yapılan bu eklemeler daha önceki gömütleri çoğu zaman bozmaktadır, yeni gömütler kazılıp yeni cesetler eklendikçe ve daha önce gömülenler hasar gördükçe oluşan karmaşık parçaları ve yeniden parçalanan kısımları birbirinden ayırmak için kazı çalışmalarını titizlikle yürütmek gerekir. Yeni bulgular duvar resimlerinde karşımıza çıkan etleri didikleme uygulamasına yönelik (cesetlerin evlerdeki ikincil gömütlere aktarılmasından önce akbabaların saldırısına uğradıklarını gösteren) bulguları, en azından yerleşim içerisinde gömülenler açısından çürüteceğe benzer.

Cesetlerin Çatalhöyük'te nasıl gömülecekleriyle ilgili –örneğin platformların altına bükülü olarak yerleştirilmeleri ve yanlarında çanak çömleklerin yer almaması– bazı genel kurallar konmuş olabilir. Bunun dışında çok fazla değişkenlikle karşılaşırız. Cesedin nasıl yerleştirileceğinin ayrıntıları, ne yöne bakacağı vb. gibi belli bir örüntü taşımaz. Benzer değişkenlikler Aşıklı Höyük'te de görülür.[50] Gömütlerdeki kişisel eşyalarla karşılaşıldığı olmakla birlikte bu da seyrektir (bkz: Dokuzuncu Bölüm). Hasırlar veya bağlayıcı kumaşların genellikle fitolit izleri sağlam kalır, ayrıca sazlardan (*Scirpus*) örülen bütün hasırlar yetişkinlerin gömütleriyle ilişkiliydi, yeni doğmuş bebeklerse özel bir sepetin içinde gömülürlerdi. Yerleşimden alınan fitolitlerde yaptığı çalışmalar sonucunda Arlene Rosen[51] (bkz: sayfa 79), bebekleri gömmek üzere kullanılmış olabilecek sepetlerin yapıldığı belli bir yaban otuna[52] benzeyen eşi görülmemiş çokhücreli bir fitolit bulmuştur. Bebek ölülerinin bulunduğu bütün sepetler bu ottan örülmemişse de, bu ot yalnızca bebeklerin gömüldükleri sepetlerde görülür. Bebek sepetlerinin önemli bir başka yönü de bitkinin çiçekli bölüt-

lerinden fitolitler içermesidir. Diğer sepetler gövde ve yapraklı parçalardan oluşurlardı. Çiçekli otları bilerek kullanılmış olabilir, belki de bu bebek gömütlerine gösterilen yaklaşımla ilgilidir, ancak doğru bir örüntü olup olmadığını anlamak için daha çok sepetin analiz edilmesi gerekmektedir. Çiçekli bileşenlerin bulunmasına bakarsak, sepet için toplanan bu malzemelerin baharda toplanmış ve/veya bu mevsimde örülmüş olabileceğini düşünebiliriz. Bu da bebek ölümlerinin bahar mevsiminde yaşandığının göstergesi olabilir.

Kullanım – Tekrarlanan Uygulamalar

İç mekânların düzenlenme biçimlerinde ortaya çıkan gelenekler bir ölçüye kadar tartışılabilir. Gömütlerin ve duvarlardaki sembolik tasvirlerin mekân bölünmeleriyle ilgili (örneğin, yetişkin gömütleriyle duvar resimlere ana odaların güney kanatlarındaki fırınlarla ocakların yanında nadiren rastlanır) olması belli düzeyde bölünmelerin bilinçli yapıldığını anlatır. Ancak bölünmeler aynı zamanda işlerin yapılma biçimi bakımından günlük alışkanlıklardan da doğmuş olabilir. Kişinin binalar arasında nasıl hareket ettiğiyle ilgili tekrarlanan uygulamalar "apaçık" görülmüş ve doğal kabul edilmiş de olabilir. Çatalhöyük'te yıllar ve kuşaklar boyunca mekânın iç bölünmelerinin tekrarlanma ölçüsü yerleşmenin en ayırt edici özelliklerinden biridir.

Ne var ki, evler toplumsallaşmanın odak noktasını oluşturmakla birlikte tekrarlanan uygulamalara yalnızca evlerde rastlanmadığını anımsamak gerek. Tekrarlanan uygulamalar başka alanlarda da görülür. Örneğin, süprüntülerin ve diğer dış mekânların kullanımında da tekrarlamalar göze çarpar. Genel açıdan bakarsak, pek çok tabaka boyunca yerleşmede süprüntü olarak kullanılan alanlar aynıydı. Öte yandan, daha küçük ölçekte ele alırsak bazı uygulamalarda ayrıntıları bakımından süprüntülerde süreklilik yoktur – örneğin, ateş yakma yerlerine süprüntüler arasında karşılaşılabilir, ancak bu yer zaman içinde tekrar etmez. Bir süprüntü alanında küçük çaplı kireç yakma işlemlerinin tekrarlandığı gözlenir.[53] Bu küçük bir kazı hendeğinde kireç yakma altı ayrı stratigrafik dönemde yapılmıştır.

Evlere dönersek, mevsimsel ve dönemsel dizemler günlük alışkanlıklarını geride bırakır. Örneğin, Bina 5'te duvar sıvalarının islenmesinin dönemsel bir yönü olduğu görülmektedir – duvarlardaki irili ufaklı bazı kireç alanlar kurumlanmazken, bazıları kalın is tabakasıyla kaplanmıştır. En azından yaz aylarında fırınlarla ocakların da damlarda yakıldığını biliyoruz. Yılın bu dönemlerinde binaların içindeki fırın ve ocaklar çok az kullanılmış olabilir. Bu mevsimselliğin karşılıklı etkileşimde bulunduğu başka durumlar da olsa gerek. Belki de yıl boyunca islenmeyen duvarlar resimlere ayrılırdı. Evlerin içindeki günlük uygulamalar yıl boyunca sürerdi (Şekil 33).

Çatalhöyük'te ortaya çıkarılan binalardaki uygulamaların tekrarı Anadolu ve Ortadoğu'daki öteki ve daha erken yerleşimlerin ortak özelliğidir.[54] Belki de Aşıklı Höyük'teki 200 ile 600 yıl arasına yayılan bir dönemi kapsayan, 6 m

boyundaki derin sondaj çukuru açılarak tarihlenen en açık ve en yakın örnektir.[55] Bu zaman dilimi boyunca bir evin tam olarak aynı mekânda, ocaklarıyla süprüntülerinin yeri hiç değiştirilmeksizin altı kez yeniden inşa edildiği ortaya çıkarılmıştır.[56] Daha az olmakla birlikte Çatalhöyük'te de karşımıza çıkan (aşağıya bakınız) bu ölçüde bir süreklilik batı Anadolu'nun erken Neolitik dönemlerinde yaygın değildir.[57] Yunanistan'daki Teselya bölgesindeki erken Neolitik dönemde evler daha çok değişkenlik gösterir, belli düzgüleri görmek zordur, ayrıca evlerin sürekliliğine işaret eden bulgular daha azdır.[58] Ev biçimlerinin sürekliliğindeki değişkenlik Balkanlar'da da görülür.[59] Bu bölümün devamında ve On Birinci Bölüm'de süreklilik gösteren uygulamaların zaman içinde ne ölçüde değişime uğradığını genel olarak ele alacağım.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Çatalhöyük'teki binalar süprüntülerin ya da ağılların üstüne inşa edilirken –Altıncı Bölüm'de de göreceğimiz gibi bu, özellikle daha ince işlenmiş binalar için doğrudur[60]– daha önceki bina duvarlarının tam üstüne otururlardı (Şekil 48). Bina 5 ile onun tam üstüne inşa edilen Bina 1 birlikte 150 yıl kadar ayakta kalmışlardı. Mellaart'ın "Tapınak" 10 ve 31 diye etiketlediği binalar, yaklaşık 400 yıllık bir dönemi kapsayan Tabaka IX'dan Tabaka VIA'ya kadar kullanımdaydılar. Mellaart'ın "Tapınak" 1, 7 ve 8 diye numaralandırdığı binalarsa üç ya da beş tabaka boyunca varlıklarını sürdürmüşlerdi. Mellaart höyüğün aynı kesimlerindeki bütün tabakaları kazmadığından, Çatalhöyük'teki bazı binaların bölgedeki Neolitik yerleşmenin 1400 yılının çoğu evresinde yeniden inşa edilip edilmedikleri ancak ileride gerçekleştirilecek kazılar sonucu anlaşılacaktır.

Çatalhöyük'te tekrarlanan uygulamalarla ilgili açık bulgular duvarların ve zeminlerin sürekli yeniden sıvanmasından gelir. Bu sıva katlarını incelemek binaların geçirdikleri tekrarlanan inşaatlar ve kullanım faaliyetleri hakkında bilgi verir. Ortadoğu'daki Neolitik yerleşimlerle yapılan karşılaştırmalardan bir sonuç çıkarmak güçtür, çünkü veri sıkıntısı çekilmektedir. Akdeniz ülkelerinde ve Doğu Anadolu'da kireç alçılı zeminler gerek Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemde gerekse benzer ortamlarda yaygındır. Böyle zeminler bazen özenle perdahlanır, kullanılmasının sonucunda kalın ve sert bileşimleri insan yapısı nesnelerin zemin kalıplarına girme olanağını sınırlar. Bu tür zeminlerin yıllık olarak yenilenmesi gerekmez, dolayısıyla insan yapısı nesnelerin ardışık zemin düzeyleri arasına sıkışıp kalma olasılığı azdır, bunun sonucunda da zemin inşaatındaki tekrarlanan uygulamaların incelenme olanağı da azalır. Ayrıca bu bölgede bulunan pek çok iyi tanınmış yerleşmenin kazısı insan yapısı nesnelerin ayrıntılarıyla tanınmasından ve birikintilerin detaylı tanımının standartlaşmasından önce yapılmıştı.[61]

Sert kireç zeminlerin parçacıklarına Çatalhöyük'te Tabaka XI altındaki katmanlarda rastlanır.[62] Daha geç dönemin çamur sıvasına göre bunların sık yenilenmesi gerekmezdi, ancak sönmemiş kireç üretimi çok çaba istiyordu. Bu sert zeminlerin bırakılmasının bir başka nedeni de gömüt yerleri, obsidiyen çukurları ve ambarlar için zor kazılmaları olabilir.[63] Nedeni her ne olursa olsun

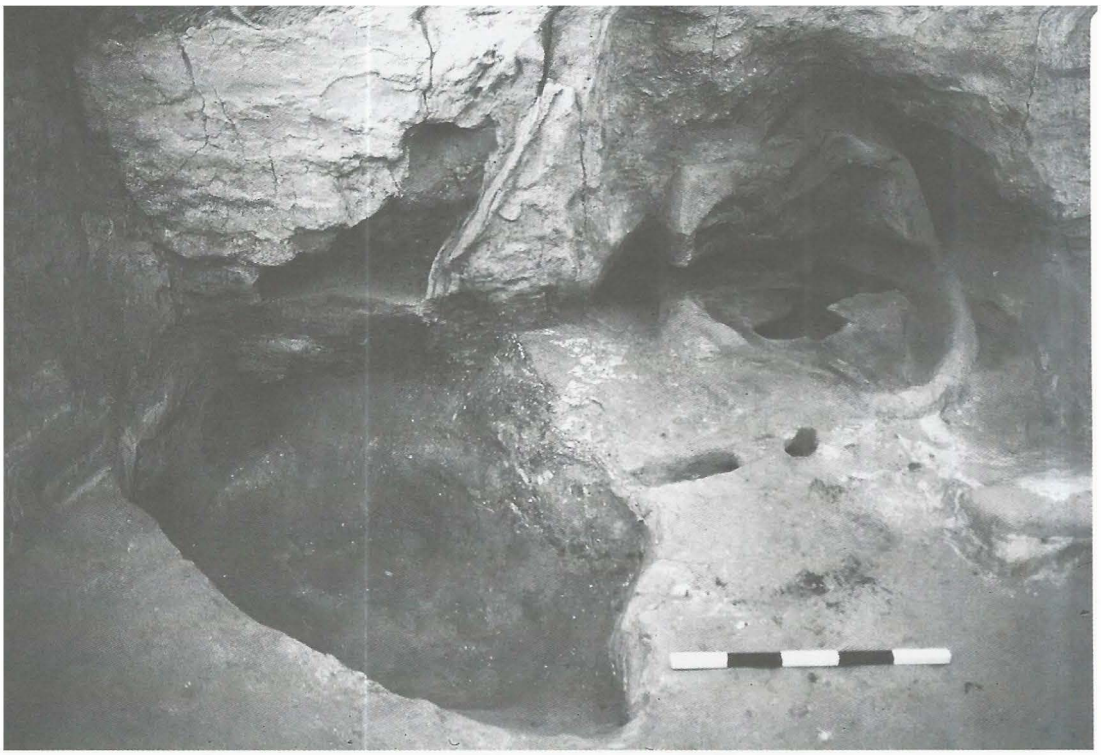

52. Bina 5'in güney duvarında basamak merdiven ağzı ve bir fırın. Geniş çukur tahta basamakların çıkarılmasının sonucunda oluşmuş olabilir (bkz: Şekil 53). Fırın (veya ateş yakma yeri) bina terk edilmeden önce büyük ölçüde dağıtılmış.

sert kireç zeminlerin bırakılmasından sonra duvarlarla zeminlerin sıvanması sık yapılan bir iş olmuştu. Kireçli çamurla sıva yapılan yerler arasında lavabolarla ambarlar da vardı. Bina 4'te bulunan bir lavaboya üst üste sıva uygulanmış, araya zemin sıvası da karıştırılmıştı.[64]

Çatalhöyük'teki ardışık tabakaların çok sayıda olduğu, özellikle ortalarında görülen bu çok katlı yeniden sıvama işlemleri tekrarlanan uygulamalar hakkında bize eşsiz bilgi kaynağıdır. Astar ve yüzey katlarından oluşan yıllık yeniden sıvama işlemlerinin düzenli olarak 50 ile 100 kere yapıldıkları ortaya çıkarılmıştır.[65] Bina 5'te büyük çaplı yeniden sıvama işlemleri yaklaşık 70 dönem boyunca yapılmıştır, ayrıca görebildiğimiz kadarıyla bu zaman içerisinde bu binadaki mekân kullanımında büyük değişiklik pek azdır.[66] Örneğin, bu binadaki fırınla merdiven (Şekil 52) bu dönemler boyunca aynı yerinde kalmış gibi görünmektedir (yine de ileride yapılacak kazılar tabloyu değiştirebilir). Ne var ki mimarinin ve kullanımın sürekliliği bir yana başka şeyler değişir. Bina 5'teki fırından uzakta ikinci yarısına göre sıvanın ilk katında daha çok is görülür, buysa ateş yakılan yerde bir değişim olmasıyla ilgili olabilir.

Ana odaların bazı duvarlarındaki sıvanın kalınlığı 7,5 cm'ye dek çıkabilir, Wendy Matthews bir duvara 450 kat sıva atıldığını tespit etmişti.[67] Fakat binalar arasındaki sürekliliğin ölçüsü ve tabakaların yaşama alanı olarak kullanıldığı süre yerleşmenin daha geç evrelerinde azalır.[68] Ardışıklığın erken ve orta dönemlerinde, binaların sürekliliğinin ve tekrarlanan uygulamaların vurgulanması burasının toplumsallaşmanın odak noktası olan ev olduğunu düşündürmektedir.[69]

Çocuklar toplumsal görevlerle kuralları evde, ayinlerin yapıldığı ve sembolik anlamlar yüklenen mekânlarda günlük işleri yürütürken öğrenirlerdi kuşkusuz. Toplumun egemen gruplarının (bunlar yaşlılar olsa gerek) çıkarı uygulamaların tekrarlanmasını sağlamaktan yanaydı.[70] Öte yandan süreklilik aynı zamanda evlerdeki zeminlerin altında gömülü ölülere saygıyla da ilişkiliydi. Daha çok gömütün yer aldığı binalarla mekânın iç bölünmelerinin iyi korunduğu binalar arasında bir ilişki var gibidir. Ayrıca daha çok gömütün yer aldığı binalar genellikle aynı mekânda yeniden inşa edilenlerdir sanki.

Çatalhöyük'te tespit edilen çok sayıdaki yeniden sıvama işlemlerinin ayrıntılı tarihsel unsurları, sürekliliğin, evlerin temeline ve geçmişle (atalar kültü) kurulan bağa da dayandırıldığını düşündürmektedir. Topluluktan evedayalı örgütlenmeye doğru geniş tabanlı bir geçişin parçasıdır bu.[71] Aşağıda da göreceğimiz üzere Anadolu ve Ortadoğu'da evin öneminin giderek arttığı gözlenir. Bu değişiklik eve dayalı sosyal grupların öne çıkması olarak değerlendirilebilir. Bu gruplar atalarıyla kurdukları bağ ve "ev" içersindeki hakların ve kaynakların el değiştirmesi konusunda birbirleriyle rekabet ederlerdi. Toplumsallaşmanın temel biçimi atalara saygı bağlamında ev içerisindeki günlük işlerin öğrenilmesiydi. Söz konusu olan "evin" sürekliliği ve haklarla kaynakları güvence altına alan kurallara bağlı kalmaktı.

Binaların Terk Edilmesi

Çatalhöyük'teki evlerin sürekliliğinin mercek altına alınmasının nedeni –evin terk edilmesi ve yeniden inşa edilmesi gerektiğinde– sürekliliğin kesintilere uğramasına duyulan merak olabilir. Terk etmenin sebepleri değişir. Bina 1'de elde edilen bazı bulgular belli başlı kişilerin ölümünün evin de "ölümünü" getirdiğine işaret eder, ancak bu kesin değildir.[72] Çöken duvarlara payanda olsun diye yeni duvarların eklenmesi ve iç mekânda yeni insanları barındıracak ve yeni faaliyetlerin yapılacağı bölünmelere gidilmesi yer darlığını, dolayısıyla yeniden inşaat yapma gereğini doğuruyordu. Bazen bir duvara öyle çok sıva atılıyordu ki sonunda sıva yerinde kalmayıp dökülebiliyordu. Yerleşmenin üst tabakalarının çoğu Mellaart'ın işaret ettiği gibi, kaza sonucu çıkan yangınlardan hasar görebiliyor, yeniden inşaat yapmak kaçınılmaz olabiliyordu, ancak bizim çalışmalarımız sırasında edindiğimiz izlenim yangınların çoğu zaman bilerek çıkarılıp evin yaşamına son verildiği yönünde.[73] Evi terk etme nedenleri her ne olursa olsun, her şeye son verip yeniden başlama dönemlerinin iyi yönetilmesi ve inançlara uygun yürütülmesi gerekiyordu.

Evin terk edilmesiyle ilgili süreç Bina 1 ile 17'de yapılan kazılarda ana hatlarıyla saptanmıştır. Örneğin, Bina 17'de önce temizlik yapılmış, duvarlar ve alçıdan süslemeler kazınmıştı, daha sonra damın sökülmesi sırasında parçalar yerlere dökülmüştü. Arkasından belli başlı direkler yerlerinden çıkartılınca geriye duvar sıvasında açılan oyuklarla çukurlar kalmış, sonra da duvarlar yıkılmıştı. En son olarak da binanın içi inşaat malzemeleriyle doldurulmuştu.

Bir ev terk edilmeye başlamadan önce yapılacak ilk iş temizlikti. Saptanması gereken birkaç çeşit temizlik türü vardır. Birincisi, süprüntülerde ya da evin güneye bakan kanadında "kirli" fırın alanlarının çevresinde birikintiye yol açan yerlerin süpürülmesi. Böylelikle gömütlerin bulunduğu beyaz sıvalı yüksek zeminlerin hasırlarla kaplanarak temiz kalmaları sağlanıyordu. İkincisi, temizlikle başa baş giden zeminlerin aylık, mevsimlik ya da yıllık dönemlerle yeniden sıvanması işiydi. Bütün olarak zeminler, en azından gömütlerin yer aldığı beyaz badanalı zeminler yeniden sıva işlemine geçilmeden önce özenle temizlenir, bununla birlikte bunları günlük temizlik işlerinden ayırt etmek güçtür. Son olarak bir binanın kullanım dönemine son verilmesinin bir parçası olarak son kat temizliği yapılır. Örneğin, Bina 5'in içine doldurulan birikintilerin arasında kültür kalıntısı daha yeni objelere ve yaşama alanına yönelik kayda değer artıklara rastlanmaz.

Evin terk edilmesiyle ilgili bir başka uygulama da kültür kalıntısı objelerin yerleştirilmesiydi. Craig Cessford[74] Bina 5 ve 1'e bilerek yerleştirilmiş, obsidiyenden baltalara, kemik uçlarına dek geniş bir yelpazeye yayılmış kültür kalıntısı objeleri içeren bulguları ele alır. Ne var ki elverişli kullanım ve kayba karşı bunların oraya konmasında "inanç" payı belirsizdir. Bazı tekrarlamalar tespit edilir, örneğin, sığırların kürekkemiklerinin terk edilen alanlara, daha çok da ocakların yanına bırakılması.[75]

Bina 5'te hasırlar kaldırıldıktan sonra kapı eşiğinin en geç evresinin yüzeyine yeşim taşından bütün bir balta bırakılmıştı[76] (Şekil 53). Bir önceki dönemde hasırların olması nedeniyle, bu baltanın binanın terk edilmesi sırasında

53. Bina 5'in terk edilmesi sırasında yapılanlar. Yerler özenle temizlenmiş, insan yapımı çeşitli nesneler binanın çevresine, muhtemelen bilerek, yerleştirilmiştir. Dam ve duvarların üst kısımları kaldırılmış, çok sayıdaki diğer adaklar bozulmuş ya da tepeleri kesilmiştir.

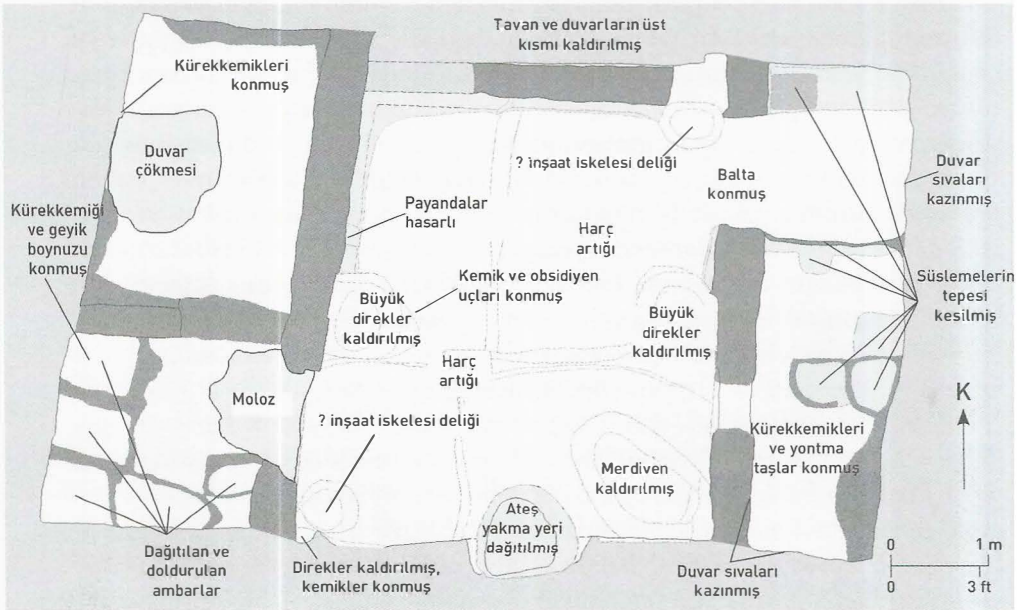

hasırlar kaldırıldıktan sonra oraya konduğunu düşünebiliriz. Fakat o balta; direklerin ve adak olarak değilse de oraya yerleştirilmiş diğer nesnelerin kesilip çıkarılmasında kullanılmış da olabilir. Öte yandan, Mellaart'ın A.II.1 binasındaki bir ambarda kedigillerle birlikte oturan bir kadın heykelciğinde görüldüğü gibi başka örneklerde de amaç daha çok sembolik anlamlar içerebilir.

Bina 1'in[77] ana odasının güneyinde yer alan mercimek ambarının yanması[78] yavaş olmuştu; mercimeklerin üzerinde en az 13 kat yaban keçisi boynuzu özü vardı. Bu yanmış boynuz özlerinden başka sığır çeneleri, ayrıca yakın bir yere konmuş işlenmiş sığır kürekkemiği vardı, belki de oraya yangından sonra bırakılmıştı. Bazı boynuz özleri uçları odaya bakacak şekilde dizildiğinden, ayrıca sığır kafatasıyla kürekkemiklerine sembolik anlamlar yüklenmesi nedeniyle, bu bulguyu mercimek ambarına çöp bırakılması olarak yorumlamamız zor. Belli ki atıklar oraya bilerek, binanın geçirdiği büyük yangınla bağlantılı olarak konmuştu. Ayrıca, bina yangınından önce bitişikteki bir lavaboya koyu sarı bir öğütme taşının irice bir parçası baş aşağı yerleştirilmişti.

Yangının yanı sıra terk edilme sürecinin önemli bir parçası da duvarların kazınması ve kabartmaların dümdüz edilmesiydi. Bina 5'in son yaşama alanı döneminde[79] güneydoğu kanadındaki ana odanın[80] içinde binanın terk edilmesi sırasında yerlerin kazındığı ya da dümdüz edildiğine yönelik bulgular var. Ana fırının yıkılmış parçaları yerlere ve boşalan çukurlara bırakılmıştı. Bina 5'in[81] terk edilmesi sırasında duvar sıvasından soyulan büyük kabuklar duvara resim yapıldığını ya da başka bir biçimde süslendiğini gösteriyordu. Dört yapraklı bir yonca süsleme de dahil olmak üzere kırmızı boya izleri de

54. Bina 5'te bulunan ambar çukurları (rekonstrüksiyonlar için bkz: Şekil 42 ve 43). Kazınıp tepelerinin kesilmesinin uygulamaya yönelik nedenleri olabilir, ancak yerleşim yerinin diğer alanlarından elde edilen bulgular bunun sembolik bir yönü olabileceğini de düşündürmektedir.

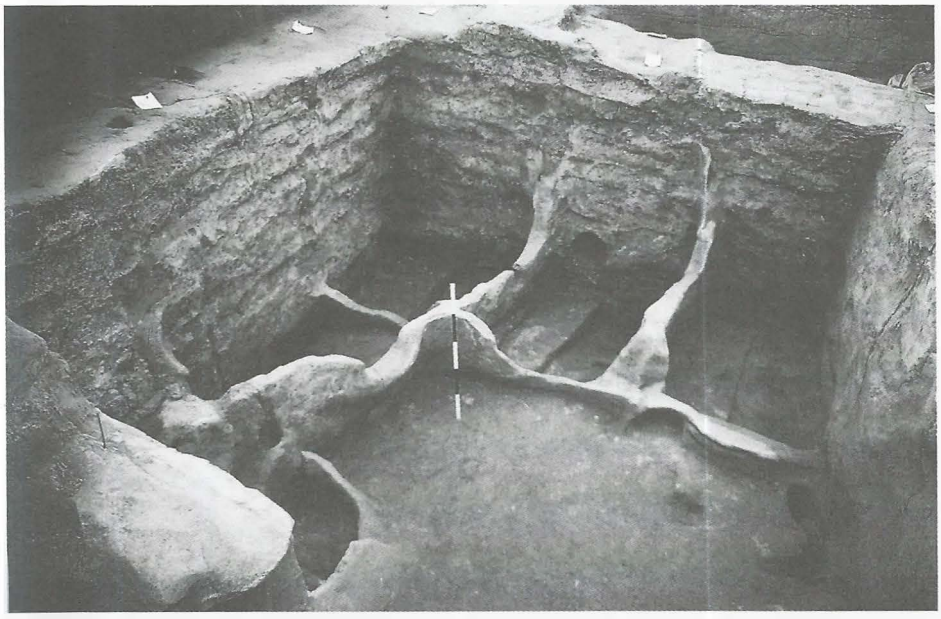

sağlam kalmıştı.[82] Bir de Bina 5'teki bir oturağın üzerinde sıvalı kerpiç bir tuğla yapının terk edilmesi sırasında kesilmişti.

Ayrıca Bina 5'teki güneybatıya bakan[83] odanın içindeki beş ambar çukurun duvarlarının 20-30 cm arasında kesilmesi baştan aşağı bir yıkım yapıldığını gösterir (Şekil 54).[84] Küçükköy halkından bazı kimselerle konuşmalarımızda bu kazıma ve budama işlemlerinin birkaç nedene bağlı olduğu ileri sürüldü – sıva için kullanılan ince kili bulmak kolay değildi, terk edilen alçı süslemeler el altında kaynak olarak kalırlardı. Merakları giderecek yanıtlardan biri bu olabilir, ancak dümdüz etmekle yıkmak sanki daha toplumsal/sembolik anlamlar taşıyor. Örneğin, kolları ve ayakları havaya kalkmış kabartmalardaki kafalarla eller/pençeler mutlaka kesilmiştir (bkz Levha 18).[85] Mellaart[86] genellikle ana odaların batı duvarlarında yer alan kabartma heykellerin yerlerinden çıkarıldığını ya da yıkıldığını işaret eder, biz de bu yaklaşımı gösteren örneklerle Bina 1, 2, belki bir de Bina 3'te karşılaşmış bulunuyoruz. Yıkım veya sökülme işlemlerini daha ayrıntılı olarak Altıncı Bölüm'de ele alacağız.

Tabaka IX, Bina 2'deki ana odanın[87] batı duvarında ufak tefek "çekiç" izleri vardı. Bu işlemin sonucunda yere iri bir sığır boynuzu özü düşmüştü. Daha önceden duvarda olduğu düşünülen bu nesne binanın terk edilmesi sırasında yerinden çıkarılmıştı (boynuzun üstünde sökme işlemleri sonucu oluştuğu sanılan çentikler görülür). Bazı alçı kabartmalar yerinden sökülürken, leopar kabartmaları başları ve ayaklarıyla birlikte olduğu yerde bırakılmışa benzer, buysa bu canlıların özel konumunu gösteren bir başka işarettir. Fırınlar bazen dümdüz edilir ve sökülür, bazen de (Bina 2 ve 4'te görüldüğü gibi) içleri doldurulurdu. Küçükköy halkı fırınların terk edilmesine yönelik bu faaliyetlerin aynı yerde inşa edilecek olan binanın sağlam bir temele oturmasını sağlamakla ilgili olduğunu ileri sürdü. Ne var ki her iki çözümde de temel eşit ölçüde sağlam olacaktı. Ayrıca Bina 5'in dikmelerin yıkılması gerekmiyordu. Belki de dikmelerden çıkan sıvayla tuğla insanlara gerekliydi, ama aynı zamanda bu binanın dikmeleri ondan sonra gelecek Bina 1 için iyi bir temel işlevi görebilirdi.

Bugünkü kazılarda karşılaşılan birkaç örnekte (Bina 2'de, ayrıca 4040 Alanı'ndaki binalarda) alçı süslemelerin sökülmesinin şölenlerden kalan artıklarla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Sökülme ve doldurma işlemlerinin ilk evresinde büyük hayvanların, özellikle de yaban boğalarının etli parçalarının yoğun olduğu göze çarpar. Buna bağlı olarak binanın terk edilmesinin toplumsal ve sembolik bir olay olarak görüldüğünü, aynı zamanda uygulamaya yönelik nedenleri olduğunu düşündürür.

Binaların Doldurulması

Evlerin terk edilmesindeki uygulamaya ve sembolik anlamların payı doldurulmalarında da göze çarpar. Doldurma işlemleri de sürekliliğe yönelik toplumsal, dinsel ve sembolik kaygılar çevresinde gerçekleşir. Başka yerleşimlerde de bunlarla karşılaştırılabilecek faaliyetler görülür. Güneydoğu Anado-

lu'nun Neolitik köyü Çayönü'nde bazı binalar birkaç kez yeniden inşa edildikten sonra bir tabaka küçük çakıl altına "gömülü," binaların böyle "gömülmesi" de ardışıklık göstermekte.[88] Belki de yakında atalara dönüşecek ölüler gibi binalar da kendi içlerinde güçlüdürler ve doğru dürüst gömülmeleri ve bakılmaları gerekir. Aslı Özdoğan[89] Doğu Anadolu ve Suriye'deki çanak çömleksiz dönemde "dinsel" binaların çoğu zaman özenle temizlendiklerini, üstüne yeni bir bina yapılmaya başlanmadan önce işlenmemiş toprak ya da "kalburdan geçirilmiş toprak" ile doldurulduklarını belirtir.[90]

Çatalhöyük'teki Bina 5'te dolgu tortularının titizlikle işlemden geçirildiği ya da hemen üstüne yapılan Bina 1'in temel inşaatında iyice elendiği yönünde bazı bulgular var. Aynı uygulamaya Bina 4'te de rastlanmaktadır. Peki ama malzemeyi nereden bulmuşlardı? Bina 5'in alt tarafta ayakta kalan bölümünü doldurmak için harcanan toprak miktarı, üst duvarlarla damın yıkımından elde edilen kerpiç ve toprak malzemeyle aynıdır. Ancak yeniden inşa edilmeyecek evlerin süprüntülerle doldurulduğuna da rastlanır (örn. Bina 2). Başka örneklerde, Mellaart'ın belirttiği üzere binalarda büyük miktarlarda yanmış malzeme ve inşaat molozu görülür. Bununla birlikte bir evin içi türlü biçimlerde doldurulabilse de bizim elimizdeki dolgu bulgularına bakılırsa bu işlem özenle denetlenmişe benzer.

Çatalhöyük'te farklı dolguların farklı odalara yerleştiridiğine işaret eden birtakım bulgular da var. Sarah Cross May[91] yerleşim yeri boyunca farklı odalarda ya da odaların farklı bölümlerindeki dolgular arasındaki nicel farklılıkları tanımlamıştır. Tabaka IX'daki Bina 17'de yapılan özenli dolgu işlemi obsidiyen yongalarının yeniden düzenlenmesiyle anlaşılır.[92] Buraya istiflenmiş bir yığın kazınmış ve dolgu malzemeleriyle karıştırılmıştı, böylece yığının bir bölümü direk çıkarılınca açılan çukura dökülmüş, bir bölümü de bitişikteki odalardan birine açılan delikten içeri atılmıştı.[93]

Bir evde son kullanılan fırın, tıpkı Bina 1 ve 4'teki gibi bazen özenle ve tek başına doldurulmuştu. Tabaka VIII Bina 4'te bir fırının doldurulması[94] çok karmaşıktır. Fırının kubbesi dağılmadan kalmış, bu bakımdan fırını doldurmak için kullanılan toprak açık yerden atılmıştı. Bundan basit bir yol izleyip fırını doldurmak ya da kubbeyi yıkıp fırını yukarıdan doldurmak daha kolay olurdu. Ama hayır, fırın yandaki açıklıktan içeri atılan temiz toprakla özenle doldurulmuştu. Demek ki hem ev ölçeğinde hem de bağımsız fırınlar ölçeğinde dolgu işlemi çoğu zaman titizlikle yapılırdı.

Geniş Tablo

Çatalhöyük'teki bütün binaların içinde geniş bir yelpazeye yayılan faaliyetler sürdürülür, hepsi çeşitli işlevler üstlenirlerdi. Bu binaların içi odalara ve platformlara ayrılmıştı, aynı bina tarzı sınırlı uzmanlaşma ve hiyerarşi kapsamında birkaç kez tekrarlanmıştı. Ama çoğu binaların kendi duvarları vardı, üretim de ev ölçeğinde yapılırdı. Bu tür binaları doğuran nasıl bir tarihsel ortamdı? Daha önce belirtildiği üzere Brian Byrd Çanak Çömleksiz Neolitik B döneminde güney Akdeniz ülke-

55. Göbekli Tepe, Çit B. MÖ 10. binyıla kadar uzanan Türkiye'nin güneydoğusundaki bu yerleşim yerinde T şeklinde anıtsal dikme taşlarla işaretlenmiş geniş tören alanları bulunurdu. Bu dikmelerin üzerlerinde ince oymalar vardır (bkz: Şekil 88).

lerinde karmaşık özerk hanelere doğru değişim yaşandığını ileri sürmüştü.[95] Göbekli Tepe (Şekil 55)[96] gibi çok erken dönemin incelikle kurulmuş büyük tapınım merkezleriyle ilgili son bulgular ve Jerf el Ahmer (Suriye'de hem meskenleri hem de incelikli dinsel yapıları olan bir yerleşim) gibi diğer erken Neolitik yerleşimlerdeki dinsel yapıların önemle öne çıkması ve Çayönü örneği köy yaşantısının gelişimiyle ilgili anlatıları çok değiştirmiştir.[97] MÖ 10. ve 8. binyıllarda pek çok yerleşimin toplumsal ayinler çevresinde odaklandığı apaçık bellidir. Doğu Akdeniz'de yer alan Eriha gibi yerleşim birimlerinde, bayındırlık işlerine yapılan yatırımlar bazen çok çarpıcı boyutlarda olmaktadır.[98] Evlerse iç mekânlarındaki birkaç bölme dışında göreli olarak daha kabadır. Evler zaman içinde karmaşıklaşırlar. İç Anadolu bölgesinde bu değişim açıkça görülebilir. Aşıklı Höyük'te MÖ geç 9. ve erken 8. binyılda dinsel törenlere ayrılmış binalar görülür, ancak evler bir sonraki binyılda yaşamış olan Çatalhöyük'teki gömme, ayin, sanat ve depolama gibi geniş bir yelpazeye yayılan işlevleri yerine getiren, imalat ve üretimin yapıldığı belli olan evlere göre daha kısırdır.

Bütün bu değişiklikleri bir kavrama oturtmak bakımından Emile Durkheim'ın mekanik ve organik dayanışma arasındaki farkı nasıl tanımladığına bak-

mamızda yarar var.[99] Durkheim, mekanik dayanışmanın toplumdaki bireyler arasındaki benzerliğe ve birliğe dayalı toplumsal birleşme olduğunu, büyük ölçüde yaygın ayinlere ve alışkanlıklara dayandığını söylemişti. Organik dayanışmaysa farklı görevleri farklı değerler ve çıkarlar adına yerine getiren bireyler arasındaki bağımlılığa dayalı toplumsal birleşmeydi. İşgücü büyük ölçüde bölünmüştü. Bu ayrım Richard Blanton ve Gary Feinman'ın tanımladığı sosyal ve kültürel karmaşıklığa giden ortaklığa dayalı ve ağ örgüsüne dayalı yollar arasındaki benzerlik gibidir.[100] Ortak yolda evler arasında birtakım açık farklar, biraz ekonomik farklılaşma vardır, akraba ilişkileri öne çıkar, ortaklaşa ayinlerin ve halka açık mekânlarla yapıların önemi vurgulanır. Ağ örgüsüyse servet, el işlerinin üretimi ve uzun vadeli takas farklılıklarına önem verir.

MÖ 10. ve 7. binyıllarda Anadolu ve Ortadoğu'da yaşamış bütün yerleşimlerin Durkheim'ın kalıbına ya da benzerlerine uyup uymadığı belli değil, üstelik evrimsel bir ardışıklık ve genel bir tipoloji ortaya koymanın sakıncaları söz konusu. Ancak yukarıda anlatılan yeni kazıların köy topluluklarının toplumsal birleşmenin mekanik formu kapsamında ortaya çıkmış olma olasılığını desteklediğine kuşku yok, ne de olsa zaman içinde bağımsız evler giderek önem kazanmış ve özelleşmişlerdi, belki de daha organik dayanışma doğmuştu. Çatalhöyük bu ardışıklığa geç kalmışsa da her iki dayanışma türünün de izlerini taşıyordu. Evlerde hepsi birbirine çok benzeyen tekrarlamalı uygulamalar vardı. Bu da ortak tören binaları olmamasına rağmen mekanik dayanışmaya çok benziyordu. Diğer yanda da önceden halka açık ve tören gibi (Çayönü'ndeki Kafatası Binasında yapılan ayinler, yüklendikleri sembolizm ve gömülmeleri) yerine getirilen faaliyetler Çatalhöyük'te bağımsız evlerde gerçekleşiyordu. Evlerde pek çok üretim faaliyetinin (obsidiyen yontma, yiyecek hazırlığı, depolama) yürütülmesine karşın kimi evlerde boncuk üretiminin, kimilerinde heykelcik yapımının, başkalarında da atalarla ayinler aracılığıyla bağ kurmanın (bkz Yedinci Bölüm) daha çok öne çıkarak birtakım işlevsel farklılıkların oluştuğu yolunda bulgular olduğunu da göreceğiz. Bunlar organik dayanışmayı daha çok andırmakta. Çatalhöyük'teki ardışıklık zaman içinde özelleşme arttıkça dayanışmanın organik formunun da arttığı ve evler arasındaki karşılıklı etkileşimin daha da önem kazandığı yönünde ipuçları vardır (bkz Altıncı, Yedinci ve On Birinci Bölüm). Durkheim'ın öne sürdüklerine benzer ikici (düalist) anlayışın sakıncaları vardır, çünkü Çatalhöyük örneğindeki gibi birtakım karmaşık karışım söz konusudur. Fakat bunun yararlı bir yönü de olabilir, ortaklaşa farklılaşmanın bırakılıp işlevsel farklılaşmaya daha çok önem verildiğine işaret eder, buysa gerek Çatalhöyük'te gerekse daha başka yerleşimlerde gözlenen bir değişiklik.

Özet ve Sonuç

Bir bütün olarak "kasaba" düzeni –faaliyetlerin ve ıskartaya atılacakların özenle düzenlenmesi, yerleşmeye nelerin getirilebileceği ve orada nelerin çöpe atılabileceğiyle ilgili tabular, süprüntü alanlarıyla bina alanlarının uzun

döneme yayılan tekrar kullanımları– ev ölçeğinde tekrarlanmaktadır. Öyle ki bu örüntünün içinde yer alan yerleşimin kendisinin bir bütün olarak daha büyük "kasaba" yapılanmasının bir parçası olduğunu savunmak istiyorum.

Bu fikri araştırmak için bu evlerde "yaşamanın" ne anlama geldiğini düşünmemiz gerekir. İnsanlar buralarda ne kadar ve nasıl zaman geçirirlerdi? Evlerinin içinin kapkaranlık olduğu sıklıkla dile getirilir. Fakat yerleşim yerinde Mira Stevanovic tarafından inşa edilen deney evinde merdiven girişinden giren ışıkla ana odaların epey aydınlandığını gördük. Beyaz badanalı odalar ışığı iyi yansıtsınlar diye sık sık boyanır, çoğu zaman parlatılırdı. Yan odalar bile ışığı öyle yansıtır ki insanın gözleri orada faaliyetler yerine getirecek kadar karanlığa alışır. O evlerde yaşayan insanların ana odalardaki merdiven girişlerinde obsidiyen yonttuklarını, dahası obsidiyen oyuklarının yerlerinin ve obsidiyenin işlendiği alanların ışık kaynağıyla yakından ilişkili olduğunu da biliyoruz. Geceleri ışık kaynağı olan fırınlar da ana odanın aynı bölümünde, merdiven girişinin yanında yer alırdı.

Ama odaların duman altı olduğu tartışılmaz. Sıvalı duvarlarda görülen kat be kat kurumlardan bu açıkça belli oluyor. Duvarların sık sık yeniden sıvanmasının nedeni ana odalara ışığı yansıtmak olabilir pekâlâ. Bir de göğüs kafesinde karbon kalıntıları bulunan karşılaştığımız birkaç iskeletin is soludukları besbelli.[101] Karbon izlerine rastladığımız kişilerin çoğu yaşlılar, yaşlı insanların çoğunda görülen bir olgu bu. Kaburgalardaki karbon sıvalı duvarlarda karşılaşılan kurum katmanları doğrultusunda ve evlerde iyi havalandırma olmamasına bağlı olarak – ayrıca ağır kış koşullarında evlerde geçirilmek zorunda kalan zaman bağlamında yorumlanmakta. Gerek erkekler gerekse kadınlar açısından bu bulgular iç mekân yaşantısının sonuçları olarak değerlendirilebilir. Demek ki insanlar yaşlılık yıllarında daha çok ev içinde zaman geçirmişler. Öte yandan bazı gençlerle çocuklar evlerdeki önemli mekânlara gömülmüşlerdir; kapıların yanında ve ocakların başında yeni doğmuş bebek gömütlerine rastlanır. Belki de hem yaşlıların hem gençlerin evleriyle yakın ilişkileri vardır.

Öyleyse, insanlar yaşamlarını sürerken, gençken de yaşlıyken de, özellikle kışları evlere bağlı yaşarlardı. Eve kapanmak sosyalleşme açısından bir fırsat yaratıyordu – her ev yaşantısındaki günlük işler de toplum çapındaki kuralların uygulanmasını zorunlu kılıyordu. Ev ortamı toplumsal kuralların öğretilip öğrenildiği önemli bir yerdi, evle ilgili faaliyetlerin alışıldık düzeni uygulamalı öğretilirdi. Çatalhöyük evlerinin iç mekânlarının kullanımında tekrarlamaların çok olduğu epeydir bilinmektedir.[102] Her evde iç duvarlarına kalın kat sıvalar atılan bir ana oda, yiyeceklerin depolanıp hazırlandığı, duvarları ince sıva katlarıyla kaplı bir yan oda bulunur. Wendy Matthews Bina 5'teki ana odanın duvarlarına 450 kat beyaz çamurlu kil sıva atılırken, bitişik yan odaların turuncu, kahverengi çamur harcıyla yalnızca üç, dört kat sıvandığını ortaya çıkarmıştı. Ocaklarla merdiven girişleri binaların ana odalarının güneyinde yer alır, sanat ve heykellere genellikle güney duvarında rastlanmaz. Bizim yaptığımız kazılarda karşımıza çıkan güçlü ilişki örüntüsü vardı: ocakla merdiven girişi-

nin yakınlarında tabanın altında en az bir obsidiyen oyuğunun bulunması. Bu oyuklara çakmaktaşı konduğu çok enderdir. Ayrıca ana odaların güney kanatlarında ve yan odalarda çok sayıda sepet işleri gördük. Yerleşme genelinde ve toplumsal düzeyde yaygın olan bu gelenekler her evin günlük yaşantısının bir parçası olarak korunmaktaydılar.

Şimdiye dek tekrarlanan başka örüntüler de görmüş bulunuyoruz. Ana odaların tabanları genellikle platformlara ya da farklı yüksekliklerde alanlara bölünmüş ve bunların daha yüksek noktaları alçıyla sıvanmıştır. Farklı taban alanları çoğu zaman yükseltilmiş kenarlarla ayrılır. Bu farklılıklar taban kaplamasıyla da ilişkili olabilir – farklı platformlara ve zeminlere farklı hasırlar örtülür. Gömütlerle aralarında da bir bağ vardır. Gömütlere ayrılan ana platformların beyaz alçıyla sıvanan zeminlerden seçildiği görülür. Yaşama alanlarının altında karşımıza çıkan birkaç gömüt olmakla birlikte buradakiler yeni doğmuş bebek ölüleri olabilir.

Farklı sınıflandırmalardan gelen insanları farklı platformlara gömme eğilimi kendini belli eder. Örneğin, Bina 1'deki kuzeybatı platformunun altında daha çok genç varken, iç doğu platformda daha çok yaşlılar bulunur. Evlerde "sanat" ve sembolizmin dağılımı da uzamsal bölünmelere denk düşmektedir. Evlerin güney kanatlarında resim ve heykellerin görülmesi çok seyrektir, boynuzlu sığır başları (*bukrania* – Şekil 56) doğu ve batı duvarlarda yaygın görülür.[103] Gömütler yaygın olarak kuzey ve doğu duvarlarına bakan platformların altındadır, ayrıca akbaba resimlerinde görülen başsız cesetler akbabalarla ölüm arasında uzamsal bir bağ ortaya koyarlar.

56. Bir bukranium ya da alçıdan boğa başı örneği. Boynuz özleriyle çok daha küçük boğa başları ana bukranium üstünde dururken görülmekte. Hem boynuzlar hem de burnu kırmızıya boyanmıştı.

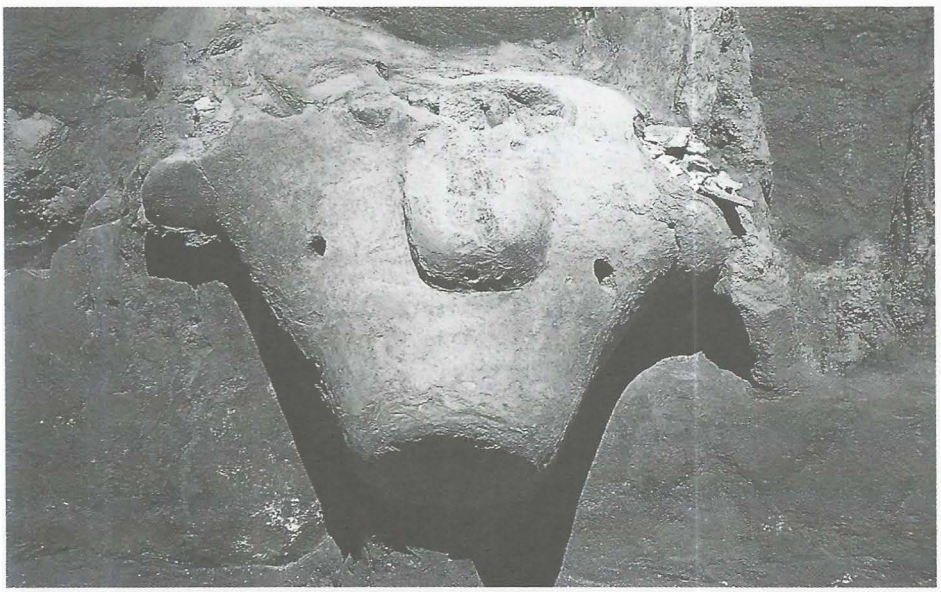

Binalardaki faaliyetlerin düzenlenmesinde yapılan bütün değişikliklere rağmen böyle örnekler bize genel eğilimlerin tekrarlandığını tartışma olanağı verir. Evler Çatalhöyük'teki görevlerin ve davranışların toplumsallaştığı önemli bir mekândı. Böyle bir ev ortamında yetişen bir çocuk belli alanlarda hangi işleri yapabileceğini ve hangilerini yapamayacağını öğrenirdi. Ölülerin nereye gömüleceği ya da boncuk yapımı, volkanik cam oyuklarının nerede bulunacağı ve hayvanların kürekkemiklerinin nereye konacağıyla ilgili toplum kurallarını da. Toplum kuralları merkezileşmiş denetim mekanizmasıyla doğrudan değil, bağımsız toplum birimleri içerisine dağılmış günlük uygulamalar aracılığıyla öğrenilirdi. Atalarla ve sembolik dünyayla iç içe yürütülen günlük işlerin tümü resim ve yerleştirme sanatında tasvir edilirdi.

Norbert Elias[104] insanların kalabalıklar halinde bir araya toplanarak yaşamasının toplumsal kısıtlamalar doğurmasının kendini düzenleme ve kendini kısıtlamayla ilgili olduğunu savunur (Birinci Bölüm'e de bakınız). Daha çok insan geniş topluluklar içinde bir araya geldikçe karşılıklı etkileşimlerin karmaşıklığıyla başa çıkabilmek için farklılaşmanın ve düzenlemelerin gereğinin de arttığını ileri sürer Elias. "Giderek daha çok insanın davranışlarını başkalarının davranışlarıyla uyumlu kılması gerektikçe, her bir eylemin kendi toplumsal işlevini yerine getirmesi için eylem ağlarının daha kesin ve daha doğru örülmesi gerekliliği doğmuş olmalı. Birey kendi davranışlarını giderek farklılaşacak ve gitgide daha tutarlı hale gelecek şekilde düzenlemek zorunda kalır."[105] Çatalhöyük'teki bu düzenlemeyi zorunlu tutan farklı gruplar vardı, bunlar yaşlılar, aile ya da önde gelen akrabalardı, fakat düzenleme daha çok ev içerisinde tekrarlanan günlük işlerle yapılırdı.

Ne var ki, yukarıda da gördüğümüz gibi, bütün bu günlük işler ve binaların inşaatı, kullanımı, yeniden inşa edilmesi, terk edilmesi ve doldurulmasıyla ilgili yapılanlar sembolik bir dünyanın ekseninde gerçekleşirdi. Hepsi güçlü bir toplumsal anlam taşıyan sembolizm çerçevesindeki mekânlarda yürütülürdü. Leoparların dengeli çiftleri buna örnek olarak gösterilebilir. Çatalhöyük'ün *hem* ev sanatları içeren bir yerleşme *hem de* merkezileşmiş sağlam işlevleri olan bir yerleşim yeri olması rastlantı olmayabilir. Belki de yerleşmenin bu iki başat özelliği yakın ilişkilidir, ayrıca evlerde tekrarlanan uygulamalarla ilintilidir. Sık sık gönderme yapılan ya da hane içinde yaşatılan güçlü inanç sistemiyle örülmüş evin içerisinde sürdürülen günlük uygulamalar ekseninde yaşanan toplumsallaşma toplumsal düzenlemeyi sağlamıştı.

Evin içerisindeki toplumsal düzenleme merkezileşmiş sağlam işlevleri (Dördüncü Bölüm) olmayan toplumsal birleşmeyi, aynı zamanda dağınık kaynaklar üzerinde denetimi getirir. Evlerdeki bireylerin toplumsallaşmasına dayalı güçlü toplumsal denetim (ayrıca Sekizinci Bölüm'de tartışılacak olan ortaklaşa şölenler gibi başka olaylar) uzaklara yayılmış kaynakların değerlendirilip kullanılmasına olanak tanır. Bu noktayı volkanik cam oyuklarında doğrudan görebiliriz. Volkanik camın Kapadokya'daki kaynaklardan elde edildiğini görmüştük. Yerleşim bölgesine ham olarak getirilir, burada daha çok

ev ortamında işlenirdi. Peki evlerde zemin altında volkanik cam saklamaya neden gerek görülmüştü? Yedinci Bölüm'de bu sorunun yanıtını araştıracağım, ama şimdilik sorunun bir yanıtının volkanik camın çok uzak yerlerden eve getirildiği, ev içinde uygulanan toplumsal kurallar ve sınıflandırmalara göre ele alındığı, belli bir mekâna yerleştirilecek toplumsal grupla ilişkilendirildiği olduğunu belirtebilirim. Böylelikle uzak yerlerde yürütülen alışverişlerin toplumsal bir yere oturtulması topluma mal edilmelerini sağlıyor, ancak o zaman kullanılabiliyorlardı. Hepsi olmasa bile çoğu nesnelerin evin içine getirilmesi ve evle ilişkili bir anlam yüklenmesi gerekirdi.

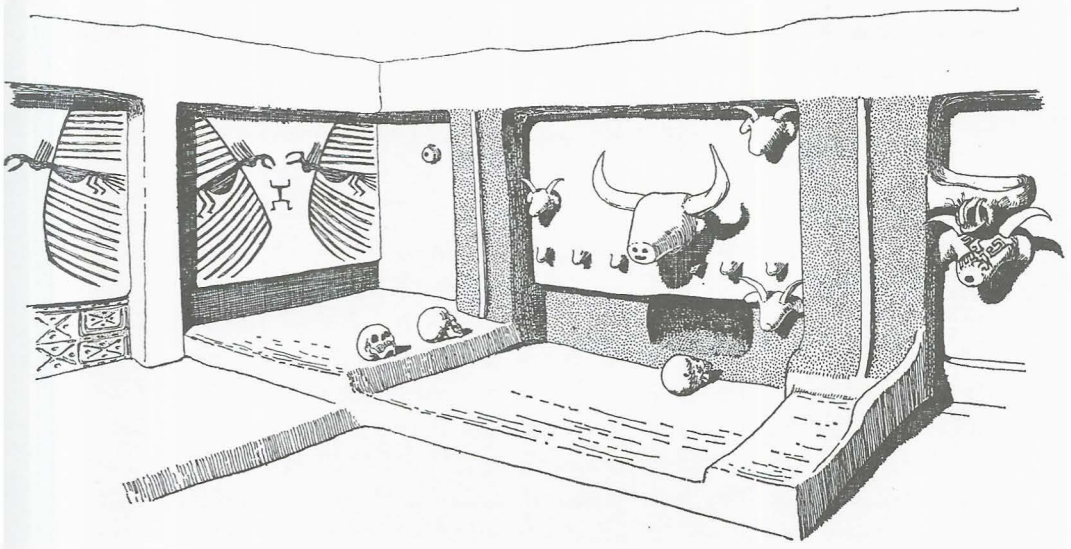

57. James Mellaart'ın "İkinci Akbaba Tapınağı" adını verdiği bir binanın yine Mellaart tarafından yapılmış rekonstrüksiyonu. Onun rekonstrüksiyonlarında binalar epey kısır ve durağan görünür, oysa içlerinde yaşanır, aşınan yerler onarılır ve yenilenirdi.

Bugünkü araştırma projesi 1995'te evleri kazmaya başlamadan önce yeri kazdıktan sonra Mellaart'ın rekonstrüksiyonlarında görünenlere (bkz: Şekil 57) benzeyen bütün evler bulacağımızı sanıyordum. Gelgelelim karşılaştığımız tablo bambaşkaydı. Karşılaştıklarımız durağan nesnelerden çok yaşayan süreçlerdi. Yeni kazıların başlıca amacı Çatalhöyük'teki evlerin her an onarımdan geçen iç ayrıntıları olduğunu göstermek. Taban alanında farklı bölümlerin farklı yükseklikleri, renkleri, sıvaları, hasırları bulunmakta, üstelik bunlar inşaat ve kullanımın farklı formlarıyla bağlantılı. Mekânlar yeniden yapılıp yeniden işlenirken, bir yerden başka bir yere taşınırken ya da farklı işlevler için kullanılırken bir yandan da sürekli ayarlamalar olur. Tekrarlanan uygulamaların odak noktasıyla günlük yaşamın ayrıntılarında yer alan sürekli onarımın odak noktası arasında gerginlik yaratan bir çekişme yaşanır.

Bu bölümde maddi ayrıntıların toplumla iç içe geliştiğini savunmaya çalıştım. İkinci Bölüm'de bir duvarın ya da zeminin sıvanmasının her türlü top-

lumsal ve maddi bağımlılık açısından insanlarla nasıl iç içe geçtiğini, ölülerin zeminlerin altına gömülmesinin her türlü maddi ve toplumsal göstergeler taşıdığını gösteren örnekler vermiştim. Şimdi bu noktanın evdeki maddi yaşamın bütün ayrıntıları ve değişiklikleriyle birlikte nasıl genelleştirilebileceğini görüyoruz. Fırının başka yere taşınması merdivenlerin yerini ve girişi değiştirir, bu da damdaki hareketleri etkiler. Ölen birinin platformun altına gömülmesi özel beyaz alçının bulunup kullanılmasını gerektirir ki bu da toplumsal ilişkileri, başkalarına bağımlığı, işbirliklerini ve mübadeleyi getirir. Duvarlara nesnelerin yerleştirilmesi ya da binanın terk edilmesi toplumsal bilgiyi, kaynaklara erişimi ve dolayısıyla toplumsal bağları devreye sokar. Evdeki maddi sorumlulukların çok yoğun olması insanlar, toplum ve nesneler arasında karmaşık bir biçimde iç içe geçmiş ilişkiler doğurur.

Altıncı Bölüm

"Tarih"in İcadı

Leoparın ya da büyük kedilerin tasvirlerine Anadolu'nun erken Neolitik dönemlerinde çok rastlanır. Örneğin, MÖ 9. binyılda Türkiye'nin güneydoğusundaki Göbekli Tepe'de aslanlar tasvir edilmiştir.[1] Çatalhöyük'teyse, büyük kediler birkaç ortamda çıkarlar karşımıza, kedilerin arasında oturan kadın heykelciğinden leopar derilerine sarınmış insanların yaygın görülen tasvirlerine kadar uzanır bu. Birkaç evde de birbirlerine bakan çifte leoparlar görülür. Örneğin, James Mellaart VIII.27 diye etiketlediği bir binanın (Tabaka VIII'de, 27 numaralı binada) batı duvarında, sanki dövüşecek gibi başları ve pençeleri birbirine bakan bir çift hayvan bulmuştu (Şekil 35). Bir tek başlarında kırmızı noktalar bulunan bu hayvanlar diğer çiftlerle karşılaştırıldığında leopar tasvirleri oldukları düşünülür.[2] Bir başka benekli leopar çifti de Mellaart'ın VIB.44 diye etiketlediği binada (kuzey duvarının ortasında) bulunmuştu (bkz: Levha 9). Fakat bina VII.44'ün hemen altındaki binada da tamı tamına aynı konumda –kuzey duvarının orta bölümünde– bir başka leopar çiftinin yer alması ilgi çekmiştir (Şekil 58 ve Levha 10).[3] Bu binanın doğu duvarındaysa tek bir hayvan kabartması vardı. Mellaart'ın 160'ı aşkın binada kazı yaptığını düşünürsek, bu durum –leopar çiftlerinin yer aldığı binalardan ikisinin doğrudan ardışıklığı– rastlantı olmasa gerek.

Başka sanat ürünü örneklerde de benzer süreklilikler göze çarpar. Mellaart'ın "Tapınak" 8 adını verdiği binanın üç tabakayı kapsayan kuzey duvarında bir boğa yer alır. Demek ki leoparlar ve başka sanat ürünleri bizde bu bölümde irdelemek istediğim fikri uyandırmaktadır. Bu fikir Çatalhöyük'ün tarihin mitlerden doğuşuna tanık olduğunu savunur. Önce Anadolu ve Ortadoğu'nun Neolitik döneminde mit kavramının ne anlama geldiğine bakalım. Çatalhöyük'te ortaya çıkan pek çok sembolik tema Anadolu kuşağı boyunca Doğu Akdeniz ülkelerinden Zagros Dağları'na dek yaygın olarak karşımıza

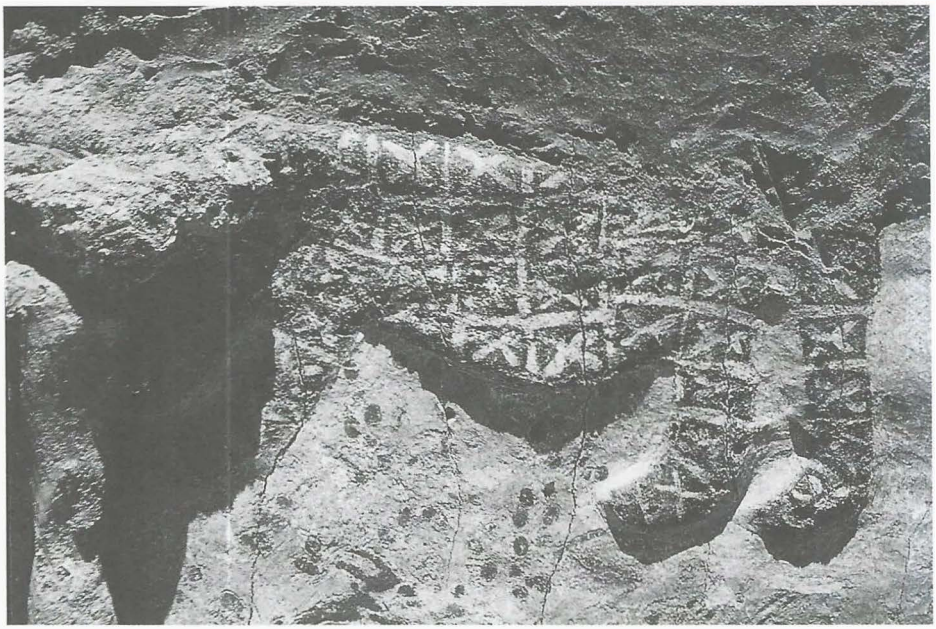

58. Kabartma çift leopardan birinin üst kat boyası. Levha 10'da tamamı gösterilmiştir.

çıkar. Boğa, akbaba ve büyük kedi gibi bu genel temalar yalnızca önemli sembolik anlamlar yüklenmiş gerçek hayvan tasvirleri olarak görülebilirdi. Oysa ben bazı sembolik temaların çoğu zaman mitlerin bir parçası olduğunu belirtmek istiyorum. Neolitik Anadolu'da kullanılan sembolik imgelerden bazıları hayal ürünüydü. Örneğin, Göbekli Tepe'de tasvir edilen yaratıklardan bazısı gerçek olmayıp aralarında bir tür kertenkeleyi ya da kurbağayı andıran diş gösteren yaratıklar bulunur.[4] Çatalhöyük'e baktığımızdaysa, kol ve bacaklarını uzatmış figürün (Levha 18'deki gibi) en doğru yorumu insan-ayı karışımı bir canlı olduğudur.[5] Mellaart duvar resimlerinden bazılarını hayali hayvanlar diye yorumlamıştı. Bundan başka Çatalhöyük'teki sanat ürünlerinin bazıları bir öyküyü ya da fablı dile getiren anlatı düzeyine çıkmaktadır. Örneğin, hayvanları kızdırma sahnelerinde figürler düzenli olarak sıraya girmiş dans ederken gösterilir, ayrıca azmış hayvanların çevresinde akılları karıştıracak şekilde sağa sola sallanan insanlar görülür (örn. Şekil 13 ve 84 ile Levha 15). Bunları hikâye gibi yorumlamamak elde değil. Dolayısıyla, erken Neolitik dönemde Anadolu'nun ve Ortadoğu'nun sembolizminde mite dayalı bileşkeler olduğunu söylerken, sembolizmin hem hayali hem de anlatıya yönelik bileşenler taşıdığını belirtmek istiyorum.

Mite dayalı bileşenler olduğunu ileri sürmemin bir başka nedeni de sembolik temaların uzun zamandır kullanılıyor olması. Nigel Goring-Morris ile Anna Belfer-Cohen[6] erken Neolitik dönemde Doğu Akdeniz boyunca varolan sembolizmin kendilerinden önceki geleneklerin devamı olduklarını savunurlar. Sonradan Çatalhöyük'te de bunlarla ilişkili fikirler çeşitli bağlamlarda kulla-

nılmıştır. Hayvan temalarının totemler gibi (her bir hayvan ya da totem belli bir aileyi ya da klanı temsil edecek şekilde) ele alındığını sanmıyoruz, çünkü yerleşimin bazı alanlarına girerken, diğerlerine giremeyen semboller görmedik. Bizim gördüğümüz, varolan semboller arasından stratejik bir seçim yapıldığıdır. Bu sembollerin bu kadar kalıcı olmasını açıklamanın bir yolu ağızdan ağza anlatılan ve binlerce yıl yaşatılan mitlerle örülmeleri, değişik bağlamlarda mite dayalı temalarla süslenmiş olmalarıdır. Sembolizmin nerelerde yer alması gerektiğiyle ilgili (Beşinci Bölüm'de tartıştığımız) kapsamlı geleneklere rağmen insanlar hangi sembolleri kullanacaklarını ev düzeyinde kendileri seçebiliyorlardı. Ayrıca geçmişteki belli bir olayla bugünün belli olayı arasında bağlantı kuracak belli öyküler anlatan sembolleri kullanmaya başladılar.

Böyle derken Çatalhöyük'teki insanların tarihi yazdıklarını söylemiyorum. Fakat okuryazar olmayan toplumlarda tarihin temellerinin atıldığından söz edebileceğimize inanıyorum. Buna örnek olarak Papua Yeni Gine'deki Engalar[7] ile ilgili anlatılanlardan yararlanacağım. Dağlık alanlarda tarım yapan bir toplum olan Engaların geleneksel olarak hem mitleri hem de tarihleri vardır. Özgün geleneklerinde mit (*tindi pii*) ile tarih (*atome pii*) birbirine geçmiş de olsa ayrıştırılabilir. Mitler ya da masallar yaşanan tarihsel olayları kaydetme iddiasında değildir.[8] Duruşları ve dünya görüşlerini ortaya koyarlar, belli kabilelerle ya da dönemlerle ilişki kurmazlar. Sürekli güncelleştirilen bu öyküler usta masalcılar tarafından süslenir. Tarihsel anlatımlarsa görgü tanıklarının anlattıklarına dayanır ve kuşaklar boyunca ağızdan ağza aktarılır. Amaç, geçmişle ilgili gerçeklere dayanan bilgileri başkalarına iletmektir. Daha çok kabilenin erkek üyelerinin soyağacını çıkarıp ataların izlerini sürmekle uğraşır. En erken kuşaklar hayal ürünüdür, keseli hayvanlar, yılanlar, kuşlar ve böcekler gibi insan olmayan atalardan türemişlerdir, derken gerçek insanlarla olaylar kaydedilmeye başlar, insanların toprakla, büyük savaşlarla, göçlerle ilişkileri ve toplumun aile birimlerine dek bölünmesi ele alınır. Soyağacı 7 ila 14 kuşak boyunca geriye uzanır.

Somut koşullar açısından değerlendirirsek, Engalar büyük ölçüde eşitlikçi bir topluluktur, "büyük adamlar" bile öteki insanlara göre daha çok servete (domuz vb.) sahip olmazlar. Ancak bilginin, özellikle de tarihsel bilginin denetlenmesi bakımından kimileri daha çok söz sahibidirler. Enga toplumunda bütün kamusal sorunların temelinde tarih yatar. "Toprakla ilgili uyuşmazlıklar tarihsel bağlamdan soyutlanarak çözülemezler, ateşkes anlaşmaları karşıt gruplar arasındaki ilişkilerin geniş kapsamlı tarihine bağlı gelişir, pazarlıklar aynı yoldan daha önce gitmiş olanların deneyimleri ışığında yapılır ve geçmişten alınan dersler anlatılarak hızlı kararlar alma eğilimi gösterenlerin önüne engel olarak çıkar. Demek ki tarihsel bilgi Enga insanları için gücün ve söz sahibi olmanın önemli bir kaynağıdır."[9]

Aynı yolu izleyerek Çatalhöyük insanlarının şimdiki zamanla geçmiş arasında tarihsel diye nitelenebilecek belli ilişkiler kurmaya başladıklarını tartışmak istiyorum.[10] Bir de bu ilişkilerin daha çok bağımsız ailelerin soyağaçlarıyla, hane halkı arasında hakların ve kaynakların el değiştirmesiyle ve bu

tarihlerin çarpıtılmasının sonucunda bazı evlerin diğerleri üzerinde egemenlik kurduklarıyla ilgili olduğunu tartışacağım.

İnsanlar höyükte günlük yaşantılarını sürerlerken geçmişin hep farkındaydılar herhalde. Alttaki dolguların ya da süprüntülerin içine çökmesinler diye yeni evlerin duvarlarını daha önce örülen duvarların üstüne çıkmak zorunda kalmışlardı. Yeni evler inşa etmek höyüğün anatomisi hakkında bilgi sahibi olmayı gerektiriyordu. Örneğin, Shahina Farid Güney Alanı'ndaki bir odanın batı duvarında sürekli sorunlar yaşandığına, belki de kendi üstünde duran duvarın kaydığına işaret eder.[11] Sorun güney duvarına bağlı doğu tarafına yeni bir duvar yapılarak giderilmeye çalışılmıştı. İleride yine çökmeler olmasını önlemek için yeni duvar altta, üç tabaka öncesinde kullanımdan çıkarılmış bir duvarın tepesini örten süprüntülerle duvarlar[12] kazılarak açılan geniş temel çukuruna inşa edilmişti.[13] Daha önceki bir duvarın tepesine rastlantı sonucu mu ulaşmışlardı, yoksa belleklerde yer etmiş bilerek yapılan bir iş miydi, bunu bilmiyoruz, fakat sonuçta yeni duvarın sağlam bir temel üstüne oturtulması başarılmıştı.

Yerleşmenin sakinleri tarafından her çukur ya da hendek kazıldığında önceki kuşakların çanak çömlek kırıntılarıyla ve taştan aletleriyle karşılaşıyorlardı. İnsanlar somut geçmişle iç içeydiler. Bir odanın yeniden inşa edilmesi akrabaların kemiklerini rahatsız etmek anlamına gelirdi. Zeminin kaplandığı sıvanın içinde eski sıvalardan kırıntılar, kemikler ve tohumlar olurdu. Bu daha uzar gider. Önceki avcı-toplayıcılar eski yerleşim alanlarının görülüp tanındığı bir çevrede dolaşırlardı kuşkusuz. Her iki durum da insanların geçmişten izlerle anıların arasında yaşadıklarını gösterir. Çatalhöyük gibi bir höyükte geçmişle etkileşim çok daha yoğun olmalıydı, fakat geçmişle tarihsel ilişki kurulmasına yol açan bu ölçü farkı değildir. Bu ileride de göreceğimiz gibi toplumsal değişime bağlıydı.

Geçmişle bilinçli bir biçimde tarihsel ilişki kurmakla alışılmış davranışı birbirinden ayırmak önemlidir.[14] İkincisinde, dinsel ve günlük faaliyetler alışkanlığa dönüşüp kodlanır, ancak olaylarla tarihler anılarda yer almazlar. Ocakların güneye baktığı herhangi bir ev belleklerde yer etmemiş de olsa toplum genelinde günlük uygulamalarla ve kurallarla örülmüş anılar vardı (ocakların evin güneye bakan tarafında olduğunu herkes bilirdi). Höyüğün tabanından en tepesine kadar genel kabul gören plan alışılmış davranışların önemini ortaya koymaktadır. Beşinci Bölüm'de gördüğümüz gibi bu planda çoğu zaman gömütlere ayrılan daha yüksek, daha beyaz ve daha temiz zeminler daha alçak, daha karanlık ve daha kirli zeminlerden ayrı tutulur. Başka sürekliliklere de rastlanır. Fırınlar genellikle ana odanın güneyinde yer alır, orada da sanat ürünleri seyrektir. Çanak çömlek ve kil heykelcikler gömütlere asla konmaz, vb. Farklı insanların farklı platformlarla ilişkili olduğu yönünde bulguların yanı sıra işin bir de toplumsal boyutu vardır (örneğin, daha gençlerin Bina 1'deki kuzeybatı platformunun altına gömülmesi). Demek ki tarihin oluşumunu alışıldık davranış kalıplarından ayırmaya çalışmak önemlidir.

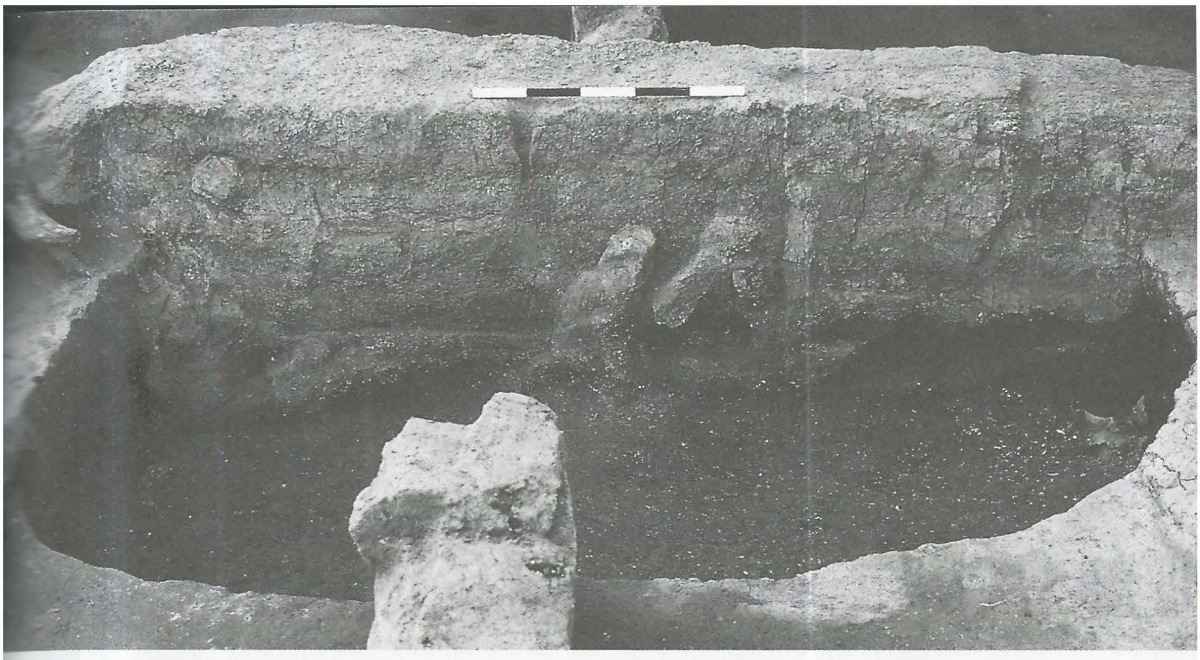

59. Bina 1'de açılan bu çukur yukarıdaki tabakalardan, belki de duvarda izleri görülen yüksek kabartma heykelden kesilip koparılmış. Duvarın soluna gömülü sığır boynuzu çukura düşmekten ucu ucuna kurtulmuş.

Çatalhöyük'te toplumsal açıdan tarihsel ilişkilerle geçmiş arasındaki bağın önemli olabileceğini ilk kez 1995-98 yılları arasında Bina 1'in kazıları sırasında fark ettim. Bina 1'in batı duvarında yapının doldurulması sırasında daha üstteki tabakalarda açılmış büyük bir çukur bulmuştuk (Şekil 59).[15] F.17 işaretli çukur ana odadaki batı duvarının doğuya bakan yüzünde (duvarda bir tek izleri kalan) bulunan yüksek kabartma heykel yerinden alınırken ya da çıkartılırken açılmışa benziyordu. Bu çukurdaki dolgunun içinde "adak" olarak bir araya konmuş üç kemik ucu, bir kuş kemiği ve sekiz obsidiyen ve çakmaktaşı parçası vardı. Ancak odanın batı duvarında her ne varsa, F.18 işaretli duvarın inşaatı sırasında yerinden sökülmüş ya da kısmen parçalanmıştı.[16] Aslında batı duvarındaki heykel olsa olsa daha erken dönemdeki Bina 1'in odasının bir bölümüyle bütünleşmiş olabilirdi.[17] Zeminlerin ve fırın tabanlarının sayısına ve radyokarbon tarihlemeyle elde edilen verilere baktığımızda, heykelin son kullanımıyla çukurun kazılması arasındaki zaman diliminin[18] belki de onyıllara yayıldığı düşünülmelidir. Öyleyse F.17 çukurunun açılması belli bir zaman diliminden kalma anıları işaret etmektedir. Heykelin bulunduğu nokta olan duvarın dibindeki F.17 çukurunun özenle kazıldığını kesinlikle söyleyebiliriz. Neolitik yerleşmeden sonraki binyılda höyükte yaşanan toprak erozyonunun vardığı boyutu düşünürsek, bu dönemin ne kadar derin olduğunu ve "arkeologların" ne kadarını kazmak zorunda kaldıklarını bilemeyiz, ancak en az 0,7 m, hatta daha derin olduğunu söyleyebiliriz.

Bina 5'te ana odanın kuzeybatı köşesinde, içi doldurulduktan hemen sonra ya da Bina 1'in zeminleri döşenmeden hemen önce kazılmış çok büyük bir çukur var.[19] F.17 çukuruna biraz benzese de çukurun ne çıkarmak için kazıldığı belirsiz. Aynı şekilde Bina 4'ün yan odasında da büyük bir çukur bulunur.[20] Bu çukurun hangi tabakadan kazıldığı bilinmemektedir, çünkü 1960'lı yıllar-

da oraya ait kalıntılarda kazı yapılmıştı. Dolayısıyla bu çukurdan da bir nesne sökülmüş olabilir, bunun ne olduğu belli değildir.

Tüm bu örneklerle ana odaların batı duvarlarından heykellerin söküldüğü ve/veya parçalandığı diğer örnekler arasında bağlantı kurulabilir. Mellaart heykellerin yerinden kaldırılması için ana odaların batı duvarlarının yıkılmasından sık görülen bir örüntü olarak söz eder.[21] Çatalhöyük'te kazılar yaparken genellikle heykellerin, dikmelerin ve yerleştirmelerin yerlerinden çıkarıldıklarını ya da parçalandıklarını görürüz. Bunun birkaç nedeni olabilir, fakat F.17 çukuruna baktığımızda, sökme işleminin yeniden kullanılma ya da yeniden işleme amaçlı olduğu izlenimi uyanır. Craig Cessford[22] radyokarbon tarihlemeye dayanarak Bina 1'de mercimeklerin bir ambara konmasıyla aynı zamanda çöpe atılmış bir sığır kafatasıyla boynuz özlerinin 80-150 yıldır orada olmalarının yüksek bir olasılık taşıdığını göstermiştir.[23] Belki de bu parçaların saklanmasının nedeni malzemeye gerek duyulmasıydı. Ama tüm bu söküm ve muhafaza etmenin amacı geçmiş olaylarla bağ kurmaktan başka bir şey değildir. Hayvan başları hane halkı açısından önem verilen şölenleri, topluma kabul edilme törenlerini ya da başka ayinleri çağrıştırdığından onların anısına toplanmış olabilir. Ana odaların batı duvarlarındaki heykellerle yerleştirmelerin çoğu yerinden sökülmüş olsa bile, binaların çoğunun bu cephesinde heykeller bulunmazdı. Demek ki F.17'yi kazan insanlar Bina 1'in batı duvarında yerleştirmeler olduğunu tahmin edemezlerdi. Burada çukur kazmak alışılmış davranışa örnek olmaktan çok bu eve ait yaşama alanında birkaç dönemdir korunan bir anıyla ilgili olmalı. Bu sökme işlemi geçmişin belli bir dönemiyle bağ kurulduğunun göstergesidir.

Böyle bir sav başka canlıların başlarında – insan başlarının yerinden sökülüp yeniden kullanıldığı olgusunda – kendini daha açık belli eder. İnsanların gömüldükleri yerlerden çıkarılan başlarının yeniden kullanıldıkları anlaşılmakta. James Mellaart E.VII.21 diye işaretlediği binanın zemininde bulunan kafataslarını ele alır (Şekil 57). Tabaka VII'de yer alan, bugün terk edilmiş olarak yorumlayabileceğimiz bu binada dört kafatası bulunmuştu. "Bunlardan biri batı duvarındaki boğa başının altındaki bir sepette yatıyordu; ikincisi doğu duvarının tam ortasında duran boğa başının altında, diğer ikisi de akbaba tasvirinin altındaki köşe platformuna yerleştirilmişti."[24] Biz de son kazılarda bağımsız örneklerle karşılaştık – biri Bina 17'nin ana dikmeleriyle bağlantılı bir çukurda, diğer ikisi Bina 3'ün terk edilmesinden sonra geriye kalan atıklarda.

Çanak Çömleksiz Neolitik dönem koşullarında kafatası kültünün bir çeşidi gerek Anadolu'da gerekse Ortadoğu'da yaygındır. Örneğin, Çanak Çömleksiz Neolitik B köyü olan Ayn Gazal'da bireylerin önce sert kireç zeminlere gömüldüklerini, bir süre sonra başlarının yerinden çıkarıldıklarını gösteren örnekler bulunur.[25] İç Anadolu'daki Köşk Höyük'te[26] ve Çatalhöyük'te ortaya çıkarılan sıvalı kafatasları İç Anadolu'yla Doğu Akdeniz'in sıvalı kafatasları arasında bağlantı olduğunu düşündürür. Ayrıca Çatalhöyük'te başsız gövdelerle akbabalar arasında ilişki vardır. Akbabalar çevresinde gelişen sembolizm ve tasvir sanatı

da yaygındır. Örneğin, MÖ 9. binyıla tarihlenen kuzey Irak'taki Şanidar yerleşim yerinde akbaba, kartal ve toykuşu kanatları tortuları bulunur.[27] Suriye'deki Jerf el Ahmer'de görülen oyma taşlarda Çatalhöyük'teki akbabalara çok benzeyen tasvirler yer alır.[28] Demek ki ölüm, akbabalar ve kafatasları ekseninde gelişen fikirler ve mitler çok yaygın ve uzun bir zaman dilimine yayılmış olabilirlerdi. Öte yandan biçimdeki genel benzerliklerin içeriğindeki farklılıkları saptamak bu noktada önem kazanmakta. Ayrıca aynı soyun atalarıyla belli başlı ataların kafatasları arasında bir fark olduğunu görmek de mümkün. Doğu Akdeniz'de kafatasları üç sınıfa ayrılır, Çayönü'ndeyse kafatasları Kafatası Binasında toplanır.[29] Fakat göründüğü kadarıyla Çatalhöyük'te tek tek ve belli kişilerle onların kafatasları daha öne çıkar. Yüz ya da başta kimliğin ve bireyselliğin göz önündeki özelliklerinin toplandığını söyleyebiliriz. Bugünkü proje kapsamında kazı yapılan gömütlerin çoğunda başları çıkarılmış olanların sayısı yalnızca iki. Her iki örnekte de kesik izlerini gösteren bulgularla başların ölü gömüldükten bir süre sonra kesildiğine yönelik bulgular var.[30] Buna göre, en azından bazı örneklerde söz konusu gömütün ya da kafatasının tam olarak bulunduğu noktayı akılda tutmak gerekiyordu. İnsanların nasıl ve nereye gömülecekleriyle ilgili genel kuralları görmüştük, ancak bunlar tek tek gömülenlerle ilgili belli anılar olmaksızın belli bir kafatasının yerini saptamaya yetecek kadar belirli değil. Ölüler gömülürken sonradan başlarının çıkarılıp

60, 61. Bina 6'da yer alan bu gömütteki ölüye, üzerine bir kalas ve fitolitler (hasır ya da kumaş parçasının göstergesi) konarak özel bir davranış sergilenmiştir. Başı sonradan çıkarılmıştır.

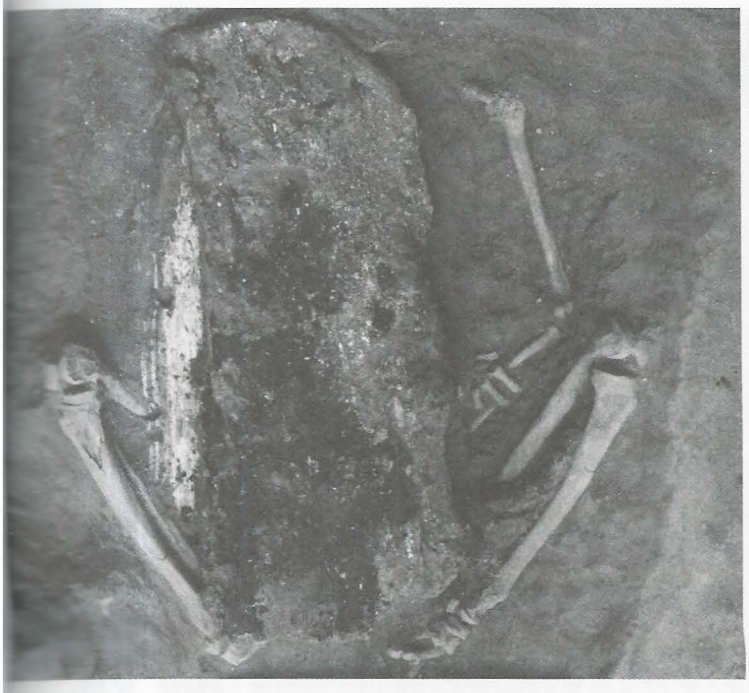

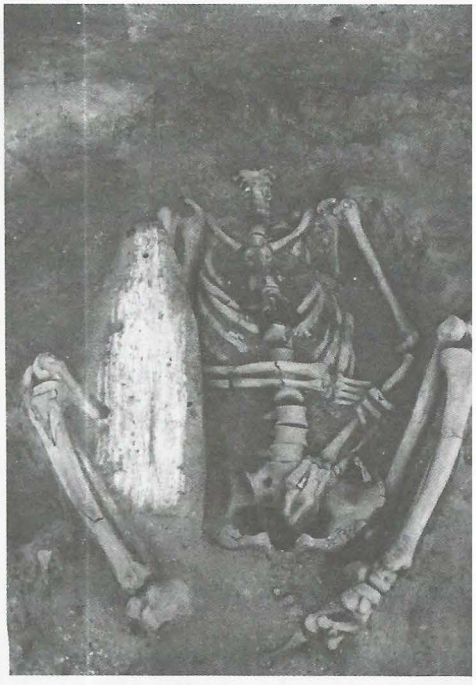

çıkarılmayacağının bilindiği yönünde bulgular da var. Bina 6'daki başsız gövdenin çok özel bir biçimde yerleştirilmiş olması (gövdenin alışılmadık biçimde yatırılması ve üzerine bir bez parçasıyla kalas konması – bkz: Şekil 60 ve 61) burada yatan kişinin gömülmeden önce özel biri olarak görüldüğünü gösterir. Kafatasları gömütten çıkarıldıktan sonra terk edilen belirli bir binaya ya da bina temeline yerleştirilmeden önce belki de bir süre elden ele dolaştırılırdı (örneğin Bina 17'de çıkarılan direğin yerinde kalan çukur). Tüm bunlar atalarla genel bir bağdan çok özel bağlar kurulduğuna işaret eder.

2004 yılında yaptığımız keşif –Çatalhöyük'te yıllardır sürdürdüğüm kazılarda elde ettiğim en heyecanlı bulgulardan biridir– ölen akrabaların nasıl gömülüp nasıl anıldığı sorusuyla ilişkilidir. Karşımızdaki buluntu bir kafatasıydı, yüz hatları sıvanmış ve kırmızıya boyanmıştı (Şekil 7). Bir hayvanın kazdığı tünelin etkisiyle çok hasar görmüş olsa da kafatası bütün hatlarıyla belirgindi. Uzak geçmişin somutlaşmasıydı. 9000 yıl önceden gelen birinin yüzüne bakıyorduk sanki.

Sıvalı kafatası yeni bir binanın temeli için açılan çukura yerleştirilmiş bir kadının kollarında çıkmıştı karşımıza (Levha 13 ve 14). Bu bina (Bina 42) süprüntü alanı üstüne inşa edilmesi bakımından alışılmadık bir özellik gösteriyordu. Temel kalıntılarına baktığımızda, atalara ait bir binanın üzerine bina inşa edilebiliyorsa, binanın atanın üstüne de inşa edilebildiğini görüyorduk. Sıvalı kafatasının bir tek çukur/gömüt içinde yer alması, ayrıca bir kişi tarafından tutulması Doğu Akdeniz genelinde ve Türkiye'nin güneydoğusundaki benzer ayinlerle kesinlikle çelişmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu bölgelerde kafatası gruplarıyla kafataslarının saklandığı oyuklar bulunur.[31] Çatalhöyük'teki alçılı kafatası bağımsız bir nitelik taşır. Her ne kadar burnu epey ayırt edici özellik gösterse de yüz hatlarının belirli bir tarihsel kişinin hatlarına benzeyip benzemediğini kesin olarak bilemeyiz.

62. Bu kırık heykelcik Bina 17'deki ocağın kalıntılarında bulundu. Gövdeyle baş ayrı yerdeydiler.

Kazılar sırasında sıvalı kafatasını yerleşim yerindeki çukurdan çıkarıp üstündeki toprakların temizlenme aşamasının denetimli bir ortamda tamamlanması için muhafaza laboratuvarına götürdük. Muhafazadan sorumlu kişiler kafatasının alt tarafını açığa çıkarırken, sağ gözün üstündeki sıvanın kısmen dökülmüş olduğunu gördüler. Fakat üstündeki sıva yaması ilginç bir öykü anlatıyordu. En az üç kat sıva ve kırmızı boya görülüyordu. Buysa yukarıda belirttiğim, kafataslarının bir yere bırakılmadan önce bir süre elden ele dolaştığı savını destekliyordu. Her sıva katmanı arasında ne kadar zaman geçtiğini bilmiyoruz elbet, ne var ki sıvalı kafatasının üç kat sıva ve boya atılmasını gerektirecek kadar uzun süre saklanıp bakıldığını söyleyebiliriz.

İnsan başlarının elden ele dolaştığını düşündüren başka malzeme grubu da heykelciklerdir. Aralarında kedilerle oturan ünlü

kadın figürü de olmak üzere bunların çoğunun başları yerinde değildir (Levha 24). Bu örüntü sıradan kırılmaların sonucu olabilir pekâlâ, çünkü heykelciğin en zayıf kısmı boynudur. Öte yandan MÖ 7. binyılın sonlarına tarihlenen Çatalhöyük'ün batısındaki Höyüçek yerleşiminde Bina 3'te bulunan bir örnek heykel başlarının yerinden çıkarılabildiği yönünde bulgular taşır.[32] Çatalhöyük'teki bazı örneklerde heykelciklerin kırılan başlarının özel bir yere konduğu görülür. Bina 17'nin ana odasındaki güneydoğu köşesinde birkaç kez yeniden inşa edilmiş bir ocak bulunmuştu. Ocaklardan birinin dolgu kalıntılarında hem başı hem gövdesi yerinde ama birbirinden ayrı duran kırık bir heykelcik yerleştirilmişti (Şekil 62). Ocağın daha sonra yeniden inşa edildiği iki alt dönemde, kırık heykelcik başı yeniden kalıntıların arasına – bir önceki örneğin hemen üstüne konmuştu (Şekil 63). Bu baş görünüm ve boyut bakımından bir öncekiyle çok benzerlikler taşır, gelgelelim yerleşimde bulunan diğer heykelciklerden çok farklı. Ocakların düşünülerek kapatılması ya da kullanımlarına son verilmesine yönelik faaliyetlere dair bu bulgu eve dayalı belli anıların heykelcik başlarının kullanılmasına dayandığını gösteriyor.

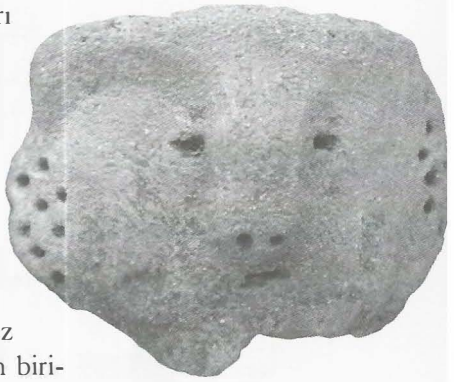

63. Bu kırık heykelcik başı Şekil 62'de gösterilen örneğin hemen üstündeki biraz daha geç bir döneme ait kalıntıda bulundu.

"Tarih"in icadı derken belirtmek istediğim insanların kendileriyle belirli geçmiş arasında, özellikle de evlerin ve soyların geçmişleriyle bağlar kurmaya başladıklarıdır. Evlerde, aynı evde geçmişte yaşanmış belli başlı ve özel olayları çağrıştıran faaliyetler yürütülürdü. Ancak, "Bu ya da şu grubun ya da evin üyesiyim, bizim kendimize özel anılarımız var," demek yeterli gelmiyordu. Yakın ilişkileri ve ortak anıları gösteren nesnel kanıtlar ortaya koymak önemliydi. Yalnızca bir gruba ait olduklarını söylemek yerine insanlar aitlik savlarının somut işaretlerini kazıp bularak getirirlerdi. Ataların başlarının yerlerinden çıkarılması ya da onlara gönderme yapılması birbirinden ayrılması güç çeşitli etmenlerin sonucu olabilir. Örneğin, nesnelerin elde edilmesi ya da saklanması kalıtsallık yarışıyla ilgili olabilir ya da bu nesnenin kişiyi koruyabileceğinin, zarar verebileceğinin, değişimde değer taşıdığının vb. düşünülmesiyle ilgilidir. Fiziksel nesne aracılığıyla geçmişe gönderme yapmanın arkasında yatan neden ne olursa olsun, bazı belirli bağlantıların kurulduğu bulgularla ortaya çıkmaktadır. Buysa belirli tarihsel bağların aynı soydan gelen atalardan çok geriye doğru binalarla kurulduğunu düşündürür.

Başka türde insan elinden çıkmış nesnelerin elden ele geçmesi de insanları tarihsel olarak birbirine bağlayarak kaynaştırıyor olabilir.[33] Öğütme taşı malzemesinden yapılan aletler çevrede hammadde bulunmamasından kaynaklanan yeniden kullanımın ve yeniden işlemenin yapıldığına yönelik bulgular taşır. Adnan Baysal ve Karen Wright'ın savunduğu gibi öğütme taşından yapılan aletlerin uzun süreli kullanımına bugün pek çok köy toplumlarında rastlanmaktadır.[34] Ancak elverişlilik kadar kalıtsallık gibi toplumsal etmenler

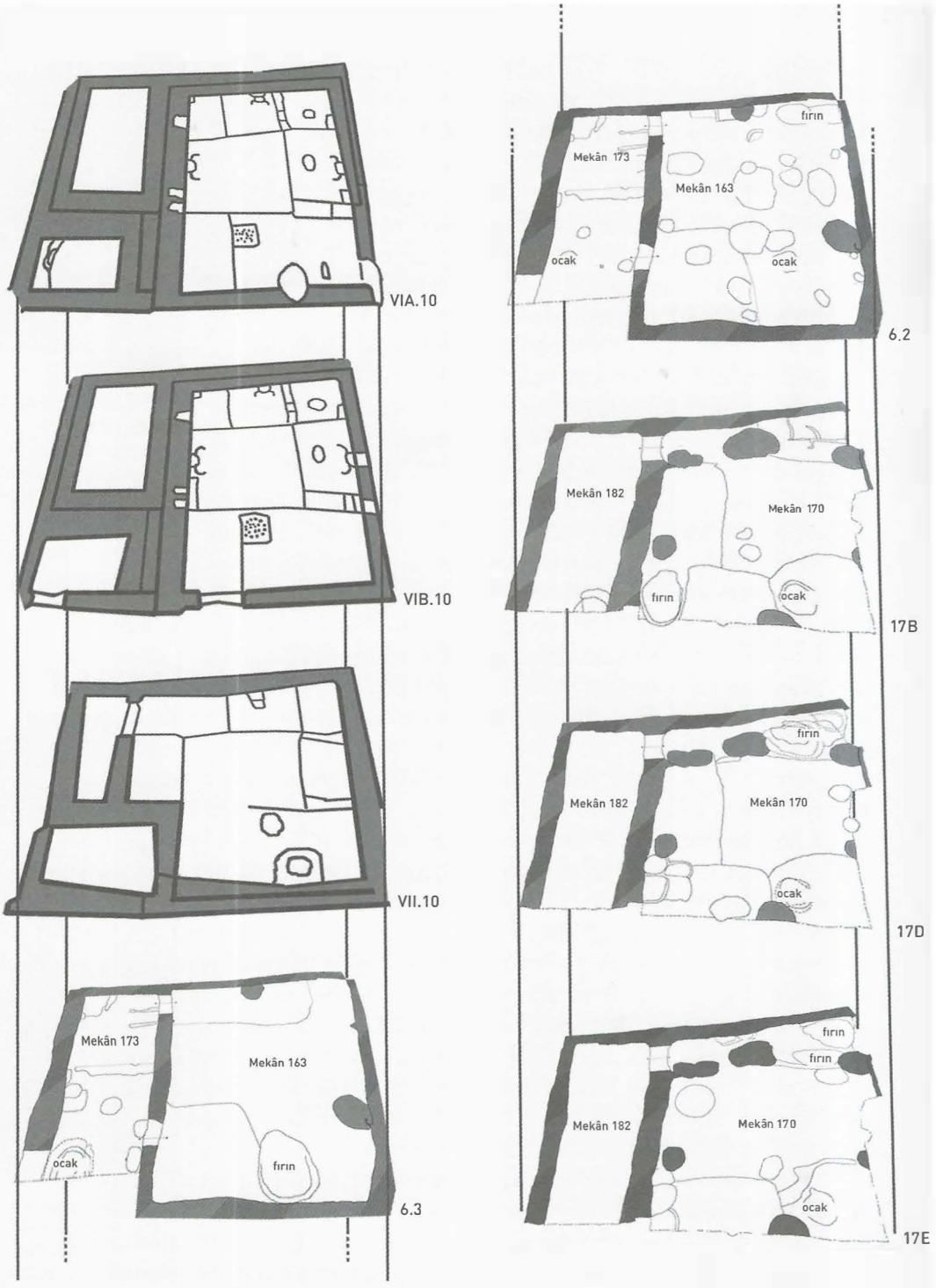

64. Bugünkü proje kapsamında Tabaka VII Bina 24; Tabaka VIII'de Bina 6 ve Tabaka IX'da Bina 17 adı verilen, James Mellaart'ın kayıtlarında Tabaka VIA, VIB ve VII'de "Tapınak 10" olarak geçen binaların ardışıklığı. (Stratigrafik ardışıklık için bkz: Şekil 48)

de kültür kalıntısı bu kalıntıların tarihçesinde rol oynayabilir. Örneğin, günümüzde birkaç köy toplumunda kız çocuklara annelerinden öğütme araçları miras kalır. Değirmen taşlarından yapılma araçların anadan kıza geçtiği olgusu MÖ 2. binyıldan bu yana Mezopotamya'da Akadlardan kalma belgelere yansımıştır.[35] Mezopotamya'nın MÖ 3. binyılındaki yasal metinlerde mülkiyetin (arazi, bahçe, köle) kişiden kişiye miras geçmesinden söz edilirken (bu durumda ahşaptan yapılmış olan) "dibek aktarımı" deyimi kullanılır. Bu örnekler her ne kadar Çatalhöyük ile doğrudan ilgili olmasa da etnografik terminoloji bize insan yapımı kültür kalıntılarının tarihçelerinin elverişli öğeler kadar kültürel yanları olduğunu da fark etmemizi sağlar.

Mühürlerin (beze ya da hayvan derilerine baskı yapmakta kullanılan nesneler) pek çoğunda uzun süre ve yoğun kullanıldıklarının izleri görülür, aynı sonucun heykelcikler için de geçerli olduğu söylenebilir.[36] Bu aletlerin bir insanın ömründen çok daha uzun süre saklanmış olması söz konusu, ne var ki şimdilik kullanım süresini ölçmemiz güç. Kemikten yapılma aletlerde de bazen aşırı yıpranma izleri ortaya çıkar, ayrıca kemik süslerin onarıldığını gösteren örnekler vardır.[37] Bu araçların eve dayalı toplumlarda mülkiyet aktarımının bir parçası olarak önem taşımaları bakımından kuşaktan kuşağa el değiştirmiş olması muhtemel.[38]

Tarihin Politikasında Egemenlik Kuran Evler

Zaman içinde yer değiştiren iki bina örneği Şekil 44 ve Şekil 64'te gösterilmiştir. Başka bir yerde ayrıntısıyla ele aldığım[39] bu ardışıklıklar zaman içinde sürdürülen tekrarlamaları ortaya koymalardan başka geriye dönük belli göndermeleri ve anıları işaret ederler. Bu örneklerde, Beşinci Bölüm'de tartışılan türde alışılmış uygulamalar olmakla birlikte yerleşim çapında yaygın olmayan ama ardışık belli evlerde özel örüntülerin tekrarlandığı yolunda örnekler de var. Aslında çoğu evde gerek ev düzeyinde alışılmış uygulamaları gösteren bulguları, gerekse geçmişe yapılan göndermelerle anıları görürüz. Ama Çatalhöyük'te en azın-

65. Tabaka IV ve V'teki binaların iç mekândaki niteliklerinin dağılımı. Her tabakadaki binalar basitten karmaşığa sınıflandırılmıştır.

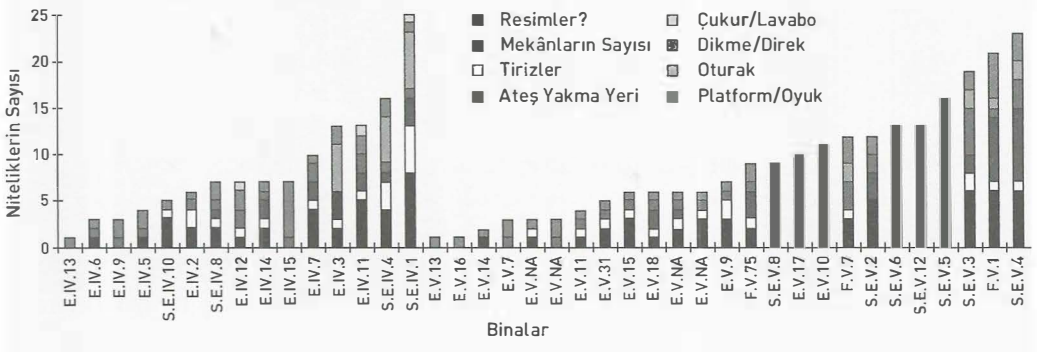

dan inşaatlarına ve tarihlerinin (belli kişilerle evlerin soyağacı) denetim altında tutulmasına bakılarak egemen konuma geldiği söylenebilecek evler de var mıdır?

Bazı evler diğerlerine göre daha gösterişlidir sanki. James Mellaart daha gösterişli bu evleri "Tapınak" olarak tanımlamıştı. Onun ardından Tim Ritchey ile Bleda Düring[40] her tabakada yer alan binaların ne kadar ayrıntılı işlendiklerini, iç mekânlarının, tirizlerinin, lavabolarının, dikmelerinin, direklerin, oturaklarının ve platformlarının sayısına bakarak değerlendirmişlerdir (bkz: Şekil 65). Daha basit binalardan gösterişli binalara geçişte yapılan değişiklikler her tabakada göze çarparken, gösterişli binaların daha basitlerin arasına serpiştirildiği görülür. Bütün binaların evle ilgili faaliyetlerin, ambarlama ve üretimin yürütüldüğü meskenler olmalarına karşın, iki yüzü yontulmuş obsidiyen uçların daha gösterişli binalarda yoğunlaştığı gözlenir.[41] Obsidiyen özlerinin de daha gösterişli binalarda yoğunlaştığı gerçeği obsidiyene erişimin ya da yakın olmanın üstün tutulduğunu ortaya koyar. Analiz etmek üzere eldeki evlerin sınırlı sayıda olduğu düşünülürse, heykelciklerinin çoğunun daha gösterişli binalardan geldiği savı ortaya atılabilir. Egemenliğin ölçüsü çok düşüktür, dahası diğer ölçütler göz önüne alındığında tam tersinin bile geçerli olduğu düşünülebilir. Bina 2'yi ele alalım, temelinde sayıları 50'yi geçen yontulmuş taş artıklarının bulunduğu oyuklar görülür, oysa mimari açıdan hiç de gösterişli bir bina değildir.

Ancak daha gösterişli binaların bir anlamda "egemen" olduğu görüşünü en çok destekleyen bulgular gömütlerdir. Bina 1 örneğine baktığımızda, inşaatı ve yaşama alanı olarak kullanıldığı süre boyunca 62 kişinin buraya gömüldüğü görülür. Bunların en az 30'u o zaman diliminde sağ olmalıydılar.[42] Günlük olarak binada yaşayan insanların bu kadar çok olması pek olanaklı değil, binanın boyutları ve uyku alanları düşünüldüğünde bu rakamın 10'u geçmesi az bir olasılık. Bu da bize birkaç ayrı binada ölenlerin Bina 1'e gömüldüklerini anlatır. Bina 1 de öküz başları, resimleri, direkleri, platform sayısı ve tirizleri bakımından gösterişli olarak kabul edilebilir.

Kayıtlar gerçeğe çok uygun olmasa da 1960'larda Mellaart tarafından kazılan bazı gösterişli binalarda da çok sayıda gömüt bulunuyordu.[43] Mellaart'ın en çok gömüt bulduğu iki bina 32 iskeletin gömülü olduğu Tabaka VIB'deki "Tapınak" 10 ile 58 iskeletle karşılaşılan Tabaka VII'deki "Tapınak" 31'dir. Tim Ritchey'in Tabaka VIB'deki 59 bina arasında yaptığı sıralamada "Tapınak" 10 ikinci sırada yer alır,[44] ayrıca Tabaka VII'deki 45 bina arasındaki sıralamada "Tapınak" 31 de gösterişli ikinci binadır. Çizelgenin öbür ucunda Bina 2 gibi içinde hiçbir gömütün yer almadığı mimari açıdan gösterişsiz binalar vardır. Öte yandan daha az gömüt olan daha gösterişli bina örneklerine de rastlanır, fakat geneline baktığımızda, belirli binaların ölü gömmek için yeğ tutulduğunu, bu binalarınsa çoğu zaman mimari açıdan daha süslü inşa edildiğini görürüz. İnsanlar bu yolla kendilerinden önce yaşamış atalarına erişme olanaklarıyla ilgili olarak "egemenlik" kurarlardı.

Egemen evlerde, Beşinci Bölüm'de değinilen bütün uygulamaların tekrar edilmesine daha çok önem verilmiş olabilir. Buna ilişkin bulgular Bina 17

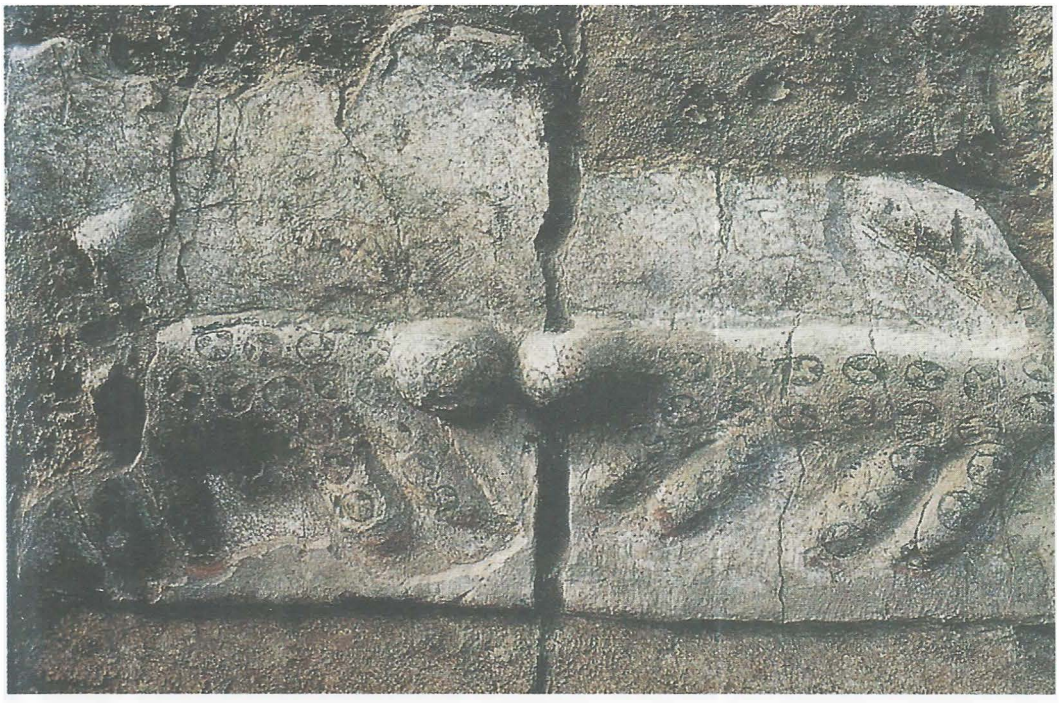

9, 10. Çatalhöyük'ten stil olarak farklı iki leopar kabartması. İki çift leopar da birçok defa yeniden alçılanmış ve yeniden boyanmıştır.

11. Bina 6'dan el ve ayak bileklerine halkalar takılmış bir çocuk mezarı.

12. Bina 1'in kuzeybatı platformundan iskeletler. Çatalhöyük'teki mezarların çoğuna birkaç ölü gömülür.

13. Bina 42'deki bu mezarda elinde sıvalı bir kafatası tutan bir iskelet vardı. Kafatası uzun zamandır var olduğunun işaretlerini taşıyordu – her biri kırmızıya boyalı birkaç kat sıvayla kaplanmıştı.

14. Bina 42'deki mezarın rekonstrüksiyonu (sıvalı kafatasının rekonstrüksiyonu için bkz: Şekil 7).

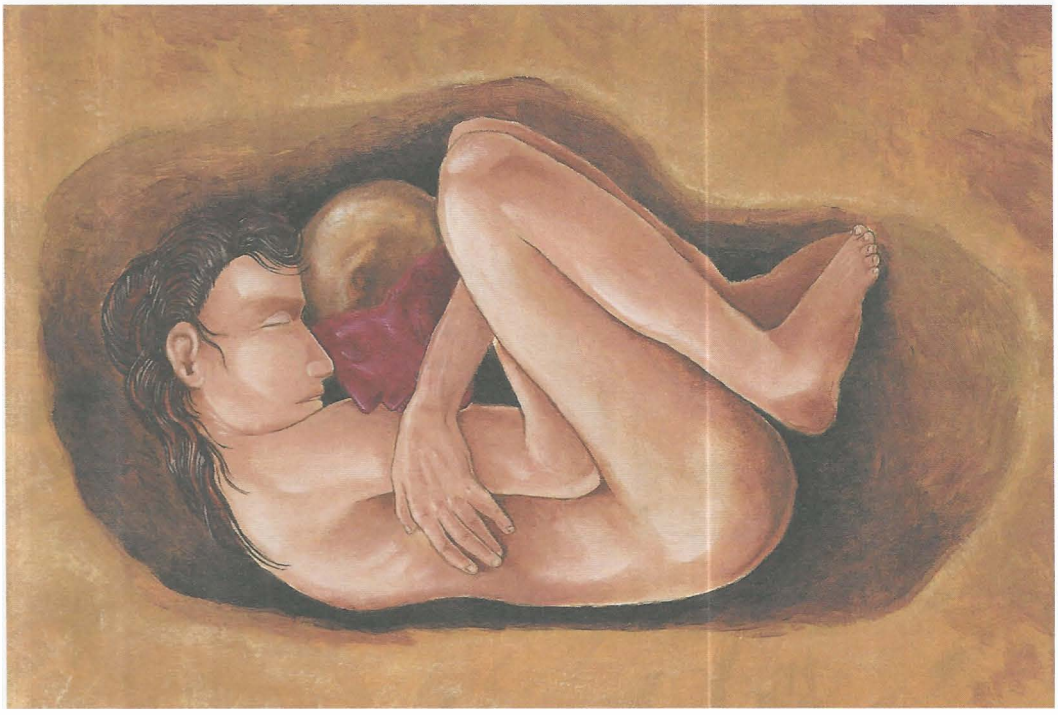

15. Tabaka V'teki bir binanın büyük duvar resminde leopar postu giymiş bir grup bir boğayı kızdırıyor ya da tuzağa düşürüyor.

16. Yukarıdaki resimden bir detayda tektoynaklılardan bir hayvanla duvar resimlerinde ender olarak karşılaşılan dişilerden olabilecek başsız bir insan figürü görülüyor.

17. Mellaart'ın VI.10'daki batı duvarında art arda alçılı öküz başları ya da bukraniumlar. Boynuzla kaplıyken boynuz özleri çok daha büyük görünüyor olsa gerek (ayrıca bkz: Şekil 66).

18. Mellaart'ın "Tapınak VII.23" olarak adlandırdığı binadan (yaklaşık 1 m yüksekliğinde) oturur vaziyette kollarını ve bacaklarını yana açmış bir figür-kabartması. Böyle kabartmaları Tanrıça tasvirleri diye yorumlayanlar vardır.

19. (yukarıda) Bugünkü kazılarda ele geçirilen üç tane dört ayaklı hayvan heykelciği. Hangi hayvanların tasvir edildiğini belirlemek genelde güçtür ama sığıra benzerler.
21. (aşağıda sağda) Bina 42'den bir heykelcik. Üst tabakalarda görülen heykelcik türlerine bir örnektir. Kireçtaşı heykelcik epey aşınmışa benzer, yüzü kazınmış olabilir.

20. (yukarıda) 'Ubaka VI'da bulunan insan formu ya leopar postu giymektedir ya da bir leoparın yanı başında durmaktadır. Mavi kireçtaşından yapılmıştır.

22. 2005'te Güney korunağının güneyinde çalışmalar yürüten İstanbul Üniversitesi ekibinin yerleşmenin üst tabakalarında bulduğu kil heykelcik. Baş yerinde bir delik var, heykelciğin arkasında kürekkemiği, kaburgalar, omurga ve leğenkemiği görülüyor.

23. Doğu Höyüğü'ndeki Güney ana korunağının altındaki Tabaka V binalarından birinin dolgusunda bulunan bu mühür Çatalhöyük'teki oturur vaziyette kollarını ve bacaklarını yana açmış kabartmaların yorumuna yeni bir ışık tutar (bkz: Levha 18).

24. James Mellaart tarafından "Tapınak" AII.1 adı verilen bir binanın buğday ambarında bulunan kil heykelcik. Kadının başıyla sol kolunda tuttuğu hayvan başı orijinal değildir.

(Mellaart'ın Tabaka IX'daki "Tapınak" 10 olarak işaretlediği bina) gibi daha gösterişli binalarda Beşinci Bölüm'de saptanan iç mekân planının korunmasını daha öne çıkarır. Platformların ayırt edici özellikleri ve daha temiz sıvalarla birbirinden ayrılan zeminlerle yoğun odunkömürü ve ocaktan çıkan küllerin süpürüldüğü zeminler arasındaki fark, gömütlerin yer almadığı Bina 2 (hatta Bina 18, 23 ve 5) gibi binalarla karşılaştırıldığında, ölülerin gömüldüğü, Bina 1, 3 ve 17 gibi daha gösterişsiz binalarda daha fazladır. Bina 2'de fırının yanındaki alanla kuzeye daha yakın daha beyaz zeminler arasındaki çıkıntılar yanlış yorumlanmıştır, çıkıntılar arasında kömür parçaları birikmiştir. Biraz gösterişli inşa edilmiş evlerde bu tür "çizikler" az görülür.

Peki egemen olan daha gösterişli evlerin anıları tazeleme politikasında üstlendiği rol neydi? Bu egemen evlerin, günlük uygulamaların düzenlenmesindeki belli donanıma sahip olmalarının yanında anı arşivlerine bekçilik yaptığı yolunda bazı bulgular var. Gömütlerin buralarda yoğunlaştığını önceden görmüştük; bu bize soysal ve/veya akrabalık ilişkilerini gösteren arşivlerin egemen evlerde saklanmasının yeğlendiğini anlatır. Ayrıca çok sayıda gömütün yer aldığı evlerle birkaç tabaka boyunca ardışıklık gösteren evler arasında belirgin bir bağ bulunur. Bugün yürütülen proje kapsamında şimdiye dek 62 ölünün gömülü olduğu Bina 1'in altında tek bir binanın kazısı yapılmıştır (henüz yerleri kazılmamış olan Bina 5), fakat Mellaart daha derin tabakaları da kazmıştı. Onun verileri, en çok gömüte sahip Tabaka VI ve VII'deki iki binanın da ("Tapınak" 10 ve 31) beş tabaka (Tabaka IX ila Tabaka VIA) boyunca yeniden inşa edildiğini gösteriyordu. Çok sayıda ölünün gömüldüğü başka binalar (Tabaka VI'daki "Tapınak" 1, 7 ve 8) da üç ila beş tabaka boyunca devam etmişlerdi. İçinde hiç gömüte rastlanmayan ya da birkaç gömüt bulunan daha az gösterişli bitişik binalar ("Tapınak" 10 ve Bina 2 gibi) bir tabakadan diğerine geçerken yeniden yapılmazlar.

66. VI.10 numaralı "Tapınağın" batı duvarında görülen (bkz: Levha 17) bir dizi öküz başları (bukranium). En alttaki örneğin yarısı zemin harcıyla kaplı, bu da bu öküz başlarının uzun dönem kullanımda olduğunun göstergesi.

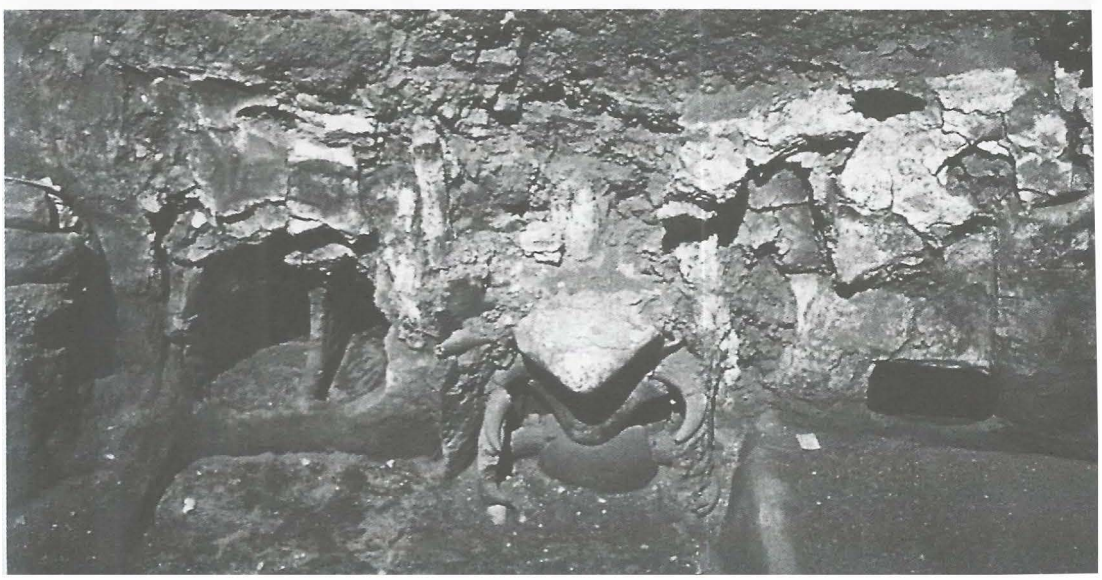

Tabaka VIII ile IX'daki "Tapınak" 10'un (Bina 6 ve 17) zeminlerinin çevredeki binalara göre daha alçak olması bu daha gösterişli binada değişikliğin yeniden inşa işlerinin diğer binalara göre daha az yapıldığını gösterir (Şekil 48). Tabaka VI'daki "Tapınak" 10'un batı duvarındaki öküz başlarının taban sıvalarının en az tabakayla kaplandığı noktaya yerleştirildiğine bakılırsa (Şekil 66 ve Levha 17), uzun süreli kullanım söz konusu. Öyleyse oturma amaçlı binalara çok sayıda ölü gömülüyor ve daha gösterişli olan bu evler ortak anıların sürekliliğini ve korunmasını sağlamakla yakından ilişkili oluyordu.

Egemen evlerin ata tarihlerinden nasıl yararlandığını anlamak için Raymond Firth'ün anlatımından öğrendiğimiz Tikopya örneğine dönebiliriz.[45] "Baba, ana ve çocuktan oluşan her aile '*paito*' diye bilinen ve ortak bir erkek atayla ilişkilerini gösterecek erkek ataları boyunca yakınlarının izlerini süren benzer ailelerden oluşmuş daha geniş bir toplumsal birimin üyesidir." "Hanelerin" birliği ortak ataların soyundan gelmelerine bağlıdır. Törenlerin farklı aşamalarında daha büyük "hanelerden" farklı sayıda insanlar gelir. "*Paito*" hane birimi değil, çünkü üyeleri birkaç farklı köye yayılmış olabilir, ancak grubun varlık sebebi ortak ataların yaşadığı binadır. "Ortak atanın yaşadığı evin adı onun soyundan gelen grubun da adıdır, ayrıca onun ilk yaşadığı ev atalara ve tanrılara ayinler yapılan tapınak hizmeti görür. Grubun belli başlı diğer binaları da grubun erkeklerine takılan adları taşır... Sıradan ekonomik ilişkilerde ev halkının hepsi bir araya gelme zahmetine katlanmaz; grubun kolları bağımsız birimler olarak hareket eder."

67. Mellaart'ın 14 numaralı "Tapınağında" bazen Çatalhöyük'e benzer bir kasabanın üzerinde patlayan bir yanardağ olarak yorumlanan bir resim bulunur. Bu yanardağın, Neolitik dönemde aktif olan, bugün de yerleşim alanından bazen görebildiğimiz Hasan Dağ olduğunu söyleyebiliriz.

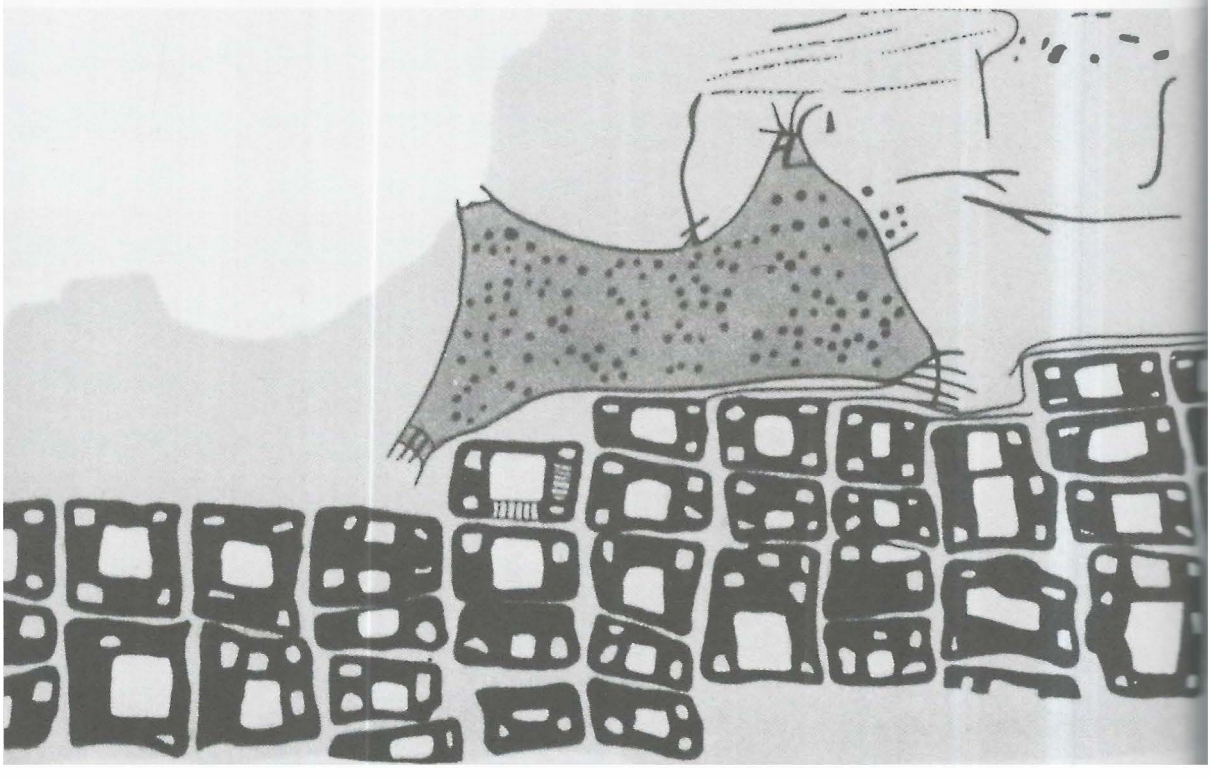

Bu bulgular Çatalhöyük'teki tarihin politikasının temel olarak eve dayalı olduğunu, egemen evlerin de özellikle tekrarlanan uygulamalarla tarihin inşasını ve denetimini kurmaya adandığını ortaya koyar. Bunlar muhtemelen Dördüncü Bölüm'de tanımlanan "kasabanın" kesimleri ve bölgelerine denk düşen tarihin geniş ölçekte inşasıydı. Aynı evdeki resimlerden, kabartmalardan ve yerleştirmelerden bazıları bunda rol oynamış olabilirler, ama şimdilik elimizde bu konuyla ilgili arkeolojik buluntular çok az. Genel olarak çağdaş Musular yerleşiminde açık alanlarda geniş ölçekte şölenler yapıldığına yönelik bulgular var.[46] Bu yerleşme Aşıklı Höyük'teki ana höyüğe çok yakın olup höyükteki yerleşik yaşamın sonlarına doğru ortaya çıkmıştı. Çatalhöyük'teki bütün duvar resimlerinde de benzer olaylar sahnelenmiş olabilir, çünkü orada da açık alanlarda kalabalık insan toplulukları görülür. Resimlerin, ev sıralarının tepesinde yükselen, James Mellaart'ın Hasan Dağ olduğunu saptadığı çift zirveli bir yanardağ patlamasını gösterdiğini belirtmek yerinde olacaktır (Şekil 67). Hasan Dağ, Çatalhöyük'teki yerleşik yaşam sırasında gerçekten de aktifti. Çatalhöyük'ün kuzeydoğusundan görünecek kadar yakındır, dolayısıyla bu resimde gerçek bir tarihsel olay tasvir edilmiş olabilir. Hem yanardağla hem de evlerle ilgili yorumlar hâlâ belirsizliğini korumaktadır – bu resmin bir başka yorumu da geometrik desenin leopar postuna benzediğidir. Eğer resmin tarihsel bir yönü varsa, başka bir benzerinin olmaması merak konusu, demek ki etki alanı bir tek evle sınırlı olmayıp daha büyük bir grubu kapsar.

Zaman İçinde Değişim

Şimdiye dek soyağaçlarına ve evlere dayalı tarihsel bağlar kurmaya verilen önemin Çatalhöyük'teki bütün yaşam katmanlarının süreklilik gösteren özelliği olduğunu varsaydım. Zaman içinde yaşanan değişimi daha genel anlamıyla On Birinci Bölüm'de ele alacağım. Şimdilik, gerçekten böyle tanımlanabilirse, tarihe önem verilmesinin zaman içinde ortaya çıktığını ve değişiklik geçirdiğini vurgulamanın yararı var.

Daha önce de görmüş olduğumuz gibi tasvir ve anlatı sanatı, mit ve alışılmış uygulamaların kökleri ta Çatalhöyük'e dayanır. Ev yapımı, erken tabakalarda sert kireç zeminlerin kullanımı, çanak çömleklere verilen biçimler ve obsidiyen çeşitleri gerek Ortadoğu'nun gerekse İç Anadolu'nun bölgesel geleneklerinden izler taşır.[47] Artık Çatalhöyük'teki en önemli simgelerin yaygın ve çok eskiye dayanan ataları olduğunu söyleyebiliriz. Bu sürekliliklerin boğaya ve Jacques Cauvin'in saptadığı kadına verilen genel önemden daha belirli olduğu gösterilebilir.[48] Buna göre, Suriye'deki Jerf el Ahmar'da[49] benzer akbaba tasvirleri bulunur ve bunlarla Zagros Dağları'ndaki Şanidar'da[50] yırtıcı kuşların kanatlarının yoğunlaşması arasında paralellikler kurulabilir. Çatalhöyük'teki sözde "Ana Tanrıça" kabartmaları (bkz: Levha 18 ve Şekil 87 ile 110) yukarıya kalkmış kolları ve bacaklarıyla bugün Göbekli Tepe'den gelen bir taş oyma kabartmayı çağrıştırmaktadır (Şekil 88)[51] Hiç kuşkusuz Nevali Çori, Göbekli Tepe ve Çayönü'nde Çatalhöyük'tekilerle benzerlikler taşıyan gerçek ve mitolojik "tehlikeli hayvanlar"

çoktur.[52] Çatalhöyük'te ortaya çıkarılan sıvalı kafatası kullanım açısından farklılıklar gösterse de Doğu Akdeniz'de bulunanları anımsatır (yukarıya bakınız).

Bu benzerliklerin, Jacques Cauvin'in ileri sürdüğü gibi insanların Suriye ve Doğu Akdeniz'den çıkıp batıya, İç Anadolu'ya doğru yayılma hareketinin sonucu olup olmadığı bu kitabın konusu değil.[53] Öte yandan en az üç binyılı kapsayan dönemde yaşanan geniş yayılma boyunca böyle semboller kalıcı olmuştur. Arkeologlar Avrupa'nın Üst Paleolitik döneminde maddi kültürün çok yavaş değiştiğinin, taş aletlerin, hatta mağaralara yapılan resimleme türlerinin binyılı aşkın süre değişmeden kaldığının epeydir farkındadır kuşkusuz. Ortadoğu ve Anadolu'daki Neolitik dönemde değişim biraz ivme kazanmış olmakla birlikte çok yavaş kalır. İç Anadolu'da uzun dönemler boyunca yerleşim alanı olmuş Aşıklı Höyük'ün örgütlenme yapısında çarpıcı bir süreklilik gözlenir. 6 metreyi bulan derin sondaj tarihlemesi 200 ila 600 yılı kapsar.[54] Bu dönem boyunca bir evin tamı tamına aynı noktada altı kez yeniden inşa edilmiş, ocaklarıyla süprüntü alanları da aynı mekânda kalmıştır.[55]

Kanımca, sürekliliğin bu ölçülerde yer alması iki tür etmenin sonucu. Bunlardan ilki kültürel davranışların aktarımının küçük ölçekte, yüz yüze, toplumsal etkileşimlerle ve üstünlükle yerleştiği küçük ölçekli toplumlarda görülen tekdüzeleşmiş ya da alışılmış uygulamalar. İkincisi, mitin rolü. Bu bölümün başında güçlükler olmasına karşın mitle tarih arasında genel ve yaklaşık bir çizgi çekilebildiğini savunmuştum. Biri diğerinin devamı, ancak mit ("o zaman" ile "şimdi" arasındaki ayrım dışında) zamanı belirsiz diye tanımlanabilir. 'Özgün mitler' vardır elbet, fakat bunların tarihle şimdiki zaman arasında belirli bir bağ kurmaları gerekmez. Tarih karmaşık bir biçimde birbirine bağlanan bugüne kadar gelen olaylarla ilgilenir. Mit şimdiki zamanda politik açıdan kullanılır, ama 'öteki' olma özelliği, geçmişle bugün arasındaki tarihsel bağdan yoksun olması onu değişime karşı korur. Mit tarihsel özellik kazandı (veya tarih mitin içinde ortaya çıktı) mıydı, geçmiş üzerinde oynamalar yapma olanağı doğar.

Akbabaların, boğaların, kolları yukarıya kalkmış yan yatan figürün vb. Çatalhöyük öncesinde ve daha sonraki tarihsel zamanlarda Anadolu ve Ortadoğu'da dolaşan genelleşmiş mitlerin çeşitli türevleri olduğunu tartışabiliriz. Aynı fikirlerle biçimler Çatalhöyük'te bir kez daha ele alınmış, yeniden anlatılmış ve yeniden düzenlenmişti. Evlere mal edilmiş, Nevali Çori, Göbekli Tepe ve Çayönü gibi yerleşimlerde özel ayin binalarıyla ilişkilendirilmişlerdi. Çatalhöyük'le bu yerleşmeler ve Aşıklı Höyük'ü birbirinden ayıran evlerdeki sembolizmin yoğunluğudur. Burada mitlerle sembolizm belli bir evin atalarıyla, dolayısıyla belli ailelerle klanların tarihleriyle ilişkiliydi. Genelleşmiş mitler Çatalhöyük'te eve uyarlanmış ve tarihe dönüşmeye başlamıştı. Bunlar yaşanırken, tarihi yorumlamaları bakımından toplumsal gruplar birbirileriyle rekabete girdikçe sembollerin ve anlamların değişim hızı da arttı. Doğru, Aşıklı Höyük'teki evlere de ölüler gömülürdü elbet, ama muhtemelen bu Çatalhöyük'te görülen sıklık ölçülerine ulaşmamıştı,[56] öte yandan Aşıklı Höyük evlerinde sembolizm bulguları da çok azdır. Sembolizm ve mitin evle ve o evdeki atalarla bu kadar yakın ilişkili olması yalnızca Çatalhöyük'te söz konusu.

Sonuç

Çatalhöyük'ün erken ve ana tabakalarındaki evlerde tarihin önemini "ev toplulukları" açısından bir kavrama oturtabiliriz. Antropolog Claude Lévi-Strauss'un "ev toplulukları" tanımında akrabalık sınıfına dayalı modellerden toplu yapı olarak adını, mallarını ve haklarını sonradan gelenlere aktararak kendini tekrar eden "ev" modellerine doğru bir geçiş görülür.[57] Özellikle daha yeni yapılmış araştırmalarda[58] evin önemi, uygulamaları ve kuşaktan kuşağa geçen nesneler öne çıkmaktadır. Evlerin ve evlerde saklanan nesnelerin aktarımı toplumsal belleği yaratır ve toplumsal birimleri oluşturur.[59] Örneğin, Polinezya'da ev topluluklarının kendini tekrar etmesinde önemli bileşke ataların gömütleriyle evlerin tapınaklara dönüşmesidir.[60] Çatalhöyük'te de evlerin yapımında, kullanımında, terk edilmesinde ve yeniden kullanılmasında kendini gösteren alışıldık ve günlük uygulamalar sürekliliklerin oluşumunda evin önemine işaret eder elbet. Toplumsal birimler evin ömrünün uzatılmasına yaptıkları katkılar doğrultusunda kurulurlar. Nesneler yerinden çıkarılır ve en azından kafatasları el değiştirir. İnsanlar evin duvarları arasında nasıl davranacaklarını öğrenerek "ev" birimiyle iletişim kurarlar. Bunlara dayanarak toplumsal yaşantıları diğer yollar kadar ev yaşamının da oluşturduğunu tartışabiliriz.

Tarihin her ne kadar ev dışında, daha büyük ölçekli oluşumları söz konusu olsa da Çatalhöyük'teki tarih politikalarının[61] temelinde ev vardır. Ev düzeyinde tarihin oluşumuna yol açan, (daha sağlam eski duvarların üstüne yeniden duvar örmek gibi) en nesnel işlerden tutun da (temel atma ve gömülme törenleri gibi) inançları en çok öne çıkaran faaliyetlere kadar bir dizi olay yaşanır. Çatalhöyük insanı yaygın olarak mitlere başvururdu, ama bu mitleri kendi bağımsız ev topluluklarına uyarlamaktan da geri kalmazdı. Tarihsel belleğin önemi evde bugün yaşayanlarla geçmişte kalmış atalar, eski evlerle içindekiler arasında kurulan belli bağlantılar çerçevesinde giderek artardı. Anıların ev içerisinde arşivlenip kurumsallaşma ölçüsünü saptamamız zor, fakat Çatalhöyük'teki insanların kendilerinden epey önceki dönemlerde evlerin içinde neler yaşandığını anımsadıkları yönünde bulgulara sahibiz.

Tarihin oluşumunun bir yararı da zeminlerin altında gömülü atalarla soysal bağlantılar kurabilmek olabilir. Böylelikle akrabalık ilişkilerinde aşama sırası belirlenebilirdi. Borçları, işbirliklerini, daha önceki kuşakların yaşlılarının ayinsel gücünü anımsamak, büyük şölenlerin ya da avların anısını tazelemek üzere tarihten yararlanılabilirdi. Süregelen tarihsel bir bellek oluşturmanın belli işlevi ne olursa olsun, harcanan emekle onun meyvelerini toplamak arasında geçen zaman boyunca ev topluluğunun bir arada tutulmasını sağlardı.[62] Aynı zamanda, Üçüncü Bölüm'de ele aldığımız gibi, dağınık kaynakları yönetmeye ve denetim altında tutmaya olanak tanırdı. Ayrıca toplumsal farklılaşmanın önünü açmıştı. Daha gösterişli binalar anıların korunmasına daha çok önem verdiklerinden süreklilik ve gömütlerle ilgili bulguları da daha çoktur.

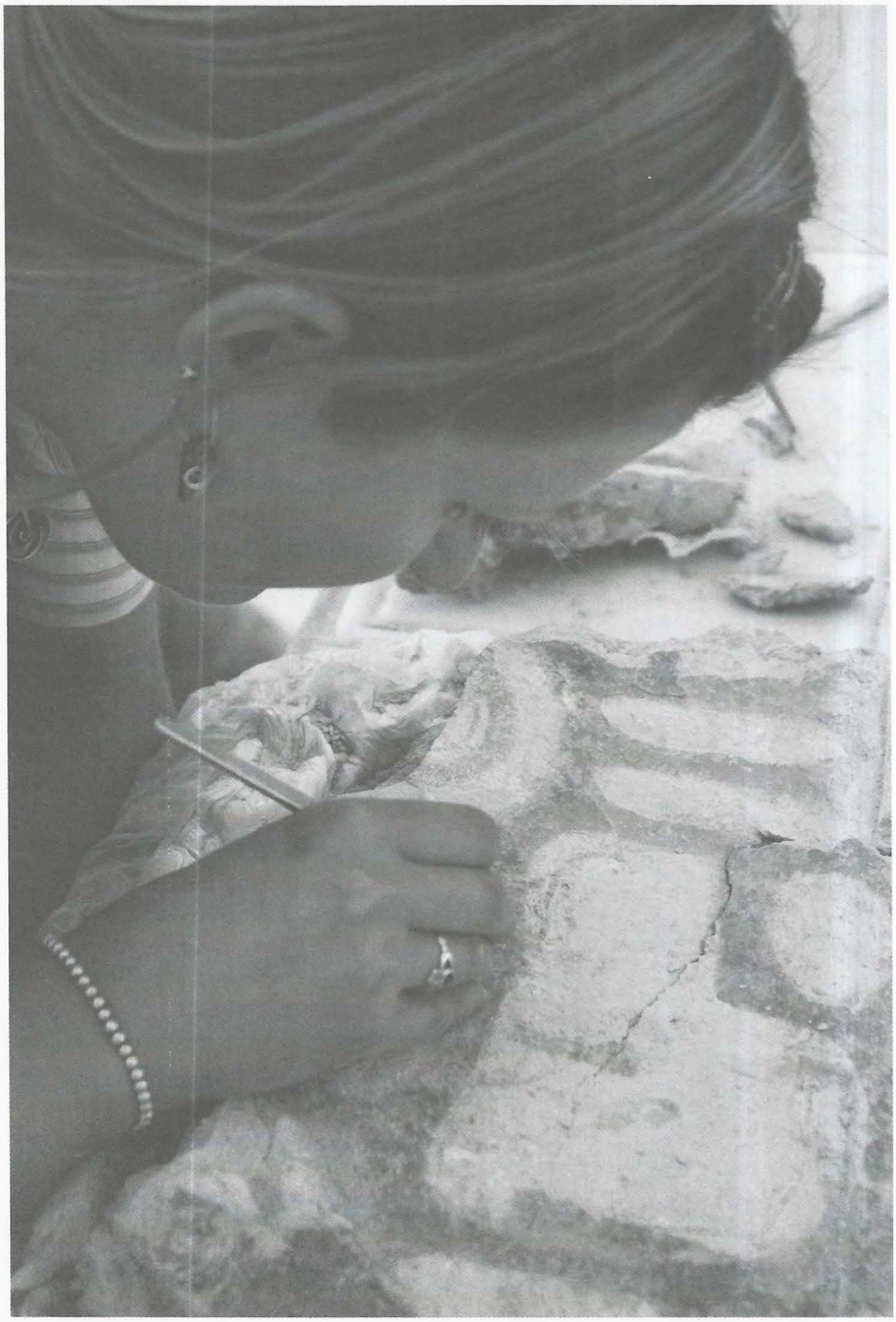

68. Bina 2'den bir duvar resminin muhafaza edilmesi. Resim ana odanın kuzey duvarındaki bir oyukta bulunmuştu.

Buysa güçler arasındaki farklılığın tarihi oluşturma yeteneğiyle yakın ilişkili olduğunu anlatır.

Peki tartışmalı tarihlerle de karşılaşır mıyız, yoksa Çatalhöyük'te tarih somut kalıntılar arşivine ustaca yerleştirilerek alternatif tarihin oluşumunun görünmesini engellemiş midir? Alışılmış uygulamalar açısından bazı binaların tekmelendiği, yüzeylerinin sıyrıldığı görülür, çok düşük düzeyde kalmakla birlikte bunların temizleme sırasında ve kuralları çiğneyen evlere yapıldığı varsayılırdı. Tarihin oluşumu açısından belki de 10 numaralı "Tapınak" bitişiğindeki daha küçük Bina 2'de bulunan daha az başarılı duvar resimlerindeki desenler bize bambaşka bir öykü anlatıyor olabilir (Şekil 68 ve 69). Bina 44'te yaptığımız kazılarda bir oturak, yapılan eklemelerin, muhtemelen boğa boynuzlarının izlerini taşır. Ancak bir noktada eklentiler yerinden çıkarılmış, açı-

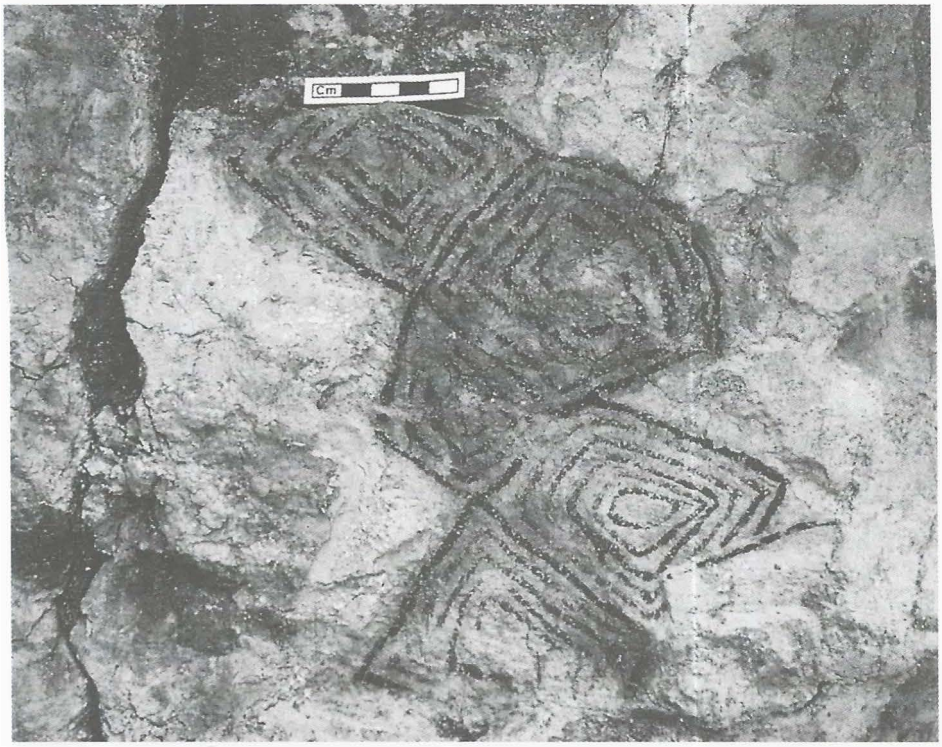

69. Bina 2'den bir başka duvar resmi. Konya Müzesi'nde korunup sergilenmektedir. Mellaart'ın ekibince 1960'larda açığa çıkarılıp, belgelenen ve korunan daha başarılı bir duvar resmi de bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergileniyor.

lan delikler doldurulmuş, oturak yeniden sıvanmıştır. Demek ki bir değişim, belki de anlaşmazlık ve unutuş söz konusu.

Belki de eve dayalı tarihin denetimine meydan okuyan en iyi örnek yerleşmenin daha üst tabakalarında ev dışı ortamlarda görülen tasvir sanatıdır diyebiliriz. Burada, daha önceden yalnızca ev içinde kullanılan sembollerin evler arasında değiş tokuş edilebilecek birer araca dönüştüğünü görürüz. Önce

baskı mühürler duvar desenlerine uygulanarak yeni bir hareket kazanmışlardı, sonra, Doğu Höyüğü'ndeki yerleşimin hemen sonunda ve Batı Höyüğü'ndeki Kalkolitik dönemde evlerin iç duvarlarını süsleyen desenler çanak çömleklerde de görülmeye başlandı. Aslında daha geç dönemin ürünü bu duvarlara tek renk badana dışında boya sürülmezdi.[63] Öte yandan çanak çömleklerde giderek daha gösterişli süsler ortaya çıkmıştı. Bu değişiklikler tarihin giderek evin dışına çıkarıldığını anlatır. Mit ve tarihe gönderme yapan semboller artık evler arasında işbirlikleri ve değiş tokuş ilişkilerini kurmak üzere kullanılırlar. Doğu Höyüğü'nün üst tabakalarındaki bu değişikliklere sonraki bölümlerde, özellikle de On Birinci Bölüm'de yeniden döneceğiz.

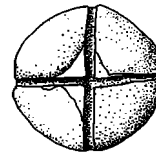

Yedinci Bölüm

Açığa Çıkarma, Takas ve Üretim

Leopar gizemli bir hayvandır. Fundalıkların ya da ağaçların arkasında pusu kurarak avlanır. Daha çok geceleri ava çıkar. Avını yakaladığında onu çekiştirerek etini rahatsız edilmeden midesine indirebileceği bir yere götürür, örneğin bir ağaca çıkarır.

Çatalhöyük'te evlerin duvarlarındaki leopar kabartmaları sürekli örtülüp yeniden açığa çıkarılırdı. Üzerleri defalarca sıvanmıştı. James Mellaart[1] Tabaka VIB.44'teki (Levha 9) leopar çifti anlatırken, "en geç dönemlerde bunlar beyaz badanalıydı ve hiç desenleri yoktu," der. Daha erken dönemlerde bu kabartmalar pek çok kez –yaklaşık 40 kat– boyanmıştı. VII.44'te (Levha 10) leoparlar en az 7 kez boyanmıştı.[2] Ana odalardaki duvarların genellikle 7 kattan daha çok yeniden boyandığı göz önüne alınırsa, leoparların uzunca bir süre boyanmadan, beyaz alçıyla kaplı kalmış oldukları düşünülür. Çatalhöyük'te buna benzer uygulamaları duvar resimlerinin çoğunda görebiliriz. Duvarların çoğu beyaz sıva ve isle kaplıydı, geometrik ya da sembolik desenlerle boyandıkları nadirdi.

Çatalhöyük'ün, bir anlamda saklama ve açığa çıkarmakla ilgili olduğunu söyleyebiliriz. "Kasaba"ya yaklaşırken karşınıza yığınla ev ve dam, hayvanlarla insanlar çıkar. Damlarda bazı öküz başları olabilir (bunlardan biri muhtemelen Bina 3'ün damından düşmüş olarak bulunmuştu[3]). Gelgelelim, evlerin içinde gösterişli karmaşıklığın izlerine pek rastlanmaz. Basamaklardan aşağı evlerin ana odalarındaki isli mekâna indikçe görülen duvarlardan çıkan boynuzlar, resimler, platformlar, oturaklar, ambar delikleri, fırınlar olağan yerlerinde durur ama her evdeki diğerlerinden farklıdır. Nesnelerin düzenlenmesinde ya da tasvir edilmesinde her zaman şaşırtacak bir fark göze çarpar.

"Kasaba"da bir süre kalırsanız, duvarların arkasına saklanmış gizleri, eskiden şu duvardaki çıkıntıda bir akbaba kafatası durduğunu, şuradaki alçı parçasının arkasında bir tilkiyle çakal kafatasının bulunduğunu, şu duvarda bir zamanlar bir resim olduğunu öğrenebilirsiniz. Hele uzun süre kalanlar, evde yaşayan

insanların nereye gömüldüklerini, hangi başın nereden geldiğini, obsidiyenin fırının yanındaki zeminin altında saklandığını daha ayrıntılı bileceklerdir. İnsan "gruba" daha çok dahil oldukça saklanan şeyler hakkında daha çok şey bilir.

Doğrusunu isterseniz, Çatalhöyük'te bireylerle ailelerin konumu ve saygınlığı duvarların arkasına nelerin gizlendiğini ya da zeminin altına nelerin gömüldüğünü veya karanlık iç mekânlarda nelerin görülebildiğini açığa çıkarma yeteneğiyle ilişkiliydi.[4] Topluluk içinde "şamanlar" gibi insanlar olsun ya da olmasın[5], ruhlar dünyasıyla, hayvanlar dünyasıyla, ölüler dünyasıyla ve atalarla ilişkilerde aracılık eden birileri vardı. Boyama, sıyırma, kafataslarının gömüldükleri yerden kazılarak çıkarılması ve onların yeniden kullanılmasıyla ilgili faaliyetleri düzenleyenler vardı. Odaların küçük olduğunu düşünürsek, yeni heykellere bakmanın ve yerlerine yerleştirilmesine, yeni resimlerle gömütlerin yapılmasına katılmanın kısıtlandığını tahmin edebiliriz.

Geçen bölümde, Çatalhöyük'te eve dayalı gruplar içinde tarihsel bağların nesnel ya da somut kanıtlarının bulunmasına önem verildiğini görmüştük. Kafatasları ve heykeller kazılıp çıkarılır ve yeniden dolaşıma alınır. Kafatasları uzun süre saklanır. Ev merkezli grubun dokusu materyal dolaşımla örülür. Ancak bu süreçte açığa çıkarma aşaması her zaman olur. Nesneler saklanır, sonra da ortaya çıkarılır. Saklandıkları yer çoğu zaman ataların ya da hayvan ruhlarının bulunduğu yerler olan zemin altları ve duvar arkalarıdır. Dolayısıyla nesneler geri döndüklerinde insanlara öbür dünyadan can getirirler. Saklı yolculuklarında abartılı bir önem kazanmışlardır.

Açığa çıkarmanın gücüne bunca önem verilmesi her evde daha çok ev ölçeğinde görülürdü. Evin gizemlerini, tarihlerini ve öykülerini öğrenmek büyümenin bir parçasıydı. Evde yaşayan topluluğa üye olmanın temelini oluştururdu. Kişi yaşlılardan ve atalardan öğrenirdi, böylelikle eve dayalı topluluğun kurulu yapısı otururdu. Ne var ki insanlar evde yaşanan açığa çıkarma deneyimlerini başkalarına kazandırırken, işbirlikleri geliştirip saklı ve ortaya çıkarılan malları takas ederken, açığa çıkarma anlayışı toplumsal ilişkinin geniş ölçeklerine bağlıydı. Öyle ki bütün saklama ve ortaya çıkarma süreci Çatalhöyük'teki gerek toplumsal farklılaşmanın gerekse takasın ve işbirliğinin geliştirilmesinde odak noktasını oluşturur.

Tikopya'dan yine bir örnek verelim – bu defa gizlenen nesnelerin akrabalık ve takas politikalarını nasıl etkileyebildiğini göreceğiz. Tikopya halkı geleneksel olarak istiridye kabukları ve taştan yapılma keserler kullanırdı.[6] Bu nesnelerden bazıları, özellikle de daha büyük kabuklardan yapılan keserler kutsal olarak bilinirdi. Raymond Firth şöyle anlatır: "Bu büyük keserlere çok kutsal gözüyle bakılırdı. Her biri klanın baştapınağında saklanır, yan taraftaki bir rafa asılırdı. Kendi gözlerimle gördüm, bunlara büyük saygı gösterilir ve onların orada olması tapınağın o bölümünün taşıdığı saygıyı büyük ölçüde artırırdı... Taumako'nun başkeseri herhangi bir özel nedenden ötürü raftan indirildiğinde, klanın başına kötü bir şey gelmesin, kimse ölmesin diye herkes şefe yiyecek ve değerli mallar getirirdi." Genel olarak nesnelerin değeri ya da canı birkaç türlü yaratılabilir.

Eğer uzaklardan getirilmişlerse, elde edilmelerinde zorluk çekilmişse, üretilmek için çok emek harcanmışsa, nesneler çok değerli kabul edilirler. Uzun ve önemli bir tarihleri varsa, değerleri ya da canları da vardır. Öte yandan saygı uyandıran bir başka strateji de bir nesnenin elde edilebilir ve kıt olması, ortaya çıkarılması ve saklanması arasındaki gerginlikti. Eğer nesne gizli ya da kutsal bir yerde saklanmışsa, geri geldiğinde ve ortaya çıkarıldığında can taşır. Bu strateji o nesneye erişimi geciktirerek, dolayısıyla ona duyulan isteği, ilgiyi ve özlemi artırarak işletilir.

Peki ama Çatalhöyük'te saklanan ve açığa çıkarılanlar tam olarak neydi? Odak noktasında ayinsel sembollerin, sığır kafataslarının ve insan kafataslarının olduğunu gördük. Obsidiyen için de geçerliydi bu. Evlerde zeminlerin altına gömülür, bu gizli bölmeler zaman zaman açılırdı (aşağıya bakınız). Ya yiyecek ambarının günlük işlerdeki rolü? Bina 3'ün[7] bazı dönemlerinde ambarlar, fırınlar ve çalışma alanları üzerinde bazı yerleştirmeler olan bir paravanla ana odadan ayrılırdı. Bina 2'de kuzey duvarında üstteki boyalı oyuğun hemen altında derin bir oyuk vardı, burası bazı şeylerin saklanması ya da depolanması için kullanılmış olabilirdi. Mellaart'ın VIB.10 işaretli "Tapınağının" batı duvarında üç boynuz başının iki yanında da derin oyuklar görülmüştü (Şekil 66). Bina 1'de mercimeklerin depolandığı bir ambarın üstünde muhtemelen bir dizi yaban keçisi boynuzu vardı, belki de onu koruyorlardı. Depolanan malların bazen insan olmayan güçler tarafından korundukları ya da gizlendikleri, daha sonra da ortaya çıkarıldıkları görülür. Fakat yiyecek ambarlarıyla ilgili bulguların çoğu daha farklı. Mellaart[8] ambar alanlarını ayıran birkaç gösterişsiz paravan bulmuştu. Aslında sembolik süslemeyle ambar ya da yan odalar arasında olumsuz bir ilişki olduğu izlenimi uyanır. Mellaart'ın kazı yaptığı gösterişli binalardan 28'inde kapıları yan odalara açılan 22 duvar bulunur. Bu duvarlardan 15'i ya dümdüz ya da tek renk badanalı. Gösterişli binalar grubunda duvarların çoğunun (güney duvarları dışında) süslenmiş olduğuna bakarsak, sembolik süslemenin yan odalar ve ambarlardan uzak tutulduğu yönünde açık bulgular var. Karşıtlık açısından Birinci Bölüm'de ele alınan Sudan'daki Nubalar arasında yaptığım etnografik çalışmalara bakabiliriz. Nubaların buğday ambarlarıyla ambarların bulunduğu alanlar genellikle süslenirdi, bu nedenle Çatalhöyük'teki ambarların yalın bırakılması beni çok şaşırtan önemli bir bulgudur. Bu konuya aşağıda ve On Birinci Bölüm'de bir daha değineceğiz. Ancak şimdilik nesnelerin saklamak ve ortaya çıkarmakla ilgili sembolik bilginin denetiminin ambarlanan yiyecekle çok az ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Daha çok ayinsel ve soysal sembollerle obsidiyene önem verilir.

Ağırlıklı olarak bitkilerin ambarlanması Ortadoğu'da MÖ 11. ve 10. binyıllarda başlar.[9] Çok erken komünal toplumlarda, örneğin Doğu Akdeniz'deki Çanak Çömleksiz Neolitik dönem köyü Eriha'da[10] ambarlar bulunduğu yolunda savlar ileri atılmıştır, ancak örneklerin çoğuna baktığımızda ilk ambarların ya evlerin içinde ya da evlerle bağlantılı olduklarını görürüz, bu Çatalhöyük için de geçerlidir. Öyleyse komünal düzeyde paylaşımcılık ve karşılıklılık ilkesi çerçevesinde yapılanmış ya da doğrudan takasa öncelik veren toplumların

"özel" (eve dayalı) ambarları olmasını nasıl açıklarız? İnsanlar başkalarına vermek yerine ellerinde tutmaya başladıklarında ne olur?

İnanç sistemleri içinde elde tutmanın yerini belirlememiz gerek. Öykülerle mitler elde tutmayı üstün tutarlardı. Ancak birikim de vermenin bir parçası olarak anlaşılabilir. Bu bağlamda Suriye'deki Jerf el Ahmar ve Mureybet gibi köy yerleşimlerinde görülen dinsel şölenlerin Çanak Çömleksiz Neolitik A dönemde açık havada yapılması merak konusudur.[11] Ayrıca Ayn Gazal'da heykellerin yerleştirildiği çukurlar gibi Çanak Çömleksiz Neolitik B döneminden örnekler de vardır. Bu gösterişli heykeller saklama ve ortaya çıkarma bağlantısının parçası olabilir. Böylelikle insanlar gerek ortak alanlarda gerekse bağımsız evler düzeyinde (şölenlerde ve ortaya çıkardıklarında) verirken, aynı zamanda biriktirirlerdi. Belki de açığa çıkarma deneyimi biriktirmenin gerekli bir adımıydı.

Bir de, belki daha da önemlisi, saklama ve açığa çıkarmanın uzun dönemler boyunca mübadele ilişkilerini desteklemesiydi. Arkeologlar ilişkilerin pekiştirilmesi bakımından nesnelerin karşılıklı el değiştirmesinin sürekli tekrarlanması gerektiğinden söz ederler. Oysa "verirken elde tutma" hakkındaki etnografik kayıtlar[12] nesnelerin geçmişteki bağlantılarının bu nesnelere sahip olma hakkının başkalarına "verilmiş" olabileceği tartışmalarına çanak tuttuğuna işaret eder. Çatalhöyük'te de benzer işlemlerin yürütüldüğüne, dahası açığa çıkarma sürecinin nesnelere "yad edilebilecek" can ve tarih katmış olabileceğine değineceğim. Fakat buradaki süreç epey farklı işliyordu. Çatalhöyük'te bir şölen verilir ve et dağıtılırdı, ne var ki hayvanın başı saklanır ve evde tutulurdu. Sonradan saklandığı yer kazılarak çıkarılır, böylelikle şölende ve et dağıtımı sırasında kurulan ilişkiler yeniden gündeme getirilirdi. Bunun gibi yaşlı bir kimsenin çevresinde gelişen akrabalık ve takas ilişkileri de olabilirdi, ancak o kimse öldükten ve gömüldükten sonra kafatası gömüldüğü yerden kazılarak alınır ve akrabalıkla takas ilişkilerini sürdürmek üzere açığa çıkarılırdı.

Takas ve Biriktirme

Hayvansal verilerin şölenlerle ilgili ortaya koyduğu bulgular büyük hayvanların, özellikle de yaban boğalarının işlenmemiş sayılabilecek kemiklerinin yoğunlaşmasına işaret eder. Bu şölenler çeşitli ölçeklerde yapılmış olabilir, ama bazı örneklere baktığımızda en azından birkaç hane halkına, bazılarında çok sayıda eve yetecek kadar büyük miktarlarda et tüketildiğini görürüz. Böyle şölenlerin saygınlık kazandırdığı tahmin edilmektedir.[13] Ne de olsa yaban boğasının öldürülüp parçalanması şölende başlı başına bir beceri sergilemek demekti.

Şölende kullanılan malzemelerden şölenin toplumsal yararını zaman içine yaymak üzere yararlanılırdı. Bazı şölenlerin evlerin temellerinin atılması ve terk edilmesiyle ilişkili olduğu görülmektedir, her iki durumda da evler şölendeki bağışları çağrıştırırlar. Şölenle yakından ilişkili[14] yaban boğalarının da dört ayaklı (hangi hayvan türünü temsil ettiklerini belirlemek zor olsa da – bkz: Levha 19) heykelciklerle ya da evlere yerleştirilen boğa başlarıyla çağrıştırılmış olması mümkündür (Şekil 70). Öte yandan şölenlerde kullanılan

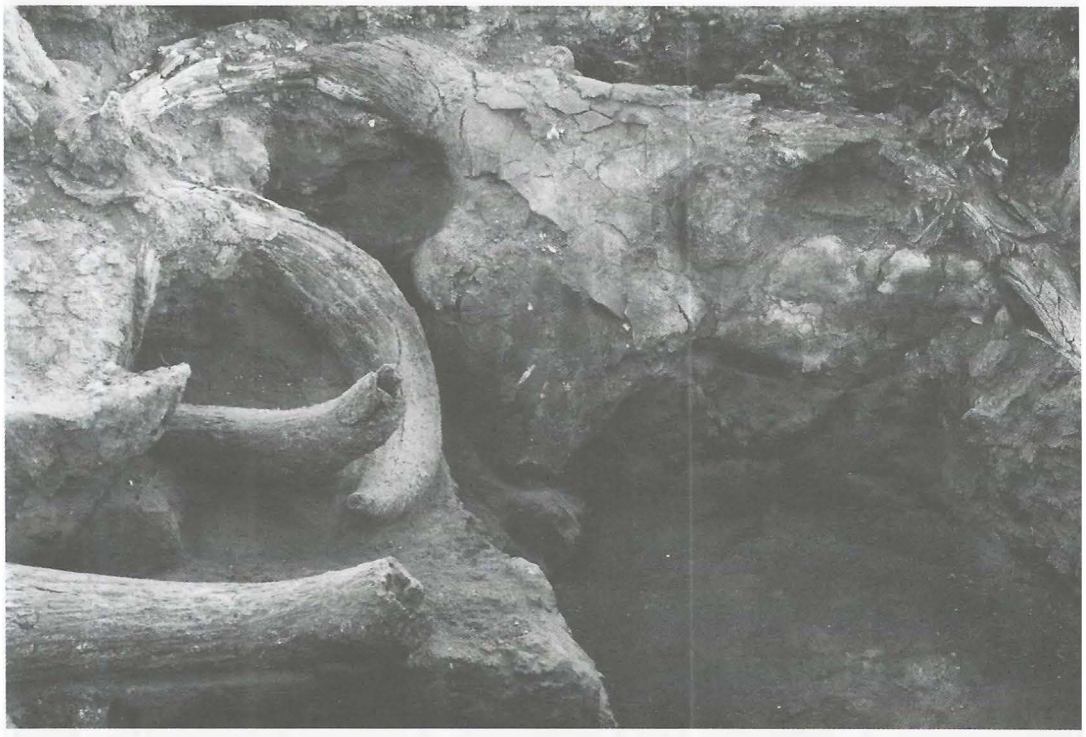

70. 2005 yılında yürürlükteki proje kapsamında 4040 Alanı'ndaki Bina 52'de keşfedilen ilk öküz başları. Biri batı duvarına gömülüdür, sol tarafta da yanlarına sığır boynuzları yerleştirilmiş bir oturağın kalıntıları göze çarpar.

insan elinden çıkma başka objeler de etkinliğin toplumsal etkilerini maddi boyuta taşımış olabilirler. Örneğin, Ana Spasojevic,[15] belli bir şölenin artıklarıyla bağlantılı olduğu düşünülen obsidiyenin kullanılmış ve yeniden işlenmiş parçalarının yüksek oranlarda görüldüğüne, kemiklerin üstünde de kesikler bulunduğuna işaret eder. Böyle etkinliklerde kullanılan obsidiyen alıkonularak etkinliğin zamana "yayılması" sağlanabilirdi.

Çatalhöyük'teki biriktirmeye en güzel örnek evlerin zeminlerinin altında istif edilen obsidiyendir (Şekil 71). Her evde, fırın/ocak ve merdiven girişi yakınlarında en az bir oyuk vardır. Bu oyuklarda 77 parça obsidiyen bulunmuştur. James Conolly ve Tristan Carter,[16] bu obsidiyen parçalarının çeşitli aletlerin yapımında kullanılmak üzere biriktirilen işlenmemiş ya da şekillenmemiş malzemeler olduklarını göstermişlerdir. Tabanlardaki oyuklarla ilişkili olarak yerinde obsidiyen işlemeciliğinin yapıldığına işaret eden bulgular da var, örneklerden birinde yontuklar oyuklarda saklanan şekil verilmemiş bir parçayı tamamlıyor. Bazı oyuklarsa ya boş ya da içlerinde yalnızca birkaç parça görülmekte. Obsidiyenin 170 km uzaktaki Kapadokya'dan işlenmemiş halde getirildiği ve evde gömülerek saklandığına kesin gözüyle bakılmaktadır. Gerek görüldüğünde zemin kazılarak parçalar kondukları yerden çıkarılır ve evin içinde o zemine yakın bir yerde işlenirdi.

71. Yerleşimin Güney Alanı'ndaki bir binada bulunan obsidiyen oyuğu.

Gömülmeleri dışında her şey olağan görünmektedir. Peki ama şekil verilmemiş parçaların gömülmesi niye? Bir torbada, duvar nişlerinde, tavan kirişlerine, bir sepetin içinde ya da sandıkta saklayamazlar mıydı? Tüm bu kapların varolduğunu biliyoruz. İyi de obsidiyeni bir yere gömüp gerek duyulduğunda kazıp çıkarmak neden? Belki de bu değerli nesneler hırsızlara karşı önlem olarak gizleniyorlardı, ama başka saklama yöntemleri yok muydu?[17] Sorunun bir yanıtı Beşinci Bölüm'ün sonunda tartışıldığı üzere evin toplumsal önemiyle ilişkili olmalı. Yanıtın bir bölümünü de Bina 1'de istiflenen parçalarda bulabiliriz.[18] Bu oyukta (mızrak ucu haline getirilmek üzere henüz işlenmedikleri düşünülen) karşı karşıya duran altısı dişli, altısı eril on iki obsidiyen yaprağı

72. Bina 1'de zeminin altındaki obsidiyen oyuğundan çıkan altısı dişi, altısı eril on iki yaprak.

vardı (Şekil 72). Ancak parçalar birbirinin eşi değildir. Çok sıradan olan bu yapraklar farklı özlerden elde edilmiş olabilirdi. Bu örnekte de çok geçmeden oyuğun üzerine lavabo yerleştirilmiş olması onların oradan çıkarılmasının hedeflenmediğini anlatır. Yaprakların simetrisine de bakarak bu kalıntıların dinsel bir faaliyet olduğunu düşünebiliriz (Şekil 74'teki rekonstrüksiyona bakınız). Aynı durum öteki obsidiyen oyukları için de geçerli olabilir. Zeminlerin aynı bölmelerine, fırın yakınlarına ve ev girişlerine yeni doğmuş bebeklerle çok genç insanlar da gömülürdü (diğer insanların fırınlardan uzağa, çoğu zaman evlerin kuzeye bakan bölümlerine gömüldüklerini görmüştük). Öyleyse zemin altlarındaki obsidiyen oyuklarının bir biçimde insanlarla eşyaların yine zeminlerin altına gömülmesiyle anlam ilişkisi olduğunu söyleyebilir miyiz?

Eğer bu doğruysa, obsidiyen de saklandığı oyuktan çıkarıldığında can kazanmış olmalı. Nesnelerin ortadan kaldırılıp uzaklaştırılması onlara can katar,[19] insanlarla eşyaların da algı eşiğinde ya da ruhsal mekânda dolaşmaları onların yenilenmesini ya da yeniden doğmalarını sağlar.[20] Demek ki obsidiyen geri geldiğinde özel bir anlam yüklenerek onu saklayan ve ortaya çıkaran kişilere güç verirdi. Zulanın yerini bilen ve onu yeniden açmaya yetkisi olanlar bu bilgi ve gücün sonucunda özel bir konuma gelirlerdi. Mızrak uçlarının veya saklanmış obsidiyenden yapılmış başka aletlerin armağan edilmesi özel anılar ve bağlılıklar kurar, buysa uzun süreli ilişkilerle minnettarlığı doğururdu.

Aynı durum insan yapımı başka objeler için de söz konusu. Kızıldeniz'den getirilen deniz kabuklarıyla sepetler, Akdeniz'den getirilen deniz kabukları var.[21] Yerleşim yerinde, özellikle de gömütlerle bağlantılı olarak bulunan bazı boncuklar uzak diyarlardan gelmiş, örneğin apatit ve akik gibi taşlardan (kabuklardan) yapılmıştır. Bununla birlikte mermer ve yerleşimin çevresindeki 40 kilometrelik alanda bulunan başka taşlar da çok kullanılmıştır.[22] Boncukların "kolye" olarak, daha çok çocuklarla dişi yetişkinlerin gömütlerinde saklanmış olabileceği ileri sürülebilir, ne var ki gömütlerdeki boncukların çıkarıldığı yönde herhangi bir bulgu yok. Bir başka örnek de, 40 km kadar uzaktaki volkanik katmanlardan gelen çok sayıdaki yontma taş aletlerin yapımında kullanılan bazalt ve andezit. Fakat bunların da istiflendiğini gösteren bir bulguya rastlanmamıştır. Obsidiyenin özel konumunu çakmaktaşından da anlayabiliriz. Obsidiyenle karşılaştırıldığında, o da uzaklardan getirilir, ama istiflenmiş olarak çok ender görülür.[23] Belli ki obsidiyene birkaç özel anlam yüklenmiştir, yeni doğmuş bebeklerin gömüldüğü mekânla arasındaki ilişki bunun bir göstergesi.[24]

73. Baskı mühürlerin ne için kullanıldığı kesin olmamakla birlikte onlarla kumaşların ya da hayvan derilerinin üstüne baskı yapılabiliyordu.

Takasta uzun süreli bağımlılıklar, verirken elde tutma fikri nesnelere işaretler koymak ya da baskılar yapmak gibi ayırt edici özelliklerle sağlanabilir. Çatalhöyük'te bulunan baskı mühürlerin (Şekil 73 ve 75) mülkiyetle bir bağlantısı olabilirdi.[25] Yerleşmenin

74. Obsidiyen yapraklarını yerleştirmek için oyuklar açılması yüksek motivasyonlu dinsel bir etkinlik gibi görünür.

daha çok –Tabaka VII ile II arası ama daha yoğun olarak Tabaka IV ile II arasında– üst tabakalarında karşımıza çıkar. Demek ki yerleşimin üst tabakalarında mülkiyet ile mülk kaygısı olduğunu söyleyebiliriz, öte yandan XII öncesi tabakalarda bulunan üstü yivli iki obsidiyen örneği bu savı çürütmüş olabilir.[26] Bir de baskı mühürlerinin evlerle yakından ilişkili olduğu yönünde kalıntılardaki bulgular var. Bunlar saklama ve verme faaliyetlerinin ev ölçeğinde yürütüldüğünü bir kez daha vurgulamakta. Aynı zamanda bambaşka bir noktaya da işaret etmekteler. Evlerde karşımıza çıkan sanat ürünlerinin desenleri daha başka alanlara, taşınabilir eşyalara (kumaş ya da hayvan derisi gibi), hatta insan vücutlarına kadar uzanırlar. Zaman içerisinde eşyalar evin odak noktası olmaktan çıkıp evler arasında yapılan takasın odak noktasına gelmişlerdir (On Birinci Bölüm). Batı Çatalhöyük ve Hacılar gibi yerleşimlerde Geç Neolitik ve Kalkolitik dönemlere girerken, Doğu Çatalhöyük'teki evlerin duvarlarında görülen desenler çanak çömleklerde de kendini göstermeye başlar.[27] Mühürlerle nesnelere baskı yapılmasıyla birlikte bu eşyalar evler arasında dolaşır ve takas malzemesi olurlar. Sanat ürünlerinde kullanılan desenler içe dönük ve ev odaklı olmaktan çıkarak evler arasındaki etkileşimleri yansıtan dışa dönük özellik kazanır.

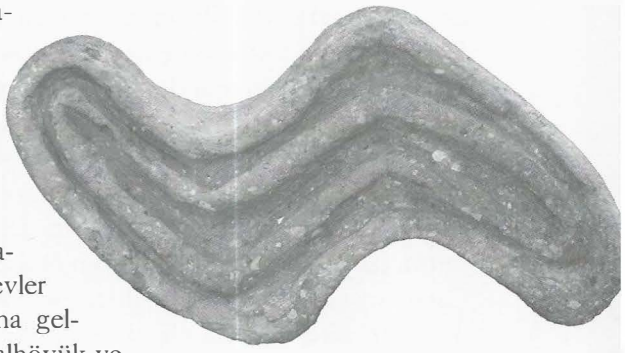

75. Daha çok yerleşimin üst tabakalarında görülen baskı mühürleri (ve onlarla yapılan desenler) mülk ve mülkiyet kaygılarının giderek arttığını yansıtıyor olabilir.

Statü Ayrımı

Toplumsal çevrede belli ilişkilerin kurulmasında takas faaliyetlerine başvurulduğuna yönelik bulgular obsidiyen kaynaklarının belirlenmesi sırasında elde edilmiştir.[28] Tristan Carter Çatalhöyük'teki obsidiyenin getirildiği Kapadokya'daki Doğu Göllü Dağ ve Nenezi Dağı adlı iki kaynağın aynı uzaklıkta olduklarına ve obsidiyenin teknik özelliklerinin birbirine eş olduğuna işaret eder. Çatalhöyük'te zamanla Nenezi Dağı'ndan gelen obsidiyen daha çok yeğlenir. Obsidiyen çeşitleri teknik ya da uzaklık açısından birbirlerinden daha üstün olmadıklarına göre bunun bir nedeni kültürel-toplumsal olabilir. Belki de insanların belli ilişkilerinde ve takas faaliyetlerinde atölyelerle obsidiyen kaynakları arasında bizim gözleyemediğimiz bazı değişiklikler vardır. Kapadokya'daki taşocaklarının Aşıklı Höyük sakinleri tarafından kullanılmasıyla ilgili çok belirli takas ağlarına işaret edilir.[29] Genel olarak baktığımızda obsidiyenin ve takas edilen başka eşyaların onların ileriki kullanımını ve takasa konu edilmelerini etkileyecek bir tarihçeleri olduklarını düşünürüz. Yine de farklı kaynakların Çatalhöyük'teki farklı statüdeki gruplar tarafından kullanıldıklarını henüz gösteremiyoruz.

Temelinde ev düzeyinde yürütülen üretim faaliyeti MÖ 10. ve 7. binyıllar boyunca Anadolu'da ve Ortadoğu'da geçerli görünürken, gömütlerde ve ev yapımında statü ayrımı olduğu yönünde bulgular var. Natuf gömütlerinin az da olsa toplumsal katmanlaşmanın bulgularını taşıdığı kabul edilir,[30] ancak Çanak Çömleksiz Neolitik A ve Çanak Çömleksiz Neolitik B için Ortadoğu'da, genellikle toplumsal ayrımların eşitlenmesiyle önü kesilse bile bir ölçüde toplumsal aşama düzeninin yaygın olduğu söylenebilir.[31] Yakın bir tarihte Danny Naveh[32] kulelerin ve gömütlerin çeşitliliği temelinde Çanak Çömleksiz Neolitik A döneminde Eriha'da toplumsal farklılaşmanın yoğun olduğunu ortaya atmıştı, fakat bana göre bulgular inandırıcı değil. Michael Rosenberg Anadolu'da, MÖ 11. binyılın sonları ve 10. binyılın başları kadar erken bir dönemde Hallan Çemi'de aynı binaların kamusal işlevleri olduğunu savunur.[33] Bu binalar kısmen tanımlanmıştır; daha gösterişlidirler ve birinin duvarında bütün parçaları yerinde bir yaban öküzü kafatası asılıdır. Jerf el Ahmar, Eriha, Çayönü ve Nevali Çori örneklerinde yaygın bir biçimde ortaya çıkan kamusal yapıların birer parçası olarak kamu binaları Göbekli Tepe'nin erken Akeramik Neolitik döneminde de görülmekte.[34] Kamu binalarının seçkinlerle ilişkili olup olmadığı yolunda bulgulara rastlanmaz –bütününe baktığımızda bu erken toplumların çoğu davranışları bakımından eşitlikçi özellikler sergilerler. Aşıklı Höyük'te de muhtemelen kamusal işlevleri olan gösterişli binalar bulunur, öte yandan toplumsal farklılaşmanın bulguları çok azdır.[35] Ancak MÖ 8. binyılın ortalarından sonlarına doğru Türkiye'nin güneydoğusunda yer alan Çayönü'nde ortaya çıkan Kafatası Binası mezarlara konan eşyalarda toplumsal farklılaşmaya işaret eder, ayrıca bu yerleşimdeki her bina grubundan birinde ötekilere göre daha çok sayıda gömüt bulunur.[36]

Bugünkü araştırma projesi Çatalhöyük'teki "Tapınaklar" ile "evler" arasında, Mellaart'ın ileri sürdüğünden daha az bir ayrım olduğunu göstermiştir.[37] Bu savın hem kuramsal hem de deneysel yanı var. Kuramsal açıdan, Nurcan Yalman mimari planla toplumsal yapı arasındaki bağların ne kadar karmaşık ve devingen olabildiğini göstermek üzere yerel etno-arkeolojik verilerden yararlanmıştır.[38] Deneysel açıdan, yoğun yüzey örneklemeleri yapılmış olmasına karşın kamusal binalarla ilgili hiçbir bulguya rastlanmaz. Bütün binalar mesken olarak kullanılmışa benzer, hepsi olmasa da çoğunda resimler, kırmızı aşıboyası ve başka "özel" faaliyetler göze çarpar.

Evlerin mimari süslemesinde belirgin uyumsuzluklar söz konusu, bunlar oturakların, platformların, heykellerin sayılarından da anlaşılır. Altıncı Bölüm'de bu sayıları saptayan yazarlardan söz etmiştik. Bütün binaların evle ilgili çeşitli faaliyetlerin, ambarlama ve ev içi üretimin yürütüldüğü meskenler oldukları gerçeği bir yana, çift taraflı özenle yontulmuş obsidiyen uçlarının daha gösterişli binalarda yoğunlaştığı görülür.[39] Obsidiyen özlerinin de daha gösterişli binalarda toplanmasına baktığımızda, obsidiyene erişimin ya da yakın olmanın üstün tutulduğu belli olmaktadır. Heykelciklerin çoğu da gösterişli binalarda bulunur.[40] Daha gösterişli binaların bir anlamda "egemen" konumunu en çok

destekleyen, Altıncı Bölüm'de ele aldığımız gömütlerin ve insan başlarının çıkarılmasıyla elde edilen bulgulardı. Ancak egemenliğin ölçüsü sınırlı, dahası başka ölçütler göz önüne alındığında durum tersine bile çevrilebilir. Farklılaşmanın yatay bir boyutu olduğu düşünülür, öte yandan aynı binalar her boyutta eşit konuma yerleştirilmez. Demek ki burada da statü ayrımının göreli yokluğu ortaya çıkar. Mehmet Özdoğan'ın Doğu Anadolu'da statü ayrımıyla ilgili elde ettiği bulgular İç Anadolu'nun tersine çok daha fazladır.[41]

Statü ayrımının görülmediği ama buna ilişkin izlerin sürüldüğü bulgular gömüt verilerinde görülmektedir. Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere ölülerin gömülme biçimleri çok değişkenlik gösterir, üstelik bu değişkenlikle konum (örneğin platformların yüksekliği ya da malzemeleri) arasında bağlantı kurulamaz. Ayrıca gömütlerde içine konan eşyalar bakımından büyük ölçüde değişiklik de göze çarpmaz.[42] Fakat birtakım ince farklılıklar vardır. Örneğin, Bina 1'in iç doğu platformunun altına gömülenlerin çoğunun yanına eşyalar konmuştu. Bunlar yine de ufak tefek farklardır, zaten yanlarında kültür kalıntısı objeler bulunanların çoğu çocuktur.

Gömütler açısından toplumsal egemenliğin ölçüsünü en iyi ortaya koyan, başları gövdelerinden ayrılmış ölülere gösterilen özel uygulamalardır. Yukarıda da belirtildiği üzere başların gövdeden ayrılmasıyla ilgili Çatalhöyük bulguları toplu olmaktan çok bireysel uygulamaları gösterir. Başların gövdeden ayrılmasının özelliği nadir görülmesinden, sanata yansıyan mitlerle tasvir edilmesinden, başları olmayan ölülere özel davranılmasından bellidir (Altıncı Bölüm). Tüm bunlar başın gövdeden ayrılması uygulamalarının bir tür toplumsal egemenliğe sahip belirli insanlara özel olduğunu düşündürür.

Bu örneklere rağmen Çatalhöyük'ün genel örüntüsü toplumsal farklılaşmanın çok sınırlı düzeyde olduğunu ortaya koyar. Bu düşünce gömütlerden elde edilen arkeolojik verilerle de desteklenmektedir. Üstelik kamu binaları ve merkezileşmiş törenlerle ilgili bulgular çok azdır. Gelecekte yapılacak çalışmalarda böyle bulgular elde edilse bile karşımızda büyük ölçüde ev üretimine dayalı bir toplum olduğu gerçeği değişmez. Kuşkusuz özelleşmiş üretim de yer alır, fakat çoğu örneğe, boncuk ya da kemik alet üretimine, obsidiyenden ayna yapımına bakıldığında, özelleşmenin sınırlı düzeyde kaldığı, faaliyetin eve dayalı olduğu görülür. Mehmet Özdoğan'ın işaret ettiği gibi, toplumsal farklılaşmanın göreli yokluğu bu yerleşimi ve İç Anadolu'yu doğudan ayırmaktadır.[43] Bununla ilişkili geniş örüntü, merkezileşmiş törensel faaliyetlerin batıdaki yerleşmelerin çoğunda görülmemeleridir. Erken Neolitik dönemde Teselya örneği bunu açıkça ortaya koyuyor olabilir, Catherine Perlès[44] oradaki çoğu dinsel/sembolik eylemlerin özellikle ayinlere ayrılmış binalardan çok evlerin içinde ve çevresinde yapıldığını savunur. Yalnız Nea Nikomedia'da "Tapınak" olarak tanımlanabilecek bir bina bulunur. Öyleyse Çatalhöyük toplumsal yapıya farklı bir renk getirmesi bakımından önemli olabilir. Neolitik dönem batıya doğru yayıldıkça, Doğu Anadolu'da ve Ortadoğu'da çok yaygın olan statü ayrımı ve kamusal törenler giderek azalır.

Çatalhöyük'teki ayrım daha çok evlerdeki sembolik ve dinsel süslemelerle ilişkili gibidir. Şekil 65'te sürekliliği üreten bu değişkenliktir, bunun diğer değişkenlerle sıkı ilişkisi yok gibi görünmektedir. Verilerin bir başka yorumu da Çatalhöyük'te düşük düzeyde görülen farklılaşmanın sembolizm ve inanç sistemleri, işlerin doğru yapılması, ayinlerin nasıl düzenleneceği ve sahnelerle, mitlerin, geçmişin nasıl tasvir edileceği hakkındaki bilginin denetlenmesidir. Sonunda, toplumsal farklılaşmanın temeli bu bilgilerin ortaya çıkışına dayanır. Toplumsal farklılığın başlıca dayanağı, obsidiyenin el değiştirmesi gibi etmenlerle yakından ilişkili deneyimlerin inandırıcı uygulamalarla açığa vurulması, inancın nesnel bulgularının ortaya konması olabilir.

Üretimin Uzmanlaşması

Küçük ölçekli ve çoğu zaman eve dayalı üretim birçok veri türünde karşımıza çıkar. Çatalhöyük'ün en alt tabakalarında görülen kireç yakma,[45] en erken tabakalardaki sert kireç zemin yapımında büyük miktarlarda kireç yoğunluklu malzeme gerekmesine rağmen, küçük ölçekli, belki de ev düzeyinde yürütülen bir faaliyete benzer. Adnan Baysal ile Karen Wright insan yapımı objelerin boyutlarına bakarak öğütme taşıyla –örneğin yemek hazırlarken ya da aşıboyasını ezerken– ilişkili bu tür faaliyetlerin küçük ölçekte kaldıkları sonucuna varmışlardır.[46] Bütün evlerde fırın olması, ayrıca evlerde kemiklerin yoğun ölçüde işlemden geçirildiğine yönelik hayvansal bulgular yemek hazırlıklarının ev içinde yürütülen faaliyetler arasında olduğuna işaret eder.

Evde kerpiç tuğla üretimi de, obsidiyen üretimi de (yerleşim yerinde obsidiyen işlenen bazı alanlara rastlanır[47]) yapılır. Nerissa Russell ile Louise Martin evlerin yanındaki üstü kapalı ağılların davarın (koyun) mülkiyetinin komün ölçekli olmaktan çok evde olduğunu ileri sürmüşlerdir.[48] Altıncı Bölüm'de ve yukarıda da değindiğimiz üzere daha gösterişli binalarda, en çok da yerleşimin üst tabakalarında, değişkenliği sınırlı olmakla birlikte üretimin uzmanlaşmasını gösteren bazı bulgular vardır.

Etkili bir konu da ambarlamanın örgütlenmesidir (bkz: İkinci Bölüm). Bütün evlerin kendilerine ait depolama olanaklarına sahip olduğu görülür, depolama hacimleri arasındaysa fazla bir değişkenlik bulunmamaktadır. Ambar çukurları yaygın olarak yan odalarda göze çarpar. Ekinler tamamen temizlenmiş olarak depolanır.[49] Fitolitlerden gelen bulgular (ayrıca Mellaart'ın verileri) farklı ambarların farklı malzemeler için kullanıldıklarını ortaya koyar. Bina 5'in kuzeybatı odası[50] karşımıza çıkan en büyük ölçekli ambar olabilir. Ancak bu odayla bitişiğindekilerde görülen "altlık"ların sepetlerin dibi olabileceği düşünülürse, bu odalarda küçük ölçekte faaliyetler yürütülmüş kanısı uyanır.[51] Fitolit bulgular sepetlerle buğday arasında, ambarlama açısından genel bir bağlantı olduğunu düşündürmektedir.[52] Bir de kemiklerin depolandığı küçük çukurlar vardır.[53] Verileri geniş ölçekler ve/veya tek yerde toplanmış ambarlar çerçevesinde yorumlamak (en azından binaların zemin katlarında) güçtür.

Yerleşimde bulunan ve yemek pişirmede kullanılan kil toplara gelince, az sayıda toplar, ufak toplar ve şekillendirilmiş kil objeler üzerinde yürütülen taşbilimsel analizler (kilin içine konan "dolgu" taşın saptanması) kil topların yapımında belli bir reçete olmadığını, topun yapıldığı malzemenin binalara ve bir tabakadan diğerine değişkenlik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Sonya Atalay bu değişkenliğin kil topları yapan bağımsız zanaatkârların mineral seçimlerine ve killerin elde edildiği kaynakların çeşitliliğine ve farklı zanaatkârların farklı kaynakları kullanmasına bağlı olduğunu söyler. Aynı ev içinde bile farklı kil yapılarıyla kıvamlarının farklı nesnelerin (toplar, heykelcikler, çömlekler, tuğlalar, sıvalar) yapımında kullanıldığını göz önünde bulundurursak, Atalay'ın savunduğu çok küçük ölçekte kalan el sanatı uzmanlığını kapsamaktadır.[54]

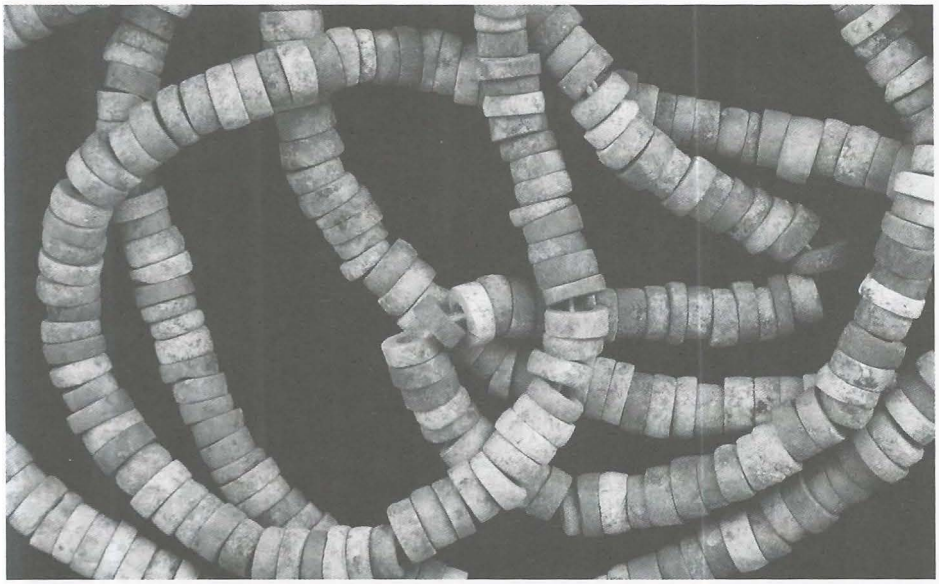

76. Bu boncuklar 4040 Alanı'nda bir gömütte bulundu. Boncuk üretimi fırın çevresinde yürütülürdü, ayrıca Çatalhöyük'te el sanatlarında küçük ölçekli uzmanlaşma olduğu yönünde bulgular vardır.

Boncuklarla ilgili olarak da benzer bir sav ortaya atılabilir (bkz: Şekil 76). Boncuklar ev ölçeğinde, muhtemelen ocak ya da fırın başında yapılırdı.[55] Bina 18'de boncuk üretildiğine yönelik bulguların birkaç dönem boyunca görülmesi merak uyandırmaktadır. Farklı evler farklı türden nesnelerin yapımına odaklanırdı, bu uzmanlaşma da zaman içinde kuşaktan kuşağa aktarılırdı. Buna göre Bina 18'de boncuk yapımına ağırlık verilirken, Mellaart VIA.10 işaretli "Tapınakta" on dört, VIA.44 işaretli "Leopar Tapınağı"ndaysa sekiz taş heykelcik bulunduğunu belirtmişti. Adnan Baysal ile Karen Wright VIA.10 örneğini bitmemiş nesnelerin, buna bağlı olarak da yerinde üretimin yapıldığı bina olarak yorumlarlar.[56] Bir başka örnek de A.III.2 işaretli "Tapınak" olup burada "çok

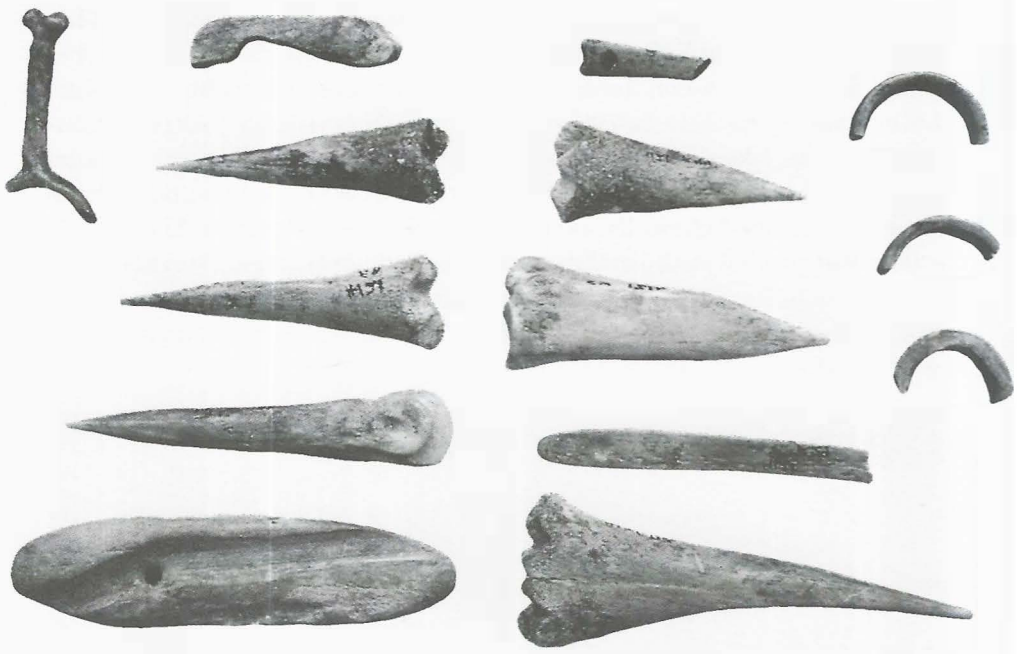

77. Çatalhöyük'ten kemik aletler. Geniş yelpazeye yayılan objeler arasında (sol üstteki örnekte görüldüğü gibi bazıları sivri çıkıntılı) yüzüklerle uçlar da vardır.

sayıda taş alet ve hammadde üretildiğine bakılırsa taş işçisinin atölyesi olduğu" düşünülür.[57] Mellaart A.II.1'de dokuz heykelcik bulmuştu. Bunlardan beşi ocak çevresinde bulunmuştu ve birbirlerine çok benziyorlardı. Naomi Hamilton çeşitliliklerine, bazen görülen gruplaşmalara ve bina türlerine dayanarak heykelcik üretimini ev içi ya da eve dayalı geleneklerle açıklar.[58] Taş heykelciklerin belli binalarda yoğunlaşması üretimde ev ölçekli kısmi uzmanlaşma olduğu kanısını uyandırsa da bazı örneklerde karşımıza kullanım ya da çöpe atma alışkanlıkları bakımından eve dayalı farklılıklar çıkar.

Güney Alanı'ndaki alet yapımından önemli miktarlarda şekil verilmemiş ve artık kemikler Nerissa Russell tarafından saptanmıştır.[59] Buradaki imalat artıklarının dağılımına bakıldığında, üretimin uzmanlaşmış olmaktan çok ev düzeyinde yapıldığı anlaşılır. Ne var ki kemik alet üretiminin sınırlı ve ancak yarım zamanlı uzmanlığa eriştiği yönünde göstergeler bulunur. Elişlerinde ustalaşmış insanlar komşuları için üretim yapıyorlardı belki de. Obsidiyen aynaların yüksek ölçüde uzmanlık bilgisi ve becerisi gerektirdiği düşünülebilir, ancak Jim Vedder'ın yaptığı deneyler bunlara harcanan zamanın (3-4 saatlik ince parlatma) sınırlı olduğunu ve bu işin başka görevler arasına sıkıştırılabildiğini gösterir.[60] Bütün bunlar eve dayalı ya da küçük ölçekli üretim yapıldığı görüşünü desteklemektedir.

Aynı zamanda üretimin büyük ölçekte merkezileşmesi de söz konusu olabilir. Yukarıda değinilen örneklerden bazıları uzmanlaşmış üretimin daha

gösterişli binalarda (örn. Mellaart'ın 10 işaretli "Tapınağı") yapıldığına yönelik bulgular taşır. Ayrıca, James Conolly ile Naomi Hamilton'ın daha gösterişli binaların obsidiyen özleriyle ve heykelcik üretimiyle bağlantılı olduklarını savunduklarını gördük. Üretimin uzmanlaşması zaman içinde artmıştır belki de. Örneğin, Tabaka V ve IV'teki açık alanlarda James Mellaart'ın bulmuş olduğu büyük fırınlar muhtemelen birkaç eve birden hizmet veriyordu.[61] Demek ki yerleşmenin daha geç tabakalarındaki bazı evler, daha çok yiyecek sağlama ya da değerli nesneleri üretme becerileriyle ötekilerinin üzerinde egemenlik kurmuş olabilirlerdi. Ne var ki bu kadar büyük ölçekte üretime yönelik bulgular belli eşya türleriyle sınırlı kalarak ayrı toplumsal tabakalar arasında nitel farklılıklardan çok ölçü farklılıkları bulunduğunu ortaya koymaktadır. Gösterişli binalarda ve gömütlerin bazılarında görülen değişkenliklerin daha çok ev halkı üyelerinin (belki de özellikle yaşlıların), takas ve üretimin oynadığı rolün yanında ayinlerle, sembolizmle, ortaya çıkarmayla ve bunların yerine getirilmesiyle ilgili gelenekleri yayma becerilerinin sonucu olduğu izlenimi doğar. Atalarla olan bağlar bilginin denetimi sayesinde yaşatılıyordu. Böyle bağların ve bunlarla ilgili gizlerin gün ışığına çıkarılması kimilerini belli bir konuma getiriyor, dolayısıyla (obsidiyen ve sığırlar gibi) bazı değerli malların elde tutulması ve biriktirilmesi hakkını doğuruyordu.

Sonuç

Şaşırtıcı bir örüntüyle karşı karşıya olabiliriz. Bu ilk tarım toplumlarında evler içerisinde ve arasındaki toplumsal gücün tarımsal ve diğer yaşamsal ürünlerin denetimine dayandığını düşünülebiliriz. Ne var ki yiyeceklerin ambarlanmasına toplumsal düzeyde önem verildiği yolunda çok az bulgu var. Ayrıca farklı evlerin üretim becerilerinin kayda değer değişkenlik gösterdiğini işaret eden bulgular da az. Büyük ve küçük evlerin ambar hacimleri birbirine yakın olduklarını, arada farklılaşmalar olsa da benzer üretim faaliyetlerine girdiklerini görürüz. Daha gösterişli evlerde bulduğumuz obsidiyen oyukların sayısı daha çok değil. Yiyeceklerin depolandığı alanlar da birbirinden çok farklı sayılmaz, ne sembolik süslemelere yer verilir ne de inançlarla çevrelenmiş olanlara. Yerleşik yaşamın ve evlerin ekonomik anlamda kendi kendilerine yetmelerinin evcilleştirilmiş bitkiler ve hayvanlarla bağlantılı olduğuna kuşku yok, ancak bu ekonomik bağımlılığın toplumsal süslemelerle desteklendiğine tanık olmuyoruz.

Onun yerine başlıca sembolik ve inançla ilgili süslemelerin belirli malzemelerin saklanması ve ortaya çıkarılması ekseninde yapıldığını görürüz. Çatalhöyük'te yaygın olarak gördüğüm saklama ve ortaya çıkarma arasındaki gerginliği yakalamaya çalıştım. Üretimle ilgili bu gerginlik Çatalhöyük'teki güçle ilgili söylemin temelini oluşturur. Soy ve kimlik bu yolla belirlenir, hayat çevrimlerinin nasıl yaşanacağı ve takasın nasıl yapılacağı böyle saptanırdı. Toplumsal yaşamın başlıca dayanak noktası günlük yiyeceğin ambarlarda saklanması ve üretilmesinden çok bu tür ilişkilerdi. Ama aynı ilişkiler gerek

ev içinde gerekse evler arasında yiyeceğin depolanması ve üretimin denetlenmesi (ve obsidiyeni takasta kullanma) hakkını verirdi. Ortaya çıkarma ve verme, önem verileni elde tutma ve yaşamın bazı alanlarında birikim yapma olanağı sunardı.

Çatalhöyük'e girince oradaki gizemleri ortaya çıkarmaya başlarsınız. Can duygusu, gizli bilgi ve açığa çıkarma deneyimi yerleşim bölgesini ziyaret edenleri buraya çeken nedenlerden bazıları olabilir. Çatalhöyük sakinleri de içine girmedikçe her bir evde yer alan sanat ürünleriyle sembollerin ayrıntılarını göremezlerdi. Dışında tutulma ve içine katılma duygusu, yalnızca yerleşmenin mimarisinde olsa da hep vardı. İnsan içinde büyüdüğü evde işlerin nasıl planlandığını bilirdi, fakat evde yaşayan insanlar arasında bile neyin nereye gömüldüğünü ya da saklandığını, hangi duvarda neyin resmedildiğini daha çok bilenler olurdu. Beşinci Bölüm'de ileri sürdüğüm gibi, yaşam biçimini ören ve günlük işlerle toplumsal düzeni sağlayan ayinlerin ve açığa çıkarmaların evlerde sürekli yeniden canlandırılmasıydı. Sembolik, mite dayalı ve tarihsel bilgiler toplumsal düzeni ayakta tutardı, ama insanlar toplumsal güçlerinin en azından bir bölümünü saklama, geri alma ve ortaya çıkarmayla elde ederlerdi. Eşyalar gizli yerlere saklandıkları zaman özel bir konum ya da can kazanırlardı. Yeniden ortaya çıkarıldıklarındaysa, güçlerine güç eklenmiş olur ve onların açığa çıkmalarını denetleyenler bundan yararlanırlardı.

Gizemler kamusal etkinlikler, şölenler ve gömme törenleri gibi birkaç ortamda gün ışığına kavuşurdu, ama daha çok ev ölçeğinde ortaya çıkarılırlardı. Geniş toplumsal bütünlüğün kurulduğu yer yine evdi, evdeki ortaya çıkarma çabaları sayesinde toplumsal gruplar bir nebze olsun egemenlik kazanmak için takas yapar, yakın ilişki kurar ve üretirlerdi. Büyük ölçüde eşitlikçi bir toplumda göreli egemenlik, vermek ve ortaya çıkarmak sayesinde kazanılırdı.

Sekizinci Bölüm

Maddesellik, "Sanat" ve Elçilik

Leopar kabartmalarının terk edilmiş başlarıyla birlikte evlerde bırakılması dikkat çekmektedir. Çatalhöyük'te başın gövdeden ayrıldığı pek çok örnek olduğunu Altıncı Bölüm'de görmüştük, bunu atalarla bağlantı kurma çabalarının bir parçası olarak yorumlamıştım. İnsanların, boğaların, heykelciklerin ve kollarını ve bacaklarını yana uzatmış kabartma figürlerin (aşağıda göreceğimiz gibi muhtemelen ayıların) başları gövdelerinden ayrılmıştı. Levha 24'te görülen çıplak kadının kucağındaki kedi de başsızdır, ama çifte leopar kabartmalarını daha iyi incelediğimizde başlarının evlerin yaşam süresince saklandığını görürüz.

Leopar kemikleri yerleşim alanına getirilmediğinden, atalarla bağ kurulmasının bir yolu olarak leoparların kafataslarının kuşaktan kuşağa dolaştığına tanık olmuyoruz, öte yandan materyal kayıtlarına geçecek kadar uzun ömürlü olmayan leopar derileri bu amaçla kullanılmış olabilir. Leoparların, Altıncı Bölüm'de tartıştığımız süreçlerle –soysal ve soyağacıyla bağlantılı– olduklarını söylemek zor. Ancak hayatın bazı yönlerine katılmış oldukları görülür, bu bölümde bu konuyu irdeleyeceğim. Leoparların ya da büyük kedilerin denetimini elinde tutma hakkına sahip insanlarla ilgili birkaç örnek çıkar karşımıza. Büyük kedilerin üstünde ya da arasında oturmuş, ellerini onların başlarına ve omuzlarına kadar gelen kuyruklarına dayamış ünlü kadın heykelciği (Levha 24) bunlardan biri. Ayrıca leoparların ya da büyük kedilerin, bazen de diğer büyük hayvanların yanı başında duran ya da üstlerine oturmuş kadın ve erkek tasvirlerine rastlanır (Şekil 78 ve Levha 20). Çita ya da aslanın tersine leopar tek başına yaşayan, topluluktan

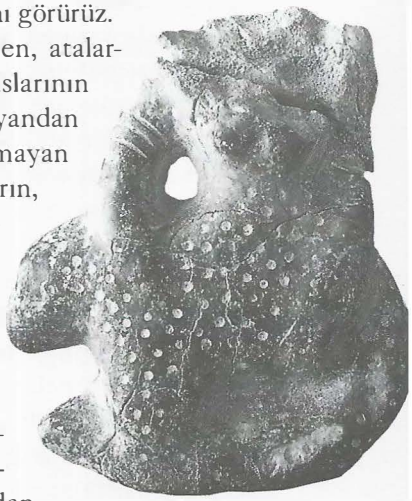

78. Bir leoparın yanından duran ya da üstünde oturan kahverengi kireçtaşı oyma figür James Mellaart'ın bulduğu benzeri örneklerden biridir.

uzak duran ve (halka gösterilmek üzere eğitildikleri yolunda raporlar olmasına karşın[1]) evcilleştirilmesi çok zor bir hayvandır. Yine de Çatalhöyük tasvir sanatının bazılarında insanlar tarafından eğitilmiş olarak gösteriliyor olabilir. İnsanlar leoparlara ya da başka hayvanlara (belki bir de ruhsal güçlerine) biner ya da onlara bakarlar. Bu bölümde Çatalhöyük'teki bulgulara ve "sanat"a daha yakından baktıkça, insanın faaliyeti daha merkezi bir önem kazanacaktır.

Bulguların Karmaşıklığı

İkinci Bölüm'de Çatalhöyük'te hayatın maddi-sosyal açıdan karışık bir dizi karmaşıklığı kapsadığını vurgulamıştım. Bir odanın sıvanmasını örnek vererek bu işlemin bir dizi karmaşık malzeme –belli aletler ve bilgi, araziye erişim hakkı, emeği harekete geçirme becerisi, sığırlara ulaşma vb.– gerektirdiği belliydi. Yemek pişirirken kullanılan kil topların yerini çanak çömleklerin almasıyla ev işlerinin yapılmasını nasıl değiştirdiğini, bununsa ev topluluğunda yer alanlar arasındaki ilişkileri nasıl etkilediğini örneklemiştim. Çatalhöyük "kasabasının" geniş toplaşma alanında insanlar giderek toplumsal, maddi, kavramsal bağımlılık ve ilişki ağına girmişlerdi. İnsan, toplum ve eşyalar gitgide birbirine bağımlı olmuştu. Benzer bir iç içe geçme olgusu diğer erken köylerde de yaşanmış olsa gerek, fakat Çatalhöyük'ün bize sunduğu zengin bilgi ayrıntılı ve belli bir görüş edinmemize olanak verir.

Bu kitabın başından bu noktaya kadar iç içe geçmişliğin pek çok örneğiyle karşılaştık – örneğin, bölgesel düzeyde dağınık kaynaklardan yararlanmak topluluk içindeki sosyal bağlara dayanıyordu. "Kasaba" düzeyinde büyük bir toplaşmada yaşamanın pek çok maddi-toplumsal sorun getirdiğini gördük: fare istilası ve insan dışkılarıyla başa çıkma; aşırı kalabalıklaşma ve mekâna girme sorunları; hayvanları yerleşmedeki ağıllara getirmenin güçlükleri. Beşinci ve Altıncı Bölümlerde ev yaşantısının toplumsal dokusunun evin maddi dokusuyla iç içe olduğuna, evlerin tarihçelerinin oluşumunun insanlarla, ölülerle ve evdeki eşyaların dolaşımıyla ilişkisine değinmiştik. Yedinci Bölüm'de toplumsal konumun ve yetkenin eşya ve bilginin saklanıp ortaya çıkarılmasıyla yakından ilintili olabileceğini açıkladık. Tüm bu örneklerde insanlarla eşyalar ekonomik, toplumsal, sembolik ve kavramsal bağımlılıklarla iç içe geçmişlerdir.

Bir başka örnek de Çatalhöyük'teki insanların kullandıkları kapların beni şaşırtacak kadar çok sayıda farklı sınıflara ayrılabilmeleridir. Değişik çömlek çeşitlerine rastlanır (Şekil 25'te bir örneği gösterilmektedir) ama bunlar arasında çok farklılık görülmez.[2] Ayrıca birkaç farklı sepet çeşidi[3] karşımıza çıkar (Şekil 79); gençlerle yaşlılar gömülürken farklı türden sepetlerin içine konurdu. James Mellaart da ahşap kap çeşitlerinin geniş bir yelpazeye yayıldığını ortaya çıkarmıştı (Şekil 80). Bazı binaların zeminlerinde, hâlâ kullanıldıkları yerde, özellikle ocaklarla fırınların yanında duran çanaklar buluruz, ayrıca binaların güney ve kuzey kanatlarına sepetler yerleştirildiğini gösteren (fitolitler gibi)

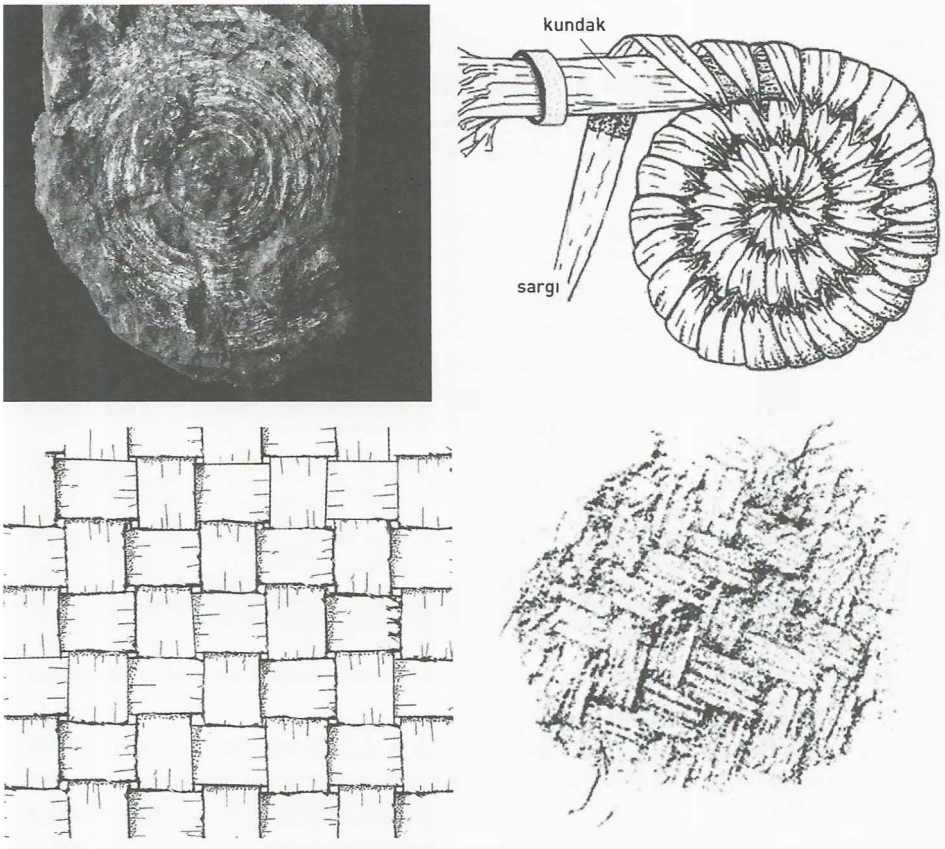

79. Değişik türlerde hasır ve sepet örgüleri. Çatalhöyük'te bunların sıvalı zeminlere bıraktıkları izleri ya da fitolitlerini (sol üstteki örnek) görebiliriz.

izlerle de karşılaşırız (Şekil 81). Kapların hepsinin binalarda bir yerleri var gibi görünür. Farklı hasır çeşitlerinin (bkz: Şekil 79) farklı platformlarda ve zeminlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Çatalhöyük'teki bir evin çevresinde dolaşırken, yere serilmiş bir toplumsal harita üzerinde yürüyor olabilirsiniz. Bu harita hepsi yerli yerinde duran ya da her biri başka insan kategorileriyle ya da farklı bireylerle ilişkili sepetlerden, çömleklerden, ahşap kaplardan, hasırlardan oluşur. Buradaki toplumsal düzen maddi dünyada somutlaşmıştır. Bir çocuk böyle bir ortamda büyürken toplumsal dünyayı en azından buradaki maddi-toplumsal-uzamsal harita çerçevesinde öğrenirdi.

Nesnelerin zaman içinde toplumsal ilişkilere "uzanmasına" bakarak, benzer bir noktaya daha ulaşabiliriz. Zamansallıkla ilişkili olan bu örnekte bir kez daha Çatalhöyük'teki toplumsal yaşamın eşyalara dayandığı ve eşyaların toplumsal yaşamın elçisi olduğu ortaya çıkar. Elişi objeler takas edildikçe, "varlıkları" topluma etki ederdi. Bunlar dayanıklı nesneler olup çoğunun belli bir anısı vardı. Demek ki objeler olayların uzantısını oluşturmakta ve uzun süreli toplumsal bağımlılıklara yol açmaktaydı. Bu noktayı

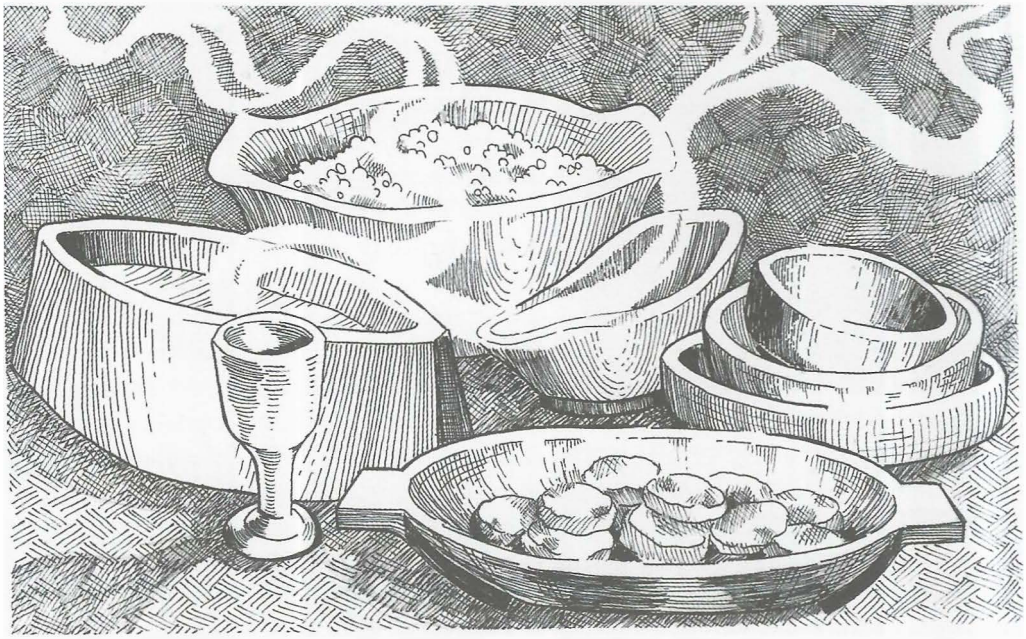

80. Farklı ahşap kaplar. Gerek bunlar gerekse kapaklı kutuların evlerde saklandıkları yerlerde yakılan ateşin yüksek ısısı aşağıda gömülü ahşabı karbonlaştırırdı.

81. Bina 5'te kullanılmış olan "altlıkların" (sepet altı ya da hasır) ve çeşitli yer hasırlarının fitolit izleri. Çatalhöyük'te bulunan her bir tür "altlık" ve hasırdan başka diğer kap kacak çeşitlerinin de binada belli bir yeri olduğu düşünülmektedir.

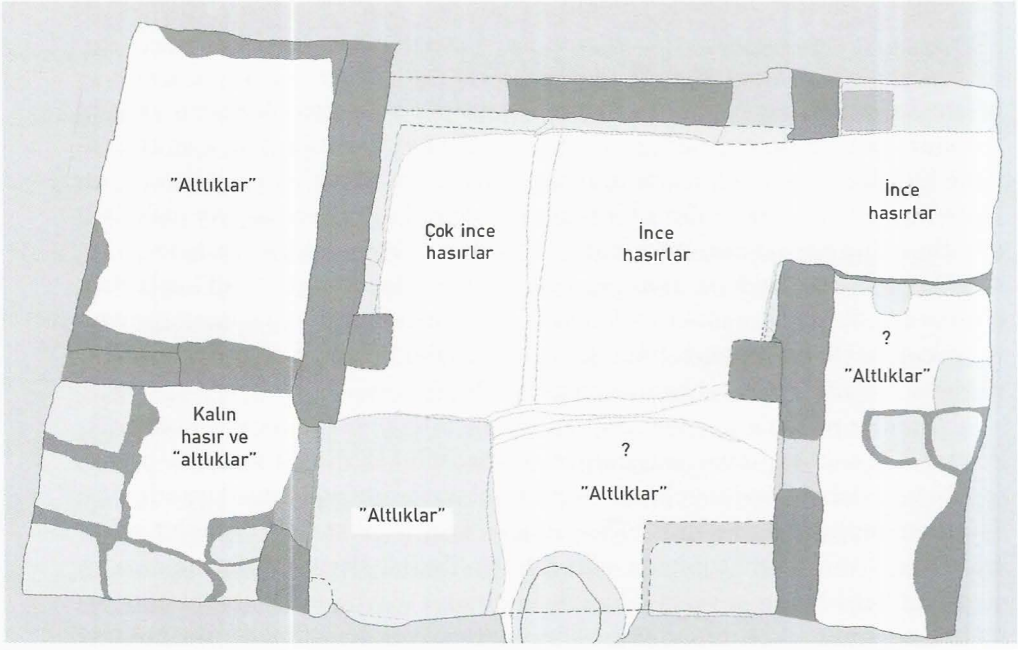

Altıncı Bölüm'de tarihlerin oluşturulmasıyla ilişkili olarak, aynı zamanda Yedinci Bölüm'de nesnelerin takas edilişini ele alırken görmüştük. İkincisine bir başka örnek daha vermek gerekirse, çanak çömleklerin ilk ortaya çıkışının etkilerini ele alabiliriz. Diyelim ki size verdiğim bir parça et karşılığında bir avuç yulaf ya da böğürtlen aldım, bu takasta bir ivedilik söz konusu. Bu olayla ilgili anılar ve bağlantılar olabilir, fakat olayın kendisi göreli geçicidir. Ancak size çanak içinde et verirsem, o zaman verdiğim armağan zaman içine "yayılmış" demektir. Koyunla keçinin yağını bir çanakta saklarsam,[4] hayvanın işlenmesi ve içinden çıkanlar çanakla "hatırlanır" – ürünler zamana yayılır. Çanak elde tutulup yeniden kullanıldıkça anıları, takas işlemini ve olayları çağrıştıracaktır.

Bu bölümde maddesellikle (toplumsal yaşamın ve materyallerin birbirine bağımlı olmaları) ilgili tartışmayı materyallerin dünyada insanların faaliyetine nasıl karıştıklarına bakarak genişletme arzusundayım. Son yıllarda Ortadoğu'nun Neolitik döneminde "büyü" ve ayinlere[5] ve nesnelerin toplumsal süreçlere nasıl müdahale ettiklerine duyulan ilgi artmıştır. Nesneler insanların maddi elçileri ya da temsilcileri işlevi görürler.[6] "Büyü" ve ayinlerin denetimi çoğu zaman egemen gruplarla bağlantılıdır. Çatalhöyük'te yaşlılar ya da egemen soyağaçlarından veya evlerden gelen yaşlıların ayinlerle ve maddi elçilikle özel bir ilişkileri olabilir. Evlerin, özellikle de egemen olanlar evlerin atalarla bağ kurulmasında nasıl aracılık ettiklerini görmüştük, şimdi de o evlerde yaşayanların hayvan tanrılarla ya da ruhlarla ilişki kurmaya aracı olduklarını göreceğiz. Ev halkı içindeki yaşlılar ruhsal ve maddi etkilerle ilgili sahip oldukları bilgilerle diğerlerini koruyor olmalıydılar.

Pek çok kimse son zamanlarda Ortadoğu'nun erken toplumlarındaki maddi nesnelerin ruhsal ve toplumsal zarara karşı nasıl koruma kalkanı işlevi gördüklerine işaret etmektedir. Örneğin, Hans Georg Gebel Doğu Akdeniz'deki –Ba'ja ve Basta– Çanak Çömleksiz Neolitik B yerleşimlerindeki duvarların içinde, altında ve arasındaki kalıntılara bakmıştır.[7] Bu nesnelerle uygulamaların eşyaları saklamakla ve onların anlamlarıyla ilgili olduğunu savunur. Gebel duvarlarda taş baltaların saklandığı zulalardan, resimlerden, bebek gömütlerinden ve çanak çömleklerden örnekler serer önümüze. Bunların altında duvarı "sağlamlaştırma" isteğinin yattığını söyler. "İlaç" işlevi gören zulalar duvarın yapımı sırasında dış güçlere karşı insanların temsilcisi olarak yerleştirilmişlerdi.

Michael Morsch da Nevali Çori'nin kil heykelciklerini ele alır.[8] Aralarında erkek ve dişi tasvirleriyle bazı hayvan figürlerinin de olduğu 665 heykelcik bulunmuştu. Çoğu, tıpkı Çatalhöyük'te bulunanlar gibi küçüktür, bazıları Çatalhöyük'ten gelen insan biçiminde şematik örneklere çok benzer (Şekil 82). Biçimlendirme sırasında döküntü ve kil topak boldur. Nevali Çori'de kil heykelcikler çok büyük kireçtaşı heykellerle bağlantılı olarak düşünülmelidir, onların yanında kil heykelcikler neredeyse kaybolur. Heykellerin tersine kil heykelcikler kült binaları yerine atık alanlarında, genellikle kırık olarak, çoğu zaman evler arasındaki boşluklarda, dikdörtgen evlerin odalarında değil ama

topak "evlerde" bulunurlar. Tanrıçayı tasvir etmiyor olabilirler, fakat bir tür "dilek tutma" aracına benzemektedirler.[9]

Çatalhöyük'e dönersek, James Mellaart evlerde –doğrusu hemen her evde aynı biçimde kullanıldığı görülen– kırmızı boyayla kırmızı aşıboyası kullanılmasını ele almıştı.[10] Biz de yaptığımız kazılarda kırmızı aşıboyasının gömütlerin üzerine, daha çok da odalar arasındaki eşiklere serpildiğini bulduk. Mellaart kırmızı boya kullanılan yerleri zeminlerin üstündeki duvar panoları, oturaklar, platformlar, alçılı hayvan başları, sepetler ve sandıklar olarak belirtmişti. Ona göre kırmızı kullanılmasının amacı, "ister ölünün bedeninde, ister evin ya da yanında uyuduğu tapınağın duvarında olsun, ister oturduğu ya da uyuduğu platformda, ister damını ayakta tutan ve devrilebilecek dikmelerde, isterse değerli eşyalarını koyduğu sandıklarda ya da yemeğini sakladığı sepetlerde, kötü ruhları uzakta tutmak ve böyle süslü nesneleri korumaktır."

Bugünkü araştırma projesi geometrik boyamalarda da benzer işlevlerin yerine getirildiğini en az bir örnekle ortaya çıkarmıştır. Çatalhöyük'teki evlerin boyaları yerleştirmelere ve kabartmalara bambaşka bir rol kazandırırdı. Kabartmalar yıllar boyu dayanırdı, bunların genellikle, zaman içinde, kuşaktan kuşağa bağlar kurmakta kullanıldıklarını görmüştük. Oysa resimlerin görünmesi kesintilere uğrardı. Herhangi bir evin yaşam alanı olduğu yılların çoğunda duvarlar ya beyaz ya da isle kaplıydı. Ancak bir süreliğine tıpkı sembolik ya da geometrik resimler gibi canlı renklerle ve faaliyetlerle kaplanırdı. Sonra da resimlerin üstü sıvanır, duvarlar eskisi gibi çıplak olurdu. Ana odadaki sıvanın her ay ya da her mevsim yeniden yapıldığı göze çarpar.[11] Bu da bize resimlerin binanın ve sakinlerinin yaşam çevrimindeki kesintili olaylarla –belki topluma kabul edilme, doğum, ölüm, vb. ile– ilişkili olabileceğini düşündürür. Bina 2'yi ele alalım, göreli gösterişsiz, hiç gömütü olmayan, platformları pek farklılık göstermeyen bu küçük binanın kuzeydoğu köşesinde baklava motifleri (Şekil 69), kuzey duvarındaki bir oyukta da kırmızı renkte geometrik bir resim bulunur (Şekil 68). Baklava motifleri iyi yapılmamış, sıradan bir iş gibi görünürler. Ama bütün binalar kırmızı badanalıdır, yaşamlarının ileriki yıllarında başka bir renge de boyanabilirler.

Bina 1'de bulunan bazı ipuçları bize geometrik resimlerin işlevlerini gösterir (Şekil 83). Burada, geometrik resimlerle daha çok genç insanların gömütleri arasında uzamsal ve geçici bir bağlantı kurulabilir.[12] Bu evin yaşam alanı olduğu sürenin bir bölümünde ana odadaki kuzeybatı platformu resimlerle çevrilidir. Genç insanların bu platforma gömülmeleri yeğlenirdi. Ama bir de geçici bağ var. Hangi duvar sıvasının hangi taban sıvasıyla gittiğini saptamak güç, ayrıca Bina 1'de yalnızca yaklaşık bağlantılar kurulabilir. Öte yandan genel olarak resimleme dönemleri bu platformun altına ölü gömülen dönemlerle örtüşmekteydi. Bu da geometrik resimlerin platformun altındaki ölüleri korusun ya da onlarla iletişim kurma işlevi görsün diye yapıldıkları biçiminde yorumlanabilir. Ana odanın kuzeybatı platformunda çoğu gömütlerin yer aldığı ve ağırlıklı olarak gençlerin gömüldüğü, duvarlarda kırmızı boyanın yoğun

olarak göze çarptığı (ya da en iyi korunduğu) bitişikteki Bina 3[13] ile bu bina arasında da benzerlikler görülür.

Ölümle ilişkili koruma gereksinimi başka biçimlerde de kendini gösterir. Mezarlarda kırmızı aşıboyasının kullanıldığına daha önce değinmiştik. Gömütleri kazdığımızda deniz kabuklarından kemiklere, taşlara kadar çok çeşitli malzemelerden yapılmış boncuklarla karşılaştık. En çok boncuk çocuklarla bebeklerin yanında yoğunlaşmıştı. Bunların en sağlam kalmış olanları Bina 6'da bulunmuştur (bkz: Levha 11). Buradaki bebeğin el ve ayak bileklerine boncuklar takılmıştı. Bu küçük insanlara gösterilen özen ve adanan zenginlik salt statü açısından açıklanamaz. Gömütler açısından yetişkinler arasında da belirgin bir statü ayrımı görünmez, gömülen gençlerin yanına bırakılan nesnelerin de daha çok koruma amaçlı – kötülüğe karşı koruyucu olduğu düşünülür. Aşıboyasıyla boyanmış deniz kabuklarının ve kürekkemiklerinin (küçük "kaşıklar") gömülen çocukların yanına konmasının da benzer bir amacı olabilir. Öyleyse, gerek gömüt platformunun çevresinde gençleri konu eden resimlerin (süsleme) yapılması, gerekse ölen gençlerin mezarlarına aşıboyasıyla boncukların (süsleme) bırakılmasının en olası anlamı koruyucu elçi olmalarıdır.

Buna benzer bir savı Çatalhöyük'te görmüş olduğumuz en acayip ve açıklanamaz ölü gömme uygulamalarından –örneğin ölünün çevresine etobur pisliği yerleştirmek– bazıları için de ortaya atabiliriz. Emma Jenkins[14] şimdiki proje çalışmalarında bununla ilgili bulunan iki örneği inceledi ve Mellaart'ın bulduğu bir başka örnekle karşılaştırdı. Mezarın açık bırakıldığı ve etobur bir hayvana barınak olduğu gibi değişik açıklamalar göz önüne alınmış, ancak bu varsayımlar reddedilmiştir. En uygun açıklamaysa, tuhaf olmakla birlikte, örneğin çakal gibi bir etoburun pisliğinin toplanarak mezara konmasıydı. Peki buna neden gerek duyulmuş olabilir? Burada, etnografik bilgilere dönmemizin yararı olacaktır. Mary Douglas[15] pislik ve tehlikenin çoğu zaman ayinsel bir güce sahip olduğunu savunmaktadır. Etobur dışkısı hem etoburla gelen tehlikeyi hem de onun yediği ve sindirdiği farelerin dişleriyle kemiklerini dışkının pisliğiyle birleştirir. Böylece tehlike, ölüm ve pislik bir kaba konmuş olmaktadır. Mezarlara böyle bir madde yerleştirmenin inanç sistemlerine ve koruyucu güce odaklanan bir anlamı olabilirdi.

82. Bugünkü kazılarda bulunan insana benzetilerek kaba bir form verilmiş bir heykelcik.

Çatalhöyük'te bulunan heykelciklerin çoğuna da koruyucu anlamlar yüklenmiş olabilir. Daha çok evlerin çöplük alanlarında bulunurlar.[16] Bunların pek çoğu çok küçüktür, belli ki çarçabuk yapılmışlardır[17] (Şekil 82). Genellikle çok az ya da kısmen fırınlanmışlardır, heykelcik yapımında kullanılmış büyük miktarda kil topakları, hatta ateşe verilmemiş kil toplarına bile rastlanır. Demek ki günlük işlerin bir parçası olarak alelacele yapıldıkları düşünülebilir. Bazen de bırakıldıkları alanlara bakınca, insanları ve eşyaları korumaya yaradıkları düşünülür. Fırın duvarlarında, evlerin duvar-

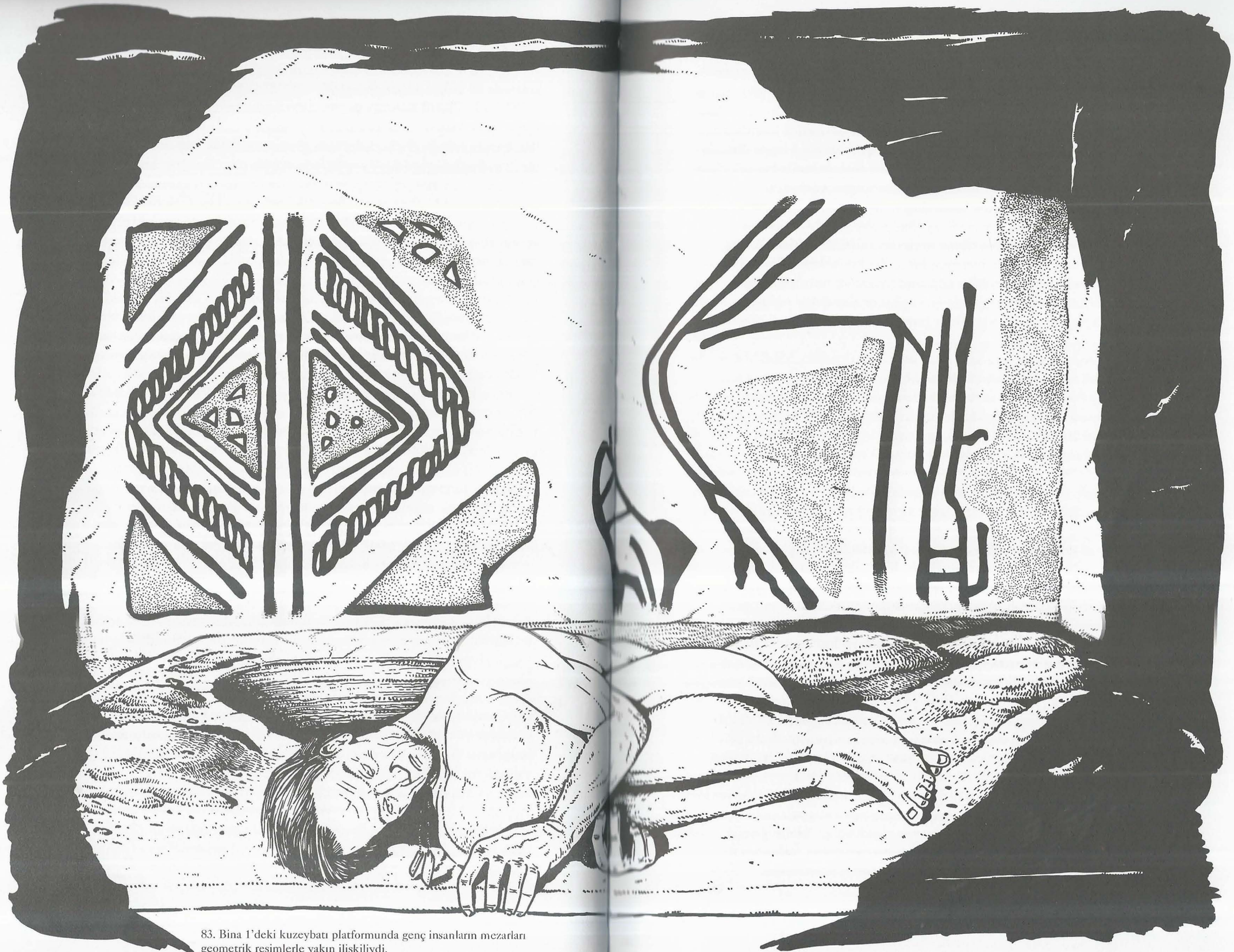

83. Bina 1'deki kuzeybatı platformunda genç insanların mezarları geometrik resimlerle yakın ilişkiliydi.

larında, zemin altlarının düzenlenmesinde ya da terk edilmiş binalarda bu heykelciklerle sık karşılaşırız. Naomi Hamilton'a göre duvar sıvalarında ve fırın duvarlarında görülen küçük kil boynuzlar oraya kazara karışmış olabilirdi, ayrıca insan elinden çıkma nesnelerin sıva harcına ve kil arasına konulmasının arkadan gelen gürültüyle ilgisi de kurulabilirdi elbet.[18] Ne var ki bazı örneklerde boynuzlarla heykelciklerin ait olmadıkları, onlar olmasa temiz bir atık alanına benzeyen yerlerde bulunması, kazıları yapanlara adak ya da koruyucu işlevlerinden ötürü oraya konmuş olduklarını düşündürmektedir. Başka örneklerde de atığın özellikleri enikonu hesaplanmış gibidir. Bir binada toplanmış hayvan heykelcikleri ambar çukurlarının altına yerleştirilmişti,[19] Mellaart da bir tahıl çukurunda kedigillerin üstünde büyükçe bir kadın heykelciği (Levha 24) ortaya çıkarmıştı. Bina 17'nin güneydoğu köşesinde yamru yumru yapılmış bir heykelcik başı çıkarılırken kırılmış, gövde ve baş bir ocağın dolgu katmanına konmuştu. Aynı mekânda sonradan yapılmış birkaç ocağın dolgu atıkları içerisinde de benzer biçimde kırılmış bir heykelcik vardı (Şekil 62 ve 63). Buna göre, bu evin bu köşesindeki ocağın üstüne, o ocak terk edilip yeniden yapıldıktan sonra eşi görülmedik formda, kırılmış belli bir heykelcik bırakılmasının geleneksel bir uygulamaya dönüştüğünü söyleyebiliriz. Bu heykelciklerin çeşitli işlevleriyle birlikte öncelikle dileklere ulaşmada ya da onların gerçekleşmesinde araç olarak kullanıldıklarını[20] ileri süren Mary Voigt'la aynı görüşteyim. Çok küçük olmalarının nedeni yalnızca kısa süreli "eylemler" için kullanılmaları, sonra da atılmalarıdır. Günlük yaşamın, her gün tekrar eden olayların bir parçasıdırlar, süprüntülerde çok sayıda bulunmalarının nedeni de budur.

Bazı dört ayaklı heykelciklere henüz fırınlanmadan keskin aletler batırılırdı. Delik deşik edilen bu heykelcikler, kil malzemenin delik deşik edilmesinin dünyaya etkilerinin olabileceğinin düşünüldüğü varsayımıyla, maddi elçiliğin belirgin bir örneğini oluştururlardı. Heykelcikler bağlamında maddi elçiliğe bir başka örnek de içinde, üçü tanımlanamayan beş heykelciğin bulunduğu kalıntılar olabilir. İki binanın ara yüzeyinde görülen bu kalıntının temel atığı olduğu düşünülmektedir.[21]

Yerleşim alanından toplanan obsidyen üzerinde çalışmalar yürüten Tristan Carter ile meslektaşları obsidyenin bilinçli bırakıldığı durumlar olduğunu savunurlar. Örneğin, Bina 1'de biçim verilmiş duvar eklentisinin tabanında obsidyen kalıntılarına rastlanır.[22] 2004 yılında Bina 44'ün zemin düzenlemesinin bir parçası olan platformun kenar çevresine yerleştirilmiş obsidyen bulduk. Büyük obsidyen parçaları platform duvarıyla zemin arasına sıkışmıştı. Başka binalarda da obsidyen parçalarının inşaat çalışmaları sırasında özel mekânlara bırakıldığını gösteren örnekler de var.[23] Bir de binaların terk edilmeleri sırasında yürütülen uygulamalar içerisinde evlerin batı duvarlarının ortasında yer alan yeniden açılacak çukurlara gömülü obsidyenden yapılma mızrak uçları bulunmuştur.[24] Koruyucu görev üstlendikleri düşünülen bu obsidyenler, özel bir değer ya da anlam taşıyan nesnelerin bulunduğu ortamlara yerleştirilmiş olabilirler, belki de ruhlara ya da göksel varlıklara adanan armağanlar veya kurbanlardır.

Öyleyse, küçük heykelciklerden geometrik sanat ürünlerine, kırmızı aşıboyasından obsidyene ve boncuklara kadar Çatalhöyük'teki pek çok nesnenin koruyucu anlamları olduğu düşünülebilir. Beşinci Bölüm'de, inşaat alanlarına, muhtemelen evi ve içindeki eşyaları "korumaya" yönelik olarak bırakılmış pek çok obje ve atıklardan örnekler vermiştim. Bundan sonra da göreceğimiz gibi, tasvir sanatının ve yerleştirmelerin çoğu insanların olumsuz etkileri olabileceğine inandıkları ruhsal dünyada yaşadıklarına işaret etmektedir. Bu etkileri de nazarlıklar, koruyucu semboller vb. yardımıyla savmış olsalar gerek. Materyallerin böyle elçiler olarak kullanılmasının çeşitli nedenleri olabilir. Toplum giderek daha yerleşik bir yaşantıyı benimserken, ayrıca işgücüne, takasa ve mirasa daha çok gerek duyulması nedeniyle, insanların daha çok çocuk doğurmaya başladıkları bir dönemde gençlerin ölmesi kaygı uyandırmış olmalıydı. Yaşama alanları daralırken ve aileler giderek büyürken miras ve sahip olunan haklarla ilgili anlaşmazlıklar da artmış olmalı. Genel açıdan bakıldığında, insanların bir yerden bir yere gitmek, erişmek, kaynaklar ve haklarla başa çıkmak zorunda oldukları sıkışık bir yerleşimde toplumsal çekişmelerin doğabileceği koşullar vardı. Toplumsal utanç, dedikodu ve bedduaya yönelik korku ve kuşkular da artmış olabilirdi. Suçlama, lanetleme ve böyle davranışlardan korunmayı sağlayan bir kısır döngünün içine girilmişti. Nesneler bu süreçte temsilci ve arabulucu görevi görürlerdi. İnsanların çevre ve ürettikleri eşyalarla kurduğu sosyal bağ arttıkça ilişkiler daha karmaşık ve birbirine bağımlı hale gelmiş, özel anlamlar yüklenen bu eşyalar, ruhların da karıştığı bir toplumsal dünyaya dahil edilmiştir. Bu durumu akıldışı büyücülüğün kökeni olarak görmek yerine gerçek sorunlarla başa çıkma çabası olarak değerlendirmek gerekir.

Uygulamalı Bilim Olarak Sanat

Demek ki heykelciklerden geometrik resimlere ve kabartmalara kadar yerinden sökülüp sonraki kuşaklara aktarılan sanat birkaç yolla uygulamalı olarak yapılmaktadır. Sözü edilen "sanat" estetik duyarlılıkla açıklanacak türden "sanat" değil. Çatalhöyük'teki sanatın bambaşka bir işlevi var. Ancak bu nesnelerin estetik boyutu olmadığı anlamına gelmez. Desenlerin çekiciliği ve eşyaların formlarının güzelliği ruhları üzerlerine çekmek ya da uzaklaştırmak bakımından önemli olabilir.

Çatalhöyük'teki sanat ürünlerinin böyle bir rol üstlendiğinin vurgulanmasının, bu yerleşmeden esinlenen günümüz sanatçılarının bazı çalışmalarıyla çeliştiği düşünülebilir (Birinci Bölüm). Bugün yapılan takılarla resimlerin ve bestelenen müziğin bazılarında odak noktası estetiktir. Ancak diğer çalışmalar, en çok da yerleştirme sanatı başka bir amaçla yerine getirilmektedir. Çatalhöyük'teki 9000 yıllık "sanat"ın çağdaş sanattan çok, dünyaya müdahale etmeyi, nasıl işlediğini anlamayı ve onu değiştirmeyi amaçlaması bakımından bilime daha yakın olduğu savunulabilir. Antik ve çağdaş sanatçılar arasındaki **diya**log hem ressamların hem de arkeologların bakış açısında değişikliklere yol

açabilir. Bu diyalog çağdaş ressamlar arasında antik sanatı kendi bakış açılarına uydurma eğilimine meydan okur. Arkeolojik buluntular tarihöncesi sanatın "öteki olma" özelliğinin anlaşılmasını sağlayabilir. Aynı şekilde günümüz ressamlarıyla etkileşime girmek arkeologları tarihöncesi sanatın uygulamalı ve estetik nitelikleri arasındaki gerginliklere geri götürebilir.

Bu noktada Çatalhöyük'te karşılaştığımız, duyarlılığımıza doğrudan karşı gelen sanat biçimlerine değinmek istiyorum. Sözünü ettiğim çoğu zaman açık bir anlatı içeriği olan tasvir sanatı. Bunu anlamak için kabartmalarla yerleştirmelere de sıkça başvurmamız gerektiğini göreceğiz. Ancak Çatalhöyük'ün en büyük harikası tasvir sanatıdır, üstelik yorumlaması çok zordur. "Ötekilik" olgusunu anlamada belli bir duyarlılık gerektiren de kendi kanılarımızın farkında olmamızı gerektiren de yine budur.

Daha iyi anlamamıza yardımcı olması için bir kez daha etnografik örneklere değineceğim. Bu defa Tikopya gibi yerleşmelerdeki çiftçilere yönelmek yerine avcı-toplayıcı toplumların inanç sistemlerinden yararlanabiliriz. David Lewis-Williams Çatalhöyük sanatını Afrika'nın güneyindeki San toplumu açısından ve dünya çapındaki avcı-toplayıcı toplumlarda görülen şamanist uygulamaları anlama temelinde yorumladı.[25] "Şaman" terimi uzmanlaşmış pratisyenler çağrıştırdığından başlı başına bir sorundur, fakat biz bu terimi farklı bir bilinç boyutuna geçerek hastalıkları iyileştirme, ruhlarla ilişki kurma, hayvanları denetim altında tutma ve hava durumunu kontrol etme gibi görevleri yerine getiren kimseler anlamında da kullanabiliriz.[26] Lewis-Williams dünya çapındaki şamanların çoğu zaman üç katlı bir evrene inandıklarını tartışır. Ruhların ve kurbağalar ya da canavarlar gibi ruh hayvanların yaşadığı yeraltı katıyla gökyüzünde ya da göğün üzerinde oraya ait ruhlarla yaratıkların yaşadığı bir üst katman vardır. İnsanoğlu ikisinin arasındaki katmanda yaşar. Lewis-Williams'a göre Çatalhöyük mimarisi, insanoğlunun yerleşimin yüzeyinde (damlarında) dolaştıkları, sonra da karanlık ve aşağıdaki iç kısımlara girdikleri katlı bir evreni somutlaştırmaktadır. Dikey düzen merdivenlerle, duvarlara gömülen kazıklarla, direklerle ve platformlarla ifade edilir. Boğa başları çoğu zaman kazık ve direklerle bağlantılıdır, ayrıca Lewis-Williams boğaların da yeraltı dünyasına yolculuk yapan üstün ruhsal hayvanlar olduklarına işaret eder. Bu durumda Mellaart'ın Tabaka VI'daki 10 numaralı "Tapınağında" bulunan yere gömülü, en azından bazı dönemlerde sanki yukarı yükselirmiş izlenimi uyandıran üst üste boğa başları özel bir merak konusudur (Şekil 66). Bina 1'de de ana odanın batı duvarında bir zamanlar ne tür bir heykel varsa zemin seviyesinden yukarıya doğru yükseldiği anlaşılmaktadır.[27] Sanatta insan bacaklı akbaba tasvirleri de görülür, belki de bu yolla büyücü şeflerin orta katla ruhların gökteki katı arasında uçarlarken (aracılık ederlerken) akbabaya "dönüştükleri" anlatılmıştır.

Lewis-Williams aynı zamanda binaların duvarlarının geçirgen kabul edilmiş olabileceğinden söz eder. Akbaba gagalarının, yaban domuzu dişlerinin, tilki ve çakal dişlerinin duvar sıvalarına gömüldüğünü, sonra da üzerlerinin defalarca sıvandığını anlatır. Boğa ve yaban koçu başlarından başka bu yaban

hayvanlarına ait parçaların sanki duvarın "içinden çıkarmışçasına" duvar harcına yerleştirildiklerini düşünmektedir. Lewis-Williams duvarlardaki dişlerin, boğaların, leoparların ve yaban domuzu dişlerinin üst üste sıvanmasının hayvanın ya da hayvan ruhunun şaman ayinine geçişlerinin yeniden sahnelenmesi, arkasından da yeraltındaki ruhlar dünyasından başkalarının gelmesinin engellenmesi olarak yorumlanabileceğini belirtir.

Çatalhöyük sanatında görülen hayvanların çoğunun evcilleştirilmemiş av hayvanları olduğu gerçeğinden yola çıkan Lewis-Williams, avcı-toplayıcı toplumların çoğunda etinden yararlanılan hayvanların avlanmasının genellikle hayvanın doğaüstü güçlerinin ele geçirildiği inancıyla iç içe girdiğine işaret etmektedir. Otacıların ruhlar dünyasına ulaşmak için gerek duydukları bazı hayvanlara doğaüstü güçler yüklenmiştir. Çatalhöyük tasvir sanatında av sahnelerini andıran resimler görülür. Oysa örneklerin çoğunda hayvanların kışkırtılması ya da kızdırılması resimlenmiştir. Bu sahnelerde yaban domuzlarının gerdanları şişmiş, erkek geyiklerin penisi dikleşmiş, insanlar tehlikeli yaban hayvanlarının dilleriyle kuyruklarını çekerken, sırtlarını kaşımakta, belki bir de çevrelerinde gürültü yapmaktadırlar (Şekil 84). Lewis-Williams bu avlanma ve kızdırma sahnelerinin özel güçlerin insanlara geçmesi, boynuzlarla dişlerin ve gagaların evlere götürülmesini de ruhsal gücü kendine mal etmeleri olarak kabul eder. Bununla da yetinmeyip boğa gibi önemli ruhsal hayvanların gücünü ele geçirme yetenekleriyle büyücü şeflerin kendi aralarında rekabete girdiklerini söyler. Avcı-toplayıcı toplumların pek çoğunda şamanların hayvanları avcının tuzağına sürme yetenekleri olduğuna, dolayısıyla onların ayinleri

84. Tabaka V'te bulunan bir duvar resminin bu uyarlamasında bir grup insan figürü bir erkek geyikle bir yaban domuzunu kışkırtıp onları kızdırırken görülmektedir, iki hayvanın heyecanlandığı yaban domuzunun tüylerinin dikenleşmesinden, geyiğin de penisinin dikleşmesinden bellidir.

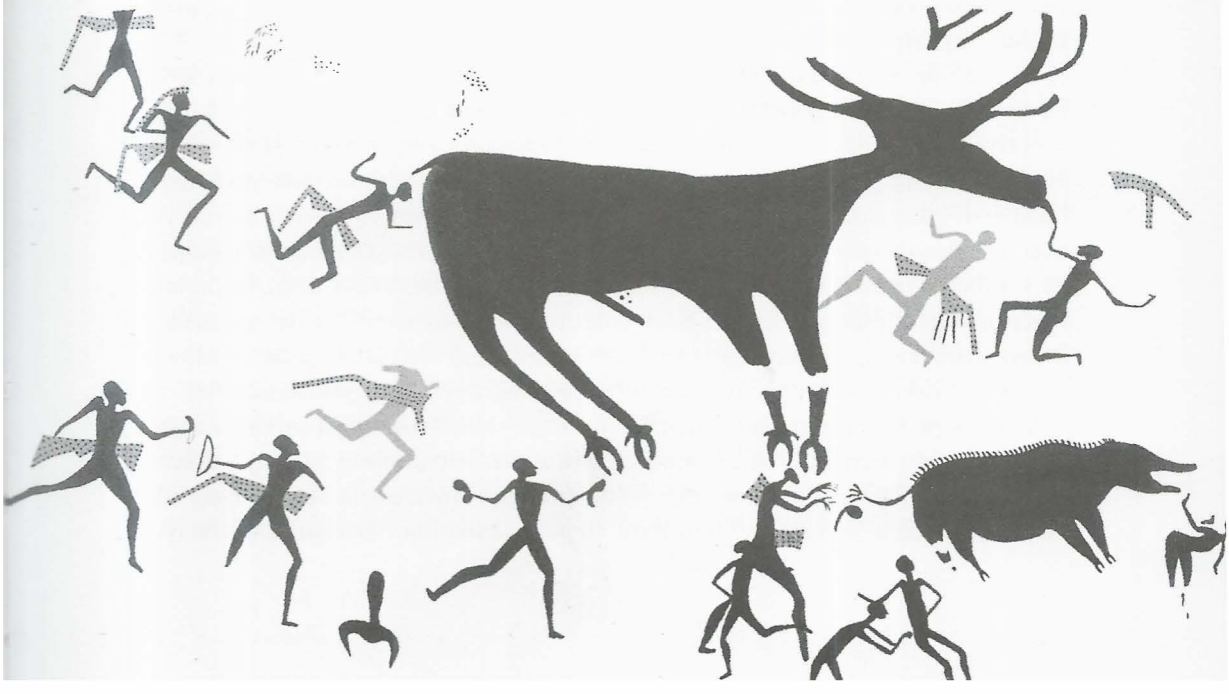

sayesinde başarılı bir av gerçekleştirildiğine inanılır. Çatalhöyük'teki şölenlerde yaban boğalarının kullanılmasının yeğlendiğini yukarıda görmüştük. Buna göre, avın başarılı geçmesini sağlamak için büyücünün becerisine toplumsal açıdan büyük önem verildiğini düşünebiliriz.

Bu görüşe göre şamanların güçlerini toplum ötesinden, "dışarıdan" almaları gerekir. Koyun ve keçi gibi evcil hayvanlar toplumun bir parçasıdır. Bu nedenle büyücü şefler akbaba, koç, erkek geyik, yaban domuzu, çakal, tilki, ayının yanı sıra yaban öküzü ve leopar gibi fiziksel açıdan daha güçlü ve yırtıcı hayvanlara da önem verirlerdi. Aslında farklı büyücü şefler farklı yaban hayvanlarıyla, kimi kedigillerler, kimi boğalarla, kimi akbabalarla vb. ilişkili olduklarını ileri sürerlerdi.

Lewis-Williams Çatalhöyük'te ölümün öne çıkarılmasıyla ilgili fikirleri de ileri sürmüştür. Şaman topluluklarında "ölüm" çoğu zaman, her ne türlü olursa olsun ruhlar dünyasına geçiş anlamına gelir. Örneğin, San toplumunda bir şaman derin bir biçimde kendinden geçtiğinde (transa girdiğinde) "öldüğü" söylenir – ruh bedenden ayrılır ve ruhlar dünyasına yolculuk eder. Şamanın ya da büyücü şefin ölümün ötesine geçmesi ve geri dönmesi ona özel bir konum kazandırır ve ataların sosyal açıdan böylesine önemli olduğu bir toplumda özel bir konuma getirilir. Ölülerin gömüldüğü derin bir odaya giren büyücü şeflerin duvarlardan, oyuklardan ve zeminlerden geçerek ataların yanına yolculuk ettiklerine inanılır.

Üstünlük, Hayvan Ruhları, Avlanmak ve Şölen

Lewis-Williams'ın ortaya attığı görüşlerden bazılarını alarak onlara daha toplumsal ve Çatalhöyük'e özgü bir boyut eklemek istiyorum. Bunu yaparken de Nerissa Russell ile Louise Martin tarafından ortaya atılmış olan yaban boğalarının şölenlerde yeğ tutuldukları savından yola çıkacağım.[28] Onlar bu savlarını, evlerin temelleri, terk edilen evler ya da evler arasındaki atık alanlarında görülen erkek sığır kemikleriyle göreli bütün halde bulunan çok sayıdaki büyük hayvan kemikleri arasındaki ilişkiye dayandırmaktadır.

Önsöz'de ve Tablo 1'de gördüğümüz üzere, Çatalhöyük sanatında evcil hayvan tasvirlerinin sayısı birkaçı geçmez, kültüre alınan ve yabanıl bitki tasvirleriyse ondan da azdır. Sanatta yaban hayvanlarının egemenliği sürer. Yaban hayvanlarının toplumsal öneminin vurgulanmasını koyun ve keçiler yardımıyla daha açık görebiliriz. Evcil koyun ve keçiler sanat ve sembolizmde nadiren yer bulurlar. Ayrıca koyun ve keçilerin vahşi boynuzlarının sapasağlam korunduğu ve sembolik olarak (örneğin Bina 1'deki mercimek ambarının üzerine sıralanmaları) kullanıldığı yönündeki bazı bulgulara rağmen evcil olanlar genellikle kasap atıkları olarak işlem görürdü. Hayvanlarla ilgili bazı tasvirlerde av sahneleri gösterilirken, diğerlerinde yaban boğalarına, geyiklere, yaban domuzu ve ayıların kışkırtılması ya da onların kızdırılması sahnelenir. Aynı sahneler insan figürlerinin onların dillerine, burunlarına, kuyruklarına dokunarak hayvanların ruhlarını üzerlerine almaları olarak yorumlanabilir. Burada çok sayıda insan söz konusudur (bazı tasvirlerde figürlerin hepsi sakallıyken, bazılarında cinsiyet

belli edilmemiştir). Bütün bunlar büyük ölçüde mitlerle ilgili olabilir ya da hayvanların kızdırıldığı, avlandığı ve ruhsal güçlerinin alındığı gerçek etkinliklerdir.

İnsanların yaban hayvanlarıyla etkileşiminin, yerleşmede yürütüldüğü saptanmış faaliyetlerde temsil edilmesi merak konusudur. Daha önce de değindiğimiz gibi, örneğin, şölen artıkları olduğu anlaşılan belli kalıntılarda boğa kemiklerine çok sık rastlanır. Sanatta boğaya özel bir önem verildiği ve bu sembolik önemin kaynağının yaban boğalarıyla şölenler arasındaki ilişki olduğu da sıkça ortaya atılan bir savdır. Şölenlerdeki toplumsal rekabetin bitkilerle hayvanların evcilleştirilme sürecinin belli başlı bir parçası olduğu iddialar arasındadır.[29] Ortadoğu'da, şölenler bağlamında yorumlanabilecek açık alanlardaki kızartma çukurları bulunduğuna yönelik, en azından Çanak Çömleksiz Neolitik A döneme kadar uzanan, sağlam bulgular elde edilmiştir, ayrıca Anadolu'daki kamu şölenlerinin MÖ 10. binyıla kadar uzandığı savunulur.[30] Açık (kamusal) alanlardaki kızartma çukurları Anadolu'nun doğusunda[31] birkaç Neolitik yerleşimde saptanmış, büyük çapta hayvan parçalama işlemlerine İç Anadolu'daki Aşıklı Höyük yakınlarında rastlanmıştır.[32] Çatalhöyük'teki şölenlerin kamusal niteliğinin göstergelerinden biri de artıkların miktarı ve özellikleridir. Örneğin, duvarlar arasındaki dolgularda şölen artıklarına rastlanır.[33] Bununla ilgili bir örnekte şölen artıkları en az beş sığır kullanıldığını göstermekte, buysa büyük miktarda et tüketildiğini işaret etmektedir. Binaların içinde bulunan kemiklerin tersine bu kemiklerin üzerini kaplayan (köpeklerin) kemirme izleri şölenin binaların dışında yapıldığının kanıtıdır.

Demek ki şölenler kamusal etkinliklerdi, gerek ayinleri gerekse toplumsal değiş tokuşu kapsardı. Yaban erkek sığırların önemi büyüktü. Bu etkinliklerin özelliği sığırların beslenmede önemli bir yerleri olmaması, ancak toplumsal ve ayinsel ortamlarda önem kazanmalarıydı. Özel roller yüklenen başka hayvanlar da vardı. En alttaki tabakalardan sonra yerleşim yerinde geyiklere ait arka kafatası kemiklerinin giderek azaldığını daha önce belirtmiştim. Etli parçaları çok olan domuzlar da geyikler gibi yerleşim alanına pek getirilmezlerdi. Bu örüntünün dayanağı yerleşme yakınlarında domuzlarla geyiklerin kolay bulunmaması, dolayısıyla yalnızca avlandıklarında anı olarak getirilmeleriydi. Fakat sığırların etli parçalarının yerleşim alanına getirildiğini gösteren hiçbir bulgu yoktur. Sığırlar yörede sık bulunan hayvanlar olmakla birlikte belli hayvanlarla onlara ait parçaların yerleşim yerine getirilmesi, tıpkı leopar örneğinde olduğu gibi tabularla yasaklanmışa benzer.

Yaban hayvanlarının keskin, sivri, tehlikeli parçalarının yerleşim yerine getirilip tasvir ve yerleştirmelerde kullanıldığı düşünülmektedir. Mellaart'ın 10 numaralı "Tapınağının"[34] yan odalarından birinde ortaya çıkarılmış ucunda sıva bulunan bir ayı pençesi belli ki eskiden duvara tutturulmuştu. Duvarlarda başka yaban hayvanlarına ait keskin parçalar da görülür: yaban domuzu çene dişleri, tilki ve çakal dişleri, sığır boynuzları, akbaba gagaları. Yırtıcı hayvan parçalarına yoğunlaşma Türkiye'nin doğusundaki Göbekli Tepe'de bulunan ilk heykellerden itibaren görülmeye başlar (Şekil 88 ve 89).[35] O yerleşim bölgesinde

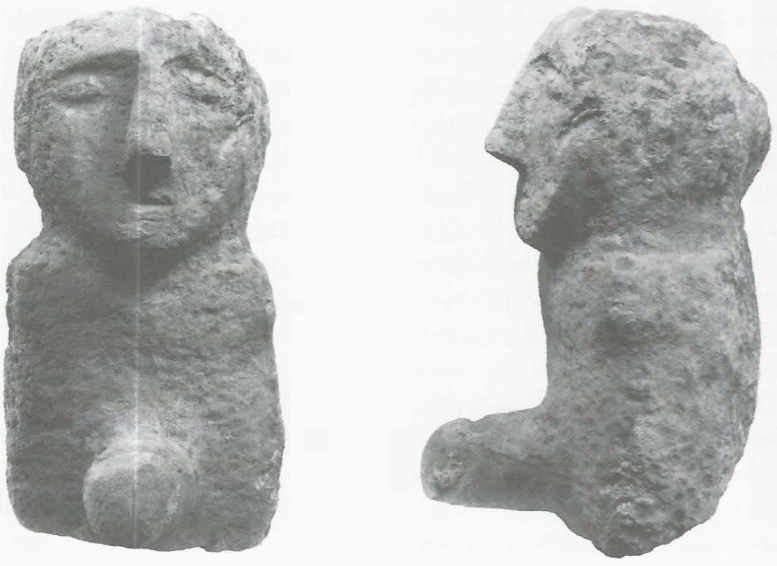

85. Göbekli Tepe'den bu heykelcik yerleşmedeki erkek cinselliği ve fallus tasvirlerinden bir tanesidir.

86. Göbekli Tepe'den kadın cinselliğini sergileyen bir gravür.

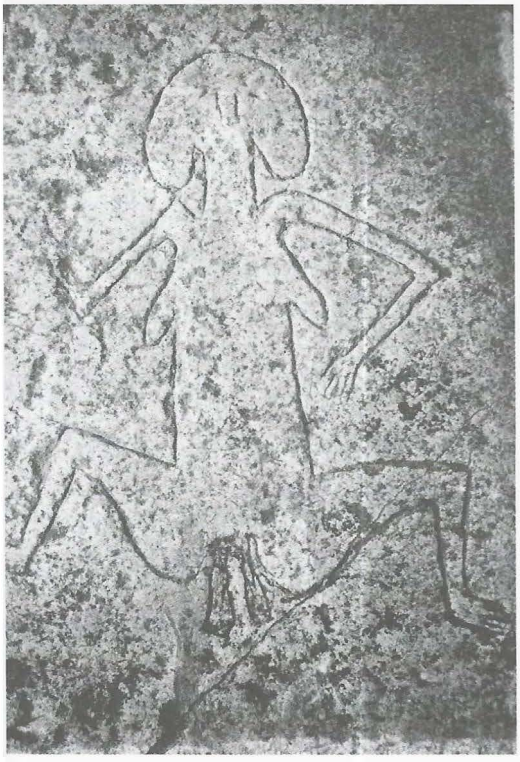

sanatla erkeklik organı (fallus) tasvirleri arasında açık bir ilişki göze çarpmaktadır (Şekil 85), ayrıca sanata konu olan hayvanların çoğu dikleşmiş penisleriyle erkek hayvanlardır.[36] Göbekli Tepe'de kadın cinselliğini gösteren bir de gravür bulunur (Şekil 86). Çatalhöyük resimlerinde görünen hayvanların bazılarının da penisleri dik ve gerdanları şiş gösterilmiştir. Dolayısıyla, cinsellikle bir ilişki kurulmuşa benzer. Belki de Çatalhöyük resimleri genç erkeklerle ve/veya kadınların üstünlüklerini sergiledikleri topluma kabul edilme törenleriyle ya da şölenlerle ilişkilidir. Hayvanların başları da dahil bazı parçaları büyük çaptaki etkinliklerin anısı olarak evlere getirilirdi. Bu hayvan başları kuşaktan kuşağa aktarılarak büyük avcılarla ve şölenleri düzenleyenlerle bağların sürdürülmesi sağlanmış olabilirdi.

Yukarıdaki savlarla ilgili olarak tektoynaklı hayvan örnekleri ilginçtir. Yerleşimdeki tektoynaklılar vahşi olmasına rağmen enstalasyon sanatının parçası olarak evlerde yer

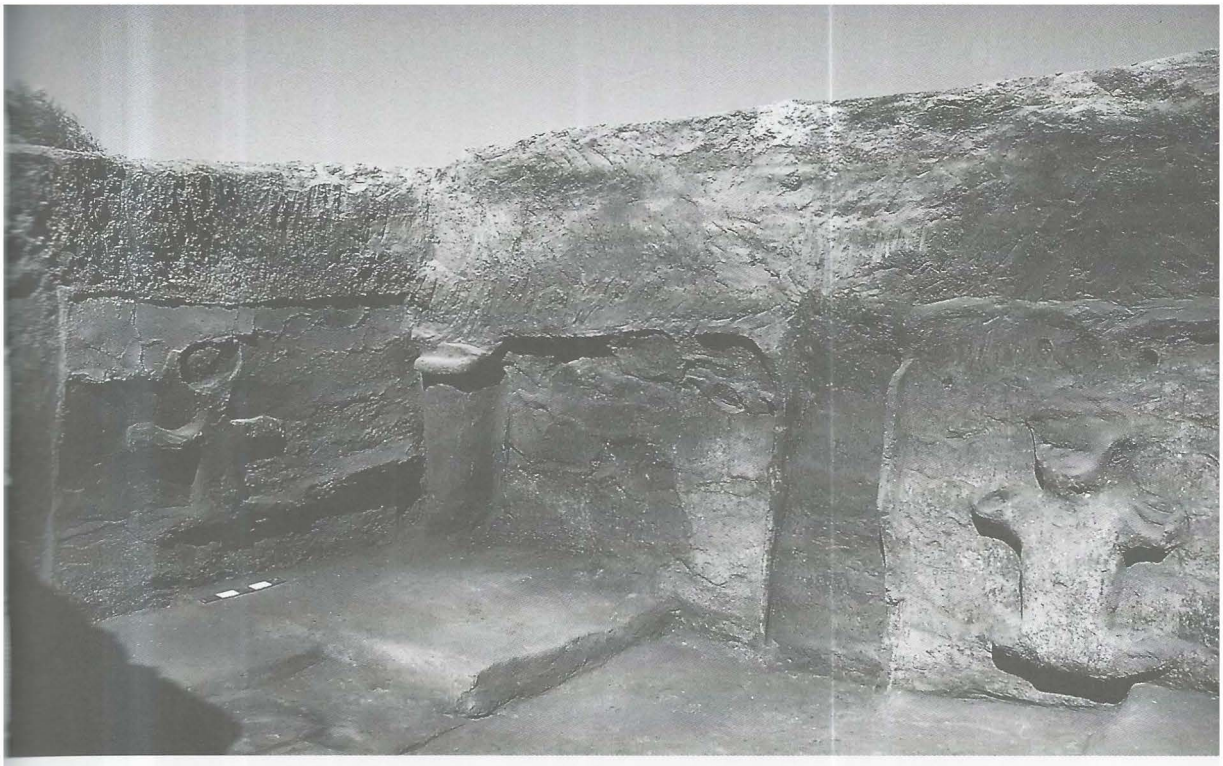

87. Kollarını ve bacaklarını uzatmış kabartma figürlerinin başlarıyla elleri binaların terk edilme aşamasında söküldüğünden burada yorum yapmak sorunludur. Ancak yeni buluntular bunların yaban hayvanlarını, Çatalhöyük örneğinde muhtemelen ayıları tasvir ettiğine işaret eder.

almazlar. Bir odada bulunan resimlerde bazı tektoynaklılar çok önemli görünmez, birkaç tektoynaklı hayvanın kürekkemiğinden başka bu hayvanlarla ilgili özel kalıntılara da rastlanmaz. Buna bağlı olarak yerleşim alanına getirildiklerinde özel muamele görenlerin daha çok yaban hayvanlarıyla onların parçaları olduğu izlenimi uyanır. Belki de yerleşim alanına getirildiklerinde özel güce sahiptiler demek daha doğru. Bina 1'deki mercimek ambarının üzerine yerleştirilen sekiz çift yaban keçisi boynuzu bulunur.[37] Bunlara bakarak yabanıl canlıların evcil olanları, hayvanların da bitkileri "koruduğu" söylenebilir. Burada da yırtıcı yaban hayvanların toplumsal ve sembolik açıdan özel bir konuma getirildiği örüntüsüyle karşılaşırız.

Şekil 87, Şekil 110 ve Levha 18'de gösterilen örneklerde görülen türden büyük "kollarını ve bacaklarını uzatmış figürler" de ilgi çekicidir. İnsana benzer gövdeleri olan bu figürlerin bazılarında "göbekler" gözle görünecek kadar belirgindir. Baş ve "elleri" binaların terk edilme sürecinde kırılmış olan bu figürlerin duvarda bıraktıkları izlerin biçimlerine bakan James Mellaart önce onların kedigillere ait kafalar olduklarını düşünmüştü. Sonradan tanrıça figürleri oldukları yorumunu yaptı.[38] Nevali Çori ve Göbekli Tepe'deki en yeni buluntular arasında kollarını ve bacaklarını uzatmış kuyruklu figürler diş göstermektedir (Şekil 89).[39] Bana göre Çatalhöyük örneklerine en uygun düşen yorum, bir tür yaban hayvanı ya da hayvan-insan karışımı bir canlı olduklarıdır, 2004 yılında bulunan bir baskı mührü de bunu destekler (Levha 23). Arka ayaklarla baş yerli yerindedir. Figürün bir hayvan, hatta ayı olduğu açıkça görülür.

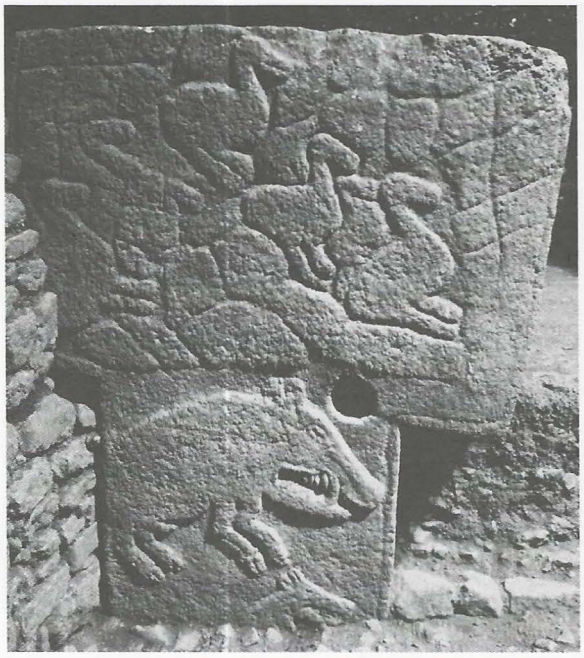

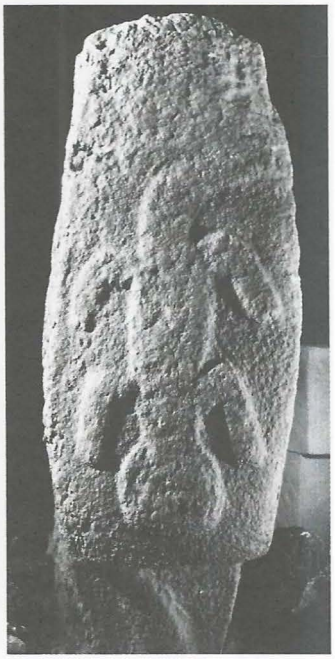

88, 89. Göbekli Tepe'de bulunan birçok dikme taşta kuşlardan karışık yaratıklara kadar çeşitli hayvanların kabartmaları görülür – burada (solda) yarısı gömülmüş bir tilkinin üzerinde duran penisi dikleşmiş bir yaban domuzunun üstünde beş kuş vardır, arka plan da ağı andırır. Göbekli Tepe'deki figür (sağda) uzun kuyruğu dışında Çatalhöyük'te bulunanlarla benzerlikler taşır.

Altıncı Bölüm'de işaret ettiğim gibi bu tasvirlerin çoğu Anadolu'da ve Ortadoğu'da yerleşik köy yaşamına geçiş döneminde yaygındı. Geniş bir alana yayılmış bu motifler mitler aracılığıyla yayılıyor olmalıydı. Doğu Akdeniz boyunca insan gömütleri ya da ortak yapılarla bağlantılı bulunmuş olan yaban sığırı kafatasları Çanak Çömleksiz Neolitik A dönemden Çanak Çömlekli Neolitik döneme uzanır.[40] Çatalhöyük'teki sanat ürünleri gibi Doğu Akdeniz'deki Ayn Gazal'da bulunmuş boğalar da karşımıza hayvan toplulukları olmaktan çok hayvan heykelcikleri olarak çıkarlar.[41] Yaban domuzları Çatalhöyük'teki resimlerde ve yerleştirmelerde temsil edilirken, aynı hayvanın Türkiye'nin doğusundaki Göbekli Tepe'de tasvir edildiği görülür (Şekil 88).[42] Yaban domuzlarının ağız dişleriyle çene dişlerine Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemde Doğu Akdeniz boyunca rastlanmaktadır.[43] Akbabalar da Çatalhöyük'teki sembolizmin önemli bir parçasıdır, ayrıca Ortadoğu'da avcı kuşlara önem verildiğini vurgulayan bulgular da yaygındır. Nigel Goring-Morris ile Anna Belfer-Cohen, Natuf döneminde yırtıcı kuş pençelerinin sayısında artış olduğunu, ayrıca Anadolu'nun doğusundaki yerleşimlerde avcı kuşların kendine özgü tarzda yapılmış heykellerinin de arttığını belirtirler.[44] Suriye'nin kuzeyindeki Jerf el Ahmar'da tasvir edilmiş, ayrıca Suriye'nin Çanak Çömleksiz Neolitik dönem yerleşimi Bouqras'ta duvar resimlerine konu olmuştur. Çakal ve tilki dişleri Çatalhöyük'ün duvarlarına yerleştirilmiştir. Bazı Natuf yerleşimlerinde tilki dişlerinin kolye ucu olarak kul-

lanıldığı göze çarparken, Göbekli Tepe sanatında tilkiler görülür. İsrail'de Orta Çanak Çömleksiz Neolitik B dönem yerleşimi Kfar HaHoresh'te gömütlerin içine tilki çenelerinin konduğunu gösteren birçok örnek vardır.[45]

Öyleyse Çatalhöyük'te hayvanların ve kuşların yırtıcı kısımlarının büyük ölçüde öne çıktığı ve bunlara özel bir önem yüklendiği söylenebilir. Birinci Bölüm'de Çatalhöyük'teki tasvirlerden anlam çıkarırken ölüm ve şiddetin inanç sistemindeki önemiyle ilgili genel antropolojik tartışmalara başvurmanın yararı olacağını belirtmiştim. Çatalhöyük'teki tasvir sanatında şiddet, cinsiyet ve ölüm öğelerini erkek üstünlüğü açısından ele alabiliriz. Ancak, yine Birinci Bölüm'de sözü edilen filozof Georges Bataille, ayinlerdeki şiddet, cinsiyet ve ölümün deneyüstü (aşkın, algı eşiğinin ötesinde) anlar yaşattığını savunur.[46] Kişi "öteki" dünyadan değişmiş ve toplumdaki sıkıntılarla daha iyi baş edebilme becerisini edinmiş olarak döner. Antropolog Maurice Bloch da ayinlerde canlıların "ötedeki öbür" dünyada içlerinin nasıl dışa çevrildiğini tartışmaktadır. Ona göre şiddet ve sembolik öldürme, soyundan gelinen insanlar gibi kalıcı varlıkların günlük yaşamlarına geçişi başlatırdı. Bu dünyadan ayrılmak kişiye kendini ve başkalarını kalıcı ve yaşam geçişlerinin bir parçası olarak görme olanağı verirdi.[47]

Birinci Bölüm'de de belirtildiği gibi bu fikirler Çatalhöyük'e uygun düşmektedir. Soysal alanın ve evlerdeki inanç geleneklerinin kuşaktan kuşağa aktarılmasının üstünlük-hayvan ruhu-avlanma-şölen ekseninin ana bileşkeleriyle nasıl sıkı sıkıya bağlı olduğunu görmüştük. Özellikle de zaman içindeki süreklilikler boğa ve başka hayvanların başlarının el değiştirmesi ve dolaşımıyla gerçekleşiyordu. Ayrıca, Yedinci Bölüm'de ele aldığımız saklama ve ortaya çıkarma süreçlerinin bir parçası olarak, hayvanların keskin parçaları, bunların duvarlara yerleştirilmesi, üzerlerinin defalarca örtülüp açılması da hem takas ilişkileriyle hem de atalarla bağlantılıydı.

Soyut kuramlara fazla kendimizi kaptırmadan bazı temel somut değerlendirmelere dönmemiz yararlı olacak. Boğalarla diğer yaban hayvanlarının Çatalhöyük'teki sanat ve sembolizmin bir dönemde odak noktasına gelmesinin nedeni onların büyük, güçlü ve yırtıcı olmalarıdır. Bu nitelikleriyle toplumsal etki uyandırmak üzere türlü biçimlerde kullanılmış olabilirler. Bu hayvanlardan en azından bazılarının şölenlerin odak noktasında durduğunu söylemek hiç de yanlış olmaz. Bir tek yaban boğasının eti bölgeyi doyurmaya yeterdi. Leoparlar bile bunlardan birini avlamakta zorlanırdı. Demek ki şölen veren kimse böyle bir hayvanı sunmakla epey bir saygınlık elde ediyordu. Göründüğü kadarıyla, büyük ya da yırtıcı hayvanları avlayan/kızdıran/öldürenler de kutlanır, bu hayvanların başlarıyla ya da başka parçalarıyla sosyal yaşamda değer verilen hikayeler yaratılırdı. Böyle yırtıcı hayvanları öldürmüş olanlar da onların doğaüstü güçleriyle donanırdı.

Tasvir sanatının ve yerleştirmelerin bu yorumuyla ilgili ayrıntılar üstünlük-hayvan ruhu-avlanma-şölen bağlamında yanlış olabilir. Örneğin, belki de kızdırma sahnelerinde gösterilen hayvanlar çoktan ölmüştür, çevrelerine toplanan insanlar da onların dişlerine, kuyruklarına vb. dokunarak güçlerini kendilerine geçiriyorlardır. Ayrıca etobur hayvanların yırtıcı parçalarına odaklanılması ne

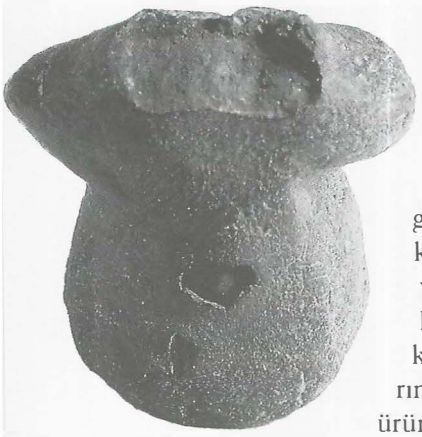

90. Güney Alanı'nda yerleşimin üst tabakalarındaki süprüntü alandan arkasında bir tohum olan bir heykelcik.

Çatalhöyük'teki ne de Göbekli Tepe gibi yerleşim alanlarında görülen sembolizme uygun düşer, çünkü ilkinde su kuşlarının, ikincisinde ördeklerin de tasvirlerine yer verilir.[48] Böyle örneklerde, küçük kuşlara göre daha çok ete sahip, dolayısıyla şölenlerde daha yararlı olan bu kuşların ne tür bir rol üstlendiklerini iyi düşünmek gerekir. Ancak Çatalhöyük'teki şölen artıklarında büyük kuşların izlerine rastlanmaz. Nerissa Russell kuşların gökyüzüne erişme aracı olarak görülmüş olabileceklerini söylemişti. Ayrıntılar ne kadar yanlış olursa olsun, bir tema ne kadar çok değişken olursa olsun, şölenleri, yaban hayvanlarını, cinsel ya da diğer üstünlükleri ve avcılığı işleyen sanat ürünlerinin çoğunda genel toplumsal odaklanmaya yönelik sağlam bulgular vardır.

Bu ilişki gruplarını doğrulamak için Çatalhöyük'te bitkilerin özel kullanımı ve sembolik rolleriyle ilgili az sayıdaki bulgulardan yararlanabiliriz. Böyle bulguların olmaması tafonomik nedenlere dayanıyor olabilir.[49] Yerleşim bölgesinden gelen tohumlar arasında yanlışlıkla yakılıp canlı kalanlarla birikmiş tohumlar karmakarışıktır. James Mellaart EVI.44'teki "Leopar Tapınağı" altında "adanmış birçok tahıl ve hardalgillerin tohumlarını" bulmuştu.[50] Bir de bitki toplayıcılıkla ilgili oldukları sanılan tasvirler vardır. Dokuzuncu Bölüm'de (sayfa 213) arkasında yaban tohumu olan bir heykelciği yeniden ele alacağım (Şekil 90).[51] Ama arkeobotani ekibinin derleyebildiği olası sembolik bağlantılar listesi, özellikle kültüre alınan bitkiler açısından epey kısadır.[52] Onca örnek arasında gömütleri dolduran kalıntılarda önemli ölçüde farklılık gösteren bitki izlerine rastlanmaz.

Peki, bitkilerle evcil hayvanların sanatta, ayinlerde ve toplu şölenlerde yaygın görülmemesinin nedeni ne? Bu sorunun bitkilerle ilişkili yanıtı yine tafonomik gerekçeye bağlanabilir, koyun ve keçiler de şölen artıklarının bir bölümünü oluşturur. Öyleyse karşıtlıkları fazla abartmamaya özen göstermeliyiz. Fakat toplumdaki egemen gruplar (örneğin, her evin yaşlıları ya da egemen evlerdekiler) güçlerinin bir bölümünü yaban hayvanları ve atalarla ilişkiye girmeleri sayesinde elde ediyor olabilirler. Belki de egemenliğin bu biçimi, her ne kadar kendi de kısmen aynı üretime dayansa da, evle ilgili üretime dayalı yeni güç kaynaklarını dışlamıştı. Yerleşim alanının üst tabakalarında ve Batı Höyüğü'nün ileriki dönemlerinde evle ilgili üretimin öneminin daha açıkça ortaya konabildiğinin işaretleri vardır (bkz: On Birinci Bölüm).

İnsanın Varlığı

Çatalhöyük'teki toplumsal yapının somutlaşmasının durağanlığa ve değişmezliğe yol açmadığı kesin. Öyle ki ardışıklık boyunca kültürel değişim oranı, ayrıca evlerin yeniden inşa edilme oranı artmıştır (bkz: On Birinci Bölüm). Maddesel bağların toplumsal yapının nesne dünyasında doğruluğu sorgulana-

bilecek ve değiştirilebilecek biçimde tasvirine yol açıp açmadığı tartışılabilir. Zaman içinde sürekliliklerin oluşumu önemlidir, atalarla bağların kurulması da "ev" topluluklarına üyelik iddialarının başlıca dayanağıdır. Alışılageldik edimlerin fiziksel tekrarı çoktur, ayrıca insanlar maddi dünyayla enikonu iç içe yaşarlar. Öte yanda, On Birinci Bölüm'de de göreceğimiz gibi geleneksel yaşam kalıplarını değiştirmeye yönelik adımlar da atılır. Süreklilik ve değişim arasında hep bir gerginlik, bir çekişme söz konusudur, bunda yerleşmenin üst tabakalarında değişim daha üstün gelmeye başlar.

Nesneleştirmenin ters dönmesi kendini daha çok fark etmeyi getirir – bunu Onuncu Bölüm'de ele alacağız.[53] Buzul Çağından sonra maddi iç içe geçmişlik olgusu arttıkça insanın daha çok elçi olarak göründüğü anlaşılır. İnsan tasvirleri Üst Paleolitik dönem boyunca görülürler, ancak insanların hareket halinde, koşarken, avlanırken ve hayvanlarla ilgilenirken sahnelenmeleri erken Holosen çağın sanat ve sembolizminde daha yaygındır. Anadolu ve Ortadoğu'da insan tasvirlerinin erken tarihlerden itibaren göze çarpmalarına rağmen zaman içinde daha belirgin ve daha temel bir rol oynadıkları anlaşılır. Doğu Akdeniz'deki Natuf dönemde insandan çok hayvan sanatı vardır.[54] Anadolu'nun güneydoğusundaki Göbekli Tepe'de de insan tasvirlerine benzeyen sanat ürünleri bulunur, bunlar Nevali Çori'deki biraz daha geç tarihin ürünü heykeller kadar ortadadırlar. Çatalhöyük'teyse, alt tabakalardaki en son bulunturlara rağmen dolgun vücutlu kadın figürlerinin artışına üst tabakalarda rastlanır. Catherine Perlès Yunanistan'ın Geç Neolitik dönemlerinde Teselya'daki figürlerin insana benzediklerine ve epey şematik olduklarına işaret eder. Daha geç Neolitik dönemlerde heykelcikler insana daha çok benzer ve cinsel özellikleri daha belirginleşir.[55]

Anadolu'daki bu insan figürleri bizi doğrudan üstünlük-hayvan ruhu-avlanma-şölen eksenine götürür. Göbekli Tepe'deki anıtsal dikili taşlar insanoğlunun tasvirleri olabilir, üzerleri büyük hayvanların, büyük kuşların, kurbağaların, örümceklerin ve sertleşmiş penislerin ayrıntıyla işlenmiş sembolleriyle kaplıdır. Nevali Çori'deki dikilitaşlar insana daha da çok benzerler. Harald Hauptmann sertleşmiş bir penisi tutan ellerin tasvir edildiği dikilitaştan söz eder.[56] Böyle büyük hayvan tasvirleri ataları simgeliyor olabilir ama her halükârda insandırlar. Burada belirleyici olan insan benzeri figürlerin hayvan ruhlarıyla, belki de soysal varlıklarla ve öteki dünyalarla ilişkili olarak gösterilmesidir.

Karşımızdaki tablo karmaşık olmakla birlikte bana göre, Buzul Çağından sonra insan tasvirlerinin, en çok da hareket halindeki insanların tasvirlerinin sayısında bir artış gözlenmektedir. Mary Helms hayvan tanrılardan atalara oradan da insan tanrılara geçişin, tarıma ve yerleşik köy yaşantısına işaret ettiğini belirtir.[57] İnsanın elçiliğini odak noktasına getiren gelişmenin iç içe geçme sürecinin tersine dönmesiyle aynı zamana denk geldiğini düşünüyorum. İnsanlar maddi ilişkiler ağına daha çok girdikçe toplumsal ilişkiler de "nesneleşmişti". Buna göre toplumsal, ayinsel ve mitlere dayalı yaşamın "yapılmışlığı" daha da belirginleşti. Toplumsal dünya uysallaşıp değişimlere daha duyarlı oldu. İnsanlar kendi oluşturdukları ve değiştirebilecekleri maddi dünyanın giderek

daha çok içine girdiler. Kendilerini artık nesneleri, insan yapımı objeleri, anıtları ve çevreyi değiştirerek toplumsal yaşantıları değiştirebilecek elçiler olarak görmeye başladılar. Tanrıları elleriyle yaratarak kendi dünyalarını kurdular.[58] Değişimi etkilemek için canlılardan hem ekonomik, hem toplumsal hem de ruhsal açıdan yararlandılar. Dünyayı anlamalarının ve denetlemelerinin bir parçası olarak eşyalara yatırım yapmışlardı.

Sonuç

İlk yerleşik "kasabalar" ve ilk çiftçilerle ilişkili alet kültürü geniş alanlara yayılır. Neolitik dönemin sonunda toplumsal yaşamda "öteberi" fazlası daha çok ortaya çıkar. Keramiğin, cilalı taşın, kalıcı evlerin, daha sık gömütlerin vb. doğuşuna tanık oluruz. İnsanlar ve üretilen aletler ilk avcı-toplayıcı toplumlarda görülmemiş ölçüde birbirlerine bağımlı olmuşlardır. Toplumsal yaşamın bütün bağımlılıkları ve yatırımlarıyla, bütün iletişim ağları ve bağlarıyla karmaşık ve "ağır" maddi dünyaya çökmesinin değişim hızını azaltmış ve zaman içerisinde çeşitliliği artırmış olması beklenebilir.

Tartışmakta olduğum pek çok sembolik temanın kökleri daha erken avcı-toplayıcı toplumlara dayanır. Temaların çoğu Holosen dönemin başlangıcında yaygın olarak görülmekte, belki de mitin kökenlerine işaret etmektedir. Birtakım yeni özellikler (örneğin insanın elçiliğinin odak noktasına gelmesi) de vardır elbet. Ancak sembolik temaların çoğu yaygındır. Öyleyse "yeni bir sembolik dünyanın yaratılması niye?" diye sormak yerine, "sembolik dünyalar bu dönemde neden somutlaştı?" diye sormalıyız.

İnsanlar sosyal yaşamlarında giderek eşyalarla iç içe girdikçe, toplulukları elişi gibi işleyerek oluşturdular. Maddi ve toplumsal karmaşıklık yakın ilişkiliydi. Fakat kurulan yoğun sosyal iletişim ağları, aynı zamanda korkuları, çekişmeleri otorite kurma çabalarını ve otoriteye gösterilen tepkileri getiriyordu. Eşyanın aracılığı dünyayı etkileme yolu, hatta bilimin başlangıcı olarak görülebilir. Bu yolla insanlar çevrelerindeki dünyayı anlamaya, anlamını ifade etmeye ve onu denetim altına almaya çalışıyorlardı. Avrupa sanatının genelinde, bu dönem insanları, müdahale eden aktörler olarak tasvir edilir. Karşılıklı ilişkilerin (başka insanlarla ve doğayla) egemenliği altına girmek yerine insanlar dünyaya müdahale ediyorlardı. Bitkilerle hayvanların evcilleştirilmesi de (müdahalelerin en önemlisi olarak) dünyayla etkileşime girmenin değişik bir yolunun ilk filizleri olarak kabul edilebilir.

On Birinci Bölüm'de bitkilerin kültüre alınması ve hayvanların evcilleştirilmesinin aynı zamanda bu yeni maddeciliğin yan ürünü olarak farkına varmadan ortaya çıkmış olabileceğini ele alacağım. Gerçekte insanların yaşamlarının üstünlük, hayvan ruhları, avcılık ve şölenleri kapsayan birbirleriyle ilişkili belli nitelikler ekseninde döndüğünü ve bu niteliklerin çoğu zaman soylarından geldikleri atalarla bağdaştırıldığını görmüştük. Evcil hayvanlar, kültüre alınmış bitkiler, yemek hazırlıkları, ambarlama ve çanak çömlek toplumsal açıdan çok az önem taşıyordu.

Dokuzuncu Bölüm

Kadınlar ve Erkekler, Yaşlılar ve Gençler

Belki de leoparın Çatalhöyük'ün sembolik dünyasına bu kadar uygun düşmesinin nedeni bilinmezliğiydi. Bu hayvanın kendine özgü postuyla tek başına yaşadığını, aynı zamanda dengeyi (karşılıklı bakan çiftlerle), hatta gruplaşmayı (leopar postu giyen kalabalık insan sahneleriyle) ortaya koymak için kullanıldığını görmüştük. Önceki bölümde leoparın ayrıca avlanmaya, kışkırtmaya, üstünlüğe, şölenlere yüklenen sembolik anlamın bir parçası olduğunu tartışmıştım. Büyük ve yırtıcı bir hayvan olması, aynı zamanda hem avlanması hem de avlanılması bakımından leopar bu temaya uymaktadır. Ancak leoparların bambaşka bir özellikleri daha vardır. Leoparlar arasında "analık bağları güçlü ve kalıcıdır. Anneyle yavrusu birbirlerinden ayrıldıktan sonra yeniden bir araya gelirler, dahası yavrusu tamamen kendi kendine yetecek olgunluğa erişene dek avlarını öldürmede anne ona yardım eder."[1] Örneğin, iki buçuk yaşındaki bir erkek leoparın annesi olduğu varsayılan bir dişi leoparla sık sık buluşup avlandığı gözlenmiştir.

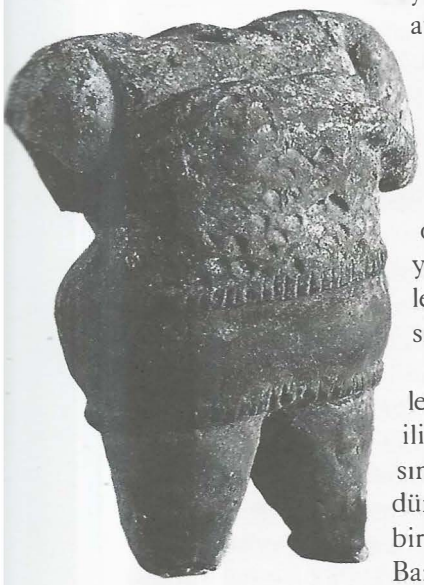

91. Benekli bir post (belki de leopar postu) giymiş bir kadın heykelciği (Tabaka II'de bulunmuştur).

Bu belirsizlikler ve çelişkiler leoparların bireylerle gruplar arasındaki; keza atalarla ve ev içi üretimle ilişkili üstünlük-hayvan ruhu-avlanma ve şölen arasındaki gerginliğin bulunduğu karmaşık bir toplumsal dünyada etkili bir sembol olması demekti. Önemli bir başka gerginlik de bu hayvan cinsiyetle ilgiliydi. Bazı yönlerden leopar derileri erkeklerle ilişkilendirilir. Kışkırtma ve kızdırma sahnelerinden en azından birinde leopar postlarına (veya leopar derisi taklitlerine) bürünmüş insanların sakalları vardır. Öte yandan

kadınların da leopar derisi diye yorumlanabilecek benekli üstler giydiklerini gösteren heykelcikler bulunmaktadır (Şekil 91). Leoparların yanında dururken ya da üzerlerine otururken tasvir edilen insanlar arasında erkekler de görülür, kadınlar da (Şekil 78 ve Levha 20). Daha genel bir açıdan baktığımızda boyut bakımından leoparların cinsiyetleri belli olmaz.[2] Gerçekten de leopar çiftlerinin ikisinin de boyutları birbirine yakındır.

Cinsiyet

Birinci Bölüm'de anlatıldığı gibi Ana Tanrıça'yı ziyaret etmek amacıyla yerleşim alanına ABD'den, Almanya'dan, İstanbul'dan ve başka yerlerden düzenli olarak turlar yapılmaktadır. Dua etmeye, halay çekmeye, Tanrıça'nın gücünü hissetmeye gelirler. Bu ziyaretçiler arasında Gaia gruplarından Ekofeministlere, Yeni Tanrıça Kültlerine kadar çeşitlilik görülür. Gelenlerin yaptıkları ziyarette edindikleri deneyimden çok etkilendikleri açıkça belli olur, ayrıca çoğu için Çatalhöyük'teki Ana Tanrıça'nın varlığı kendi kimlikleri açısından büyük önem taşımaktadır. Araştırma projesi kapsamında çeşitli tanrıça kültü gruplarıyla Internet üzerinden görüşmeler yapılmakta ve bazı araştırmalar onlarla etkileşimin sonucunda yönlendirilmektedir.

Çatalhöyük'e ilgi duyan çeşitli tanrıça kültü gruplarının yerleşim alanıyla ilgili farklı soruları vardır. Doğrusunu söylemek gerekirse, erken tarım yerleşimlerinde cinsiyet sorunlarına odaklanılması çok eskilere dayanır. 18. yüzyıldan önce Avrupalı bilim adamları Aristo'ya ve İncil'in yorumlarına dayanarak toplumun siyasal gelişiminin ataerkillik düzende başladığına inanırlardı.[3] Ne var ki 18. yüzyıl boyunca Kuzey Amerika'dan gelen haberler mirasın ana tarafının daha genç kuşaklarına geçtiğinin gözlendiği toplumlardan söz ediyordu, 19. yüzyılın başlarında Johann Bachofen adlı İsviçreli bir turist kadınların toplumsal iktidarının ataerkil aileden önce geldiği bir dönemin yaşandığını ortaya attı. 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyıl boyunca bu fikirler Sigmund Freud gibi bilim adamlarını, Gordon Childe ve Jacques Cauvin gibi arkeologları etkileyecekti.

James Mellaart da Avrupa'daki bu bilimsel geleneğin içinde yetişmişti, dolayısıyla Levha 24'te görülenler gibi bereketli dişi tasvirlerini keşfettiğinde, "Ana Tanrıça"nın temsil edildiğini düşünmesi doğaldır. Ellerini başlarına koyduğu kedigillerin üzerinde oturan güçlü çıplak kadın heykeli Akdeniz, Ortadoğu ve Mısır'daki tarihsel mitolojilerde çok iyi bilinen doğa terbiyecisi kavramına tıpatıp uymaktadır. Ancak Çatalhöyük'ün "Ana Tanrıça"sını en etkili biçimde ele alan başka bir arkeologdur. Marija Gimbutas 1974 tarihli *Goddesses and Gods of Old Europe* [Eski Avrupa'nın Tanrıçaları ve Tanrıları] adlı kitabı başta olmak üzere birçok çalışmasında anaerkil toplumun ilk dönemlerinin Çatalhöyük'te bulunduğunu kesin bir dille ortaya atmakla kalmamış, tarımın başlamasıyla birlikte Avrupa'da da görüldüğünü savunmuştur. Gimbutas ataerkil toplumların metalurji, at binicilik ve savaşlarla bağlantılı olarak sonradan ortaya çıktıkları görüşündedir.

Daha yakın tarihte kültürel antropologlar ortalığı kasıp kavuracak genellemelerden kaçınmışlardır, çünkü bugünün ya da yakın geçmişin insanları arasında iki cinsiyetin rolleri açısından farklılıklar çoktur. Üstelik antropoloji gerçek anaerkil toplumlara yönelik somut bulgular ortaya koymaz. Ancak kayıtlar çok yakın geçmişin ve çağdaş toplumların kadınlarının bir tür otoriteye sahip olduklarını ya da kadınların yaşamlarının belli evrelerinde veya belli ortamlarda gücü ellerinde tuttuklarını göstermektedir. Anaerkil ve ataerkil toplumlardan üstünkörü söz etmek yerine, etnografik bulgular ışığında Çatalhöyük'te bulduğumuz gibi daha karmaşık bir tabloyla karşı karşıya olduğumuzu görmeliyiz.

Çatalhöyük'teki yaşamın herhangi bir alanında ya da bütün alanlarında kesin çizgilerle belirlenmiş cinsiyet farklılıkları görmeyi beklememeliyiz. Olabilecek karışık ve çeşitli ilişkiler hakkında bir fikir edinmek için bir kez daha Raymond Firth'ün anılarına dönelim. Firth, Tikopya'da araziye çıkan ekibi anlatır:[4] "İş çok basit: Tepedeki zerdeçal bitkileri çomak yardımıyla kabuklarından çıkarılır, kök tutamları incelenerek, çoğu evlere götürülmek üzere nodüllerine ayrılır, bazıları güneşte bırakılır, bazıları da teknik nedenlerden bir sonraki yıl hasat versinler diye fide olarak yeniden ekilir. Bir de kökler temizlenir. Pa Nukunefu ile kadınlar yapılması gereken işi aralarında adilce paylaşırlar, adam otların ayıklanması ve kazma işinin çoğunu yerine getirirken, kadınların da toprağı kazdıkları, yeniden ekim yaptıkları, temizleme ve sınıflandırma işlerinin neredeyse hepsini üstlendikleri görülür. İşgücünün kesin ayrımı yoktur, iş kolay ilerler."

Bunun gibi "ev halkı arasında erkeklerle kadınlar yemek pişirmeyi, fırının yakılması, yumru köklerin temizlenmesi ya da muzların soyulması gibi hazırlık işlemlerini ortaklaşa yaparlar. Sıradan evlerde yemeği asıl pişirenin kadın olduğu gözlenir, ancak bunun karşılığında kulkas bitkisinin rendelenmesi ve hindistancevizinin sütünün çıkarılması gibi hazırlığın zahmetli ayrıntıları erkekler tarafından yerine getirilir. Bu işlerin olağan koşullarda kadınlarca yapılmamasının en etkili nedeni fiziksel güç harcanması gerektiğidir. Ne olursa olsun halk arasında kadınlarla erkeklerin fırınların çevresine toplaştıklarının görülmesi çok doğaldır."

Bugün yapılan kazılardan elde edilen bulgular Çatalhöyük'teki cinsiyet ilişkilerine nasıl ışık tutabilir? Belirtilmesi gereken bir nokta var, şimdiki proje kapsamında gömütlerden çıkan bütün bulgular yerleşimin Tabaka V'e kadar olan alt tabakalarına ait. Bu kitabın yazıldığı sıralarda üst tabakalardaki insan kemiklerini inceleme olanağımız olmadı. Buna göre, alt tabakalarla ilişkili olarak başsız bedenlerin ve dağınık kafataslarının toplumsal önemiyle ilgili Altıncı Bölüm'de verilen tanıtların ışığında, en doğrusu bu "önemli insanlar"ın cinsiyetinden yola çıkmak olacaktır. Başları çıkarılmış olarak bulduğumuz iki iskelet erkektir, ancak Bina 17'de yerinden sökülen direklerin bıraktığı çukurda bir dişinin kafatası kemiği bulunur.[5] Bina 3'ün terk edilmesi sırasında oraya bırakılan iki kafatası kemiğinden biri bir kadına, diğeri genç birine aittir.[6] Öyleyse Çatalhöyük'te soy hem erkek hem de kadın tarafına göre belirlenir (ayrıca Ortadoğu'nun Çanak Çömleksiz Neolitik B döneminde bulunan erkek kadın ve çocuk başlarının sayısı birbirine yakındır[7]).

Bina 42'de 2004 yılında bulunan alçılı kafatası Çatalhöyük'e ışık tutan bir başka örnektir (bkz: Şekil 7, Levha 13 ve Levha 14). Kafatası bir erkeğe ait olmakla birlikte bir kadının elindeydi. Birinci Bölüm'de de değindiğimiz üzere kafatasıyla iskelet arasındaki ilişkinin ne anlama gelebileceği konusunda alelacele bir yargıya varmak yerine dikkatli davranmamız gerekir. Öte yandan, Çatalhöyük'teki insanların bugünkü ve geçmiş atalarıyla arasında nasıl bağlar kurduklarına yönelik Altıncı Bölüm'de düzenlenmiş bulgulara baktığımızda, kafatasıyla gövde arasındaki bu ilişkiyi zaman içerisinde gelişen soy ve yakınlıkları gösterdiği şeklinde yorumlamamak akla yatkın olacaktır. Demek ki şu anki tartışmamızı ilgilendiren gerçek alçılı kafatasının yetişkin bir dişinin ellerinde olması. Bu ilişkiden zaman içerisine yayılan olası akrabalık bağlarında kadının varlığının odak noktasında yer aldığı görüşünü desteklemek üzere yararlanabiliriz. Başka yorumlar da yapılabilir kuşkusuz, fakat alçılı kafatasıyla içine konduğu mezar en azından soy ve soyağacında hem erkeklerin hem de kadınların belirleyici olduğu savıyla çelişmemektedir.

Gömülen bireylerin önemini ortaya koymanın bir başka yolu da binaların tamamının ya da bazı bölümlerinin kullanılmasına son verilme zamanıyla ilişkilendirmektir. Bina 1'de yer alan, gömülme dönemine ve/veya yaşama alanına son verdikleri düşünülen en son mezarlara daha çok yetişkinler gömülmüş olmakla birlikte gençlere de rastlanır. Yetişkinlerin hepsi erkektir.[8]

Çatalhöyük'ün erken ve orta tabakalarında erkeklerle kadınların göreli konumuna ilişkin sağlam bilimsel bulgulardan bazıları beslenmeyle ilgilidir. Eğer kadınlarla erkekler gözle görünür biçimde farklı bir yaşam sürdülerse, eğer ikisinden birinin egemenliği söz konusu olduysa, o zaman egemen grupların et ya da daha etli eklemler gibi belli besin kaynaklarına eriştikleri varsayımıyla beslenme farklılıklarının ortaya çıkarılmasını bekleyebilirdik. Buna dayanarak biz de böyle bulgulara ulaşmak için burada ana hatlarını anlatacağım sıkı araştırmalar yaptık, ne var ki belirgin farklılıklarla karşılaşmadık.

Bazı bulgular erkeklerle kadınların beslenme ve yaşam biçimlerinin büyük benzerlikler taşıdığına işaret eder. Boyları erkeklerle karşılaştırıldığında kadınların biraz daha toplu olduklarını gösteren bazı ipuçları vardır.[9] Kadınların dişlerinde erkeklere göre çürümeler daha çok gibidir, ancak Başak Boz dişlerin aşınması bakımından aralarında hiçbir fark olmadığı sonucuna varmıştır.[10] Kemiklerin analizi erkeklerle kadınlar arasında belirgin görev dağılımına işaret etmediği gibi yaşam biçimlerinin birbirinden kökten farklı olduğu yönünde bulgular da çok sınırlıdır. Cinsiyet ayrılığını gerektiren nedenler karmaşık, belki de çok olmakla birlikte örneklere baktığımızda çok düşük kalırlar. İnsan kemiklerinin duraylı izotop verileri[11] erkeklerle kadınların beslenmesinde kayda değer istatistik farklılıklar göstermez (Şekil 92). Kaburga kemiklerindeki karbon kalıntılarına ister erkek olsun ister kadın yaşlı insanlarda rastlanır.[12] Dolayısıyla hem erkekler hem kadınlar yaşamlarının son evrelerini duman kaplı evlerde geçirirlerdi, özellikle kadınların evde kaldıklarına işaret eden herhangi bir kanıt bulunmaz.

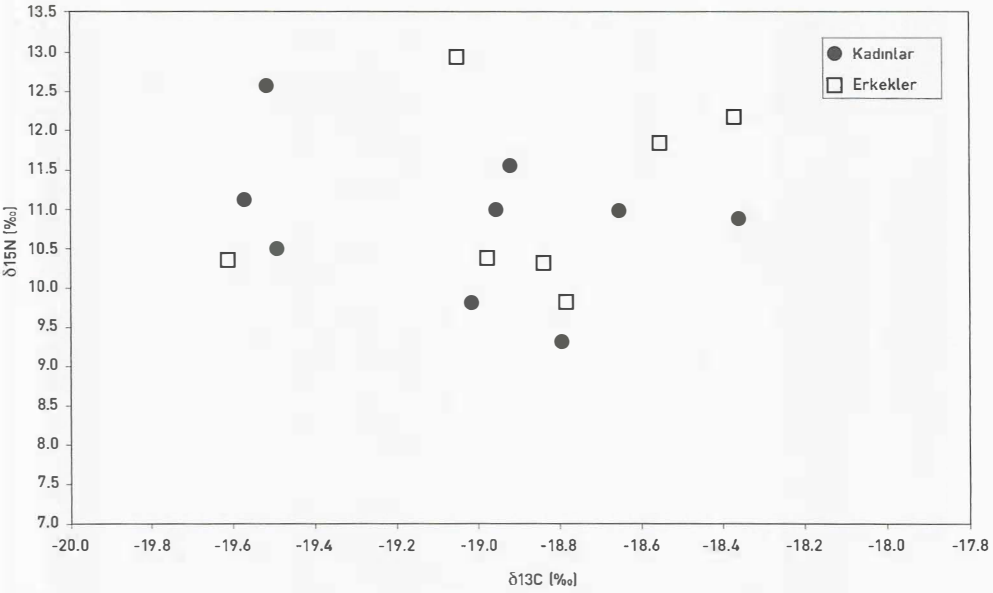

92. Erkeklerle kadınların kemiklerinde azot (dikey çizgi) ve karbon (yatay çizgi) değerlerinin duraylı izotoplarını gösteren kimyasal değişkenlik tablosu. Veriler cinsiyetle beslenme arasında herhangi bir ilişkiye işaret etmez.

Bunların hiçbiri cinsiyete ilişkin katı toplumsal kurallar konduğunu anlatmaz. Genel olarak Çatalhöyük'teki rol dağılımında cinsiyetin çok önemli olduğuna yönelik bulgular çok azdır. Çocuk doğurmayla ilgili yaşam biçimlerinde birtakım farklılıklar olsa da bu farklılıklar toplumsal ayrımı getiriyor gibi görünmemektedir. Ancak zaman içerisinde bu durum değişmiş olabilir. Cinsiyet ayrımının sınırları yerleşmenin daha üst tabakalarındaki tasvir ve temsillerde daha belirginleşir. Heykelciklerin cinsiyetlerinin daha açık gösterilmesi de üst tabakalarda görülür, duvar resimlerinden birinde sakallı erkeklerden oluşan bir kalabalık yaban hayvanlarını kızdırırken sahnelenmiştir. Üst tabakalarda (Tabaka VIA sonrası) evlerin bağımsızlıklarının, ayrıca üretimin uzmanlaşmasının artması On Birinci Bölüm'de ele alacağımız gibi kadın ve erkeklerin kimlikleriyle yaptıkları işin giderek birbirinden ayrılmasıyla ilişkili olabilir.

Kadın ve erkeklerin gömülme biçimleriyle ilgili neler söylenebilir? Arkeologlar toplumsal ayrımları ortaya koymak üzere mezarların ve içlerine yerleştirilen insan elinden çıkma objelerin düzenlenmesini araştırmaya alışkındırlar. Erkeklerin her zaman odanın bir bölümüne, kadınlarınsa başka bir bölüme, erkeklerin yüzleri bir yöne, kadınlarınsa başka bir yöne dönük, vb. gömülüp gömülmediklerini görmek için dikkatle bakmaktayız. James Mellaart böyle farklılıklar görebileceğini düşünmüştü, ancak daha önceki ve şimdiki kazılardan elde edilen verileri inceleyen Naomi Hamilton[13] kesin bir örüntüye ulaşamamıştır. Erkeklerle kadınların gömülme biçimlerinin birbirine benzedikleri anlaşılır. Elbette ölülerin yanına konan objeler arasında bazı farklılıklar olurdu. 2004 yılında, bir kadınla birlikte gömülmüş yaban domuzlarının süslenmiş

93. Güney Alanı'nda yürütülmekte olan kazılarda bulunan yaban domuzu çene dişlerinden bir kolye.

çene dişlerinden yapılma bir kolye bulmuştuk (Şekil 93). Mellaart[14] mezarlara bırakılan eşyalar arasında bazı cinsiyet farklılıkları bulunduğuna işaret etmişti, örneğin, kadınların yanına yaban domuzu dişlerinden kolyeler ve aynalardan başka Mellaart'ın deyimiyle "kozmetik takımlar" gömülürdü (aşıboyalı kabuklar, küçük kürekkemikleri, vb. – ne var ki son kazılarda bunların çoğuna çocuk mezarlarında da rastlamış bulunuyoruz). Mellaart erkeklerin mezarlarındaki kolyelerin daha az olduğunu, onların yerine topuzlar, kemer tokaları, obsidiyenden mızrak uçları ve çakmaktaşından bıçaklar/kamalar bırakıldığını görmüştü. Baskı mühürleri gibi diğer malzemelereyse hem erkeklerin hem de kadınların mezarlarında rastlamıştı. Doğrusunu isterseniz, insan yapısı nesneler arasında herhangi bir sınıflandırma yapacak kadar çok mezar olmaması, ayrıca boncuklar gibi en yaygın görülen eşyaların hem kadın hem de erkek mezarla-

rında bulunması kesin bir farklılaşma örüntüsü olduğunu savunmamızı güçleştirmektedir. Birtakım farklılıklar olsa da, erkeklerle kadınların gömülmeleri sırasında bambaşka muamele gördüğü ve farklı düzenlemeye tabi tutuldukları toplumlarla karşılaştırıldığında, bunların göreli az olduğunu söyleyebiliriz.

Kadınların uygulamada cinsiyetlerine ilişkin belirgin bir rol üstlenmediklerini ileri süren bu savlar tanrıça kültünü savunan pek çoklarını öfkelendirmektedir, ancak çok az kanıtın işaret ettiği bir olasılığı desteklemek etik olmaz. Tanrıça kültünün izinden gidenlerle yapılan görüşmeler sonucunda, örneğin günlük yaşamda eşitlik olduğuna işaret eden yeni bulgulardan bakış açısını gözden geçirmekte yararlanılabileceğini görebilmişlerdir. Demek ki belli grupların ilgisini çeken sorular sorup sonra da bakış açılarının değişmesine katkıda bulunacak görüşmeler yapmak mümkün olur.

Burada ortaya koyduğum bulgular Çatalhöyük tasvir sanatındaki güçlü cinsiyet ayrımıyla ters düşüyormuş gibi gelebilir. Tasvirlerde erk alanlarının farklılığı belirgin görünmektedir. Pek çok toplumda temsil sanatında uygulanan politikalar cinsiyetler arası ilişkileri örtbas etmeye yöneliktir. Çatalhöyük'teyse resimlerin çoğunun erkekler üzerinde yoğunlaştığı izlenimi uyanır. Kadın olduğu sanılan birkaç figür olsa da (bkz: Levha 15'in alt kısmından Levha 16), figürlerin çoğunun cinsiyeti belli değildir. Kızdırma ya da avlanma sahnelerinden birinde leopar derilerine sarınmış figürlerin hepsi sakallıdır. Bazı resimlerse penisleri sertleşmiş boğalarla geyikleri gösterdiklerine bakılınca eril niteliklidir. Evlerin duvarlarına gömülmüş sığır başlarının çoğunun yaban boğalarına ait oldukları kanıtlanmıştır, ancak son kazılar bazı istisnaların olabileceğini göstermektedir. Şölen artıklarıyla yaban boğaları arasında bazı bağlantılara daha önce değinmiştim.

Heykelciklerin çoğu cinsiyetsiz olmakla birlikte bazıları sakallıyken, diğerlerinin belirgin memeleri vardır.[15] İkincilerle, kadın oldukları düşünülenler (Şekil 94 ve Levha 21) yerleşmenin üst tabaklarında karşımıza çıkarlar, bazıları da ev ortamında ocakların çevresinde bulunur. Bu durum süprüntülerde ve öteki çöp yerlerinde bulunan heykelciklerin çoğuyla tezat oluşturmaktadır. Bitkilerle aralarında olası ama zayıf ilişkiler vardır. Şekil 90'da gösterilen heykelciğin sırtına yaban tohumlarının yerleştirilmesi bilinçlidir. Ayrıca Mellaart da tahıl ambarının yanında kedigillerin üstünde oturan ünlü kadın heykelciğini (Levha 24) bulmuştu. Bir de sebze toplayan kadınları gösterdiği düşünülebilecek bir resim vardır. Ama kadınlarla ölüm arasında sembolik bir ilişki kurulduğu yönünde ipuçlarından da söz edilebilir. 2004 yılında yanmış bir evin dolgularında bulduğumuz Levha 22'de gösterilen kilden heykelciği ele alalım. Heykelciğin ön tarafı yerleşimin üst tabakalarında bulunan başka heykelciklere

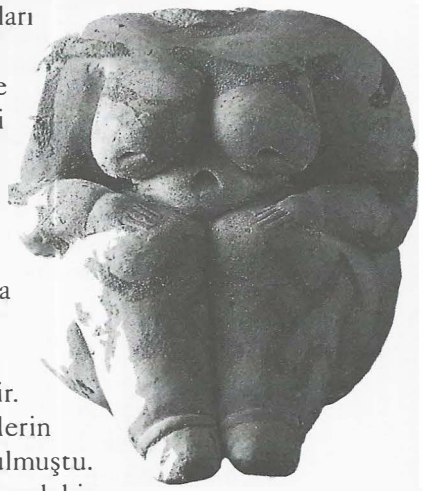

94. Bu kil heykelcik doğallığı ve narinliği, özellikle de elleriyle göğüslerinin ayrıntıları bakımından benzersizdir; ayrıca üzerine kıvrımlı desenler resmedilmiştir.

çok benzer, elleri dolgun memelerin üzerinde, göbek şişkindir. Baş kısmının olması gereken yerde bir delik göze çarpar. Heykelciği döndürünce kollarının çok ince olduğu görülür, arkasına bakınca da bir iskeletin ya da çok zayıf ve bitap düşmüş bir insanın kemiklerinin tasvirini akla getirir. Kaburga kemikleriyle omurga belirgindir, tıpkı kürekkemiğiyle leğenkemikleri gibi. Heykelciği birkaç türlü yorumlayabiliriz: atasına dönen bir kadın, ölümle ilişkili bir kadın ya da ölümle yaşamı buluşturan bir kadın. Yorumu ne olursa olsun, bu eşsiz parça kadın tasvirlerinin çağrıştırdığı bağlantılar hakkında ufkumuzu genişletmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi, kadınlarla erkeklerin benzer yaşam biçimleri sürdükleri, benzer beslenme alışkanlıkları ve benzer biçimde gömüldüklerine işaret eden elimizdeki bulguların çoğu yerleşmenin alt ve orta tabakalarından (Tabaka V'e kadar) gelmektedir. Bu kitabın yazıldığı tarihte üst tabakalardaki gömütleri kazmaya henüz başlamadık. Ancak kesin cinsiyet ayrımları taşıyan sanat ürünlerinin çoğu Tabaka V ve yukarısında görülür. On Birinci Bölüm'de Doğu Höyüğü'nün daha geç yaşama alanlarında gerçekleşmiş toplumsal değişiklikleri ve bu değişikliklerin içinde cinsiyetler arası ilişkilerin de yer aldığını ele alacağım. Sekizinci Bölüm'de Göbekli Tepe ve Çatalhöyük gibi erken yerleşimlerde saptanan üstünlük, hayvan ruhları, avcılık ve şölenlerin öne çıkarıldığından söz etmiştim. Bu toplumsal yaklaşım tarımın ve ocak merkezli evle ilgili üretimin rolünü geri plana itmişti. Fakat Çatalhöyük'ün üst tabakalarında evlerin, evle ilgili üretimle tarımın öneminin artması aşamalı olarak değişime yol açmıştır. Bu değişikliklerin parçası olarak çanak çömlek ev yaşantısında iyice odak noktasına gelir, ayrıca evle ilgili üretimin uzmanlaştığı yönünde başka veriler (örneğin çok büyük fırınlar) de bulunur. Değişikliklere yol açan nedenlerden biri de erkeklerle kadınların rollerinden çok uzaklaşmaları olabilir. Belki de halen yerleşimin üst tabakalarında sürmekte olan kazılardan çıkarılan iskeletlerdeki kemiklere baktığımızda, erkeklerle kadınların beslenmeleriyle yaşam biçimleri arasında daha belirgin bir farklılaşmanın yaşandığını anlarız. Veriler neyi ortaya koyarsa koysun, şimdilik gözlenen değişiklikler çok yavaş gelişmektedir. Cinsiyet değişiklikleri insanların yemek pişirme, taş aletler ve çanak çömlek yapma, evlerini kullanma vb. biçimlerindeki ufak tefek değişikliklerin sonucudur.

Yaş

Çatalhöyük'te cinsiyet farklılaşması, özellikle erken tabakalarda çok düşük düzeyde kalsa bile yaş ayrımı öne çıkmaktadır. Çok sınırlı statü ayrımının görüldüğü bir toplumda yaşlıların rolü toplumsal kuralların düzenlenmesi bakımından önemli olmalıydı. Yaban hayvanlarını avlamanın sosyal yaşamın odak noktasına getirildiği bir toplumda sağlıklı ve güçlü gençlerin yeri de tartışılmazdı. Soysal bağlara dayalı, hane içerisindeki geleneklerle hakların kuşaktan kuşağa aktarılmasının öne çıktığı bir toplumda insanların yaşına büyük değer verilirdi.

Bu kitap boyunca toplumsal kuralların gençlere iletilmesinde günlük

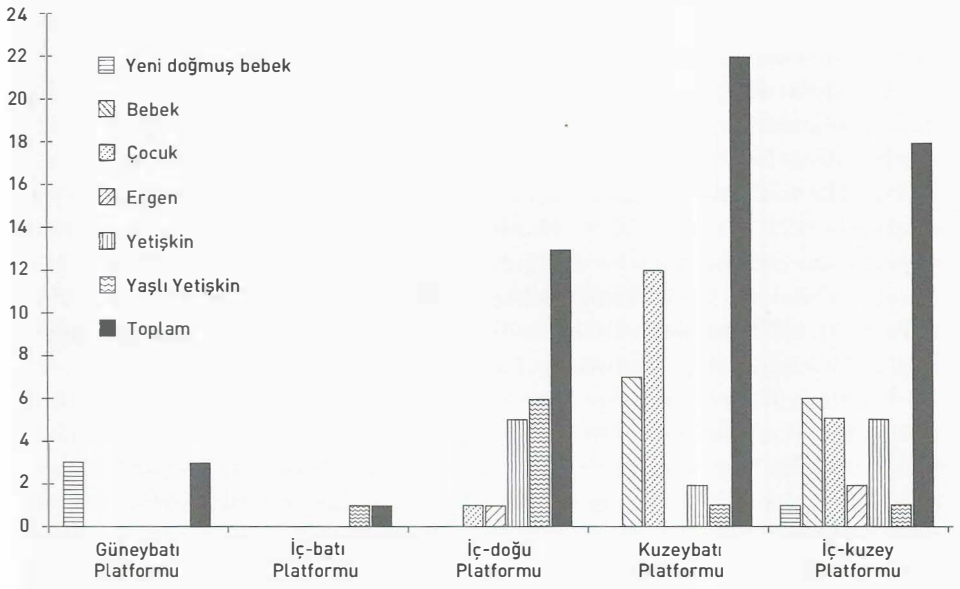

95. Bina 1'de farklı platformlarının altına gömülenler arasında yaş dağılımı. Kuzeybatı platformunun altında gömülenler iç-kuzey ve iç-doğu platformlara göre ağırlıklı olarak gençlerdir.

yaşantının rolünü vurguladım. Kişi insanlarla eşyaların toplumsal kurallarıyla rollerini birbirinden apayrı mekânlarda diğer insanların yaptıkları hareketler aracılığıyla öğrenirdi. Firth, Tikopya'da insanların çeşitli akrabalarının önünde nasıl davranmaları gerektiğiyle ilgili tabulardan söz eder. Çocuklara evlenme yoluyla akraba olunan ailenin reisinden daha yaşlı birinden bir şey almamaları öğretilir. Böyle bir davranışın yakışık almayacağı ve yüz karası olacağını öğrenirler. "Bunun sonucunda başkalarının yanında küçük çocuklara durmadan '*Nofo fakalaui*, doğru otur,' denir, bunun anlamı erkek çocukların bacaklarını üst üste atmaları, kızlarınsa bacaklarını yanlarına toplamaları ya da öne doğru uzatmalarıdır. Çömelmek, iki büklüm durmak veya eğilmek uygun görülmez. Bunun başlıca nedeni böyle duruşların yakışıksız görülmesidir," özellikle belli akrabaların huzurunda.[16]

Evlerin ana odalarının farklı bölmelerinin farklı yaşta insanlarla ilişkili olup olmadığını görmek için en iyi yol gömülme örüntülerini araştırmaktır. Her platformun altında gömülen insanlar kaç yaşındaydı? En iyi veriler çok örneklerin örüntüsünü araştırmaya olanak tanıyan (62 gömüt) Bina 1'den gelmektedir. Theya Molleson ile meslektaşları Bina 1'de gömülen insanların yaşlarını birincil ve ikincil gömüt bağlamında saptamışlardır.[17] Beşinci Bölüm'de ele alındığı gibi birincil gömüt ölünün etleri henüz tazeyken gömülmesi demektir. İkincil gömütse başka bir yere gömülmüş ya da başka bir yerde sergilenmiş ölünün kazılıp çıkarılarak ikinci bir mezara gömülmesidir. Bina 1'deki birincil gömütlere her yaştan insanların gömüldüğü görülürken, ikincil olanlara yalnızca iç-kuzey platformda rastlanır, ayrıca oraya gömülenler ergenler ve yetişkinlerle sınırlıdır.

Küçük çocuklarla bebekler mezarlarından çıkarılıp ikinci kez gömülmezler. Birincil gömütlere baktığımızda, iç-doğu platformundakilere göre kuzeybatı platformuna daha genç insanların gömüldüğünü görürüz (Şekil 95).

Yukarıda da belirtmiştik, kaburga kemiklerinde duman kaplı evlerdeki havayı solumaktan kaynaklanmış olabileceğini düşündüğümüz karbon birikintilerine rastladık. Ana odaların sıvanmış duvarları da genellikle isle kaplıdır. Kaburga kemiklerindeki karbon birikimi yalnızca yaşlılarda gözlendiği gibi yaşlı insanların çoğunda böyle birikimler bulunur.[18] Bu durum yaşlı insanlarla ev içi yaşantısı arasında bir bağlantı olduğuna işaret etmektedir. Bina 1'in yaşam alanı olarak kullanıldığı son dönemlerdeki gömütlerde daha çok yetişkinlerin bulunması da merak konusudur. Belki de ölüm durumunda temizliğe girişip yeniden inşaata kalkışarak başa çıkılması gereken onların evle olan bağlantılarıydı.

Çatalhöyük'te belli bir konuma gelmenin yaşlanmakla ilgisi olabilir, ancak yukarıda miras alınan konuma ve cinsiyete dayanan yatay farklılıklar olduğu yönünde bulgulardan söz etmiştik. Öte yandan mezarlarla ilgili olarak toplumda en ayrıcalık sahibi olan gruplardan biri çocuklardır. Onlara özel davranılması toplumsal konumla ilgili olmayıp ev kökenli işgücünün ve soy çizgisinin giderek önem kazandığı bir yerleşim biriminde çocuk ölümleriyle başa çıkma yollarının geliştirilmesidir.

Çocuk ölümlerinin yüksek oranlarda seyrettiğini ortaya atanlar Theya Molleson ile insan kalıntılarını araştırma ekibindeki meslektaşlarıdır.[19] İnsanların, hayvanların ve atıkların sıkışık düzen yaşadığı bir "kasaba"da yüksek oranda çocuk ölümleri doğal görünmekle birlikte, evlerdeki çocuk mezarlarının çok sayıda olmasının, çoğu kültürlerde görüldüğü gibi kültürel bir tercih sonucu evlere yetişkinlerden çok çocukların gömüldüğünün ortaya çıkabilmesine karşı dikkatli davranmamız gerekir. Çatalhöyük ile karşılaştırdığımızda Anadolu ve Ortadoğu'da ev gömütleri daha az çıkar karşımıza. Evlere gömülenlerin hepsinin yetişkin insanlar olduklarına işaret eden bulgular çok az olduğundan, Çatalhöyük'le ilgili böyle varsayımlar yaparken dikkatli olmalı, hele sanat ürünlerinde akbabaların başsız ölülerin etlerini didiklerken tasvir edilmesine rağmen özellikle de yerleşim birimindeki verilerin bunu desteklemediğini göz önünde bulundurmalıyız. Yetişkinlerin çoğunun yerleşim dışına gömülmesi daha yüksek bir olasılık, ayrıca Craig Cessford'ın hesaplamaları Çatalhöyük'teki yetişkin gömütlerinin sayısının yerleşim biriminin nüfusunu açıklamaya yetmediğini ortaya koyar.[20] Demek ki binalara çok sayıda çocuk gömülmesi çocuk ölümü oranlarının yüksekliğinden çok bunun kültürel bir tercih olduğunu gösteriyor olabilir.

Çatalhöyük gibi ev içi işgücünün ve soy çizgisinin öne çıktığı toplumlarda çocuklara özel önem gösterilmesi doğal görünmekte. Öyleyse çocuk gömütlerine bu kadar özen gösterilmesine şaşmamalı. Boncukların çoğu da bu gömütlerle bulunur. Yeni doğmuş bebeklerin konduğu sepetlerin örüldüğü belli yaban otlarının diğer sepet türlerinde kullanılmadığı sık görülür. Bu sepetlerde bitkinin çiçekli bölümlerinin vurgulanması olasıdır.[21] Birkaç örnekte çocuk gömütlerinin deniz kabukları ve renk verici maddelerle ilişkilendirildiği göze çarpar. Sekizinci Bölüm'de de belirttiğimiz gibi çiçeklerden, süslemeden ve renklendirmeden bun-

ca yaralanılması kötülüklerden koruma amaçlı olabilir. Süs eşyalarıyla süsleme ya çocuğu ya da onun ölümüne yol açan koşullardan sağ olanları "koruyordu". Ayrıca Bina 1'deki kuzeybatı platformunun altındaki yetişkin olmayanların gömütleriyle aynı platformu çevreleyen duvarlardaki resimler arasında bir ilişki kurulması ilgi çekmektedir. Bu da resimlerin "koruyucu" olduğu biçiminde yorumlanabilir.[22]

Çatalhöyük'te belirgin bir "çocukluk" döneminin yaşanıp yaşanmadığını, "çocukluk" döneminin kaç yaşında sona erdiğini anlamak için daha başka araştırmalar yapılması gerek, öte yandan burada çocukluk kavramına ilişkin varsayımlarımızda dikkatli olmalıyız, çünkü bugün anladığımız anlamda çocukluk kökeni çok yakın geçmişe dayanan bir olgudur. Naomi Hamilton ile Theya Molleson çeşitli farklı bulguların çocukların sütten geç kesildiklerini düşünmemize yol açtıklarına işaret ederler.[23] Kuşkusuz duraylı izotop verileri de çocukların en erken 18 aylık olana dek sütten kesilmediklerini ortaya koymaktadır.[24]

Yukarıda ele aldığımız bulgular küçük çocuklara, özellikle de yeni doğmuşlarla bebeklere farklı davranıldığını düşündürmektedir. Yeni doğmuşlar Bina 1'de ana odanın eşiğindeki temele gömülmüşlerdi. Güney Alanı'ndaysa, yeni doğmuşlarla bebekler öldüklerinde seyrek de olsa, gömütlerle ilgili kabul edilmiş kurallara ters düşen bir uygulamayla ana odaların "kirli" alanlarında ocaklarla fırınların yanına gömülürlerdi. James Mellaart bir evin duvarında küçük bir çocuk mezarı bulmuştu, bu da kötülüklere karşı koruma olarak yorumlanabilirdi. Fakat daha başka yorumlar da yapılabilir. 2004 yılında höyüğün Kuzey yamacındaki 4040 Alanı'nda bulunan Mekân 227'nin dolgularında bir çocuk iskeleti bulundu. Kemiklerine bakılırsa 2 yaşının altında olduğu anlaşılıyordu. İlginç olan ölü bedenin binanın moloz ve döküntülerinin arasında çöken bir duvarın altındaki bir çıkıntıya bırakılmasıydı. Burada küçük çocuğun özenle gömülmediği belliydi. Belki de oraya gömülmesinin amacı ileride o çöken duvarın üstüne örülecek duvarları "sağlamlaştırarak" güvenli olmasını sağlamaktı. Belki de göründüğü kadar üstünkörü bir biçimde oraya gömülmemişti. Ancak, doğrusu ne olursa olsun, o küçük çocuğa ayrı muamele edildiği görülür.

Eğer çok küçük çocuklara farklı davranılıyorsa, topluluğa kabul edilmenin birkaç evrede yaşanmasına rağmen, demek ki sanat ürünlerinden bazıları daha büyük çocukların erişkin yaşamına kabulü açısından yorumlanabilir. Yaban hayvanlarını kızdırma ve kışkırtmanın öne çıkarılması, bu hayvanların başlarının, kafataslarının, pençelerinin, derilerinin ve dişlerinin evlere getirilip duvarlara gömülmesi yaklaşmakta olan yaş dönümü törenleriyle ve evlerin inşaat sürecinin anılmasıyla ilgisi olabilir. Yaşlı kişilerin belli bir konuma çıkarılmasında bu nesnelerle onların tarihçelerinin payı da vardı belki, ayrıca bu nesnelerin gençlere iletilmesi de yaşlıların hakkıydı.

Sonuç

Daha önceki bölümlerde (özellikle İkinci ve Yedinci Bölüm'de) salt ev içi üretim, şölen ve takasa değil, aynı zamanda bilgiye dayalı bir toplumdan söz etmiştim. Bu değişik ortamlarda ya da faaliyet alanlarında farklı yaştan insan-

ların farklı roller üstlenmiş olmaları gerek. Özellikle de şölenlerde sunulacak yaban boğalarının avlanıp öldürülmesi hem cinsiyetle hem de yaşla ilintili bir faaliyetti. Soya odaklanılması da yaşla ilgili olabilirdi. Ancak genel olarak (insanların, kafaların, obsidiyenin nereye gömüleceği, sanat ve mitin önemi, kafataslarına uygulanacak işlemler hakkındaki) bilginin denetiminin öne çıkması yaşlılara düşen rolü, özellikle de konum farklılaşmasının başka yollarının göreli bulunmadığı dikkate alınırsa, pekiştirmiş olsa gerek.[25] Öyleyse Çatalhöyük'te gerek gömütlerle gerekse diğer bulgularla ilgili karşılaştığımız başlıca örüntünün yaşla ilintili özellikler taşıması olağanüstü bir durum değil. Gençlerle yaşlılar arasında belirgin farklılıklar var. Çok küçük çocuklara da apayrı tutumla yaklaşılmakta. Çok genç çocukların ölümünden özellikle kaygı duyulmasının kalabalık bir "kasaba"da sağlıksız koşulların yaşanmasının sonucu olduğu söylenebilir, buna karşılık elimizde insanların sağlıklarının çok bozuk olduğuna ilişkin veriler çok azdır.[26] Evlere gençlerin gömülmesi ev içi üretimin (küçük ev topluluklarında işgücü gereksinimi), soy çizgisinin (geleneklerle kuralların aktarılması gereksinimi) ve takasın (erkek ve kız çocukların "evliliği") toplumsal önemine bağlı olarak kültürel bir tercih olması daha yüksek bir olasılık. Ölülerin dışarıya gömülmek yerine evlere yerleştirilmesi, gençlerin gömüldükleri alanlarla ocak/fırın alanları arasında özel ilişki kurulması çok küçük çocuklarla ocak arasındaki bağlantıya işaret ederken, evin kuzey kanadında bulunan atalar ve sanatla ilgili alanı birbirinden ayırmaktadır. Belki de çocuklar belli bir yaşa gelip sağ kalana ve soyağacının bir parçası olana dek tam bir birey olarak görülmezlerdi.

Küçük çocuklara ve onların kaybına bunca önem verilmesinin annelik rolünü öne çıkardığı düşünülebilir.[27] Aslında kadınları çocuklarına bakarken, kucaklarında tutarken ya da emzirirken açıkça gösteren tasvirler birkaçı geçmez. Anadolu'da böyle tasvirlere daha sonraki yerleşimlerde, örneğin Hacılar'da rastlanır.[28] Öte yandan, Levha 24'te gösterilen kil heykelcikle ilişkili yorumlarda "Ana Tanrıça" teriminin yaygın kullanımına rağmen anneliğin sembolik yaşamın temelinde yer aldığına yönelik eldeki bulgular çok sınırlı, üstelik, Mellaart'ın iddia ettiğinin tersine, bu oturan kadının bacaklarının arasındaki kil topağın doğurduğu bebeğin başı olduğunu anlatan herhangi bir belirti de yok.[29] Tasvirlerde doğumu anlatan belirgin görüntülere rastlanmaz. Doğrusunu isterseniz, bu bölümün yukarıdaki paragraflarında belirttiğimiz gibi, yerleşim biriminin erken ve orta yaşama alanları boyunca kadınlarla erkekler arasında apayrı rol dağılımı yapıldığına ilişkin bulgular da az. Kadın ve erkekler elbette farklı roller üstlenmişlerdi, ayrıca giyim kuşamları da farklıydı. Ne var ki bu farklılıklara bakarak, geleneklerin ve kaynakların gençlere aktarılmasında ya da toplumsal konum ve yaşam biçimi açısından bir cinsiyeti ötekinden daha ayrıcalıklı kılmıştı sonucu çıkaramayız.

Oysa yerleşim biriminin en üst tabakalarında o sırada toplumda yaşanan geniş değişimin bir parçası olarak cinsiyetler arasındaki sınırlar giderek daha belirginleşmiş olabilir. Kadınlarla erkekler özel işlerde ve faaliyet alanlarında gitgide uzmanlaşmış olabilirler. Bütün bunları On Birinci Bölüm'de daha ayrıntılı irdeleyeceğim.

Onuncu Bölüm

Kişilik ve Bireysellik

Leopar çiftlerinin biri ötekine benzemez, ne benekleri aynıdır ne de derilerinin rengi.[1] Vücutlarındaki rozetler türlü biçimler alır. Çatalhöyük kabartmalarındaki leopar gövdeleri de benek, rozet ve çizgilerle öteki işaretlerin çeşitliliğini yansıtır. Öte yandan Çatalhöyük'te leoparlar çoğu zaman dengeyi ya da eşitliği tasvir etmek üzere kullanılır, çok sayıdaki leopar derileri hayvanları kızdırma ve av sahnelerinde sık görülür. Denge ve denetimin çevresinde oluşan gerginliği en iyi leopar kuyruklarında görebiliriz. Kuyruk denge unsurudur, özellikle leopar sıçrarken, bir noktaya atılırken ya da yön değiştirirken önemlidir. Aynı zamanda kuyruk bir leoparın ruh halini işaret eder, daha doğrusu açıkça belli eder.[2] Örneğin, kuyruğunu yavaşça vurması gerginliğinin, sinirlendiğinin ya a heyecanlandığının göstergesidir. Peki Çatalhöyük'te bireyle grup arasında nasıl bir ilişki vardı? Kendilik duygusu güçlü müydü? Çatalhöyük insanlarının başlangıçta kendilerini bizim gibi –faaliyet alanlarına dağılmış bireyler olarak– gördüklerini varsayamayız. O zaman kendilerini ve kişiliklerini nasıl görürlerdi?

Tarımın kökenlerinin özel mülkiyetin kökenlerine dayandığı anlayışı Engels ile Rousseau'ya, Batılı düşünce geleneğine kadar gider.[3] Bu kitabın başından beri Çatalhöyük zamanında bağımsız evlerin toplumsal yaşamın odak noktasında yer aldığını savunarak her evin kendine ait duvarları ve kendi ambarları bulunduğuna, ayrıca üretimle takasın ev ölçeğinde yürütüldüğüne işaret etmiş bulunuyorum. İyi de bütün bu bulgular ev düzeyinde mülkiyet ve faaliyetle bireyin kendilik duygusu arasında herhangi bir ilişki olduğunu gösterir mi? Daha önceden varolduğu kabul edilen toplu yaşama vurgu yapılmasının tersine Çatalhöyük'te daha geniş kapsamlı bir bireysellik anlayışı duygusunun öne çıkarıldığını saptayabilir miyiz?[4] Bugün bazı arkeologlar, örneğin Chris Fowler'ın Neolitik Britanya üzerinde yaptığı çalışmada belirttiği gibi Neolitik

dönemdeki kişiliğin çağdaş Batılı düşünceye göre bütünselliğinin daha az, daha bölünmüş ve çevreyi saran nesne dünyasıyla daha sürekli olduğunu savunurlar.[5] Peki Çatalhöyük'te birey ve kendi kavramları nasıl oluşmuştu?

Bireysel Yaşantılar

Çatalhöyük'te 9000 yıl önce yaşamış bireylerin yaşam haritalarını çıkarmayı bir ölçüde başarmış bulunuyoruz. Daha önce de (Altıncı Bölüm'de) belirtildiği üzere Bina 1 yerleşim biriminin Kuzey yakasında Bina 5'in tam üstünde bulunmuştu. Bu ardışıklığın tarihlemesi çok sayıda örnek ve ana odaların duvarlarının yeniden sıvanan birçok katı üzerinde kesinlik oranı yüksek (AMS [*Accelerator Mass Spectrometry* – Hızlandırıcılı Kütle Spektrometresi]) radyokarbon yöntemle saptanmasına dayanır. AMS tarihleme, dendrokronoloji ve yeniden sıvanmış ardışıklıklara saptanan karşılıklı ilişkilerden binaların kullanım sürelerini gösteren bulgular elde edilir.[6] Bir bütün olarak yerleşim biriminde binaların yaşama alanları olarak kullanılması ortalama 45 ila 90 yıl aralığındadır. Kuzey Alanı'ndaki ana kazı yerindeki ardışıklık (Bina 5 ve 1)

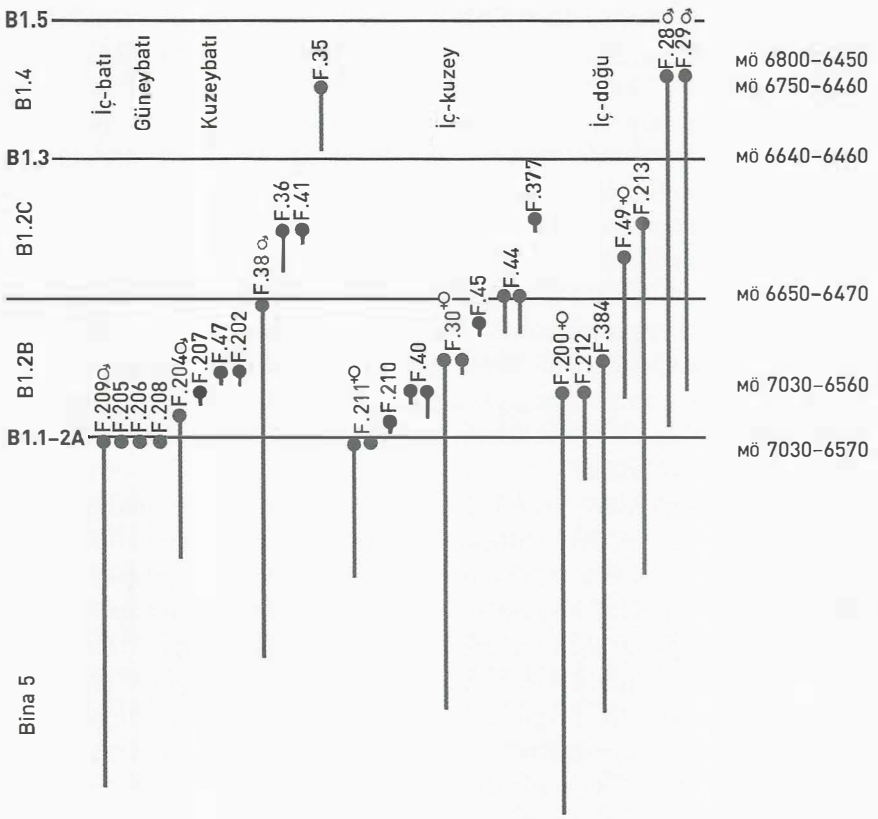

96. Bina 1 ve 5 ile ilişkili olarak Bina 1'e gömülen insanların ömrü.

onyıllara yayılan bir dönemi, belki de bir yüzyılın üstünde bir süreyi kapsamaktadır. Bina 5'in kazılmış ve kazılmamış dönemleri burasının yarım yüzyılı aşkın, belki de yaklaşık 70 yıllık bir süre yaşama alanı olarak kullanıldığını göstermektedir. Her iki bina da bu süre boyunca çeşitli yaşama dönemlerinden geçmiştir (Bina 5 uzun vadeli olarak ziyaretçilere sergilendiğinden buradaki daha erken yaşama alanlarının kazısı henüz tamamlanmamıştır).

Peki yaşama alanı olarak kullanıldıkları sırada bu binalarda yaşayan ya da bu binaları bilen insanlar hakkında ne söylenebilir? Bina 1'in genelinde çeşitli dönemlerde 62 insan gömülüdür. Öldüklerinde yaklaşık kaç yaşlarında olduklarına bakan ve hangi dönemde gömüldüklerini dikkate alan Craig Cessford bunlardan kaçının binanın kullanıldığı farklı dönemlerde sağ olduklarını hesapladı (Şekil 96 ve Şekil 44).[7] Hemen aşağıdaki betimlemede Craig Cessford'ın Bina 5 ve 1'deki kazılarını anlatan raporlardan yararlandım.[8]

Şekil 96'da gördüğümüz Bina 1'in erken dönemlerinde F.209 işaretli mezara gömülmüş "A" bireyi (2529) Bina 5'in kullanım aralığının çoğunda sağ olan yaşlı bir erkekti. F.28 mezarında gömülen "B" bireyiyse (1378) Bina 1'in muhtemelen bütün yaşama alanı boyunca, en azından çoğunda F.29 mezarındaki birey "C" (1466) ile birlikte sağdı. Bu nedenle bu üç bireye daha yakından bakmak istiyorum.

"A" gömütü (Şekil 97) Mekân 71'in iç-batı bölümünde ortaya çıkmıştı. "A" bireyinin gömüldüğü noktayı tam olarak belirlemek olanaksız, ancak bunun BI.IB alt döneminde olduğu neredeyse kesin. Bu alt dönem Bina 5'in ardından ve Bina 1 öncesinde bir dizi dolgu işlemini, ayrıca duvar inşaatını –bir tür geçiş dönemini– temsil eder. İki büklüm, eklemleri yerinde yaşlı bir erkek iskeleti (bulunan fitolitlerden anlaşıldığına göre) kumaş parçalarıyla bağlanmıştı. Uyluk kemiklerinin başlarının kıvrılmadan ötürü yuvalarından çıkması onun çok sıkı bağlandığını gösteriyordu. Üst kaburga kemiklerinin iç yüzeylerinde yoğun kurumu andıran kara lekeler vardı. Kafatasının arka kemikleri osteoporoz sonucunda çok ince ve hafif

97. Bina 1, Mekân 71'de bulunan "A" gömütü (F.209). "A" tümünde olmasa bile Bina 5'in kullanım aralığının çoğunda sağ olan yaşlı bir erkekti.

olduğundan bu bireyin cinsiyetini saptamak hiç de kolay olmadı. Kol kemiğinin eğik görünümü arka kol kaslarındaki sıkışmanın sonucuydu, bu da çok ağır şeyler kaldırdığını işaret ediyordu. El kemiklerinde hem yakın hem de orta parmak kemikleri boyunca görülen çıkıntılar güçlü kavrama gerektiren bir iş yaptığının göstergesiydi. Kalça kemiklerinin kalça kaslarına sıkı sıkıya bitişik olduğunu gösteren izler bireyin çoğu zaman çömeldiğini gösteriyordu. Dişlerde bu yerleşimde yaşamış insanlar için çok yüksek miktarda tartar birikimi olması ölmeden önce beslenme düzeninde ya da ağızdaki asit salgısında değişiklikler olduğunu anlatıyordu, ne var ki bu değişiklikleri tanımlayamıyoruz. Bacaklarının alt bölümüne paralel duran bir kumaş parçası bırakıldığını gösteren izler vardı.

Birkaç onyıl sonra, Dönem B1.4'te Bina 1'deki yaşama alanının sonlarına doğru daha önceden ana doğu platformu olan küçük bir odaya (Mekân 100) iki gömüt (F.28 ve F.29) yerleştirilmişti. Binada en son açılan bu iki gömütte sırasıyla "B" ve "C" bireyleri yatıyordu.

"B" bireyinin gömütü (Şekil 98) kuzeydoğu köşesindeydi. Yaşlı bir adamın (1378) her parçası yerinde iskeleti tam anlamıyla iki büklüm olarak başı batıya bakacak şekilde sol yanının üstüne çömelme pozisyonunda gömüte yerleştirilmişti. İskelet gömütün ağzına sıkıştırılmış, sağ ayağıyla kürekkemiği doğal olmayan bir pozisyondaydı. Kemikleri bir arada tutması için kullanıldığı düşünülen lifli beyaz bir dokuma hem yatay hem de dikey olarak mezarın içine sıralanmıştı, ki bu da ölünün sıkıca sarmalandığını gösterir. Üst kaburga kemikleriyle omurların iç yüzeylerini kaplayan biçimsiz (amorf) karbon izleri, kötü havalandırılan ortamlarda yakılan ateşten çıkan dumanın solunmasına bağlı olarak karbonla ilintili antrakoz hastalığının göstergesidir. İskelette

98. Bina 1'de "B" gömütü (F.28). "A" gibi "B" de yaşlı bir adamdı; ömrü boyunca Bina 1'e gömülenlerin ve binanın başından geçen değişikliklerin tanığıydı.

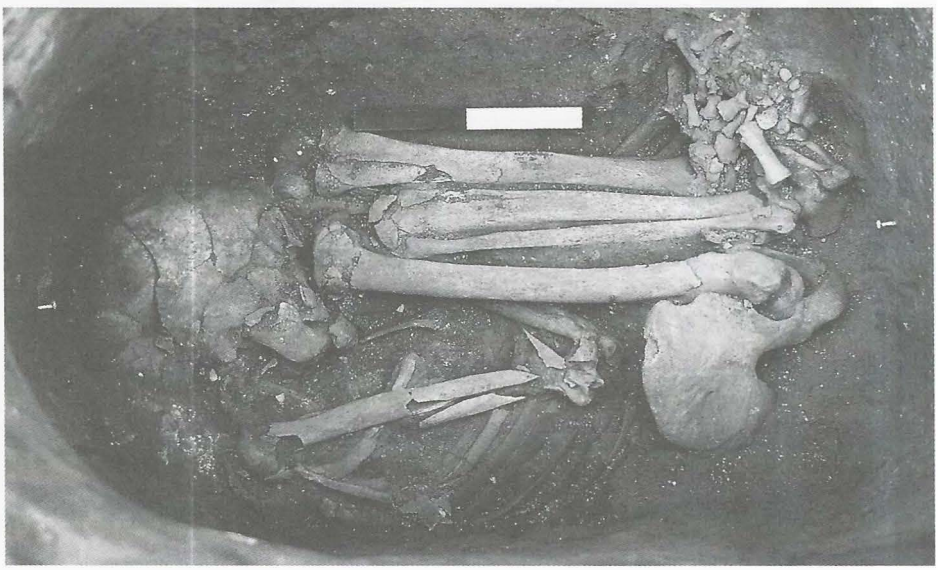

eller dışında bozulma (dejeneratif değişim) belirtileri oldukça azdı. El bileği ve parmak kemiklerindeki yaygın ve aşırı osteoartritik değişimlerin uzun zaman önce olduğunu, bunların sıkça yürütülen birtakım faaliyetlerin üst üste gelmiş ufak tefek travmalar sonucu ortaya çıktığını düşündürmektedir. Kuyruksokumu kemiğindeki (sakrum) ilk omurda da bozulma belirtileri göze çarpar, demek ki bu etkileyici bir etmendir. Ayrıca sol dirsek kemiğinde (ulna) kaynamış yaklaşık iki yıllık bir kırık var, bunun da yüze gelen bir hamleden korunmak için kalkan kolun kırılmasıyla oluştuğunu söyleyebiliriz. Bacak kemiklerindeki morfolojik özellikler ta çocukluk yıllarında edinilmiş topuklar havada, uyluk kemikleri olabildiğince açık çömelme alışkanlığına işaret eder.

"C" gömütü (Şekil 99) küçük odanın daha içlerinde yer alır. Eklemleri yerinde ama kafatası olmayan bu erişkin erkek iskeleti (1466) yan yatmıştı. Ayrıca iskelete ait bazı kemikleri yerinden çıkmıştı. Önce ceset mezara yer-

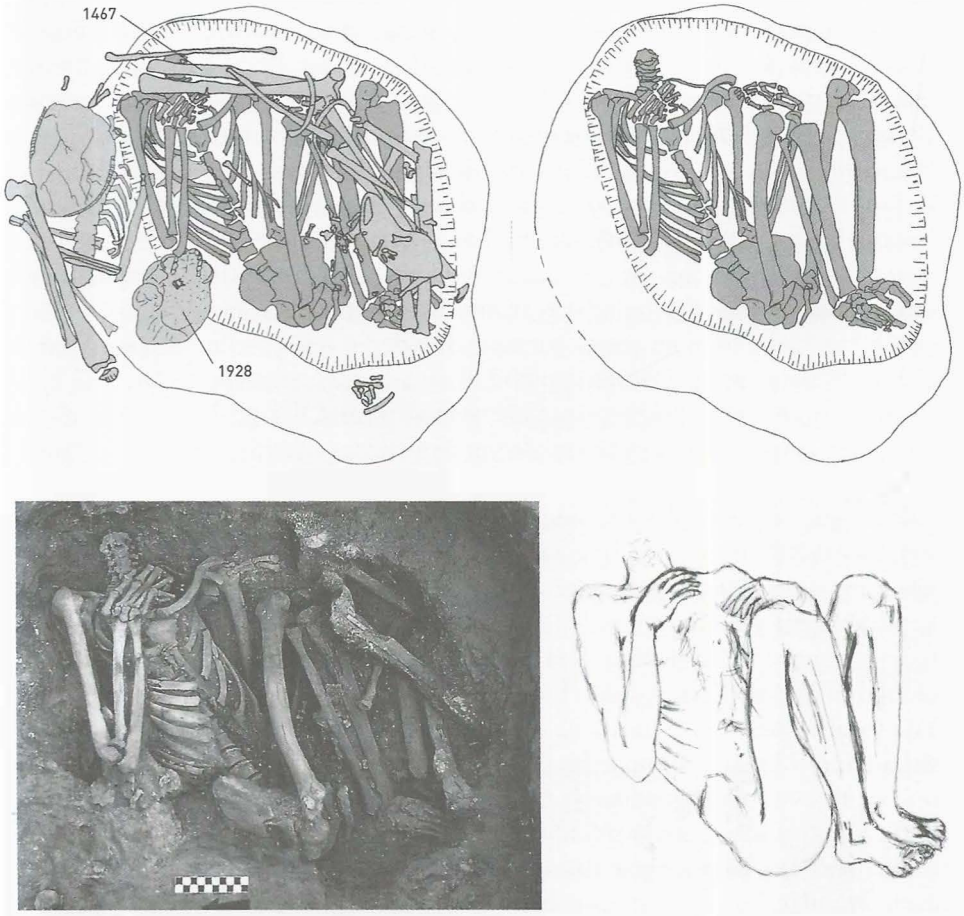

99. Bina 1'de "C" gömütü (F.29). Eklem yerlerinden ayrılmış kemikleri (sol üstte) başı dışında her parçası tamam olan bu erişkin erkek iskeletinin üzerini örtmüştü. Anlaşıldığı kadarıyla başı ilk gömülüşünden sonra yerinden çıkarılmıştı.

leştirilmiş, sonra da dolgu atılmadan başı çıkarılmıştı sanki. Öldükten sonra gömülene kadar ölü çürüsün diye bir süre bekletilmiş gibidir. Göreceli sağlam olan ana omurga kemiğinin bir bölümü yerinde değildir. Başın çıkarılmasının sonucunda geriye omurgada kesik izlerine rastlanmaz, ancak iskeletin laboratuvarda temizlenmesi sırasında bulunan insan kemiğine benzeyen bir kırıkta bir balta izi göze çarpar. Buna neden olan kesik muhtemelen baş çıkarılırken istif edilenler arasında görülen büyük bir obsidiyen parçası ya da taş baltayla atılan ağır darbenin sonucudur. "C" bireyinin gövdesi geriye doğru kıvrılmıştır, kafatası da iskeletin mezarın ağzına yakın olması nedeniyle göğüs kafesine değecek şekilde öne bükülmüştür. Bu pozisyonda, kafatası yerinde dururken kesici darbe izi omurga kemiğinin karın hizasına girilmek amacıyla yapılmış olsa gerek. Omurgadaki eğrilik erken yaşlardan itibaren ağır yük taşımaya başlandığının göstergesi. Öteki erişkinlerin tersine bu iskeletin kaburga kemiklerinde duman solumanın belirtisi is lekeleri bulunmamakta.

"C" bireyinin gömülmesi ondan önce gömülenlerin mezarlarını bozmuştu; yetişkin bir erkek iskeletinin (1467) yerlerinden çıkmış, belki de yanmış kemikleri mezarın kenarında duruyordu. Bu bireyin ilk gömülmesinin bu binanın B1.2 dönemine rastlamış olması düşük bir olasılık. Ayrıca, mezarın kuzeybatıya bakan bölümünde "C" bireyinin sağ dirseğinin hemen altında bulunan yaşlı birine (1928) ait bir kafatası vardı; her iki uzuv da oraya özellikle yerleştirilmişe benzer. Yaşlı kimsenin (1928) yalnızca kafatasıyla temsil edilmesi burasının daha sonra gömülenlerle bozulan bir mezar olmadığı olasılığını artırır, ancak kafatasının bir türlü kullanıldığı bellidir. Kullanım sonucu parlaklık oluşamaması bu savı çürütür çürütmesine, ne var ki kafatasının elden ele geçmediğini gösteriyor da olabilir. Kafatasının (1928) bir dönemde başı yerinden çıkarılmış olan "C" bireyinin bulunduğu bir mezara özellikle yerleştirilmesi ilgi çekici bir olgu olarak karşımıza çıkar. Kafatasları birbiriyle yer değiştirmiş olabilir mi?

Radyokarbon tarihleme yöntemleri "B" ve "C" bireylerini birbirinden ayırt etme olanağı vermez, ancak iki birey arasında yapılan karşılaştırma sonucunda "B" bireyinin daha sonraki dönemde yaşadığını (yüzde 45,2 olasılığa karşı yüzde 53,8) gösterirler. Ayrıca "B" daha yaşlı, muhtemelen mezarın kendiyle aynı yaştadır, gömüldüğü yere kendinden önce başkalarının gömülmemiş olması, belki de ona özel bir mezar ayrılmış olması önem verilen biri olduğunun göstergesi olabilir. Duraylı izotop analizlerine bakıldığında, Bina 1'de yaşamış olan öteki insanlara göre "B" ve "C" için beslenmede sığır etinin daha önemli bir yer tutmuş olduğu görülür. Bu da her ikisinin de, en azından bu küçük ev topluluğu arasında özel bir konumda bulunduğuna işaret etmektedir. Sığır eti tüketimiyle şölenler arasında özel bir bağlantı kurulduğunu biliyoruz. Bundan başka sanat ürünleri ışığında başların gövdeden ayrılmasının özel bir anlam taşıdığı çıkarsamasını da yapmış bulunuyoruz. Her iki gömüt de ana oda içerisinde başlangıçta daha yüksek ve sınırları en iyi belirlenmiş platform olan, sonradan bölünerek başlı başına bir odaya (Mekân 110) dönüştürülen alana yerleştirilmişti.

Bu üç bireye ("A", "B" ve "C") baktığımızda, Bina 5 ile 1'in yaşama alanı olarak kullanıldıkları dönem boyunca yaşadıklarını söyleyebiliriz. İskeletlerinin ortaya oyduğu verilere dayanarak nasıl bir yaşam sürdükleriyle ilgili çok şey anlatabiliriz. Ancak, oraya gömülmüş olmalarına rağmen bu insanların bu binalarda "yaşamış" oldukları yönünde bir varsayım ortaya atamayız. Bina 1'e gömülenler orada yaşayanlardan çok daha fazlaydı; gömülmüş olanlar da dışarıdan gelip evlenerek bu toplumsal birime girmiş olanlar olabilirdi. Demek ki onların binalarda yapılan mimari değişiklikleri gördüklerini, bildiklerini ya da bu değişikliklere katkıda bulunduklarını kesin olarak söyleyemeyiz. Yine de bu yüksek bir olasılıktır.

Buna göre "A" bireyi Bina 5'in nasıl düzenlendiğini (Şekil 42 ve 43) biliyor olmalıydı. Güney duvarındaki fırının üzerinden aşağı uzanan basamaklardan inmişti. Bu fırından çıkan dumanı ciğerlerine solumuştu. Belki de bir zamanlar bu binanın zemininde çömelmişti. "B" ve "C" bireyleriyse Bina 1'de yapılmış değişikliklere (Şekil 44) tanık olmuş olsalar gerek. Ana odada bulunan ilk fırının yerini biliyorlardı, burası Bina 5 kullanımdayken "A" bireyinin bildiği aşağı yukarı aynı noktadaki fırının yeriydi. Çocukken F.200 işaretli mezarda gömülü yaşlı kadın da aralarında olmak üzere bazı insanları tanımışlardı, o kadın da "A" bireyini tanırdı elbet (Şekil 96). Kuzeybatı platformunun altına pek çok ölünün gömüldüğü ana yaşama alanını (bizim Alt dönem B1.2B dediğimiz) görmüşlerdi. Fırının küçük yan odaya taşınması, duvar resimleriyle kabartmaların (Şekil 59 ve 83) yapılması onlar sağken gözlerinin önünde olmuştu. Binanın güney kanadının yıkıldığını ve yandığını, kuzey kanadının yeniden biçimlenip yeni yaşama alanına çevrildiğini görmüşlerdi. "C" bireyi ev içinde daha az zaman geçirirdi, öldükten sonra başının gövdesinden koparılacağını da biliyor olmalıydı (bkz: Altıncı Bölüm). Kendi de atalarından birinden çıkarılmış ve soyağacıyla bir biçimde bağlantılı olan kafatasıyla gömülmüştü belki de. Evdeki gömme ayinlerini; daha önceden başka yerlere gömülmüş olan kafataslarının getirilip iç-kuzey platformunun altına yeniden gömülmelerini, kuzeybatı platformu çevresine resimler yapılmasını bile düzenlemiş olabilirdi. Anlaşılan hem o hem de birey "B" (izotop değerlerinin işaret ettiği üzere) şölenlere ve şölen artıklarının atılması faaliyetine katılmışlardı. Şölenlerle ilk karşılaşmalarını Bina 1'deki ana odanın güneybatı platformu şölen artıklarına ayrıldığı gençlik yıllarında, alt dönem B1.2B'de yaşamış olabilirlerdi.

Bireysel Yaşamların Anımsanması

Demek ki arkeolojik bulgulara dayanarak tarihöncesinde yaşamış belli bireylerin yaşam biçimlerine ilişkin bir şeyler söyleyebiliyoruz. Peki bu bireyler nasıl algılanır ve nasıl tanımlanırdı? Bu sorunun kilit noktası anımsamaktır. Bireylerin edimleri bağımsız yaşamların anılara yer etmiş öykülerinde ne ölçüde yer almıştı? Arkeoloji bilim dalında bu sorunun yanıtını ölümle bağlantılı olarak araştırabiliriz. Bireyler öldükten sonra ne kadar anımsanır ve anılırdı?

İnsanlar atalarını genel olarak mı hatırlarlardı, yoksa yalnızca belli atalar mı hatırlanırdı? Bireylere soy kavramı içinde ne kadar yer verilirdi? MÖ 9. ve 8. binyıllarda (aşağı yukarı Doğu Akdeniz'deki Çanak Çömleksiz Neolitik B dönem) Ortadoğu ve Anadolu boyunca kafatası kültleri ve ata ayinlerine yönelik bulgular çoktur. Çayönü gibi bazılarının toplu kültler olduğu, çok sayıda kafatasıyla ilgili olduğu açıktır. Böyle yerleşimlerde kemiklerin iskeletten ayrılıp karıştırılması topluluğun bireyden (bu Britanya'daki Neolitik döneme ilişkin sav[9]) daha önemli olduğunu ortaya koyma amaçlı görünmektedir.

Öte yandan Çatalhöyük'teki bireysel yaşantıların hatırlandığını gösteren sağlam bulguların varlığından Altıncı Bölüm'de söz etmiştim. Şekil 7'de görülen sıvalı kafatası "portresinin" nasıl bireyselleştiğini söylemek kolay değil. Yüz hatları özenle yapılmış, burun delikleri gibi ayrıntılar ince işlenmişti. Burna kendine özgü bir biçim verilmiş, ancak toprağın mezara yaptığı baskı ve bir hayvanın yeraltında kazdığı tünelden dolayı biraz yamulmuştu. Yine Altıncı Bölüm'de kafataslarının tek başlarına bırakılmasının bağımsız kafataslarıyla insanların anılarda yaşatıldığına işaret ettiğini ileri sürmüştüm.

Çatalhöyük'te kafatasını iskeletten çıkarma uygulaması anıların zemin altına gömülen belli kafataslarının bulunduğu noktada yaşatıldığının göstergesidir. Bütün beden rahatsız edilmez, yalnızca kafatasının yeri saptanır ve gövdesinden ayrılır. Duvar sanatında (Şekil 22'deki gibi akbabaların üşüştüğü başsız bedenler) kafatası çıkarma işlemi konu edilir, ayrıca başları gövdelerinden ayrılan bireylerin özel ayinlerle gömüldüğüne işaret eden bazı bulgular vardır. Tüm bunlar çıkarılacak kafatasının rasgele seçilmediğini –ama bir biçimde belleklere yer etmiş bireylerin kafataslarının çıkarıldığını– anlatmaktadır. Yerinden çıkarıldıktan sonra kafatasları binaların temel atma ve terk etme ayinlerinde kullanılır, belki de bir süre ortalıkta dolaştırılırdı.

Bu çıkarsamaların hiçbiri kesin değil elbet, fakat bireylerle ilgili, en azından onlar öldükten sonra belli anıların oluşturulduğunu belirtir. Genel olarak baktığımızda, Avrupa'nın kuzeybatısındaki gibi ikincil mezarlara parçalarına ayrılmış ve toplu olarak gömülmek yerine Çatalhöyük insanlarının öldüklerinde bağımsız gömütlere konduğunu söyleyebiliriz. Çatalhöyük'te bireysel anıların yaşatılmasına önem verilmesi bağlamsal anlam taşımaktadır. Heykelcikler ve tasvir edilen giysileriyle saç biçimleri (bu konuda eldeki örnekler az olsa da) bireyselleşmiş özelliklere işaret etmez. Sekizinci Bölüm'de Çatalhöyük'teki heykelciklerin çoğunun işlevinin ölümle ilgili olmaktan çok koruma, özellikle de kötülükten korunmayla ilgili olduğunu savunmuştum. Kötülükten koruyan bireyin temsiline odaklanmasına gerek duyulmaz, ne var ki bu, ölüm ve toplumsal bellek gibi başka bağlamlarda bireylerin tanımlandığı anlamına gelmez.

Bağımsız evlerin hatırlanma sürecini Beşinci Bölüm'de ele almıştık. Bütün olarak her bir evin farklı tuğla karışımlarından oluşması evlerin inşaatıyla ilgili faaliyetlerin bağımsız sürdürüldüğünü ortaya koyar. Taşlar, yemek hazırlıkları ve ambarlama açısından değerlendirdiğimizde üretimin ev ölçeğinde yapıldığına işaret eden bulgular görürüz. Beşinci ve Altıncı bölümlerde özetlendiği gibi

evlerin, mekân kullanımlarında daha öncekinin örnek alınarak tamı tamına birbirinin üstüne inşa edildiğine, anıların da bağımsız evlerin tarihçeleri çerçevesinde oluşturulduğuna yönelik bulgular da çok.[10] Bir evde görülen "sanat" bazen onun hemen altında bulunan evdekinin kopyasıdır. İnsanların daha üst dönemlerde önceki binaları kazarak –belli evlerden alıkoymak istedikleri anıların yerini şaşmaz bir biçimde bilerek– duvarlarından heykeller çıkarttıkları yönünde bulgular var. Böyle veriler bireylerden çok evde yaşayan (3 ila 10 kişi arası) "sakinlerin" öne çıktığını anlatmaktadır. Yine de bireysel anıların da olabileceği bir bağlamdan söz edebiliriz.

Kişi ve Bedensel Sınırlar

Ev içindeki toplumsallaşmanın öne çıkması, Beşinci Bölüm'de tartıştığımız gibi, bireylerin kendilerini ayrı varlıklar olarak görmediklerini gösteriyor olabilir.[11] İnsanlar muhtemelen aileye, soylarına ve evin maddeselliğine yakından bağlıydılar.[12] Onların yaşam dönemleriyle evlerinki sıkı sıkıya ilintiliydi. Kimlik de atalarla, toplumsal bellekle yakın ilişkiliydi. İnsanlar giderek bağımsızlaşmış birey, belki de "özel" ambar ve mülkiyetin doğuşunun parçası olarak görürlerken, aynı zamanda gitgide grup kurallarına daha çok uyum sağlıyorlardı. Bu toplumsallaşmanın hem evle özdeşleşmiş, hatta onun bir parçası haline gelmiş çok düzenli bir toplum adamı hem de bedensel sınırların bölüşülmesini ve daha iyi algılanmasını getirdiğini savunuyorum.

Beşinci Bölüm'de evlerin içlerinin düzenlenme biçiminin enine boyuna düşünülüp hesaplandığını göstermiştim. Çoğunda iki ya da daha çok oda bulunur, ama platformlardan, çıkıntılardan, oturma yerleri ve ayaklıklardan yararlanılarak küçük bölmeler en kesin biçimde ayrılan ana odadır. Doğrusunu isterseniz kazdıkça ortaya çıkardığımız bu odalarda dolaşırken hareketlerimize ve adımlarımıza çok dikkat etmek zorunda kalırız. Oturma yerlerinden ve duvarlardan boğa boynuzları çıkar, ayrıca platformlar arasındaki çıkıntılar genellikle çok narindir. Kuşkusuz insan alıştıkça buralarda hareket etmesi kolaylaşır, zaten önemli olan da bu, kişinin bedensel hareketine alışkanlığa dönüşecek ölçüde fiziksel mekânın yön vermesi.

İnsanlar günlük yaşantılarını sürerken bu hesaplanmış adımlar onyıllar, yüzyıllar, hatta binyıllar boyu tekrarlandı. Zaman içinde bazı değişikliklerin yaşandığı göze çarpsa da duvarlarla tabanlara defalarca yeni sıva katı atılma uygulaması kalıcıdır. Aynı platformlar ve mekânın kullanılma biçimi bazı evlerde çok geniş zaman dilimlerine yayılacak kadar tekrarlanmışa benzer. Bu nokta da toplumsallaşma çevresinde mekân içindeki hareketin kullanılmasına büyük önem verildiğini vurgular. Beden mekânda hareket ederken daha önceki uygulamaları tekrar eder ve buna bağlı olarak bu süre boyunca toplumun bir parçasına dönüşür.

Uygulamaların mekâna göre bölünmelerinin toplumsal anlamı olduğu yönünde bulguların varlığını işaret etmek önemli. Evlerde bulunan gömütler

yeterli sayıda olmasına rağmen farklı toplumsal kategorilerin farklı platformlara gömülme eğilimlerini saptamak mümkün (bkz: Dokuzuncu Bölüm). Gömütler arasındaki bu ayrılıkların hayattaki ayrımlarla –kimin hangi platformda yemek yiyip uyuyacağı ya da hangi faaliyetleri yerine getireceği– bir biçimde ilişkili olması muhtemeldir.

Bu durumda bu evlerde büyüyen bir çocuk belirli işlerin bir yerde nasıl yapılacağını ama başka yerde yapılmayacağını, kimilerinin şuraya oturmayacağını ve mekân içerisinde yapılan hareketlerin toplumsal ayrılıkları yansıttığını ve yarattığını öğrenirdi. Aslında toplumsal rollerin evlerin nasıl kullanıldığıyla yakından ilişkisi, platformların ve çıkıntıların dokusunda gizli olduğu tartışılabilir. Binalardaki "sanat"ın yapısal ve edimsel ayrımlarla ilişkili olduğunu belirtmiştim. Belli yerlerde ve platformlarla, faaliyetler ve gömütlerle belli ilişkilerde göründüğüne işaret etmiştim. Öyleyse sembolik ve mite dayalı temsiller de evlerin dokusuyla ve orada bulunan toplumsal ayrımlarla bağlantılıdır.

Çatalhöyük'te bağımsız birey anlayışının çok düşük düzeyde olduğunu tartışabiliriz, çünkü kişi alçılarla platformlara ve mekânla ilgili faaliyetler ve sembolik göndermelerle özdeşleşmişti. Evlerdeki uygulamalarla ilişkilerde oluşan kişi toplumla enikonu özdeşleşmişti ve ondan ayrı tutulamazdı. Diğer taraftan burada anlattığım süreçler aynı zamanda bir bölünmeye ve faaliyetler yerine getirildikçe farklılıkların daha iyi anlaşılmasına yol açmaktadır. Bağımsızlaşmış birey başkalarıyla ve kendi çevresindeki sınırların –çıkıntıların, kenarların, ayakların yanı sıra sembolizm, gömüt ve faaliyetler arasındaki farkların– ta kendisi arasında farklılıkların belirlenmesi ölçüsünde ortaya çıkar. Bireysel farklılıkları yaratan bu toplumsal süreçtir.

Bu fikri irdelemenin bir başka yolu da bedensel işlevlerle ilişki kurmaktır – arkeologlar bunu taşlaşmış fosillerde muhafaza edilmiş dışkıları (koprolit) tarayarak saptayabilirler. Bina 1'in kuzeydoğu köşesindeki odaya hasır serilip düzenli olarak temizlenerek hela olarak kullanıldığı olasıdır.[13] Fakat yakın zamana kadar dışkıların nereye boşaltıldığı konusunda herhangi bir bilgimiz yoktu. Evlerin çevresinde ve aralarındaki süprüntü alanlarında bulunan dışkılardaki safra sularının son yapılan kimyasal analizlerinde insana ait izlere rastlanmıştır.[14] Evlerin içindeki lekesiz zeminlerin özenli temizliği ve dışkıların temizlenmesi sırasında atılanlar ocaklarla yerlerden süpürülen yoğun birikintiler, et kesiminden kalan artıklar ve insanların boşalttıkları maddelerle çelişmektedir. Evlerdeki dışkıların süpürüldüğü, basamaklardan yukarı dama çıkarıldığı ve yakındaki bir çöplüğe atıldığı tahmin edilir. Böyle uygulamalar kişinin fiziksel sınırlarına dikkat çekmektedir. Bedensel atıkların gün içinde ileri geri taşınması hem bedensel sınırları hem de bağımsız bireyin sınırlarını vurgular.

Bu görüşü destekleyen bir başka bulgu da Çatalhöyük'te belirgin ya da bağımsızlaşmış benlik duygusunun ortaya çıkmasıdır. Yerleşim biriminde bulunan kemikten aletlerle ilgili Nerissa Russell'ın anlattıkları gömütlerde

tek parça kolyelerin bulunmasını açıklar.[15] Russell bunların bazen boyna takıldıklarına işaret eder. Çeşitli biçimlerde olmaları kolyelerin kişisel kimliklerin bir parçası olduğunu ortaya koyar. Ayrıca insan yapımı başka kemik objelere karşıt olarak bu malzemelerin çok sık onarıldığını vurgular. Onarımdan sonra da kullanıldıkları yönünde bulgular var, bazen de delikleri kaybolan ve artık boyna takılacak durumda olmayan kolyeler nazar boncuğu olarak takılırlar. Tüm bunlar kolyelerin bireylerle ve kısa süreli anılarla ilişkisini ve bağımsız birey duygusunu oluşturup onunla ilgisini belli eder.

Obsidiyen aynalar da daha güçlü bir ben duygusunu ortaya koyan bulgular olabilir (Şekil 101 ve 102). Jim Vedder'ın yaptığı deneysel araştırma bunların işaretle sinyalleşme amaçlı ya da ateş yakmak için kullanılmaktan çok imgeleri yansıttıklarını gösterir.[16] Ruhlar dünyasını "görmek" ve "haberler vermek" için kullanılmış da olabilirler, fakat ne tür işlevleri olursa olsun, aynı zamanda kişinin kendi bedenine bakmasına aracı oldukları su götürmez. Bedeni gösteren yeni bir teknoloji, bedensel süslemeyle ilintili araçlarda görülür (ten boyamada kullanıldıkları kesin olmamakla birlikte aşıboyası dövmekte kullanılan öğütme taşlarıyla mezarlardaki küçük kürekkemikleriyle bağlantılı, içinde aşıboyası olan deniz kabukları da çocukların mezarlarına kötülüklere karşı koruma amaçlı olarak yerleştirildikleri anlaşılan birtakım araçlar vardır – aşağıya bakınız). Kafataslarından bazılarında insanların yüzlerini boyamayla ilişkili kırmızı boyalara rastlanır, Şekil 7'de görülen sıvalı kafatası en az üç kez daha sıvanmış ve kırmızıya boyanmıştır. Heykelciklerde gördüğümüz kadarıyla insanların özenli saç stilleri ve şapkaları olduğunu biliyoruz (ancak yukarıda belirtildiği gibi heykelciklerin yoğun ölçüde bireyselleştiğini görmeyiz). Yüzün ve bedenin öne çıkarılmasına dikkat edilmesi bağımsız ben imgesine denk düşmektedir.

Epeydir mezarlara nelerin konup nelerin konmadığı kafamı kurcalamakta. Bu kitabın daha en başında çanaklarla kil heykelciklerin mezarlara konmadığı bir örüntüye dikkati çekmiştim. Bu farklılıkların bir açıklaması İkinci Bölüm'de anlatılan faaliyet alanlarının ayrılması, özellikle de ev ölçeğinde üretimin atalardan ayrı tutulması olabilir. Gömütlerde bulduğumuz belli başlı eşyalar beden süsleri ya da bedensel hazırlıklardır. Yaban domuzunun çene

100. Özenle oyularak yapılmış kemik kemer tokası ve kıskacı.

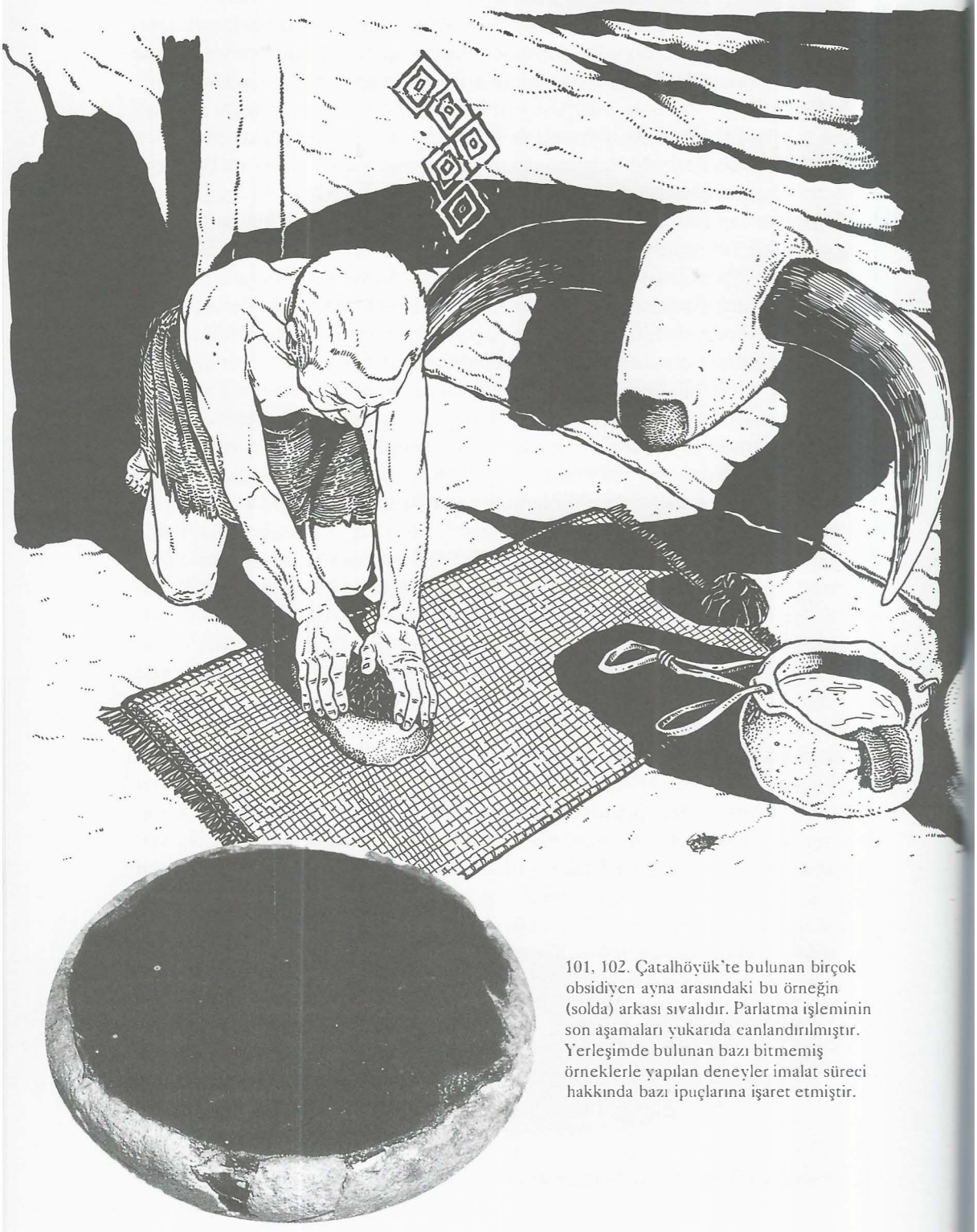

101, 102. Çatalhöyük'te bulunan birçok obsidiyen ayna arasındaki bu örneğin (solda) arkası sıvalıdır. Parlatma işleminin son aşamaları yukarıda canlandırılmıştır. Yerleşimde bulunan bazı bitmemiş örneklerle yapılan deneyler imalat süreci hakkında bazı ipuçlarına işaret etmiştir.

dişlerinden kolyeleri, kemer tokalarını (Şekil 100), kolyelerden kopmuş çok sayıda boncukları, kolye uçlarını, yüzükleri (bazı örneklerde takıldıkları parmakların üstünde) ve (çoğu kollara takılı durumda) bilezikleri hep mezarlarda buluruz. Kumaşların ve bağların arasında obsidiyen aynalar ve kumaş parçalarıyla karşılaşırız. Bazen içlerine ölüler konmuş sepetler, bazen de obsidiyen mızrak uçlarıyla aletler bulduğumuz da doğru – ama en azından bazı örneklerde obsidiyen sanki bacağa tutturulmuş ya da sırta veya omza konulmuş gibi iskeletle yakından ilişkilidir. Demek ki insanlar bedenleri ve tenleriyle yakından ilişkili malzemelerle –kendilerine yakın olan eşyalarla– birlikte gömülürlerdi. Mezarlarda seyrek karşılaşılan ya da hiç bulunmayanlarsa, onlarla daha az ilişkili ama sahip oldukları şeylerin bir parçası olduğu düşünülen çanaklar, heykeller gibi eşyalardı. Benlik anlayışı çok uzaklara yayılmaz, yakın çevreyle sınırlı kalır.

Buna göre Çatalhöyük insanları kurallara ve rollere sıkıca ve ivedilikle bağlıydılar, benlik duyguları da temelde evle, ev halkı üyeleriyle ve toplumsal kategorilerle ilişkiliydi. Ancak bunun oluşum sürecinin bir parçası olarak bağımsız birey anlayışının ve bağımsız bedensel sınırların oluşturulması öne çıkıyordu. Bu benlik duygusu henüz güçlü bir topluluk anlayışının egemen olduğu dış dünyaya pek yayılmıyordu. Fakat bağımsız bireylerin tohumları atılmıştı.

Aslında bireyselleşme sürecinin zaman içinde yerleşimin üst tabakalarında giderek arttığı yönünde bazı bulgular söz konusu. Henüz deneysel bulgularla desteklenmese de benim edindiğim izlenim ölülerin üst tabakalarda daha çok süslendiği yönünde. Yerleşim alanında bulunan baskı mühürlerin ne gibi işlevler gördükleri iyi anlaşılmasa da bireyleri tanımlamaya –ya kumaş veya giysilerine ya da bedenlerine baskı yapmaya– yaradıkları akla yatkın bir açıklama olabilir. Baskı mühürleri yerleşimin daha üst tabakalarında (özellikle Tabaka V ve sonrasında) yaygınlaştığı gibi mezara konan eşyaların ölen insana yakın olduğu görüşünü destekleyecek biçimde gömütlerde de görülürler.

Sonuç

Çatalhöyük'te toplumsallaşmanın öneminin (kuşkusuz başka nedenlerin yanı sıra) evden kaynaklandığı, ayrıca kendilik duygusunun ev işlerini yaparken bedenin uyum göstermesi sonucunda oluştuğu yönünde yeterince bulguya sahibiz. Ancak bu toplumsal ben içinde ve onun parçası olarak ev topluluğu arasında bağımsız bireyleri ayırt eden uygulamalar da vardı.

Evin bağımsız kimliğini oluşturan anılara başvurulmasından, gömütlere, farklı tuğla çeşitlerinin kullanılmasına vb. kadar pek çok bileşen bulunuyordu. Fakat bedenlerle bireyler arasında köprü kuran bu güçlü oluşum sırasında bireysel tarihler de örülmüştü. Belli bireyler bütünün temsilcisi olarak görülmüş olabilirlerdi, buna rağmen bağımsız kişiler en azından bazı alanlarda kabul görmüşlerdi.

Apayrı işlerde ve anılarda ortaya çıkmış bağımsız evlerin ve bağımsız kişilerin öne çıktığının kanıtı belli bir tarihsel ânın içinde değerlendirilebilir. Yapılması gereken çok iş olmasına rağmen bireylerin öne çıkması biriktirme ve mülkiyetin arttığı daha geniş kapsamlı bir sürecin parçası olarak görülebilir. Diğer etmenler de rol oynamışlardır elbet. Neolitik dönem toprağa, ekinlere ve hayvanlara yapılan ortaklaşa yatırımın korunması için uzun dönemler boyunca toplulukların bir arada tutulmasıyla ilgilenir. Öte yandan paylaşılan kaynakların kullanım hakkı üzerinde anlaşmazlıklar çıkması da olasıdır. Öyleyse bütünle ilişkili olarak kişi odak noktası olur. Uzun döneme yayılan sistemler aynı zamanda geniş zamanı kapsayan anılara işaret eder. Yukarıda görmüş olduğumuz gibi anıların oluşumunun bağımsız ev birimleriyle bağımsız kişilerin oluşumunda önemli katkısı olabilir. Soysal bağlar ve kızlarla erkeklerin alınıp verilmesiyle kurulan akrabalık ilişkilerinde bağımsız bedenler de önemli rol oynar. Buna göre değişmekte olan toplumsal bütünün parçası olan bireyler giderek artmıştır. Yerleşimin daha üst tabakalarında zaman içerisinde üretim giderek uzmanlaşmış, dolayısıyla bireyselleşme desteklenmiştir. Evler giderek kendi kendilerine yetmeye ve içişlerinde farklılaşmaya başlamıştır. Bunların hepsi küçük parçacıklara bölünmeyi getirir.

Geneline baktığımızda Çatalhöyük'te bireyle grup arasında bir gerginlik, bir çekişme görürüz, bu en çok evlerin planının standartlaşmasında, aynı zamanda da her evin iç düzenlemesi bakımından ötekinden biraz da olsa farklı olmasında ortaya çıkar. Gömütler de belli kurallar çerçevesinde yapılır, ancak her gömüt ölü bedenin yerleştirilmesi ve yanına bırakılan eşyaların türü bakımından farklılıklar taşır. Bu genel gerginliğin bir parçası olarak kişi ve toplum arasında ters düşme duygusu giderek artar. İnsanların öteberileriyle birlikte gömülmeleri Paleolitik döneme dayanan bir uygulamaydı, ama kişi vermeye, paylaşmaya ve tepki göstermeye çok yatkındı. Biriktirme olgusu ve tarih önem kazandıkça, toplumla ilişkide kişilerin de gerginlikleri artmıştı. Bu üretken karşılıklı etkileşimler ufak adımlarla da olsa giderek ilerledi. İşte son bölümde bu ilerlemeyi ele alacağız.

On Birinci Bölüm

Değişen Maddesel Bağlar ve "Tarımın Kökenleri"

Bu bölüm hem Çatalhöyük'te hem de uzun dönemde Anadolu ve Ortadoğu'da yaşanan değişimle ilgilidir. 2003 yılında Doğu Höyüğü'nün kuzey yamacındaki 4040 Alanı'nda bulduğumuz Şekil 103'te gösterilen kil baskı mühür kumaş ya da deriye desen yapmaya yarıyor olsa gerek. Çatalhöyük'teki baskı mühürlerin hemen hepsinde geometrik desenler görülür, ancak bazıları el şeklindedir.[1] Buradaki örneğinse, leopar şekli olduğu neredeyse kesin. Kuyruğunu sırtına atmış, başı ve ön ayakları kırılmış bir leopar. Bu örnek bize geçen bölümde irdelediğimiz bağımsız kişilerle ilgili soruyu çağrıştırmaktadır: Mühür baskı yapmak için kullanılmış olabilir, bazen de el baskısı şeklinde görülür, ayrıca her leoparın kendine özgü bağımsız desenleri bulunur.

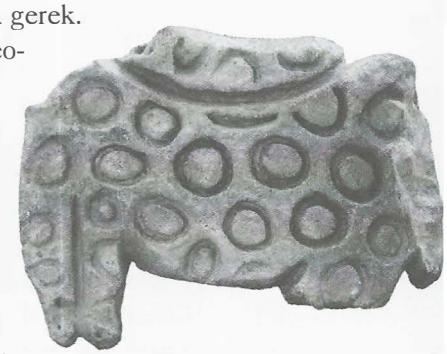

103. 4040 Alanı'ndan leopar şeklinde bir baskı mührün ön yüzü.

Öte yandan ben bu leopar baskıyı, yine onunla ilgili ama daha farklı bir bakış açısından ele almak istiyorum. Önceki bölümlerde incelediğimiz çifte leopar kabartmaları VIII, VII ve VIB Tabakalarında bulunmuştu. Ancak baskı mühürleri genellikle V ve üstündeki Tabakalarda karşımıza çıkar. Çatalhöyük araştırma projesi ekibinin bir üyesi olarak Ali Türkcan baskı mühürler üzerinde yaptığı araştırmayla yerleşimin daha üst tabakalarındaki baskı mühürlerde kullanılan desenlerin ardışık duvar resimlerinden geldiğini inandırıcı bir biçimde ortaya koymuştur.[2] Burada duvar sanatından hareketli sanata (yani taşınabilen nesneler üzerindeki sanata) doğru bir geçiş vardır. Bu kitabın başından beri Doğu Höyüğü'ndeki Neolitik dönemi anlatmaktayım. Ama daha sonra gelen Kalkolitik dönemde (MÖ 7. binyılın sonu ve 6. binyıl) Doğu Höyüğü'nün kurulduğu suyun öte yakasında başka bir höyük gelişmişti. Görebildiğimiz

kadarıyla, Batı Höyüğü denen bu yerde ne sembolik duvar resimleri ne de kabartmalar yer alıyordu,[3] fakat (daha erken Neolitik Doğu Höyüğü'ndeki boyasız çanak çömleklerin tersine) özenle boyanmış çanak çömlekler vardı. Her iki höyükteki çanak çömlekleri araştıran Jonathan Last süsleme sanatının, genellikle aynı motifler kullanılarak evlerin duvarlarından çanak çömleklere doğru kaydığını savunur. Peki orada ne değişmiştir? Duvardan hareketli sanata (baskı mühürleri ve çanak çömlek süsleme) geçişin nedeni nedir? Bireysel farklılaşmayı işaret etmesi bakımından bu değişiklik neden özellikle vurgulanır?

Küçük Şeyler ve Yığınların Yavaş Hareketi

Bu kitapta küçük şeylerin önemli olduğu bir dünya anlatılmakta. Yalnızca heykelciklerde görülen minyatürleştirmeden söz etmiyorum, ancak anlatmak istediklerimin bir yönü de bunu kapsıyor. Ayrıca evlerin yerlerinde biriken toz zerresinin temizlenmesine dikkati çekmekle kalmıyorum, öte yandan işaret ettiklerim arasında bu da var. Kısaca, küçük hareketlerin bütünlüğün parçası olduğunu ve onu etkilediğini belirtmek istiyorum.

Çatalhöyük insanlarının nasıl bir yaşam sürdüklerini gözler önüne sererek onların temel yönelimlerinden bazılarını ve bakış açılarını tartıştım. Günlük yaşamdaki ufak tefek eylemlerinden yola çıkarak dünyalarını nasıl düzenlediklerini ve nasıl biçimlendirdiklerini anlamaya çalıştım. Kitabın çoğu bölümünde zaman içinde yaşanan değişimle ilgili birtakım bilgiler aktardım, fakat bu bölümde Çatalhöyük'e daha geniş bir bakış açısından yaklaşıp uzun süreli eğilimleri saptamak amacıyla zaman içerisinde geriye ve ileriye bakmaya çalışacağım. Yaşantıların nasıl yavaş ve azar azar değiştiğini – oturmuş yaşamın yavaşça doğuşunu, çevre koşullarına müdahalelerin usulca artışını ve insanlarla nesneler arasındaki karşılıklı olmayan ilişkiyi göstermek için Paleolitik döneme dönmek istiyorum. Erken Neolitik döneme ve Anadolu ve Ortadoğu'da Göbekli Tepe, Nevali Çori, Çayönü ve Aşıklı Höyük gibi şaşırtıcı yeni yerleşimlerin ortaya çıkışına bakmak suretiyle günlük faaliyetlerdeki küçük yavaş değişikliklerin etkisiyle ambarlarla gömütlerin, evin odak noktasına gelmesinin ve geçmişe yönelik değişmiş ilişkilerin nasıl geliştiğini göstermeye çalışacağım. "Tarımın kökenleri" ve yerleşik yaşam hiçbir yerde karşımıza çıkmamakla birlikte, tarımı ve yerleşik yaşamı olanaklı kılan sayısız ufak tefek değişiklikler –zaman, mekân, kişi ve kimlikle ilgili yeni anlayışlar– dört bir yana dağılmıştı.

Üstünlük-Hayvan Ruhu-Avcılık-Şölen Ağının Yayılması

Toprağı işlemeye, çobanlığa ve yerleşik yaşama da yansıyan geçiş Çatalhöyük'ten binlerce yıl önce başlamış ve bu süreç devam etmişti, ancak yerleşmedeki ayrıntılı bulgular daha büyük ve uzun süreli değişimleri görmemize olanak vermektedir. Daha önceki bölümlerde, Çatalhöyük'te elde edilen bulgulara egemen olduğu görülen bir gerilimin varlığına işaret etmiştim. Bulguların çoğu, bir

yandan yaban hayvanlarının avlanması ve kızdırılmasıyla olduğu kadar şölenlerle, soyla, ölüm ve takasla bağlantılı sembolizm ve toplumsal uygulamalarla ilişkili görünmektedir. Diğer yandan da ev ölçeğinde üretim faaliyeti alanı ortaya çıkar. Bu ikisi birlikte eve getirilir ve birbirlerine bağımlı görünürler. Ancak aralarında bir gerginlik söz konusudur. İşte, bu kitabın başında ele almaya başladığımız bilmeceyi oluşturan kaçınma ve ayrımların nedeni de bu gerginliktir. Sanata evcil hayvanların değil de yaban hayvanlarıyla, onların ve kuşların keskin yırtıcı parçalarının yerleştirilmesinin nedeni yine bu gerginlikten doğar. Leopar kemiklerinin –özellikle de (elde edilmesi güç ve boğayla karşılaştırıldığında çok az eti olan[4]) leoparın şölenlerde yararlı bir hayvan olarak görülmemesi bakımından– yerleşim alanına getirilmesini engelleyen de büyük olasılıkla aynı gerginliğin sonucudur. Aynı gerginlik gömütlerin yer aldığı evlerin kuzey kanatlarındaki süslemeleri öne çıkarırken, evlerde fırınların konuşlandırıldığı güneye bakan tarafın yalın bırakılmasına yol açmıştır. Bunlar gibi daha pek çok şey sıralayabiliriz.

Üstünlük-hayvan ruhu-avcılık-şölen toplumsal ağıyla bağlantılı uygulama örgüsünün Avrupa ve Ortadoğu'daki arkeolojik açıdan ardışık dönemlerde çok erken tarihlerde ortaya çıktığını belirtmiştim (Sekizinci Bölüm). Çanak Çömleksiz Neolitik A dönemindeki ilk yerleşimlerde elde edilen bulgularda sığır başlarıyla boynuzların[5] yanı sıra yaban kedileriyle diğer hayvanların sembollerinin,[6] ayrıca yırtıcı kuşlarla akbaba sembolizminin[7] geniş bir alana yayılan yerleşimlerde kullanıldığı görülmektedir. Bu tür sembolizmin çoğu Göbekli Tepe[8] gibi özenle kurulmuş büyük ayin merkezlerinde, Çanak Çömleksiz Neolitik A döneminin diğer ayin binalarında ve erken Akeramik yerleşimlerde (Beşinci Bölüm) doğmuştur. Yerleşik köy yaşamına giden yollardan birinin de ayinlere ve şölenlere katılmaktan geçtiği bile düşünülebilir. Eriha'daki gibi kamu hizmetlerine yatırım yapıldığı göze çarpar. Nigel Goring-Morris ile Anna Belfer-Cohen Doğu Akdeniz'deki erken Natuf mimarisinin büyük yapıları içerdiğine, bunların arasında Eynan'daki alçıdan oturma yerleriyle kalasların da bulunduğuna işaret etmektedirler.[9] Ürdün vadisindeki Wadi Hammeh 27 erken Natuf yerleşiminde tek parça büyük bir taş anıt (monolit) bulunmuştu. Bir başka monolit de Negev'in merkezindeki geç Natuf yerleşimi Rosh Zin'de ortaya çıkarılmıştı, ayrıca diğer bir geç Natuf yerleşimi olan Rosh Horesha'da karşımıza çıkan kalın kalaslardan yapılmış tek başına ayakta duran büyük bir yapı vardı.[10] Bu yapılarla monolitlerin boyutu, en azından MÖ 10. binyılın sonlarında Göbekli Tepe yaşantısında bağımsız evlerin ötesinde kamu işlerine katılımın göstergesidir. İnsanların ilk toplaşmalarında kamu törenlerinin, şölenlerin, saygınlığın ve konumun getirdiği yakınlaşmaların hoşa gitmesinin büyük etkisi olduğunu ileri sürebiliriz. Benzer savlar daha önceden Barbara Bender ve Brian Hayden[11] tarafından da ortaya atılmıştı, oysa günümüzde bu sürecin ana bileşkesinin insanların törenler ve ayinler için, aralarında kurdukları akrabalıkları denetlemek üzere bir araya gelmeleri olduğu açıktır (Dördüncü Bölüm'de bunu irdelemiştik).

Yerleşik köy yaşamının büyümesini gösteren tablo alışık olduğumuz görüntüden çok farklıdır. İlkel avcı-toplayıcı toplumların korundukları çalılık-

lardan, barınaklara, oradan evlere, giderek ilk tarım köylerinin daha yerleşik dikdörtgen mimarilerine, derken Ortadoğu'daki kent uygarlıklarının saraylarıyla tapınaklarına doğru gelişen sürecin evrimsel ardışıklığını gördüğümüz varsayımı epey eskidir.[12] Oysa şimdi toplu ayinlerin, ayin merkezlerine yapılan geniş ölçekli yatırımların, şölen düzenleme ve üstünlük sergilemenin ilk ortaya çıkışını gösteren bir tabloyla karşı karşıyayız.

Bu arada altını çizmem gereken nokta, şölenlerle kamu törenlerinin yerleşik yaşamla birlikte başlamadığı. Çok daha önce başlamış, kanımca, Neolitik dönem ilerledikçe giderek sıklaşmışlardı. Bu yavaş gelişen sürecin yerleşik yaşamı besleyen bir etmen olduğunu tartışıyorum. Ortadoğu'daki ilk yerleşik köyler kurulduğunda bu süreç arkeolojik olarak da görülebilen belli bir düzeye erişmişti.

Demek ki ilk yerleşik toplaşmaların oluşturulmasının temelinde kamusal ayinler, şölenler, takas ve böyle kamu törenlerinin olanak verdiği toplumsal ve ekonomik ilişkilerin denetimi yatıyordu. Ortak ve ortaklaşa yaşam odak noktasına gelmişti. Evlerse, önceleri iç mekânda yapılan bazı bölmelere rağmen göreli gösterişsiz yapılardı. Ancak uzun döneme yayılan toplaşmalarla birlikte üstünlük-hayvan ruhu-avcılık-şölen örgüsünden daha fazlası gerekli görülmüş olmalıydı. Ayrıca günlük işlerle, insanların günlük yaşantılarında neler yaptıklarının da değişmesi gerekiyordu. Aşağıda, insanların evlerin inşaatı da dahil günlük yaşantılarını değiştirmelerinin kamusal törenlerin benimsenmesini olanaklı kılan uzun süreli yavaş değişim sürecinin bir parçası olduğunu tartışacağım.

Günlük işlerdeki uzun süreli değişim süreciyle ilgili bu görüşü irdelerken bu kitapta daha önce ele aldığım pek çok temaya değineceğim. Sürecin temelinde maddi ve toplumsal iç içe geçmişlik yatar. Daha somut terimlerle söylersek, burada, evlerdeki mekânların kullanımındaki bedensel kısıtlamalarla yasakların nasıl geliştiğinden söz edecek, kendilik duygusunun artmasıyla bağlantılı olduğu fikrini yeniden ele alacağım. Aynı zamanda toplumsal dünyanın evlerin duvarlarında, platform kenarlarında, sepetlerde ve çamurlarda somutlaşmasıyla birlikte insanın elçiliğinin yaygın inanışın tersine arttığı fikrine döneceğim. Toplumu elle işlemek onu değiştirmeye de olanak sağlamıştı. Bir de ölülerin evlerin altına gömülmesiyle kurulan ilişkilerde tarih anlayışına doğru nasıl bir geçiş olduğunu anlatacağım. Ayrıca somut nesnelerin nasıl giderek ruhlar dünyasının aracıları haline geldiği konusunu yeniden açacağım. Ne var ki uygulama ve yönelimdeki tüm bu dönüşümlerin çok yavaş geliştiğini, hepsinin aynı anda yaşanmadığını belirtmem gerek. Günlük yaşamdaki ve günlük işlerdeki ufak tefek eylemlerin sonucunda ortaya çıkmışlardı.

Aydınlanma Çağından Örnek

Kitlelerin yavaş hareketleri ve büyük kırılmalarla değişime yol açan ufak tefek günlük işlerin önemiyle ne demek istediğimi anlatmak açısından Aydınlanma ve Sanayi Devrimi dediğimiz büyük değişimlere bakmamızda yarar var. Bunlar Fransız Devrimi gibi olaylara bağlı yaşanmıştı. Aynı zamanda

ekonomik ve toplumsal ilişkilerin baştan aşağı yeniden belirlenmesi, seçkin sınıfların dönüşümü, güçlü bir orta sınıfın doğuşu, sivil topluma büyük roller düşmesi vb. söz konusuydu. Öte yandan günümüzde insanların günlük yaşantılarında nasıl davrandıklarını belirleyen değişikliklerin bulunduğunu savunanlar çoktur. Birinci Bölüm'de Norbert Elias ile Michel Foucault'dan söz ederken bu savların bazılarına değinmiştik.

Belki de büyük değişimlerin günlük işlerdeki ufak çaplı değişikliklerden geçtiğini en iyi araştıracak konumda olanların arkeologlar olduğu söylenebilir. Arkeologların epeydir işaret ettikleri bir nokta var: Büyük toplumsal ve siyasal değişimler yığınların küçük çaplı hareketleriyle belirlenir, belki de önceden belirtilir. *In Small Things Forgotten* [Unutulan Küçük Şeylerde Saklı Olanlar] adlı kitabında James Deetz[13] Kuzey Amerika'dan 18. yüzyıla ait en açıklayıcı örneklerden birine işaret etmişti. İnsanların çöp atma, ölülerini gömme, evlerini inşa etme, yemeklerini tabaktan yeme biçimlerinde yaşanan değişikliklerin Aydınlanma'nın belirleyici özelliği diye kabul edilebilecek daha geniş ölçekli bireyselleşmeye nasıl yol açtığını ortaya koydu. Örneğin, insanlar çöplerini ortaklaşa kullanılan alanlara değil kendi açtıkları çukurlara atmaya başlamışlardı, ortak tabaklardan yemek yerine herkesin kendi tabağından yemesine olanak veren tabak takımları vardı.

Günlük işlerdeki uzun süreli değişikliklerin bile 18. ve 19. yüzyıllarda büyük kargaşaya yol açtığıysa, Matthew Johnson tarafından *Archaelogy of Capitalism* [Kapitalizmin Arkeolojisi] adlı kitapta[14] gözler önüne serilmektedir. Johnson kitabında Aydınlanma ve Sanayi Devrimiyle ilişkilendirdiğimiz pek çok değişikliğin, özellikle de özel mülkiyet ve bireysel haklar anlayışının güçlenmesine doğru yaşanan değişimin çok uzun bir dönemde doğduğunu görebileceğimizi belirtir. Aynı zamanda köy evlerindeki ortak mekânın (evlerdeki "hol") ayrı odalara ve özel alanlara bölünme sürecinin yüzyıllar boyunca nasıl geliştiğini gösterir. Benzer biçimde, aynı dönem içerisinde toprağın bölünmesi ve sınırlarının belirlenmesi –hatta kiliseler içerisindeki alanların bile değişimler geçirmesi– sürecini de takip edebiliriz. İnsanların günlük yaşantıları böylelikle değiştirerek özelleşti, toplumdan koptu ve bireysel mülkiyeti getirdi. Yüzyıllar boyunca yaşanan ufak çaplı değişikliklerle toplum, tarih kitaplarımıza damgasını vuran büyük siyasal değişime hazırlandı ya da ona doğru ilerledi.

Maddesel Bağlar

Yukarıda da belirtildiği gibi bu kitapta küçük şeylerin dünyasını dile getiriyorum, günlük yaşamın ayrıntılarına ve maddi sorunların ince noktalarına önem verilen bir dünya bu. Şimdi de sıra Çatalhöyük'te öğrendiklerimizi daha geniş bir boyuta taşıyarak Buzul Çağı sonrasında Ortadoğu'da somut olaylara bağlı yaygın olarak yaşanan ilişkilerdeki değişikliklere uyarlayabileceğimizi göstermekte. Eşyalarla ilişkilerin değişmesi köy yaşamının, tarımın ve toplumsal eşitsizliğin ortaya çıkışıyla tanımladığımız dönemi getiren yavaş sürecin ta kendisi.

Küçük ölçekli avcı-toplayıcı toplumların çoğunda insanlar kendilerini çevreyle, öteki insanlarla, tanrılar ve ruhlarla kurdukları kısa süreli yakın ilişkiler kapsamında değerlendirirlerdi.[15] Örneğin, bir hayvanı öldürdükten sonra ormanın ruhuna teşekkür etmek amacıyla bir kurban verilir, yemek paylaşılabilirdi, ama uzun süreli bağlılıklar kurulmazdı. Vericilik, paylaşma ve yakın karşılıklı ilişkiler önemliydi. İnsanlar birbirleriyle kaynaşmaz ve maddesel bağlar kurulmazdı. Bu sistemin uzun süreli evrimsel yararları vardır, çünkü hem esnektir hem de küçük ölçekli. İnsanın varoluşunun ilk binyılında egemen olan sistem de bunun bir benzeri olsa gerek.

Terazinin diğer kefesinde duransa, bu kitabın başından beri işaret ettiğim Çatalhöyük insanlarının ilgilendiği uzun süreli bir dizi maddesel bağdır. Her edim toplumsal ve maddi bağlılıklar ve bağımlılıkların sonucu gibi görünür.[16] İnsanlarla toplumun dayanıklı malzemelerle ilgisi daha büyüktür ve dayanıklı malzemelere gösterilen bu ilgi daha başka sosyal bağlara yol açar. Tarih anlayışının ortaya çıkışıyla insan kafatasları ve hayvan yerleştirme sanatı gibi somut "belgelerin" çıkarılması ve alıkonulması arasında nasıl bir bağlantı olduğunu göstermiştim (Altıncı Bölüm). Ortaya çıkarma kavramı böyle uygulamalarla obsidiyen gibi gizlenen başka malzemelerin de çıkarılmasına kadar uzanır (Yedinci Bölüm). Nesneler aynı zamanda resimlerle heykelciklerin kullanımında gördüğümüz gibi insanların ruhlar dünyasını ve ataları etkileme yeteneklerini belirlerdi (Sekizinci Bölüm). Kişilik duygusu nesneler aracılığıyla bedenin materyal teknolojisinden yararlanarak oluşturulmuştu (Onuncu Bölüm). Üçüncü ve Dördüncü Bölümlerde toplumsal ilişkilerin çevre koşullarıyla, takas örüntüleriyle ve "kasaba" planıyla nasıl iç içe girdiğini görmüştük. Hepsinden öte, Beşinci Bölüm'de toplumsal dünyanın evle, içindeki platformlar, kenarlar ve çıkıntılarla, hasırlarla ve yerlere konan kap kacak türleriyle nasıl iç içe girdiğini gördük. Evin içinde yapılan her küçük hareketin toplumsallaşma, toplumsal yapı ve toplumsal değişim açısından bir sonucu vardı.

Kerpiç yapıların bulunduğu sıkışık bir düzende uzun süre yaşamak evlerin duvarlarının yan yatmasına neden olduğundan yeniden inşa edilmelerini gerektirirdi. Daha genel terimlerle dile getirirsek, su ve pis su kanallarıyla atık alanlar sorunlarında gördüğümüz gibi maddi iç içe geçmişlik emeğe yapılan yatırımı ve toplumsal işbirliğini artırmıştı. Çömleklerle yemek pişirmeye geçiş yeni fikirlerle yine yeni, belki daha özel üretim teknolojileriyle – dolayısıyla yeni toplumsal yatırımlarla ilgiliydi. Toplumsal merkezileşme ve uzmanlaşmayla ilgili elimizdeki bulgular çanak çömlek, obsidiyen ve heykelcikler gibi malzemelere yatırım yapmanın gerekliliğine işaret etmektedir.

Öyleyse Çatalhöyük'te karşımızda gördüğümüz toplumsal sürecin parçası olarak dayanıklı malzemelerle sıkı sıkıya iç içe geçmiş toplumsal bir dünyadır. Bu süreçte uzun süreli bağlılıklara giderek bağımlı hale gelen bir toplum olmuştur. Sözünü ettiğim iç içe geçmişliğin anlamı, malzemelere yatırımın artmasına bağlı olarak toplumsal bağlılıkların da artması. Verdiğim örnekler arasında en açık olanı evlerin duvarlarıyla zeminlerinin sıvanmasıyla ilgili örnektir belki de.

Bir duvarın sıvanması gibi basit bir eylem taş ocaklarına, teknolojik ve ayinsel bilgiye, araçlara, hayvanlara, vb. erişimi gerektirmektedir (İkinci Bölüm). Tüm bu gerekliliklerin toplumsal bileşkeleri vardır, tıpkı takasın aletler edinmekle ilgisi olması (Şekil 104), evlerin ve diğer toplumsal birimlerin içerisindeki öğrenme sistemleri, ayinlere erişmek adına emeğin ve otoritenin örgütlenmesi gibi.

Maddi-toplumsal dünyayla böylesine iç içe geçmişliği, toplumsal süreçle dayanıklı nesneler arasındaki bu sıkı bağlantıyı toplumsal sürecin "nesneleşmesinin" artışı olarak tanımlayabiliriz. Ayrıca toplumsal ilişkilerin maddileşip nesneleşmesinin onları değiştirme olanağı da getirmiş olduğu savunulabilir. Buna göre, Buzul Çağının sona ermesinin ardından en çarpıcı değişikliklerden birinin insanın elçi olma anlayışı ve buna paralel olarak gelişen maddi bağlardan yararlanma fikri olduğunu görebiliriz (Sekizinci Bölüm). Demek ki Ortadoğu'nun ilk yerleşik köyleriyle ilişkilendirilebilecek eşya bolluğuyla aynı dönemlerde gördüğümüz değişim hızının giderek artması arasında da ilişki kurabiliriz.

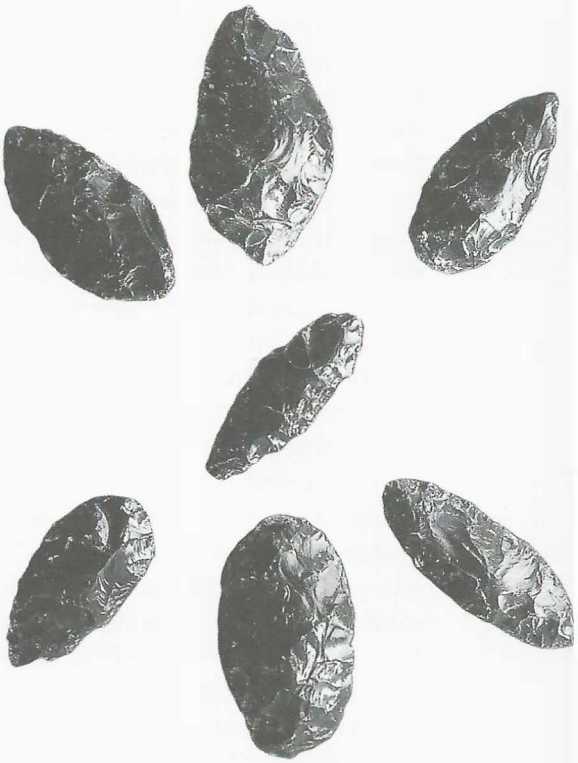

104. Yerleşimin Güney Alanı'ndaki bir binada zeminin altında bulunan zulada ya da oyuktaki obsidiyen aletler. Obsidiyenin yerleşim alanına getirilmesi için kapsamlı toplumsal bağlantılar ve sistemler vardı.

En genel anlamıyla, Paleolitik döneme dönüp baktığımızda, eşyalarla bağların evrimsel açıdan zararları olduğundan söz edilebilir. Tepki esnekliğini sınırlamakta, örneğin bölünme hakkını kısıtlamaktaydı. Emeğe daha çok yatırım gerektirmekteydi. Peki neden maddesel bağlar gelişmişti? Sanırım bunun yanıtı maddiyat ve insanların kaynaşması arasındaki ilişkide yatar. Anatomik açıdan modern insanın özünde sosyal olduğunu kabul edersek, maddiyatın belli yararları vardı. Maddi varlıklarla bütünleşen insan armağanlar vererek kurduğu toplumsal bağları genişletebiliyordu. Birbirlerine "tılsımlı eşyalar" sunan insanlar hem eşyalara hem de birbirlerine iyice bağlandılar. Aynı zamanda toplumsal ilişkilere diledikleri gibi yön verme olanağı bulmuşlardı.[17] Clive Gamble da Üst Paleolitik dönem boyunca örülen takas ağlarının giderek çoğaldığını belirtir.[18] Üst Paleolitik dönemin tamamında insanların toplumsal konum elde etme, toplumsal bağlar kurma ve ayin etkinlikleri düzenleme amacıyla maddi nesnelere yatırım yapmasıyla birlikte maddiyatın giderek yavaşça arttığı düşünülebilir. Dolayısıyla, toplumsal dünya maddi patlamayı getirir, bunun yanı sıra maddiyatın toplumsal bütünleşmeyle de ilgili oldu-

ğunu biliyoruz. Maddi bağların sosyal ilişkilerle bağlantılı olduğunu görmüştük. Örneğin, maddi armağanlar verirken, insanlar kaya ya da deniz kabuğu kaynaklarından yararlanmaya olanak veren toplumsal bağlara bağımlı kalmak zorundaydılar. Demek ki maddi bağları olumlu geribildirim halkasına iten toplumsal ve maddi tuzaklar iki yönlü işliyordu.

Ne var ki bu gelişme inanılmaz ölçüde yavaştı. Yaklaşık 150.000 yıl önce anatomik açıdan modern insanların (*Homo sapiens sapiens)* ortaya çıkışıyla birlikte Afrika'nın güneyindeki Blombos mağarasında ve İber Yarımadası'yla güney Fransa'nın daha geç mağaralarında[19] gördüğümüz toplumsal ve maddi iç içe geçmişliğin ölçüsü 70.000-40.000 yıl öncesine dek kendini belli etmemişti. Ayrıca ilk yerleşik tarım toplumlarındaki daha geniş kapsamlı iç içe geçmişlik olgusuyla ilişkilendirdiğimiz değişiklikler yaklaşık 12.000 yıl öncesine kadar yaşanmadı. Bu yavaşlığın bir nedeni, esneklik ve uyum sağlama yeteneğine rağmen insanların kendilerini alışkanlık edindikleri uygulamalarla ve yaradılışlarıyla sınırlama eğilimi göstermeleridir.[20] Günden güne uyum sağlamak yerine insanoğlu işleri yerine getirme yollarına ve tekrarlanan uygulamalara daha çok yönelir. İlk insanların başkalarına vermeye ve karşılıklı yakın ilişkilere daha derinden bağlı olmaları istif etme, elde tutma, egemenlik kurma ve sahip olmalarına engeldi. Ama daha önce de belirttiğim gibi belki daha önemlisi maddi bağların evrimsel açıdan büyük zararlar getirmesiydi. Bu durum esneklik ve uyum sağlama yeteneğini azaltıyordu. Ancak toplumsal düzeyde maddi bağların özel anlamı 70.000-40.000 yıl öncesinden ileriye doğru değişimi getirdi. Sanat daha da yaygınlaştı. Kemik ve taş aletlerin kullanılması teknolojik değişikleri doğurdu. Ölülerin gömülmesi daha sık görülmeye başladı. Takas ağları yayıldı. İnsanlar giderek daha karmaşık evlerde yaşar oldular. 20.000 yıl önce Galile Denizi'nin kıyısında kurulan Ohalo II döneminde evlerin, süprüntü alanının, gömütlerin ve ocakların yıl boyu kullanıldıkları yönünde bulgular vardır.[21] Öte yandan mağara yerleşimlerinde mekânın uzun süreli kullanımı görülse de bir kulübenin defalarca yeniden inşa edildiği saptanmıştır. Bu Paleolitik yerleşimlerden Doğu Akdeniz'in daha yerleşik Natuf köylerine (MÖ 12.-10. binyıllar), oradan da tümüyle yerleşik köy yaşamına ve tarıma geçiş arasında çok zaman geçmemiştir. Holosen dönemde tören binalarının inşaatında gözlediğimiz büyük değişikliklerin temeli insanların davranış biçimlerinde görülen bütün bu ufak çaplı değişikliklerle atılmıştır. Törenler için binalar inşa edilmesi, dev ortak şölenler ve ayinler düzenlenmesi uzun süreli toplumsal-maddi bağımlılıklara dayandığı gibi onları yeniden üretiyordu.

Maddesel bağlardaki artışın Ortadoğu'da yerleşik köylerin görünmesine doğru gelişim gösteren binyıl boyunca yaşandığını ve Çatalhöyük'e gelene dek insan-eşya bağımlılığının güçlendiğini ileri sürüyorum.[22] Colin Renfrew yazdığı bir dizi makalede Neolitik dönemin başlangıcında maddileşmenin nasıl değiştiğini anlatır.[23] Renfrew iki alt döneme ayrılan sembolik maddi kültür döneminin sınırlarını belirler. İlk alt dönem yerleşik yaşam ve erken tarımcılıkla ilişkilidir. Burada, sembolik bilginin anıtlarda depolanması ve diğer

maddi kültürler ortak belleği ve toplumsal olarak birbirine kenetlenmiş gruplarla aşamaları doğurur. İkinci alt dönem madenlerin kullanılmaya başlamasıyla ilişkilendirilir. Altın, bakır ve tunç servetin, saygınlığın ve diğer toplumsal aşamaların dayandırıldığı değerli eşya ve mal kavramlarını getirmiştir. Bu alt dönemlerden Çatalhöyük'le daha çok ilişkili olan özellikle birincisi olsa da boncukların ve obsidiyenin takas edilmesiyle yerleşim birimine değerli eşya ve saygınlık kavramlarının geldiği de ileri sürülebilir.

Renfrew'un işaret ettiği nokta her iki dönemde de maddi varlıkların yalnızca toplumsal gerçekliği dile getirmekle kalmadığı yönündedir. Aynı zamanda toplumsal kavramları ve ilişkileri oluşturduklarını söyler. Dolayısıyla etkin bir rol üstlenmişlerdir.[24] Renfrew materyallerle insan aklını birbirine bağımlı kılan maddi "bağlar" olgusuna dayalı obir yaklaşım oluşturmayı dener.[25] Bu genel süreçlerin insanlarla ilişkili olduğunu savunmakla birlikte tarıma geçişte ve Tunç Çağı'nda bu süreçlerin ivme kazandığını ileri sürer. Anatomik açıdan modern insanın ortaya çıkışından sonra uzun bir dönem pek az değişiklik yaşanmıştı. Sonradan, iki alt dönem boyunca maddesel bağların içselleşmesi daha çok öne çıktı ve toplumsal karmaşıklık arttı.

Renfrew tarafından ortaya atılan maddi dünyanın bilişsel ve toplumsal dünyalardan ayrı tutulamayacağı görüşünü destekliyorum. Bana göre bu görüş Maurice Merleau-Ponty tarafından ortaya atılan bilinçlilik mutlaka "bir nesnenin" bilinci olur,[26] savıyla ilgilidir. Ne var ki Renfrew'un nesneler, değer, mal ve takas arasında kurduğu bağlantılar çok genel görünmektedir. Nesnenin takasla armağana dönüştüğü, böylece ileriki etkileşimlerde değerli görüldüğü görüşü takasın temelini oluşturmuşa benzer; bu en azından Üst Paleolitik dönem için geçerli görünmektedir. Renfrew'a göre, eşyaların sembolik güç kazanmaları, bunun sonucunda da onlarla ilişkinin toplumsal ve ekonomik değişikliklerin yaşanması yalnızca Neolitik döneme özgüdür.[27] Fakat Üst Paleolitik dönemde ve öncesinde nesnelerin sembolik güç taşıdıkları kesin. Buna bağlı olarak da çözmemiz gereken sorun şu: Tarıma ve yerleşik yaşama geçiş döneminde eşyalarla ilişkilerde ne gibi değişiklikler yaşandı? Renfrew'un anlayışını, insanın gelişiminin bu dönüm noktasında önemli bir şeyler yaşandığının vurgulanması olarak ele alıp bu değişikliklerin ne olduğunu anlamak için onu kullanabilir miyiz? Maddesellik nasıl değişmişti?

Orada olup biten bir başka şey de daha fazlasının yaşanmasıydı; insanların yaptıkları çok şey vardı. Renfrew, "İnsan kültürü sağlamlaşıp somutlaştı" görüşünü iyice vurgulamıştır.[28] Bunun yerleşik yaşamla ilgili olduğunu kabul eder. Hareketli varoluş gösterenlerin eşya biriktirme olanakları sınırlıdır. Fakat bir yere yerleştikten sonra kişi çevresini maddi nesnelerle donatma olanağı bulur. Bu materyallerle salt sembolik ilişkiler değil, maddesel bağlar da kurmak anlamına gelir.[29] İnsanlar nesnelerle bağlılık kurarak giderek toplumun içine hapis olurlar.

Çatalhöyük'ün ortaya çıkışı Ortadoğu ve Anadolu'da yerleşik yaşamın doğuşundan binyıllar sonrasına rastlar.[30] Ancak tam yerleşik bir toplum olarak MÖ 7. binyılın büyük yerleşimlerinde görülen maddesel bağlanmanın boyutuna güzel

bir örnek oluşturmaktadır. Bu kitapta bir duvarın sıvanmasıyla ya da yemek pişirirken kil topların yerine çömleklerin kullanılmaya başlamasıyla oluşan maddi-toplumsal bağdaşmayı gösteren örnekler verdim (İkinci Bölüm). Yine aynı bölümde evlerin zeminlerine ölülerin gömülmesiyle, fırınların taşınmasıyla ilgili örnekler vardı. Aynı analizi Neolitik dönemde yapılmaya başlanan çeşitli işlere –çanak çömlek yapımı, taş baltaların (ve Çatalhöyük'teki aynaların) cilalanması, kerpiç tuğla yapımı, tahılların depolanması, sürülerin güdülmesi– yayabiliriz. Her birinde maddi varlıklara daha çok bağımlı olunması insanlara daha çok bağımlı kılar. Bunun tam tersi de geçerli. Tam yerleşik köy yaşamının işaret ettiği iç içe geçmişliğin ölçüsü çok büyüktür, ama ben bunun anatomik açıdan modern insanın ortaya çıkışından bu yana yaşananların devamı olduğunu söylüyorum.

Yerleşik yaşamı maddeselliğin artış sebebi diye görmek yerine yerleşikliği getirenin maddesel bağlar olduğunu düşünüyorum. Daha önce de belirttiğim üzere Avrupa ve Ortadoğu'daki Üst Paleolitik dönem boyunca yerleşimlerin yaşama alanı olarak uzun süreli kullanılma eğilimi, gösterişli binaların artışı ve toplu ayinleri işaret eden daha çok bulgular vardır. Ohalo II yerleşiminin yıl boyu yaşama alanı olarak kullanılmış olması muhtemel, ancak bunda bile kesintiler söz konusu. Geniş bir yelpazeye yayılan eşyaların kullanımının artması, uzun erimli takasın daha büyük katkısı, evlerin içinde ya da yanındaki gömütlerin çoğalması. Bunların hepsi uzun süreli toplumsal bağlılıkları gerektirir. Nesnelerin kullanılmasına bağlı olarak insanların elde ettiği yararlardır onları bir araya getiren. Nesnelere önem verilmesinin nedeni insanların daha çok kaynaşmalarına olanak vermesidir. Ama nesnelerle birlikte (hem maddi hem toplumsal) bağımlılıklar, bunun sonucunda uygulamalar, kavramlar, inanışlar ve yönelimler de artmıştır.

Maddi-toplumsal bağlılıklar çevresinde gelişen günlük döngü sonunda Akeramik ya da Çanak Çömleksiz Neolitik dönemle ve Çatalhöyük'ün ilk kurulduğu yıllarla ilişkilendirilebilecek büyük değişiklikler doğurmuştur. Bunlar arasında aracılığa yaklaşımın değişmesi, tarih duygusunun güçlenmesi, kişinin kendini nasıl gördüğünün değişmesi de yer almaktadır. Bu değişikliklerin çoğu evlerin toplumsal öneminin artışıyla ilişkilidir. İnsanlar Pleistosen çağın son binyılında ve Holosen çağın başlangıcında yerleştiklerinde evler toplumsal yaşamda odak noktasına giderek daha çok oturdu. Evlerin duvarlarıyla içindeki eşyalar sınırları ve süreklilikleri oluşturdu. Evlerin içine veya yanına gömülen insanlar geçmişle bağ kurdular. Nigel Goring-Morris ile Anna Belfer-Cohen evlerin uzun süreli yavaş gelişimini anlatmış ve bunu Doğu Akdeniz'deki ayinsel yapılarla ilişkilendirmişlerdir.[31] İç Anadolu'daki MÖ 9. binyılın sonları ve 8. binyıl başlarında Aşıklı Höyük'te tören binaları vardır, fakat evler bir sonraki binyılda Çatalhöyük'te olduğundan daha az gösterişlidir. Çatalhöyük'te gömütlerden, ayinlerden, sanattan ambarlara, imalata, üretime kadar geniş bir yelpazeye yayılan işler giderek daha belirgin bir biçimde evlerin içine çekilmektedir.

Yukarıda da ileri sürüldüğü üzere Anadolu ve Ortadoğu'nun geniş çaplı ilk toplaşmalarıyla çoğu toplumsal etkinlikler ve törenler arasında köprü kurulabilir.[32] Öte yandan böyle toplumsal etkinlikler ve kamusal inşaatlar uzun süre-

li ve karmaşık toplumsal ilişkilere işaret eder. Bu ilişkiler binyıllar boyunca yavaşça gelişen maddesel bağlanmalar sürecinde kurulmuştur. Ağır ilerleyen "kitlelerin yürüyüşü" törensel oluşumların ve geniş çaplı toplaşmaların koşullarını yarattı. Üstünlük-hayvan ruhu-avcılık-şölen örgüsünün yayılmasına olanak veren de aynı yavaş kitlesel yürüyüştü.

Maddesel Bağlanmaların Beklenmedik Sonucu Olarak Tarım

İnsanlarla nesneler arasındaki maddi ve toplumsal karmaşıklık aynı zamanda "tarımın kökenlerini" anlamanın temelidir. Pleistosen çağın sonunda yaşanan iklim ve bitki örtüsü değişikliklerinin yerleşik düzene geçme koşullarını hazırladığı görüşü bugün yaygın olarak kabul görmektedir. Yeryüzü ısınırken Anadolu'nun, Ortadoğu'nun ve Doğu Akdeniz'in bazı bölümlerinde yaban tahılları yetişiyordu.[33] Bu uzun otların bolluğu daha geniş çaplı yerleşikliğe olanak veren bir etmendir kuşkusuz. Doğu Akdeniz'in Natuf yerleşimlerinde MÖ 12. binyıldan başlamak üzere yabanıl bitkilerin toplanıp işlendiği (örneğin öğütüldüğü) yönünde bulgular çoktur.

Ancak kültüre alınmış tahıllara asıl geçiş biraz daha geç bir dönemde, MÖ 10. binyılın Çanak Çömleksiz Neolitik A döneminde görülür. Geç Natuf dönem dünya çapında buzul koşullarına dönüş anlamında iklimsel dönem diye bilinir ve Genç Dryas olarak adlandırılır.[34] İlk tarım Genç Dryas dönemin sonlarına doğru Doğu Akdeniz'de görülmüştür. Dolayısıyla iklimsel değişikliklerin yol açtığı çevresel değişikliklerin tarımın kökenlerini doğurduğu tartışılmaktadır.[35] Pleistosen çağın sonundaki ısınma sırasında yerleşimler genişlemiş, fakat Genç Dryas engeli toplaşmış köylerde yerleşik hayatın devamını sağlamak adına yoğunlaşmayı gerekli kılmıştı. Bu yoğunlaşma sonucu insanlar bitkilerle hayvanları, belki de farkına varmadan kültüre almış ve olabilir. Artık daha az bulunan tohumların hasadı, depolanması ve yeniden ekilmesi ehlileştirme dediğimiz özel işlemleri getirmiş olabilir. Özellikle tohumların saklanması ve yeniden ekilmesi daha sağlam sapları olan bitkilerin seçilme sürecini getirmiştir. Sap tanecikleri başı bitkinin gövdesine tutturur, bu yaban tahılının en gevrek bölümüdür, böylece tohum düşerek kendi kendini eker. Öte yandan, aşağıda da göreceğimiz gibi, yabanıl tahılların hasadı sırasında toplayıcının kazara kolay kırılmayan sert sapları olan bitkileri seçme eğilimi göstermesi doğaldır. Böyle bitkiler artık yaban ortamda başarıyla üreyemediklerinden kültüre alınan buğdayı ve çavdarı belirleyen taşıdığı sert saptır.

Hemen yukarıda anlatılanlar genel çerçevede ele aldığımızda büyük ölçüde doğrudur. Oysa son biyo-moleküler araştırmalar küçük kızıl buğdayın ilk kez Doğu Akdeniz'de değil Türkiye'nin güneydoğusunda Karacadağ yakınlarında bir yerde kültüre alındığını ortaya koymaktadır.[36] Steve Mithen'ın[37] ileri sürdüğü gibi buğdayın ilk kültüre alınması Göbekli Tepe gibi kamusal ayinlerin ve üstünlük-hayvan ruhu-avcılık-şölen ağının belirgin bulgularını üretmiş

olan yakın yerleşimlerle bağlantılıdır. Öyle ki insanlar sanki bu ilişkiler ağında sağladıkları çıkarlar (saygınlık, takas, konum, kaynakların denetimi) uğruna bir araya gelmiş, derken "kazara" bitkilerle hayvanları evcilleştirdiklerini fark etmişlerdir. İnsanlar daha büyük kalabalıklar halinde toplaşmaları sonucunda giderek daha yoğun miktarlarda toplanması gereken geniş yerel kaynaklara bağımlı oldular (çünkü aynı çevre koşullarından yararlanan insanlar çoğalmıştı). Yoğunluğun bir bölümü de tahılların saklanması ve yeniden ekilmesiyle ilgiliydi. Göbekli Tepe'de hâlâ evcil hayvanlarla bitkilerin bulunmadığı tartışılır.[38] Yoğunlaşma, evcilleşmenin bölgedeki bazı yerleşimlerde görülmesini sağlayan seçici çevre koşullarını yaratmış da olabilirdi.

Evcilleşme bağlanma kavramına çok iyi bir örnektir. Dahası bağlanmanın evcilleşme olduğu tartışılabilir. Tahıl çeşitleri sert saplarla üretildikten sonra giderek insanlara tümüyle bağımlı hale gelirler. Tepeciklerini saçarak büyümelerini sağlayan gevrek saplı yaban tahıllarının tersine kültüre alınmış tahıllar sapları sert olmadığı ve başları kırılıp parçalanmadığı için çoğalamazlar – tohumlar bitkinin içinde tutsak kalır. Kültüre alınan bitkiler tohumlarının saçılması ve yeniden ekilmeleri için insanlara bağımlıdırlar. Buna karşılık, eğer gitgide yerleşik düzene geçen aileleri doyuracak ölçüde yiyecek sağlamak gibi kültüre alınan bitkiler yetiştirmekten toplumsal ve ekonomik yararlar elde etmek istiyorlarsa, insanların daha büyük maddi ve toplumsal yatırımlara girmeleri (örneğin harman dövmeleri) gerekmektedir.

Gelgelelim, Gordon Hillman ve meslektaşlarının bir dizi deneysel araştırmaya dayanarak ortaya koydukları üzere maddesel bağların rolü bundan daha büyüktür. Hillman yaban tahıllarının ekilip biçilmesinde, bir anlamda en etkili yöntemlerden birinin bitkinin başlarını bir sepetin içinde dövmek olduğunu göstermiştir.[39] Her bir zaman birimi başına en yüksek ekin kaldırmanın en etkili yolu budur. Ancak, ekin kaldırma sürecinde gevrek sap seçildiğinden, dövme yöntemi sert sap elde edecek genetik değişiklik koşullarını sağlamaz. Genetik değişim koşullarını daha etkili kılan budaklı gövdeyi orakla, daha aşağıdan biçmektir. Natuf döneminde orak kullanıldığını biliyoruz, çünkü cilalı ya da parlak bıçaklar bulunmuştur, bunların parlaklığı muhtemelen ot biçmenin sonucudur. Bitkinin sapını dibinden kesip sonra ekerek sert saplı bitkiler seçilmiş oluyordu. Eğer bitkilerin evcilleştirilmesinin nedenlerini anlamak istiyorsak, yalnızca başlarını dövmekle yetinmek yerine saplarının neden oraklarla toplandığını incelemeliyiz. Ofer Bar-Yosef ile Anna Belfer-Cohen[40] yaban otlarının orak ile toplanmasının birim alan başına en yüksek oranda hasadı verdiğini savunurlar.[41] Buna göre orakla ekin kaldırmaya geçilmesi ve bitkilerin kültüre alınması Genç Dryas ile birlikte gelen yabanıl tahıl ekimine elverişli toprakların azalmasının sonucu olabilirdi.

Olabilir elbet, fakat benim görüşüme göre bu dönemde toprağın elverişliliği konusunda ağır bir baskı olduğu yönünde somut bir bulgu yok. Göründüğü kadarıyla orakla ekin toplama baskısı maddesel bağlanmaya yönelmenin bir sonucu. İnsanları sazları kullanmaya yönelten, beslenme amaçlı olmayan

–sepetlerle, evlerin damlarını kapatacak hasırların yapımı, kerpiç tuğla dökmek ve yakacak elde etmek– çeşitli nedenleri vardı. Bütün bunları yerine getirirken sazlıkların saplarından yararlanmak istemişlerdi. Dolayısıyla başlarını koparmak yerine orakları kullanmak gerekiyordu ki gövde ve saplara ulaşabilsinler. Bitkilerin kültüre alınması dediğimiz gelişimi doğuran da çok farklı gerekçelerle yapılmış olan bu ufak çaplı değişiklikti işte.

Bu sürecin özellikleri muhtemelen bir yerden diğerine çeşitlilik gösteriyordu. Doğu Akdeniz'in güneyinde, Türkiye'nin güneydoğusunda, Zagros Dağları'nda ve Türkiye'nin ortasında tarıma doğru gelişen kültürel ardışıklıkların birbiriyle epey farklılıklar gösterdiği giderek daha çok anlaşılmaktadır. Hatta bu bölgelerin kendi içinde bile evcilleştirmeye varan belli oluşumlar farklılıklar gösterir. Orakla biçmeye geçiş örneği bunlardan yalnızca biri. Ne var ki temel sürecin aynı olduğunu, insanların nesneleri içselleştirdiklerini, bunu yaparken, çoğu zaman farkına varmadan, geri dönüşü olmayan yerleşme ve evcilleştirme süreçlerine yol açtıklarını söyleyebiliriz.

İç Anadolu'da Çatalhöyük'ün kurulduğu MÖ 7400 sonrasına gelindiği zaman, bu gelişme süreci yalnızca tahılların kültüre alınması, koyun, keçi ve köpeklerin evcilleşmesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda çok özel uygulamaları getirmiş ve bambaşka yönlere gitmişti. İnsanlar ve toplum evlerle ilgili ne varsa –inşaatını, kullanımını, terk edilmesini, yeniden inşa edilmesini vb.– içselleştirdi. Çocuklar ufak tefek şeylere –yemeğin nerede pişirildiğine, yerlerin nasıl süpürüldüğüne, heykelciklerin nereye saklandığına, vb.– önem verilen bir dünyada büyüyorlardı. Daha tarihsel geçmişle yeni ilişkiler kurulmuş, birey ve maddi aracılıkla ilgili yeni anlayışlar oluşmuştu. Toplumsal yaşam evin çevresinde olduğu kadar avlanma, cinsel ve diğer üstünlükler, şölenler ve atalarla ilişkili değerler dizisinin çevresinde sürüyordu. Bütün bunların yanında yerleşik "kasaba" yaşantısı ve hayvanlarla bitkilerin ehlileştirilmesi gelişti. Sonuçta, hepsi sığırların evcilleştirilmesine yol açacaktı. Bunu aşağıda göreceğiz.

Ardışık Çatalhöyük Yerleşiminde Eşyaların Kullanımının Artışı

Evlerin zeminlerinin ince çamurla sıvanmasına ya da zemin altlarında yontulmamış obsidiyen saklanmasına yönelik karar verilmesi de en az tohumların ilk yetiştirilmesi veya bir sığıra ilk kez boyunduruk bağlanması kadar etkili olmuştu. Bunun nedeni ufak çaplı kararların insanların birbirleriyle ve ruhlar dünyasıyla kaynaşma biçimlerini de değiştirmiş olan eşya-insan ilişkilerindeki değişikliklerle ilgili olmasıdır. Başka sözlerle dile getirirsek, bunlar yerleşik köy yaşamı ve tarımı destekleyen uzun süreli geciktirilmiş geri dönüş sistemlerinin bir parçası olan ve gerek duyulan uygulama ve iletişimin değişmesine katkıda bulunmuşlardı.

Önceden Üst Paleolitik dönemde kültürel, ekonomik ve toplumsal değişim çok yavaş gelişmişti. Anadolu ve Ortadoğu'daki ilk Neolitik höyük yerleşimlerinde yüzyıllar boyunca evlerin birbirlerinin üstüne kurulmasıyla sağlanan süreklilik çarpıcıdır; Aşıklı Höyük'teki derin sondajlarda ocakların bile yeri aynı noktada kalmıştır.[42] Çanak Çömleksiz Neolitik A döneminde Eriha'da anıtsal kuleyle ilişkilendirilen 32 yaşama alanı bulunur.[43] Çatalhöyük'teki MÖ 8. ve 7. binyıllarda bile çarpıcı bir süreklilik göze çarpar. Bu değişim sürecinin yavaş gelişmesinin nedenlerinden biri maddi dünyada kök salmış toplumsal yapılar olabilir. Çatalhöyük insanı birbiriyle kaynaşırken, günlük yaşantısında uygulayacağı toplumsal kuralları, evlerin çevresinde hareket etmeyi, çömleklerin, sepetlerin ve ahşap kapların aralarındaki boşluklara basmayı öğrenmişti.[44]

Sürekliliğin öne çıkması evlerin yeniden inşa edilmesinde ve önceki evlerde neyin nerede yapıldığının sonrakilerde tekrarlanmasında da kendini belli eder. Çatalhöyük'teki evlerde iç mekânların "temiz" ve "kirli" alanlar olarak düzenlendiğini Beşinci Bölüm'de görmüştük. Adnan Baysal ile Karen Wright bambaşka bir bakış açısı ortaya koymuş olsalar da[45] inşaatın, kullanım alanlarının ve atık

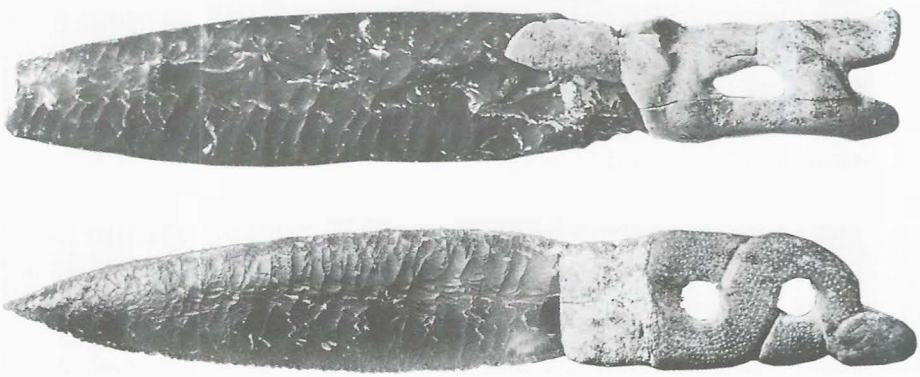

105. Çatalhöyük'te bulunan oyma kemik saplı iki çakmaktaşı kama. Üstteki örneğin sapı BACH Alanı'ndaki Bina 3'te küçük odada bulunan yaban domuzu başındadır. Altta yılan biçiminde sapı olan örnek James Mellaart tarafından Tabaka VIA'da bulunmuştu.

faaliyetlerinin evin farklı bölümlerinde yerine getirilecek biçimde düzenlendiği yönünde sağlam bulgular vardır. Mekân bölünmesi taştan delici uçlarla ilişkili olarak da görülür.[46] Bu aletler ağırlıklı olarak obsidiyenden yapılırdı, çakmaktaşından yapılanlara seyrek rastlanmakla birlikte sapları kemikten oyma, çakmaktaşından yapılma iki bıçak bulunmuştu (Şekil 105). Mekân bölünmesine bir başka örnek de kemikten yapılan aletlerle belli olur – bunların çoğu avlanan yaban hayvanları yerine koyunla keçilerin ön ayaklarının eklem uçlarından yapılırdı.[47] Tüm bu bölünmeler ve uygulama kuralları değişimi yavaşlatmış olabilir.

Yürürlükteki proje tarafından bugüne dek kazıları yapılmış ve araştırılmış yerleşimin alt tabakalarında[48] değişimsizliğin sürdüğü görülür. Arkeobotanik veriler ilk yerleşilen dönemlerde bitkilerin kullanımının durağan olduğuna, hayvansal verilerse belli başlı birkaç büyük değişikliğe işaret eder. Nerissa

Russell'a göre, kemik aletlerin zaman içinde bu tabakalarda toplanmasında büyük değişiklikler görülmez. Adnan Baysal ile Karen Wright erken tabakalardan geç tabakalara geçişte malzemelerde ya da insan yapısı cilalı taş nesnelerin türlerinde belirgin bir çeşitlilikle karşılaşmamışlardır.[49]

Değişim var elbet, eşyaların kullanılmasının ve toplumsal yapının nesnelleşmesinin artışıyla o yapının yeniden işlenebilecek duruma geldiğini ileri sürmüştüm. Bir fırının yerinden taşınması sırasında, kişi toplumsal konum ya da cinsiyet ilişkileriyle karşı karşıya kalabilir. "Temiz" alana ayaklarıyla taşıdığı kir yüzünden kişi kabul edilmiş rollere meydan okuyabilirdi. Mit yerine giderek tarihe daha çok odaklanılması da değişimi körüklemiş olabilirdi. Ayrıca eşya ve insanın elçiliği anlayışının gitgide arttığından söz etmiştim.

Çatalhöyük'teki binaların ayrıntılı kesitleri bitmek bilmeyen bir taşınma ve yeniden düzenleme çevrimi ortaya koymaktadır. Özellikle fırınlarla ocaklar ve ambar çukurları binanın çevresinde taşınır durur, güney duvarı boyunca bir taraftan diğerine yer değiştirir ya da kapatılır ve yan odalara, oradan da yine ana odalara geçer.[50] Çanak çömleklerin gelmesiyle birlikte obsidiyen daha özel anlam kazanır, baskı mühürleri ortaya çıkar, heykelcik tarzları değişir, toplumsal farklılaşma daha da öne çıkar ve evlerin bağımsız olmasıyla birlikte ardışık düzen boyunca bitmek bilmeyen bir kıpırdanma başlar.

Çeşitli yollarla kesin sınırlarla bölünmüş uygulamalarla karşı karşıya gelmiş maddi değişimi gösteren pek çok örnek vardır. Örneğin, Tabaka XII ve VIII arasında çanak çömlekler pek değişmemiş; ancak Tabaka VII geçişi gibi başka teknolojik "parçalanmalar" olmamasına rağmen Tabaka VI ve II arasında değişenler biçemsel öğeleri en çok olanlardı:[51] Jonathan Last Tabaka VII'de yaşanan büyük değişimi, yerleşimin daha erken tabakalarında yemek pişirme amaçlı kullanılan kil toplarının giderek bırakılmasının yanında yemek pişirmede çanak çömleklerin kullanılmasının artışına bağlar.[52] Kemik aletler endüstrisi yerleşimin yaşama alanı olarak kullanıldığı süre boyunca durağanlığını korurken, Tabaka IX dolaylarında bazı ufak çaplı değişiklikler olmuşa benzer.[53] Bunların arasında daha geniş bir yelpazeye yayılan sınıfların ve öğelerin kullanımı, uçların çatallaşmasında hafif bir düşüş; iğnelerin kesilmesinin bırakılarak deliklerin açılmaya başlaması; ayrıca işlenmiş yaban domuzu çene dişlerinin ve çoğu tahta oymakla ilgili ufak tefek alet türlerinin görünmesi de yer almaktadır. Obsidiyenle ilgili değişiklikler de gözlenir. XII öncesi tabakalarda çok küçük ya da mikro keskilerle uygulanan teknolojinin kullanılması[54] da azalır. Oyma obsidiyen uçlar bir tek XII öncesi tabakalarda görülür. Göllü Dağ'ın doğusundaki obsidiyen kaynağının uzun süredir, en azından Tabaka IX'dan beri kullanıldığı, öte yandan Nenezi Dağı'nın Tabaka VII ile VI arasında öne çıktığı anlaşılır.[55] Sonuncusu, Çatalhöyük'teki sanayinin belkemiğine dönüşen özel bir teknoloji –tek kutuplu sıkıştırılmış pul bıçak teknolojisi– ile ilişkilidir. Tabaka VIA-B'de yontulmuş pullardan daha geniş sırtlı bıçaklara,[56] vurmalı basınçtan sıkıştırılmış pul teknolojilerine geçildiği görülür. Aynı zamanda üretim daha da kısıtlanmış ya da uzmanlaşmıştır. Obsidiyen kullanımının değiştiğini gösteren bir başka örnek de Tabaka VIB, V ve IV'teki gömütlerde görülen aynalardır.

Bu değişikliklerin çoğu eşya-toplum ilişkilerinin iç içe girmesiyle ilgiliydi. Tabaka VI sonrasında çömleklerin ve obsidiyenin üretiminin daha da uzmanlaşması da malzemelere ve topluma yatırım yapılmasını ve onlarla kaynaşılmasını gerektirmiş olmalıydı. Daha nitelikli emeğe ve bilgiye gerek duyulmasıyla insanların birbirlerine bağlılıkları ve bağımlılıkları da arttı. "Kasaba" nüfusu da değişiyordu. Şimdiye dek kazısı yapılmış yerlere baktığımızda, nüfusun en yoğun dönemlerinin Tabaka VII ve VI olduğunu görürüz. Gömütlerin en çok görüldüğü evler Tabaka VII ve VI'nın hem güney hem de kuzey tepelerinde bulunur. Bu yoğun dönemlerde "kasaba" yaşamına gözle görünür yatırım yapılmış olsa gerek.

Kil toplarından çanak çömleklere geçişle ilgili örnekleri İkinci Bölüm'de vermiştim. Çatalhöyük'te yemek pişirirken çömleklerin kullanılmasına geçişin pişirme işiyle ilgili pek çok etkisi vardı. Yemek pişirme yöntemleri çeşitlenmiş, karmaşıklaşmış, denetim altına alınmıştı. Artık çömlek üretimine bağımlıydı. Bu değişiklik aynı zamanda çömlek üretiminin daha gösterişli ve uzun ya da daha kapsamlı bir işlem olmasını –kilin tavlanması vb.– gerektiriyordu. Öte yandan Tabaka VII ve sonrasında kullanılan kil artık daha uzaklardan getiriliyordu. Demek ki zaman içerisinde yemek pişirme, kil üretimi ve takas ilişkileri çerçevesinde insanlar gerek materyal gerek toplumsal düzeyde karmaşık düzenlerin içine daha çok girmişlerdi. Kil topların yerine çanak çömleklerin kullanılması evdeki görevlerin zamanlanmasına esneklik getirmişti – ne de olsa çömlekler pişirme işinin büyük bölümünü kendi kendilerine yerine getiriyordu. İnsanın eşyalar arasındaki özel temsilcisi rolündeydi. İnsanlarla eşyalar yine birbirlerine bağımlı olmuşlardı.

Bu örneklerde Çatalhöyük'teki insanların giderek maddi-toplumsal etkileşimler ağına iyice girmişlerdi. Eşya edinmek için gerekli olan toplumsal ilişkiler kurmuşlardı, eşyalar giderek daha da karmaşıklaşan toplumsal etkileşimlere malzeme ve ortam sağlıyordu. Şimdiye dek verilen örnekler nesnelerle iç içe girmenin toplumsal düzeyde maddi bağlar doğurduğuna işaret etmektedir. Ancak maddesel bağlar için toplumsal yapılar da eşit ölçüde gerekliydi. Çanak çömleklerin ortaya çıkışı buna güzel bir örnektir. Nedenleri büyük ölçüde toplumsal olmakla birlikte, hangi gerekçeye dayanırlarsa dayansınlar, bir gecikme yaşandığı ortadadır. Çömlekleri ateşe koymaya başlamadan çok önce insanların elinde kil heykelcikleri fırınlama ve kireç yakma olanakları olduğu kesin. Peki gecikmenin nedeni neydi? Kanımca, bunun başlıca nedeni insanların henüz toplumsal açıdan "hazır" olmamalarıdır. Çanak çömlek üretimini ve kullanımını destekleyecek özel ilişkiler ağına yeterince girmemişlerdi. Kili kazıp çıkarma, kili biçimlendirmek için tav, zaman ve aletler bulma bilgisine erişim hakkıyla ilgili uzun süreli dayanma gücünden, çömlekleri ateşe vermek için gereken yakıtı bulacak zamandan ve toplumsal ilişkilerden henüz yoksundular. Çanak çömlek üretimine yatırım yapmak ancak büyük toplumsal –görev dağılımının yapıldığı daha büyük evlerin ortaya çıkışı yönünde– değişimlerin yaşanmasıyla anlam kazanacaktı.

Çatalhöyük'te Evler ve Üst Tabakalar

Daha önce av-şölen-üstünlük-soy örgüsünden ve bunun uzun sürede nasıl ortaya çıkıp Çatalhöyük'teki sembolizme egemen olduğundan söz etmiştim. Bu örgünün "tarımın kökenlerinin" ardındaki itici güç olduğunu göstermiştim. Bunların yanında eşit ölçüde önemli bir başka uzun süreç de günlük ev yaşantısında insanların, eşyaların ve toplumun giderek iç içe girmesiydi. Şimdi duruma bir de bu açıdan, Çatalhöyük'te evin ve evle ilgili üretimin öneminin artması açısından bakmak istiyorum.

Çatalhöyük'teki evler daha önceki ve başka yerleşimlerle ilişkili olarak ayırt edici özelliklere sahiptir. Sembolizm dahil her şeyi evin içine getirir. Ortak toplumsal stratejilerden ev ölçekli stratejilere geçişin bir parçası olarak bunu Beşinci Bölüm'de anlatmıştım. Ev ölçekli stratejiler evlerdeki gömütlere ve soyağaçlarına verilen önemi de kapsar. Aynı zamanda evlerin takasta (obsidiyenin gömülmesinde) ve toplumsallaşmada oynadığı rolle ilgilidir. Çatalhöyük her ne kadar evin öneminin vurgulanmasında belirleyici özellikler taşısa da Anadolu ve Ortadoğu genelinde yaşanan geniş kapsamlı sürecin bir parçasıdır. Brian Byrd, Doğu Akdeniz'in Çanak Çömleksiz Neolitik B döneminde ilerledikçe meskenlerin genişlediğini ve iç mekânla ilgili daha çok özellikler ve bölünmeler olduğunu belirtir.[57] Byrd faaliyetler için bina içlerinin kullanılmasında artışa işaret ederken, mülkiyetin giderek ortaklaşa olmaktan çıkıp ev ölçeğine geçişini de belirtir. Bugün, Nigel Goring-Morris ile Anna Belfer-Cohen bu ardışık düzene karşı çıksalar da benzer ardışık yerleşimler Güneydoğu Anadolu'da da, örneğin Çayönü'nde görülmektedir.[58]

Evin yapısındaki bu değişiklik eşyalarla iç içe girme bağlamında değerlendirilebilir. Gömütlerle ilgili örnekler vermiştim. Ölüleri evlerin yanına ya da içine gömmek evlerin dokusu ve evlerde yaşanan anılar aracılığıyla soyağacı oluşturma ve geçmişle bağ kurma fırsatı yaratmıştır. Sıkışık düzen mekânlarda hakların genç kuşaklara aktarılması aynı binanın yeniden kullanılmasının bir parçasıdır. Bu bağlantıların hiçbiri kesin değildir. Avrupa'nın güneydoğusundaki höyük yerleşimlerinde gördüğümüz kadarıyla evlerin tam olarak birbirlerinin üstüne yapılması gerekmediğini,[59] Ortadoğu'nun daha geç yerleşimlerinde gördüğümüz kadarıyla gömütlerin evlerin dışında ya da yerleşim alanının uzağında yer alabildiğini biliyoruz. Evin öneminin artmasına yol açan toplumsal üretim ve çoğalmanın içselleştirilmesiyle ilgilidir. Geç Pleistosen dönem boyunca ve Holosen çağa girerken yerleşikliğin arttığını, törenlere yapılan yatırımın çoğaldığını görürüz. Av-şölen-üstünlük-soyağacı örgüsü yerleşiklik ve toplaşmaya ortam hazırlamış ya da destek olmuştu. Daha Ohalo II ve Natuf dönem sırasında önemli olan ev, Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde (MÖ 10.- 8. binyıl arası) iyice önem kazanmıştı, çünkü pek çok yönüyle yaşam ev ölçeğinde düzenleniyordu. Her ne kadar erken Neolitik evler göreli küçük ve gösterişsiz olsalar da, ortaklaşa ayinler odak noktasına oturmuşsa da, yiyecek toplamak, eşya yapmak, gömütleri düzenlemek, üretmek ve çoğalmak büyük ölçüde ev ölçeğinde yürü-

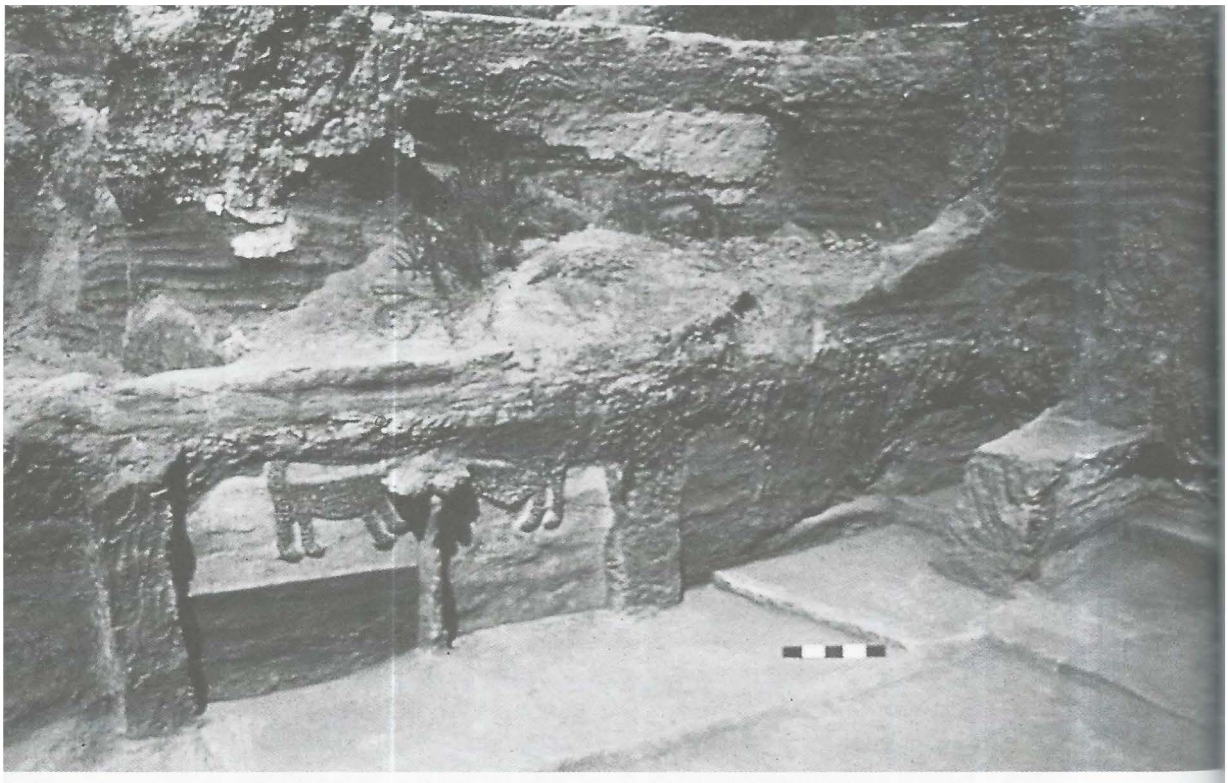

106. James Mellaart'ın kazı yaptığı VII.44 üstünde ve çevresindeki (leopar kabartmalı) evlerin üst üste dizilimi. Çatalhöyük'teki sosyal yaşamın odak noktası evdi.

tülen işlerdi. Holosen çağda toplumlar maddelerle daha da iç içe girdikçe, Marshall Sahlins'in deyimiyle "ev tipi üretim" yapmışlardı.[60]

Bu kitapta Çatalhöyük'e varana kadar haklarla kaynakların el değiştirmesinin evlerin, ev gruplarının, toplumun kesitlerinin ve bir bütün olarak toplumun içerisinde yapıldığını, ama asıl önemli olanın evlerin içerisindeki hakların aktarımı olduğunu ileri sürmekteyim. Hak, kaynak, konum ve saygınlık kazanmanın türlü yolları vardı: (1) ev içi üretim, (2) ev ölçekli çoğalma ve kaynaşma, (3) şölen, (4) avlanmada, hayvanları kızdırmada ve hayvan ruhlarına karşı üstünlük, (5) takas, (6) ruhlar dünyası ve oradakiler hakkında bilginin denetimi, (7) atalar ve onlardan kalanlar hakkında bilgiye erişimin denetimi ve (8) denetim altına alınan bilgi ve nesnelerin ortaya çıkarılması. Bütün bunlar bir biçimde evlerde gerçekleşirdi. Çatalhöyük döneminde ev toplumsal yaşamın odak noktasına gelmişti (Şekil 106). Her şeyin eve getirilmesi gerekiyordu. Öte yandan evin kuzey kanadıyla ilişkili av-şölen-üstünlük-soyağacı alanıyla güneye bakan fırınlardaki ev ölçekli üretim alanı arasında bir gerginlik olduğunu da görmüştük. Evlerin üretim ve depolamayla ilgili alanlarının genellikle daha az süslendiğine ya da hiç süslenmediğine de işaret etmiştim. Ambarların ve yemek hazırlanan alanların önünde süslenmemiş paravanlar bulunur. Tahıl ambarları gösterişsizdir. Çoğu zaman fırınlarla ilişkilendirilen çömlekler de süslenmemiştir. Evcil hayvanlarla kültüre alınan bitkiler sanatta nadiren görülürler. Av-şölen-üstünlük-soy örgüsü her ne kadar ev içi üretimle bağlantılı olsa da başlangıçta evle bütünleşmiyordu.

Şimdi Çatalhöyük'ün üst tabakalarında ev içi üretim alanı ya da faaliyet alanının atılan küçük adımlar sonucunda evle nasıl bütünleştiğini ve odak noktasına getirilerek toplumdaki yaygın değişikliklerle yakın ilişkinin nasıl kurulduğunu göstermek istiyorum.

Bu değişime en açık örnek 2004 yılında Kuzey Tepesi'nin 4040 Alanı'nda yapılan kazılarda bulunmuştu: Doğu Höyüğü'nde ocağın tam ortada yer aldığını gördüğümüz ilk binaydı bu. Bu kitap yazıldığı sıralarda bu binanın hangi dönemde yaşadığını kesin olarak saptamamış olsak da Tabaka IV dolayları olduğunu sanıyoruz. Böyle bir düzenleme daha önce Kalkolitik Batı Höyüğü'nde de karşımıza çıkmıştı doğrusu. Johathan Last ve Catriona Gibson liderliğindeki ekip çok odalı büyük bir bina –Neolitik Doğu Höyüğü'ndeki binalardan tamamen farklı– bulmuştu, merkezindeki sıvalı odanın ortasında bir ocak vardı. (Aslında Mellaart'ın çizdiği taslaklarda da Doğu Höyüğü'nün en üst tabakalarında ortaya yerleştirilmiş ocak örnekleri gösterilmektedir, ayrıca üst tabakalarda ana odaların ortasına yakın alanlarda yer değiştiren bazı ocaklar vardır.)

Doğu Höyüğü'nde başlıca ardışıklığı oluşturan Tabaka XII-VI arası tabakalarda (henüz XII öncesi tabakalarda bulunan evlerde kazı yapmadık), ocaklarla fırınlar mutlaka duvarlarda ya da onlara yakındır. Genellikle güney duvarında görülür, bazen başka yönlere bakarlar, ama hep duvara yakın dururlar. Bu katı kural daha üst tabakalarda ve ileride kurulan Batı Höyüğü'nde zayıflamış ya da değişmiştir. Bir ocağın birkaç adım öteye taşınması bile dünyanın değişmesinden farksızdır adeta. Yemek hazırlığı ana odanın bir köşesinde yürütülen bir faaliyet olmaktan çıkıp evin merkezine gelmiştir. Ana odanın (duvar resimleri ve yerleştirmelerde gösterilen) şölenlerle ve hayvanların kızdırılmasıyla ya da (zemin altındaki gömütlerle ortaya konduğu üzere) atalarla bağlantılı ilişkisinin öne çıkarılması yerine ev ölçekli üretim odak noktasındadır artık.

Birbiriyle bağlantılı değişiklikler söz konusudur. Batı Höyüğü'nde ölülerin zemin altlarına gömüldüğü yönünde hiçbir bulguya rastlanmaz. Anlaşıldığı kadarıyla, ölüler yerleşim alanı dışına gömülürler, soyağacı dalları eve dayalı olmaktan çıkar. Ayrıca duvarların geometrik ya da sembolik desenlerle boyandığını gösteren bulgular da yoktur Batı Höyüğü'nde. Onun yerine "sanat" evlerdeki çanak çömleklere yönelir (Şekil 107). Bu değişim Doğu Höyüğü'nün üst tabakalarında başlamıştır. Tabaka IV ve üzerinde bazıları ince kille renklendirilmiş daha çeşitli çömlek biçimleri görülür.[61] Onlardan başka üst tabakalarda yiyecek saklamak için kullanıldığı düşünülen çok büyük çömlekler de çıkıyor karşımıza.

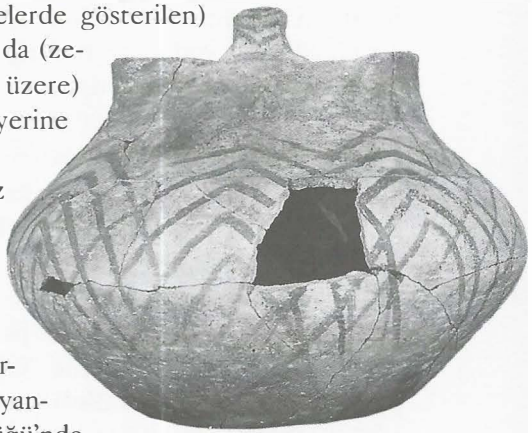

107. Batı Höyüğü'nde Kalkolitik çanak çömlekler genellikle gösterişli desenlerle boyanır, ancak karmaşık duvar resimleri yapıldığını gösteren bulgulara rastlanmaz.

Demek ki bir ocağın yerinin biraz olsun kaydırılması bile, önemsiz görülmesine karşın, büyük bir toplumsal değişime yol açar ve onun bir parçası olur. Ufak tefek günlük faaliyetlerin geçirdikleri uzun süreli ağır değişim sürecine bir başka örnek de duvarlarla tabanların sıvanmasıdır. Yanmış kireçle zeminlerin sıvandığı Doğu Höyüğü'nde Tabaka XII ve XI'e kadar görülür. İlk sert kireç sıvalar zeminlerin tek ya da birkaç katmandan oluşmasına neden oluyordu. Bunların hem yapılma hem kullanım biçimleri daha sonraki tabakalarda görülenlerden çok farklıydı. Kirecin yakılması geniş ölçekte yerine getirilen bir işlem olarak görülmese de[62] uzun süreli bir hazırlık süreci gerektiriyordu; ileride kullanılacak olan çamur harcı yerine yakacak olarak kullanılan tezek gibi kaynaklar bol miktarda toplanmalıydı. Daha sonraki tabakalarda görüldüğünün tersine, kullanıldıkları süre boyunca zeminler sık sıvanmazdı. Buna göre, kireç sıvalı zeminler ilk kullanılmaya başlandığında belli başlı inşaat işlerini zeminlerin sıvanması ve boyanması izler, sonradan yeniden yapıldıkları seyrek görülürdü.

Tabaka XII ve XI boyunca Doğu Höyüğü'ndeki ana yerleşimde çamur ya da kireçli toprak sıvalar kullanılmıştı. Yumuşak oldukları için yıllık, mevsimlik, hatta aylık aralıklarla yeniden sıvanmaları gerekirdi. Bitmek bilmeyen yeniden sıvama işleri daha az emek gerektirmesi bakımından ev ölçeğinde yürütülürdü. Çok sık, çok dağınık alanda ve çok küçük ölçekte yürütüldüğünden (örneğin evin dış görünüşüyle ilgili kurallar açısından) denetimi pek kolay olmazdı.

Doğu Höyüğü'nün çok daha üstteki tabakalarında başka değişiklikler de gözlenmektedir. Tabaka V ve yukarısında daha az olan sıva katmanları yoğun kıvamda harç hazırlanmasına bağlı olarak daha kalındır. Bu da sıvalı yüzeylerin sürekli bakımdan geçmesine önceki kadar önem verilmediğinin, evlerde duvar yüzeylerine hâlâ daha az yatırım yapıldığının göstergesidir. Neolitik Doğu Höyüğü'nün ana yerleşiminde bulunan çoklu katmanlar Kalkolitik Batı Höyüğü'ndeki duvarların sıvalarında görülmez.[63]

Duvarların sıvanma biçimlerindeki bu ufak tefek değişiklikler evlerin duvarlarıyla zeminlerinin ayinsel ve simgesel önemini sarsmıştı. İlk kireç sıvalar Doğu Akdeniz'deki Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemde görülenlere benzemektedir. Çatalhöyük'e doğru gelişimine tanık olduğumuz gösterişli evler inşa etme geleneğinin bir parçasıdır. Yerleşimin ana sahnesinde sık yapıldığı görülen yeniden sıvama işlemleri gömütlerin sıklığı (çünkü mezarların üstü kapandıktan sonra zemin yeniden sıvanırdı), kesintili resimler, yerleştirmelerin yeniden yapılması, vb. ile yakından bağlantılıdır. Ev içi üretime daha çok önem verilmesiyle birlikte duvar sıvaları önemini yitirmiştir.

Benzer bir gelişme de kerpiç tuğlalarla ilişkili olarak karşımıza çıkar. Höyüğün temelinde tuğlalar hem çok uzun (1,5 m kadar) hem de çok inceydi (yalnızca birkaç santimetre). Kerpiç tuğlaları yapmak, eve taşımak ve duvarı örmek birden çok kişinin emeğini gerektiriyordu. Kerpiç tuğlalar zaman içinde giderek küçüldüler, derken yerleşimin üst tabakalarında tek elle bile tutu-

labilecek kadar küçük dikdörtgen tuğlalar ortaya çıktı. Bunların harçla duvara yerleştirilmesi hem daha çabuk oluyordu, hem de bir kişi tarafından yapılabiliyordu. Evlerin daha bağımsız ve kendi kendine yeter (aynı zamanda takas ve üretimin uzmanlaşması açısından başka evlerle daha bağlantılı) hale nasıl geldiğini gösteren örneklerden yalnızca biri bu. Bir anlamda artık duvar örerken eskisi kadar ortak emek harcamak gerekmiyordu. Bir yandan tuğlaların boyutları giderek küçülürken, değişim süreci çok yavaş ve binyıllar içerisinde göze pek görünmeyen, ufak tefek değişikliklerin sonucu olarak gelişiyordu.

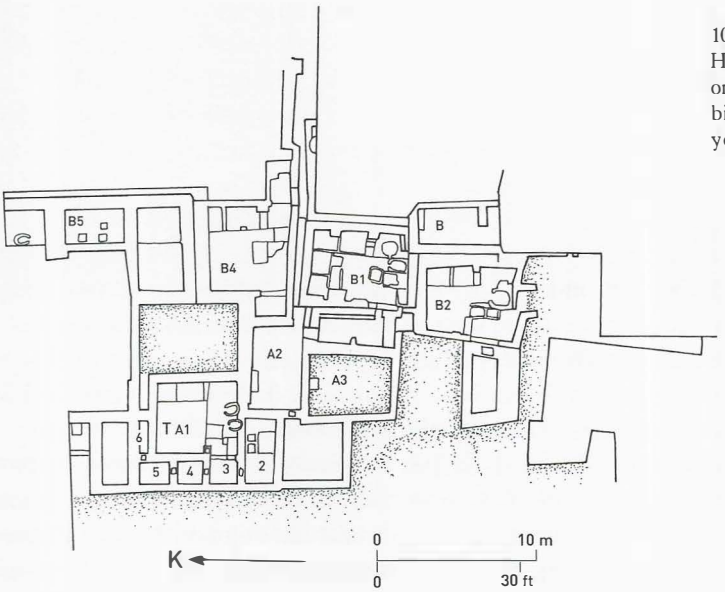

108. Mellaart'ın Doğu Höyüğü'ndeki Tabaka II'de ortaya çıkardığı çok odalı binaların (özellikle A1) yeniden çizilmiş planı.

Evlerin bağımsızlığı ve kendi kendine yetmesi mimaride kendini daha açık belli eder. Üst tabakalarda daha büyük, daha karmaşık, çok odalı ev örnekleri vardır (Şekil 108). Bu eğilim merkezdeki odanın çevresine dizilmiş çok sayıda odaların görüldüğü Batı Höyüğü'ne de geçmiştir. Doğu Höyüğü'nün en üst tabakalarında binalar arasındaki boşluklar daha geniş, sokaklara işaret eden bulgular da daha çoktur.

Üst tabakalardaki üretimin de değişiklikler gösterdiğinden söz etmiştim, fakat uzmanlaşma eğilimi yerleşim boyunca sürer. Çanak çömleklerin kullanımına geçiş de Tabaka XII ile X arasında görülen bu yatkınlık bağlamında değerlendirilebilir. Tabaka VII ve VI dolaylarında çömlek ve obsidiyen üretiminin uzmanlaştığı yönünde bulgular vardır, örneğin, çömleklerde kullanılan kilin değişmesi ve obsidiyenden bıçak üretimine geçiş. Mellaart üst tabakalarda birden çok eve hizmet eden fırınların ortaya çıkışına işaret etmişti, ancak bu geniş dairesel fırınlar hâlâ evle ilişkiliydi.[64] İlk uzmanlaşma çabaları hep ev ölçekli olmuştur.

Tabaka VI sonrasında Çatalhöyük'teki yaşama alanları dağılmıştır. Kuzey Tepesi yavaşça terk edilmiş, doğudaki yamaçta küçük bir tümsek oluşturacak

bir yerleşme başlamıştır.[65] Güney Tepesi'ndeki yaşama alanı Tabaka VI ve üzerinde hızla küçülür. Radyokarbon tarihlemeleri ışığında Batı Höyüğü'nün kurulmasının Doğu Höyüğü'ndeki yaşama alanının son dönemlerinde başladığını –dağınık ev düzeni izleniminin söz konusu olduğunu ve Çatalhöyük'ün ayırt edici özelliği olmuşa benzeyen bitişik bina düzeninden belirgin bir uzaklaşma görüldüğünü– söyleyebiliriz. Belki de bunun anlamı, (insanlar artık ata evi çevresinde toplanmakla daha az ilgilendikleri için) evlerde yatan atalarla kurulan bağlantıların öneminin azalması ve ortaklaşa kimliklere daha az önem verilmesidir. Evler arasında eskiye göre daha az süreklilik görülür,[66] ayrıca Batı Höyüğü'ne gelindiğinde ev içlerinde gömütler ya hiç yoktur ya da çok azdır. Dönemler ya da tabakalar arasındaki değişikliklerin oranını ölçen Craig Cessford, üst tabakalarda hızın arttığına işaret eder.[67] Doğu Höyüğü'ndeki yaşama alanının toplam süresinin 950-1150 yıl arasında olması muhtemeldir. Tabakaların tanımı biraz üstünkörü yapılmış, bazı tabakalar ötekilere göre daha iyi belirlenmiş olsa da Doğu Höyüğü'nde toplam 18 tabaka bulunur. Bir tabakanın ömrü ortalama 50 ila 80 yıl arasındadır, ancak bu süre erken tabakalarda uzunken, geç tabakalarda daha kısadır.

Cinsiyet ilişkilerinde de değişiklikler yaşanmış olabilir. Yerleşimde yaş ve cinsiyetin düzenlenmesini Dokuzuncu Bölüm'de ele almıştık. Burada, yalnızca zaman içerisinde cinsiyet anlayışında yaşanan değişiklikleri gösteren bulgulara değinmek istiyorum. Naomi Hamilton üst tabakalarda evlerdeki kadın gömütlerinin sayısında *hafif* bir artış olduğunu belirtir.[68] Bunun yanı sıra, üst tabakalarda kadın heykelcikler daha çok öne çıkmakta, ocakların çevresinde ve binaların içinde toplu halde ünlü oturan kadın heykelcikleri bulunmaktadır (Şekil 109). Mary Voight Tabaka VI'da görülen bir değişikliğe işaret ederek, daha alt tabakalardaki taştan yapılma erkek heykelcikleri yerine üst tabakalarda kilden yapılan kadın heykelciklerinin ortaya çıktığından söz eder.[69] Kadın tasvirlerinin artması elişlerindeki uzmanlaşmanın ve üst tabakalarda (ev dışındaki büyük fırınlarla birlikte) gördüğümüz yemek hazırlıklarında "sanayileşmenin" bir sonucu olabilir. Genellikle, elişleri uzmanlaştıkça kadınların ev içi üretimle daha çok özdeşleştikleri, erkeklerinse üretim ve takasla ilgili başka faaliyetlere odaklandığı gözlenir.[70] Çatalhöyük'te de bu geçerli olabilir, öte yandan bu değişikliği başka türlü de yorumlayabiliriz.

Avlanma, hayvanları kızdırma, ruhsal üstünlüğü, şölenleri, soyağacını ve takası da kapsayan üstünlük ekseninde gelişen toplumsal uygulamalar ve sembolizm ağını göstermiştim. İnsanla maddenin ördüğü bu ağın Anadolu'da yerleşik köylerin kurulmasından itibaren, en çok cinselliğin, özellikle de erkek cinselliğinin odak noktasında görüldüğü Göbekli Tepe'de karşımıza çıktığını söyledim. Bundan başka Çatalhöyük'te görülen sembolizmin, büyük ölçüde evin içine sokulan aynı ağın üstüne kurulduğunu belirtmiştim. Burada da penisi sertleşmiş hayvan resimlerinde ve fallus heykelciklerinde görülen belirgin fallus simgeleri vardır. Çatalhöyük'te pek çok yönüyle konum, yerleşim boyunca şölenlere yaban boğaları getirilmesine bağlıydı.

109. James Mellaart'ın yerleşimin üst tabakalarındaki binalarda, çoğunlukla ocakların çevresinde bulduğu kil heykelcikler. Bu kadın tasvirleri genellikle oturur pozisyonda olup başı yerinde olanlar seyrektir.

Fakat yerleşimin üst tabakalarında ve Batı Höyüğü'ne geçişte ev üretiminin öneminin arttığını da gördük. Kedigillerin üstünde ya da yanında duran kadın heykelcikleri (Levha 24) Tabaka II'de bir ambar çukurunda bulunmuştu. Bir de daha üst tabakaların süprüntü alanında, sırtında yaban tohumu taşıyan küçük bir çıplak kadın heykelciğini gördük (Şekil 90), yine üst tabakalarda bitki toplayan kadınları gösteren resimler de görülür. Kadın ve bitki sembolizminin daha çok görülmesi üst tabakalarda yeni bir durumun varlığını vurgular. Bunların hepsini ev içi üretimin artan önemine yönelik diğer bulgularla bağdaştırabiliriz. Kadınlarla doğurganlığı tarımın kökenlerine bağlamak yerine,[71] kadın tasvirleri sonraki dönemlerde, ev içi üretimin toplumsal açıdan odak noktasına yerleşmesiyle birlikte, daha çok avlanma/kızdırma sembolizmiyle ilintili olarak görülmektedir.

Batı Höyüğü'nün üst tabakalarına gelindiğinde evcilleşmiş sığırların ortaya çıkması da merak konusudur.[72] Neolitik Doğu Höyüğü'nün üst tabakalarından gelen sığır kemiklerini yeterli sayıda inceleme olanağını henüz bulamadık. Tabaka VI'ya dek sığırların yabanıl[73] olduklarını biliyoruz, fakat Doğu Höyüğü'ndeki yaşama alanının sonuna gelindiğinde evcilleştirme yapılıp yapılmadığını bilmiyoruz. Ama en azından Batı Höyüğü'nde MÖ 6. binyıl dolaylarında şölenlerde sığırlar dahil evcilleşmiş hayvanların tüketildiğini söyleyebiliriz. Şölenlere sığır sağlamaya gerek duyulması sığırların evcilleştirilmesi/denetimi için harekete geçirici bir etkendi belki de.[74] Ancak evcil sığırlara geçişte, av-şölen-üstünlük-soyağacı ağının dayanakları zayıflıyordu.

Yabanboğaları giderek azalmışlardı. Şölenlerin denetimi artık daha çok evcil hayvanların sağlanmasına –dolayısıyla üretim birimi olarak eve– bağlıydı.

Buna göre, Çatalhöyük'ün Doğu Höyüğü'nde karşımıza çıkan genel tabloda, önceden (Çatalhöyük öncesinde) önemli olan ortaklaşa ilişkilerden uzaklaşan Çatalhöyük'te soyağacını, şölenleri, ruhlar dünyasının denetimini ve evlerdeki takası odak noktasına getiren bir değişiklik yaşandığını görürüz. Öte yandan Çatalhöyük'ün daha geç tabakalarında kapsamı genişleyen, işlevleri farklılaşan ve takasla üretimin uzmanlaşması aracılığıyla diğer evlerle bağlantı kuran ev içi üretime daha çok önem verilmiştir.

Sonuçlar

Öyleyse Neolitik dönemde insanların maddeyle ilişkilerinde en yaygın düzeyde yaşanan önemli değişimlere işaret eden Colin Renfrew haklıydı. Ancak bu, sembolik güç açısından pek fazla bir değişiklik olduğu anlamına gelmez, çünkü insanların maddi nesnelerle iç içe girme ölçüsünün değişmesi bu nesnelerin yaşamlarına etki etmesini ya da aracı olmasını doğurmuştu. Bu da ağır gelişen uzun bir süreçti. Toplumsal nedenlere bağlı olarak insanların eşyalarla iç içe girmelerinde yavaşça yaptıkları ufak tefek değişiklikler onları hem eşyalara hem de birbirlerine daha bağımlı kıldı. Bu yakınlık insanları ve toplumu daha uzun süreli bağımlılıklara hapsetti. Bunun bir sonucu yerleşik yaşamdı, çünkü maddi ve toplumsal yatırımla birikimin büyük ölçüde yayılmasına olanak veriyordu. Ortaya çıkan bir başka sonuç da evcilleşmeydi. Öte yandan sarmal ileri doğru döndükçe gerek yerleşik yaşam gerekse evcilleştirme daha başka bağlar oluşturdu.

Bu bakış açısından ele aldığımızda, bir tuğla yapmak için kullanılacak kili seçmek gibi verilen küçük bir kararın bile tohumları ekme kararında olduğu gibi uzun süreli önemli sonuçlara yol açtığını görürüz. Böyle kararların hepsi insanlar, toplum ve eşyalar arasında daha büyük bağların kurulmasına doğru yapılan değişikliklerle bağlantılıdır. Eğer eşyaların karşısına geçip bakar, içerdikleri materyalleri ve toplumdaki yerlerini incelersek, insanların yerleşik düzeni ve tarımı ürettikleri fikrinden uzaklaşırız. Çünkü bunu yapmalarının tek nedeni, insanların maddesel bağlarıydı.

Bu ufak çaplı değişikliklerin içinde maddi bağlanmalara ve büyük yapısal değişime varan daha başka, belki daha önemli değişiklikler de vardı. Bu kitapta özellikle kişi, eşya ve insanın elçiliği kavramlarının değiştiğini vurguladım. Materyallerle insanların uzun süreli iç içe girme sürecinde insanların giderek materyallerle, materyallerin de insanlarla ilişkilendirildiğini belirtmiştim. "Nesneleştirme" günlük ve ruhsal yaşantıda insanın odak noktasına gelmesiyle ilgiliydi. Bu değişiklik sayesinde başkalarına vermekten ve (insanlarla, ruhlarla, eşyalarla, hayvanlarla, bitkilerle) karşılıklı ilişkiden uzaklaşmaya, değişmeye, biriktirmeye ve (insanlar, ruhlar, eşyalar, hayvanlar, bitkiler üzerinde) egemenlik kurmaya olanak bulmuşlardı. Bu sürecin bir parçası olarak

insanların giderek dünyaya –kendilerini temsil edecek heykelcikler gibi eşyalar aracılığıyla– müdahalelerinin nasıl arttığını göstermiştim.

Zaman anlayışıyla geçmişle ilişkilerin nasıl değiştiğini; "tarih" anlayışının nasıl ortaya çıktığını; insanların bugünün toplumsal pazarlıklarını yürütmek için geçmişte olup bitenlerin "belgelerini" nasıl kullanmaya başladıklarını da anlatmaya çalıştım. İnsanlar önce kazıp eşyaları çıkarmaya ve yeniden kullanmaya başlıyorlardı, buysa tarihsel zamanla ilgili yeni bir anlayışın ürünüydü.

Benlik, madde ve insanın elçiliği, geçicilik kavramlarının bu değişimi, Ortadoğu'da kanı donduracak kadar yavaş gelişerek Pleistosen çağda ve onun sonrasında, binyılı aşkı bir süre boyunca yaşanmışa benzer. Değişiklik maddeyle giderek daha çok bağdaşırken, aynı zamanda onun parçası olarak görülür, ama değişimin en can alıcı noktası yerleşik yaşamla başa baş giden maddi bağların artmasındaki belirgin artışa bağlı olarak gelişir. Yerleşik düzen ve tarım için gerekli olan insanların yönelimlerindeki bu tür değişikliklerdir, ancak "kasaba" yaşamı ve evcilleştirme de değişiklikleri beslemiştir.[75]

Maddi bağların artması en küçük işlerin yapılmasında bile başkalarına ve başka eşyalara daha çok bağımlı olmak demektir. Sonuçta, insanlarla eşyalar giderek birbirlerine karışır ve karşılıklı bağımlı hale gelirler. İlişkiler zaman içerisinde "yayılır" ve insanlarla eşyalar uzun süreli ilişkilere girerler. Hem yerleşik düzenin hem de tarımın temelinde yatan işte bu uzun süreli ilişkidir. Dolayısıyla, Holosen çağın başlarında gördüğümüz büyük toplumsal değişiklik ev gibi toplumsal birimler içerisindeki hakların aktarılması yönünde olmuştur. Fakat bütün olarak baktığımızda eşyaların "maddeselliği" –diğer bir deyişle dayanıklılıkları ve özellikleri– Çatalhöyük'teki toplumsal süreçlerle iki bakımdan ilgili görünmektedir ve bunlar birbiriyle çelişir. Yerleşim alanında süreklilik ve değişim arasında süregelen bir gerginlik söz konusudur. Yaşamda maddeselliğin yükselmesi, bir yandan sürekliliklerin oluşturulmasına, özellikle de yüzyıllar boyu yeniden kullanılan ve yeniden inşa edilen sürekliliklerine daha elverişli koşul-

110. Mellaart'ın EVI.8 işaretli binasının batı duvarında bulunan kollarını ve bacaklarını yana açmış bir figür. Her zamanki gibi baş ve uzuvların uzantıları yerinden çıkarılmıştır.

lar hazırlamaktadır. Sıvalar sürekli yenilenmekte, zemin altlarına sürekli ölüler gömülmekte, duvarlara evlerin yaşama alanı boyunca yerinde kalan ve daha sonraki binalarda yeniden kullanılmak üzere sökülebilen hayvan başı yerleştirmeleri ve heykeller yapılmaktadır (Şekil 110). Diğer yanda, yaşamda maddesel bağların artması, şurada bir fırının yerini, burada yiyecek pişirme yöntemlerini, çömlek ve obsidiyen türlerini değiştirmek suretiyle, hayatı sonu gelmez bir biçimde yeniden işlemeye olanak sağlar.

Maddi bağların artması ve nesnelleştirmeyle birlikte değişimin hızlandığını savunmuştum. Çatalhöyük'ün üst tabakalarında genel hız yavaş ve giderek ilerleyen özellikte –kitlelerin ağır yürüyüşü– kalsa da maddesel bağlar arttıkça değişimin hızı artmıştı. Hiçbir birey kabataslak çizdiğim bu tablonun farkına varmış olamazdı. Bireyler ocağın evin ortasına taşındığını fark etmiş olabilirlerdi elbet. Ancak bütün evlerde her şey tam olarak aynı anda yapılmazdı. Koşullar yavaşça değiştikçe belli şeyleri yapmak bireylere daha uygun gelmeye başladı. Bütün süreç içerisinde aldıkları rol de onlara zor gelmeye ve sıkıntı vermeye başladı. Örneğin, bir ocağın yerinin değiştirilmesi gündeme geldiğinde birey sıkıntılar yaşayabilirdi. Öte yandan bireysel davranışlar önem kazanıyordu, çünkü kitlelerin hepsi yavaş ve adım adım da olsa aynı yönde ilerliyordu. Herhangi birinin bireysel yaşamında bütünün nasıl hareket ettiğini anlamış olması beklenmemeli. Kitlelerin hareketi, tıpkı çok büyük bir kalabalığın hareketi gibi, kendine özgü özellikler taşır, bireysel katılımcıların her biri kendi mücadelelerine odaklandıklarından bütünü göremezler. Zaten geniş hareket de bu bireysel mücadelelerden oluşmaktadır, ancak tepkisi dalgalar ve akıntılar halinde gelir. Koşullar değişir (yerel kaynaklar tükenir, bitki örtüsü değişiklikler geçirir, nüfus yoğunlukları artar, belli bir platformun altına başka ölüleri gömecek yer kalmaz, vb.) ve varolan yönelimler ve bedensel alışkanlıklar ışığında belli davranışlar uygun görülürken, ötekiler rahatsız eder. Bu değişikliklerin çoğu büyük tabloya nasıl uyum sağladığı anlaşılmaksızın yaşanır. Kitle kendine ait bir canla hareket etmektedir adeta. Ama hareket, ocak başında nerede, ne zaman ve nasıl oturulacağı, bir duvarın nasıl sıvanacağı, yemeğin nasıl pişirileceği, leopar kemikleriyle ne yapılacağı gibi yaşamın ince ayrıntılarının kırıntılarıyla oluşur.

Sonsöz

"Bir Leopar Kemiği Bulduk"

Bu kitabın büyük bölümü 2003 ve 2004 yıllarında yazıldı. İlk taslağı 2004 kazı sezonunda tamamlayıp Çatalhöyük projesinde çalışan bazı kişilere kopyasını gönderdim. 2004 güzünde yorumlar gelmeye başladı. İlk tepkiler hayvansal analizler yapan ekibin liderlerinden biri olarak bu kitabın başından sonuna dek önemli katkılarda bulunan Nerissa Russell'dan geldi. Yerleşim yerinde ilk leopar kemiğini saptadığını bildiriyordu.

Ms. Russell kazı çalışmaları sırasında bana bundan söz etmemişti, çünkü bulgunun büyük bir kedinin delikli pençesi (üçüncü parmak kemiği) olduğu açıkça görülse de ekip yerleşim yerindeki laboratuvarda onun bir leopara ait olup olmadığını kesin olarak saptayamamıştı, ne de olsa ellerinde arkeolojik buluntuyla karşılaştıracak leopar kemiği örnekleri yoktu. Nerissa yapılan ölçümlerle kapsamlı dijital tarama sonuçlarını Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Cornell Üniversitesi'nde bulunan laboratuvarına götürmüştü. Orada yaptığı incelemelerde bu örnekle Cornell'deki karşılaştırmalı koleksiyonda yer alan kar leoparı iskeleti arasında çok benzerlikler olduğunu görecekti.

Yine de kuşkuluydu Nerissa, kitabın taslağını okuyup da leoparın oynadığı başrolü fark edince, Çatalhöyük hayvansal veri araştırma ekibinde ortak başkanlık yaptığı Louise Martin'den yardım istedi. Louise, University College London'ın Arkeoloji Enstitüsü'nde görevlidir. British Museum'un etoburlar bölümünde bir gün boyunca dolaşıp leopar, aslan, kaplan, çita ve vaşak iskeletlerini inceleme olanağı vardı. Çatalhöyük örneğinin çitaya ait olmadığı kesindi, çünkü kediler arasında çitaların pençelerini geri çekmesi alışıldık bir hareket değildir. Louise örneğin en iyi leopara uyduğunu düşünüyordu.

Nerissa ve Louise'e bir tek kemiği tanımlamak için harcadıkları onca çabadan dolayı minnettar olmakla birlikte, bu kitabın en başında leoparın önemine ilişkin ortaya koymak istediğim savın sarsıldığını düşünüyordum. Leopar kemiklerinin yerleşim alanına getirilmesinin tabu olduğu varsayımı burada tümüyle çürütülmüştü. Ancak Nerissa buluntunun durumunun savımı daha da güçlendirdiğine beni ikna etti. Bir kere, kemik yiyecek tüketiminin artığı değildi. Kolye ucu olarak kullanılmıştı. Pençeyle ilişkili arazi çalışmasını anla-

tırken, Nerissa kemiğe "tam ortasında değil ama pençenin taban kenarında delik açılmıştı," diye yazıyordu. "Hem bu hem de yüzeyin durumu, delindiği zaman pençenin elitrasının yerinde olduğunu düşündürür, yoksa deliği biraz daha içeriden açarlardı. Geriye çok ince bir kemik duvarı kalır. Silindir bir delgiyle açılan delikte yıpranma yok ya da çok az. Pençe elitrası uzunluğu 2-3 katına çıkararak ona daha etkileyici bir görünüm kazandırmış." Pençenin delinmesi onun bütün olarak kolye ucu yerine kullanıldığını anlatır. Eldeki bulgu leoparın yenmek üzere yerleşim alanına getirildiğini göstermemektedir.

İkinci olarak leopar pençesinden kolye ucunun bulunduğu ortam olağanüstü özellikler taşıyordu. Altıncı Bölüm'de söz etmiştim, 2004 yılında bir kadının elindeki sıvalı insan kafatasını göğsüne ve yüzüne doğru tuttuğu bir gömüt ortaya çıkarılmıştı. Bina 42 (Tabaka IV) içinde yer alan bu gömüt Şekil 7 ile Levha 13 ve 14'te gösterilir. Altıncı Bölüm'de de belirtildiği gibi bu alışılmadık bir buluntuydu. Türkiye'de sıvalı kafatası bulunan bir tek yerleşim vardır. En yakın benzerlikler Çanak Çömleksiz Neolitik B döneminin Doğu Akdeniz ortamında bulunur. Bu kitapta insanların başlarının gövdeden ayrılmasının ve kafataslarının elden ele dolaşmasının insanlara toplumsal açıdan özel bir önem verilmesiyle ilişkili olduğunu öne sürdüm. Arazide işaretlenen (11306.X2) pençe kadın iskeletinin sağ kolunun –alçılı kafatasının altına giren kol– aşağısıyla yan yana bulunmuştu. Dolayısıyla, pençenin bulunduğu nokta hem bütün olarak iskeletin sağ koluna hem de sıvalı kafatasına yakındı. Demek ki en alışılmadık iki bulgumuz (leopar pençesinden kolye ucu ve alçılı kafatası) birbirleriyle yakın ilişkiliydi. Bu durum rastlantı olamazdı. Kolye ucunun kafatasıyla mı, yoksa kadın iskeletiyle mi daha yakın ilişkili olduğunu bilmemiz olanaksız. Ayrıca, kolye ucunun sıvalı kafatasının sahibi tarafından "takılmış" olması düşük bir olasılık, öyleyse iskeletle ilişkili olduğunu düşünebiliriz. Hangisi doğru olursa olsun, pençeye (ve sıvalı kafatasına) özel bir anlam yüklendiği varsayımı güçlenmiştir.

111. Bina 42'deki bir gömütte bulunan delinmiş leopar pençesi.

Hayvansal araştırma ekibi 650.000 parça hayvan kemiğini kayıtlara geçirdikten ve 24.000'i sınıflandırıldıktan sonra, bu leopar kemiğinin bulunmasının bir anlamda beni rahatlattığını söyleyebilirim. Yerleşim yerinde hiç leopar kemiği bulunmaması o dönemde çevrede hiç leopar yaşamadığı anlamına mı geliyor –belki sembolizmde karşılaştığımız leopar tasvirleri, avlanıp soyu tüketilen bir hayvan türüne ait belleklerde kalan izlerdir– diye kaygılanmaya başlamıştım. O zaman leoparların yiyecek olarak tüketilmek üzere yerleşim yerine getirilmesinin tabu olduğu savım sarsılacaktı. Dolayısıyla bir tek kemik bulunması bile (Türkiye'de leoparların varlığına işaret eden tarihsel verilere dayanarak) Çatalhöyük zamanında Türkiye'de leoparların yaşadığı varsayımlarımızı doğrulamış oluyordu. Bu bir tek kemikle, bir anlamda o tabu ya da yüksek toplumsal değer daha da çarpıcı olmuştur diyebiliriz. Madem insanlar kolye ucu biçiminde leopar kemiklerini yerleşim alanına getirebiliyorlardı (ayrıca leopar derilerini getirmiş olabileceklerini de görmüştük), leopar kemikleriyle iskelet parçaları neden daha sık getirilmemişti ve bir kemiğin yerleşime

getirilmesi hangi koşullara bağlıydı? Şölenlerde ya da et tüketilen diğer ortamlarda leoparların kullanıldığı yönünde hiçbir bulgu olmamasının nedeni neydi?

Bu kitapta leopar kemiklerinin ev yaşantısını ayıran tabular nedeniyle yerleşim alanına getirilmediğini savundum. Bir de evlerdeki sembolizmin üstünlük, hayvan ruhları, avlanma ve şölenlerle ilgilendiğini ileri sürdüm. Bu tür tasvirlerin çoğu zaman yaban hayvanlarının keskin, sivri, yırtıcı parçalarıyla bağlantılı olduğunu gösterdim. Ayrıca Şekizinci Bölüm'de buna benzer ilişkili sembolizmle soyağacı arasında da bağlantı kurulduğuna işaret ettim. Boğalar şölenlerde odak noktasında yer alırlardı, boğa başları evlerde saklanır, belki de evden eve el değiştirerek evle atalar arasında tarihsel köprü kurarlardı. Bunun gibi insan başları da elden ele dolaşırdı.

Benzer temaların pek çoğu bu yeni kemik kolye ucu bulgusuyla bir araya gelir. Bir tek kemikle, ortaya çıkarıldığı ortam bu kitaba egemen olan temaların çoğunun altını çizerek güçlendirmiştir. Dikkatimizi bir kez daha gömütlerde ya da bir evin kuzey kanadında bir yaban hayvanının keskin uçlu parçasına çevirir. Üstelik kemik, birkaç kat sıvalandığı ve zaman içinde elden ele dolaştığı anlaşılan sıvalı kafatasını tutan bir kadınla ilişkilidir. Bu kolye ucu takılmış, belki de belli anılar ve geçmişle ilişkilendirilmişti.

Buluntu aynı zamanda Dokuzuncu Bölüm'de tartıştığımız Çatalhöyük'te kadınların rolü konusuna da katkıda bulunmaktadır. Pençe ve bulunduğu ortam acayip bir biçimde Çatalhöyük'ün idollere en çok benzeyen tasvirlerini –Levha 24'te gösterilen kedigillerin üstünde oturan kadını– çağrıştırır. Gömütte kadın bir leopar pençesiyle ilişkilendirilmiştir. Kolye ucunu ister o kadın, ister onun elinde tuttuğu kafatası (sahibi) taksın, üst tabakalarda kadınların güçlü rollerinin öne çıktığı görüşünü destekler.

Ne var ki her sağlam arkeolojik buluntu gibi leopar pençesinden kolye ucu da süregelen tartışmaları gösterdiği kadar, yeni soruları da akla getirir. Büyük kedilerin üzerinde oturmuş kadın tasvirine yeniden bakıp onu yeni keşif –kafatası ve leopar pençesinden kolye ucuyla birlikte gömülen kadın– ışığında değerlendirirken, Levha 24'te görülen kadının bacakları arasındaki dairesel şeklin belki de gövdesinden ayrılmış insan başı ya da kafatası olabileceği aklıma geldi. James Mellaart yontudaki bu şekli, kadına bakıp büyüten anne olarak değer veren görüş doğrultusunda, doğmak üzere olan bebek olarak yorumlamıştı. Oysa Türkiye'nin doğusundan ortasındaki Çatalhöyük'e kadar erken Neolitik dönemde kadının bakıp büyütme, annelik rolü üstlendiği yönünde bulguların çok az olduğunu gördük. Levha 18'de (ayrıca Şekil 87 ve 110'da) görülen Çatalhöyük'teki kollarını ve bacaklarını uzatmış figürün, Mellaart'ın doğum yapan kadın yorumu yerine, insan-hayvan karışımı tehlikeli bir varlık ya da bir ayı olabileceğini belirtmiştim. Yontudaki kadının bacaklarının arasında duran dairesel şekle bakarken, onun bir çocuğu temsil ettiğini düşündürecek herhangi bir bulgu göremiyorum, bana göre bu şekil daha çok bir kafatasının tepesine benziyor. Belki de hem bu heykeldeki hem de gömütteki kadın, leopar ve insan başıyla ilişkilendirilmiştir. Öyleyse Çatalhöyük'ün daha geç yaşama alanlarında kadınların temel ama dengeli bir rol üstlendikleri doğrulanacaktır.

Notlar

Önsöz

Bu kitaptaki tarihler MÖ olarak verilmiştir; diğer bir deyişle İsa'dan önceye ya da Miladi tarihe aittir, fakat ağaçların yaş halkalarına göre düzeltilmiş ya da düzenlenmiştir.

[2] Estes (1991)
[3] Bkz: Shankland (1996; 2000; 2005)
[4] Lloyd (1956, 53)
[5] *agy.*
[6] Roger Matthews (2003)
[7] Mellaart (1959)
[8] Mellaart (1967, 27)
[9] Mellaart (1959, 33; 1967, 27)
[10] Mellaart Çatalhöyük'te 1961, 1962, 1963 ve 1965 tarihlerinde kazı yaptı ve bu dönemi *Anatolian Studies* adlı çalışmasında (Mellaart (1962; 1963; 1964; 1966) ve 1961-63 arasındaki dönemi popüler bir kitapta anlattı (Mellaart (1967); ayrıca bkz: 1962-66 yılları arasında *Illustrated London News* fasiküllerinde yayınlanan haberler). Batı Höyüğündeki kazılarını 1965'te yayınladı. Hacılar için bkz: Mellaart (1970).
[11] Mellaart'ın kitabında yer alan Wheeler'ın kaleme aldığı Önsöz (Mellaart [1967, 10]).
[12] Çatalhöyük Akeramik Neolitik dönemin tam sonunda ve Keramik Neolitik'te yaşanmıştır, Özbaşaran ve Buitenhuis'un kitaplarında (2002) yer verdikleri tanımla bu Erken Orta Anadolu II ve III dönemleridir. Çatalhöyük'ten önceki binyılı kapsayan Orta Anadolu'daki Aşıklı Höyüğü çok sıkışık karmaşık bir yerleşim birimidir (Esin & Harmankaya [1999]). Doğu Anadolu'da bulunan Göbekli Tepe ve Çayönü gibi yerleşim yerleri MÖ 10. binyılın sonlarında başlar ve MÖ 9. binyıla uzanır, kendilerine özgü zengin ve incelikli sanatsal gelenekleri vardır (Özdoğan & Özdoğan [1999, 1998]; Schmidt [2001]). Yakındoğu'da Çanak Çömleksiz Neolitik B döneminde (kısmen erken Çatalhöyük'le çağdaştır) Ebu Hüreyra kadar geniş (11,5 hektar, belki de 16 hektar ölçülerinde; Moore ve diğerleri [2000, 269-70]) ile 'Ayn Gazal büyüklüğünde (12-13 hektar ölçülerinde) yerleşim birimleri; (Rollefson ve diğerleri [1992, 444]) vardır.

Birinci Bölüm

Lowenthal (1985)
[2] Giddens (1992)
[3] Elias (1994 [1936]). Fransa'da ceza sisteminin değiştirilmesiyle ilgili olarak bkz: Foucault (1977).
[4] Mısır hakkında bkz: Meskell (2002; 2004); Mezopotamya hakkında bkz: Bahrani (2003)
[5] Giddens (1992); Lowenthal (1985)
[6] Fabian (1983)
[7] Lane (1994)
[8] Bu etno-arkeolojik çalışmanın özeti için bkz: Hodder (1982).
[9] Firth (1936; 1967)
[10] Önsöz'de belirtildiği gibi Çatalhöyük'ün nüfusu bir zamanlar 3000 ile 8000 arasındaydı.
[11] Lewis-Williams (2004; 2005)
[12] Schmidt (2000; 2001)
[13] Bataille (1955; 1962)
[14] Bloch (1992)
[15] Malhi ve diğerleri (2005). Antik DNA analizinin daha genel anlatımı için bkz: Jones (2001).
[16] Yalman (2005)
[17] Özdoğan (2002)
[18] Bölgesel çeşitlilik Özdoğan tarafından öne sürülmüştür (2002). Göbekli ve Köşk Höyük için bkz: Schmidt (2001) ve Özkan (2002).
[19] Renfrew (1987)
[20] Matero (2000)
[21] Bartu (2002) ve Bartu Candan (2006)
[22] Fabian (1983)
[23] Gimbutas (1982)
[24] Swogger (2000)
[25] *age.*, 149
[26] Leibhammer (2000)
[27] Hodder (2000)
[28] Harris (1989)
[29] Hodder (1996; 2000; 2005a, b, c; 2006)
[30] Gibson ve Last (2003)

İkinci Bölüm

[1] Richards ve diğerleri (2003), Richard ve Pearson (2005).
[2] Neolitik Doğu Akdeniz'le ilgili değişik görüşler için bkz: Boyd (2005)
[3] Russell ve Meece (2005)
[4] Russell ve McGowan (2005)
[5] Russell ve McGowan (2003)
[6] Küçükbaş hayvanların yağlarını pişirmek için kapların kullanıldığı Copley ve diğerleri tarafından yayınlanan (2005) kalıntı analizlerinde gösterilmiştir.
[7] Last (1998 ve 2005)
[8] Yakın tarihli bir makalede Nerissa Russell ile Bleda Düring (2005) Güney Alanındaki Mekân 112'de (Mellaart'ın E.VII.9) bulunan ve içinde yetişkin bir erkek, bütük olasılıkla dişi ve evcil olan bütün bir kuzunun yer aldığı bir mezara işaret etmektedirler. Ayrıca Neolitik Ortadoğu'da genç evcil hayvanların mezarlarına da işaret ederler. Çatalhöyük'te bunlar gibi tek bir örnek vardır, fakat kuzunun gömülmesi bize ölümle gömütler arasındaki ilişkinin sanatla akbaba arasındaki sembolik bağın ötesinde bir anlam taşıdığını gösterir. Ne de olsa gömme işlemleri, ana odada fırınlarla ocakların bulunduğu bölümlerden uzak da olsa evin yaşam alanında yapılırdı.

[9] Yerleşim birimindeki kil toplar üzerindeki çalışma Sonya Atalay tarafından yürütülmüştür (2005).
[10] Hamilton (1996, 248)
[11] Yerleşim biriminde bulunan baskı mühürler Ali Türkcan tarafından incelenmiştir (2005).
[12] Mellaart (1967, Levha 115) VIB.20'deki mezara gönderme yapar.
[13] Hamilton (1996, 249)
[14] Bu sözler Sarah Cross May'in istatistik çalışmasına (2005) dayanmaktadır.
[15] Last (2005)
[16] Bkz: Last (1996) ve Conolly (1996)
[17] Göbekli, Çayönü, Aşıklı Höyük ve Musular için bkz: Schmidt (2001), Özdoğan ve Özdoğan (1990), Esin ve Harmankaya (1999) ve Özbaşaran (1999)
[18] Gibson ve Last (2003)
[19] Can Hasan I'e bakarsak yerleşim yerindeki üst katların Erken Kalkolitik dönemde boyanmış olduğunu görürüz, bu nedenle boyalı çanak çömleklerin dış görünümü sembolik anlatımda değişiklikten çok ilerlemedir. Ayrıca Çatalhöyük'teki değişiklikler de daha ince süslenmiş çanak çömleklere doğru Ortadoğu çapındaki geniş kapsamlı değişimin bir parçası olarak görülmelidir.
[20] Karmaşık ilişkilerle ilgili başka tartışmalar ve tanımlamalar için bkz: Nicholas Thomas (1991), Timothy Mitchell (2002) ve Bruno Latour (1996; 1999).
[21] Jenkins (2005)
[22] Russell (2005)
[23] Yerleşim alanındaki obsidiyenin takas edilmesi Carter ve diğerleri tarafından araştırılmıştır (2005b).

Üçüncü Bölüm

Bailey (1993), Turnbull-Kemp (1967)
[2] Nerida Russell, özel yazışma
[3] Firth (1967, 191 ve 264)
[4] Baird (2002) ve özel yazışma
Mellaart (1967)
[6] Baird (2005)
Yaşanan çevreyle ilgili kaleme alınan arkeolojik yazılardan bazıları Tilley (1994), Thomas (1996) ve Edmonds'da (1999) var. Fenomenolojinin (felsefenin insanların dünyayı nasıl algıladıklarını araştıran kollarından biri) ve Heidegeer'in "dünyada olmak" ve "ikamet etmek" (Heidegger [1927]) ile ilgili kavramlarının etkisi büyüktür. Bir de Tim Ingold'un (1995) çevre koşulları ve "görev alanları" ile somut ilişkilerine yönelik anlayışının önemli etkisi olmuştur.
[8] Çatalhöyük'ün çevre ve iklim koşulları son yıllarda yayınlanan bir dizi çalışmada özetlenmiştir (Kuzucuoğlu [2002]; Kuzucuoğlu ve Roberts [1997]; Roberts ve diğerleri [1999] ve Rosen ile Roberts [2005]). Burada anlatılanlar onların çalışmalarına dayanmaktadır.
[9] Roberts (1995), Roberts ve diğerleri (1906; 1999; 2001)
[10] Kuzucuoğlu (2002, 41)
[11] Roberts ve diğerleri (2006)
[12] Russell ve McGowan (2005)
[13] Asouti (2005)
[14] Roberts ve diğerleri (1999)
[15] Fairbairn ve diğerleri (2005a). Bitki örtüsündeki sulak türler sazlıklar ve *Alopecurus* – tilkikuyruğu çimenleri gibi karbonlaşmış kalıntılarda ortaya çıkarılmıştır.
[16] Russell ve McGowan (2005)
[17] Asouti (2005)
[18] Jenkins (2005)
[19] Sherratt (1972; 1980); Van Andel ile Runnels (1995)
[20] Çarşamba Nehri'nin taşma özelliğiyle ilgili bu sav son yüzyıllarda nehirde gözlenen davranışların uzun süreli çalışmalarına dayanmaktadır (Rosen ve Roberts [2005])
[21] Rosen (2005) çoğu Bina 1'de bulunan 250 buğday başağı fitoliti üzerinde araştırma yapmıştır.
[22] Fairbairn ve diğerleri (2005a)
[23] Asouti (2005)
[24] Sherratt (1972; 1980); Van Andel ile Runnels (1995)
[25] Roberts ve diğerleri (2006)
[26] Tung (2005)
[27] Russell ve McGowan (2005)
[28] Matthews (2005)
[29] Fairbairn ve diğerleri (2005ba)
[30] Bu terimin açıklaması için bu bölümün başındaki tartışmaya bakınız.
[31] Fitolit verileri için bkz: Rosen (2005), kabuklular için bkz: Reese (2005) ve obsidiyen ticareti için bkz: Carter ve diğerleri (2005).
[32] Esin ve Harmankaya (1999)
[33] Asouti ve Fairbairn (2002), Fairbairn ve diğerleri (2005a)
[34] Esin ve Harmankaya (1999)
[35] Helbaek (1964)
[36] Sabit izotop analizi, daha çok insan kemikleri ve hayvan kemiklerinin analizinde bu kitapta tartışılan araştırma boyunca kullanılmaktadır. Asıl çalışma Mike Richards ve Jessica Pearson (Richards ve diğerleri [2003], Richards ve Pearson [2005] ve Pearson, özel yazışmalar) tarafından yerine getirilmiştir. Eski beslenme düzenlerinin anlaşılması için sabit izotop analizi yöntemi "ne yersen o olursun" fikrini temel alır. Karbon ve azot çeşitli yiyeceklerden alınarak bireyin ömrü boyunca vücut dokuları üretmek üzere kullanılır. Karbon ve azot kaynaklarını (buna bağlı olarak da hangi besinin tüketildiğini) birine 13C, diğerine 12C adı verilen iki sabit karbon izotopu (bu orana δ13C değeri adı verilir) ve 15N ile 14N denen (δ15N değeri) sabit iki azot izotopu oranlarını ölçerek saptayabiliriz. Çeşitli besinlerdeki sabit izotop değerlerini, ayrıca bunların vücut dokularında nasıl saklandığını en azından genel olarak biliyoruz. Buna gore δ13C ve δ15N değerlerini ölçmek vücut dokularını

oluşturmada hangi karbon ve azotların kullanıldığı hakkında fikir edinmemizi sağlar. Bu teknik yardımıyla kemikler incelenerek hem insanların hem de hayvanların beslenme düzenleri anlaşılabilir. Mike Richards ve Jessica Pearson yerleşim alanından topladıkları 50'yi aşkın insan ve çok çeşitli hayvan kemikleri üzerinde çalışmalar yaptılar. İnsan ve hayvan kemiklerinden elde ettikleri sonuçları karşılaştırarak beslenmede hangi hayvanların daha çok yer tuttuğunu değerlendirdiler. İnsan beslenmesinde bitkilerin göreli önemi de aynı yöntemle anlaşılabilir. Richards ve Pearson da yerleşim yerinden topladıkları karbonlaşmış tohumların sabit izotoplarını araştırdılar.

37 Cilalanmamış çanak çömleklerin geçirkenlik özelliği besinlerin işlenmesi (örn. yemek pişirme) sırasında lipitler emilip çömlek çeperlerine geçerler. Bu aşamada hayvansal yağlar, bitkisel yağlar ve bitkisel mumlar toprak altında binlerce yıl yaşarlar. (Evershed ve diğerleri [1999]). Kazıdan sonra bu lipitler, yüksek ısılı gaz kromatografisi (YIGK) ve YIGK/kütle spektogramı gibi bir dizi çağdaş analiz teknikleri yardımıyla analiz edilirler. (Evershed ve diğerleri [1990]). Copley ve diğerleri (2005) 28 çömlek kırıntısı üzerinde yaptıkları analizlerde bunların (yerleşmedeki farklı katmanlardan toplanan) yalnızca 5'inde büyük miktarlarda lipit elde ettiler. Bunlar bitkisel yağlar değil de kalitesi düşmüş hayvansal yağlardır, çoğu da geviş getiren küçükbaş hayvanlara aittir. Tahıllar gibi bitkilerin çoğunu bu teknikle saptamak güçtür, buna bağlı olarak çömleklerin bitkileri saklamak ve pişirilmekte kullanılıp kullanılmadığını söyleyecek duruma gelmeden önce daha çok araştırma yapmamız gerekir.

38 Atalay (2005)

39 Mellaart'ın yerleşim alanından topladığı hayvan kemiklerine dayanarak Perkins (1969) Çatalhöyük'te sığırın başlıca et kaynağı olduğunu ve bu hayvanların evcilleştirildiğini savunmuştu. Ancak az sayıda bulunan küçük kemiklere dayandırılan bu sav beslenmede sığırların ağırlıklı yer tuttuğu sonucuna varmakta, buysa çağdaş tekniklerin sonuçlarıyla çelişmektedir.

40 Russell ve Martin (2005)

41 Bkz: not 36

42 Buitenhuis (1997), Martin ve diğerleri (2002)

43 Peters ve diğerleri (1999)

44 Russell ve Martin (2005)

45 Richards ve diğerleri (2003)

46 Yeomans (2005)

47 Russell ve McGowan (2005)

48 Asouti (2005)

49 Bkz: not 39

50 Mellaart (1967, 64)

51 Richards ve Pearson (2005), ayrıca bkz: not 36

52 Russell ve Martin (2005)

53 Andrew Sherratt, (kitap yazıldığı sıralarda yürütülen özel yazışmalar)

54 Evershed ve diğerleri (2005), ayrıca bkz: not 37

55 Molleson ve diğerleri (2005) ve Boz (2005)

56 Atalay (2005)

57 Cessford (2006)

58 Childe (1952)

Dördüncü Bölüm

1 Mellaart (1967)

2 Estes (1992)

3 Russell ve Martin (2005)

4 Mellaart (1966a, 184-91 ve Levha LI-LXIII)

5 Estes (1992)

6 Tung (2005); Matthews (2005a)

7 Cessford (2005b)

8 Matthews (1996); Shell (1996)

9 Dobbs ve Johnson (2005); ayrıca bkz: Shell (1996)

10 Özdoğan (2002)

11 Mellaart (1967, Levha 6)

12 Baird (2005)

13 Wobst'a dayandırılmıştır (1974)

14 Mellaart (1967)

15 Düring (2001); Cutting (2005)

16 Bu sav Doğu ve Batı Höyüklerindeki tarihleme kanıtlarına dayanır (Cessford, 2005a)

17 Jenkins (2005)

18 Cessford (2006) Kuzey Alanındaki Bina 5'te yaşanan kemirgen istilasının kanıtlarını tartışır

19 Matthews (2005a)

20 Cessford (2006)

21 Yalman (2005)

22 Molleson ve diğerleri (2005) Kuzey Alanındaki Bina 1'in orta kuzey platformunun altında ikinci gömütleri ortaya çıkarmışlardır

23 Cross May (2005)

24 Mellaart (1967, 68)

25 Cessford ve Mitrovic (2005); ayrıca bkz: Birinci Bölüm

26 Yeomans (2005)

27 Yeomans (2005)

28 Bull ve diğerleri (2005)

29 Rosen (2005)

30 Sidell ve Scudder (2005)

31 Asouti (2005)

32 Farid (2006)

33 Esin & Harmankaya (1999)

34 Bina 3'teki gibi (Stevanovic ve Tringham [1998])

35 Carter ve diğerleri (2005a)

36 Fairbairn ve diğerleri (2005a)

37 Carter ve diğerleri (2005a)

38 Burada sözünü ettiklerim Mekân 181'deki süprüntüler.

39 Mekân 181'de.

40 Matthews (2005a) yerleşim yerinde mikromorfolojik toprak ardıllarını araştırdı.

41 Farid (2006)

42 Matthews ve diğerleri (1996, 321-4); Matthews ve Farid (1996)

43 Russell ve Martin (2005)

[44] Güney Alanındaki Mekân 181
[45] KOPAL Alanında yalnızca yerleşimin erken evrelerini kapsayan atıklar bulunur, elimizdeki tek çağdaş birikinti höyükte kazılmış Mekân 181'deki süprüntülerdir. Tabaka XII öncesindeki binaları kazmadık. Bu erken katmanlarda binalar bulmuş olsaydık, karşımıza süprüntülerden daha başka bir tablo çıkabilirdi. Dolayısıyla KOPAL ile Mekân 181'deki süprüntülerle yerleşim içindeki yerlerde bulunan süprüntüler arasındaki farklılık geçici olabilir pekâlâ.
[46] Mekân 181'deki ardışıklık KOPAL Alanı'na göre yerleşimin erken katmanlarına daha yakın olabilir.
[47] Perlès (2001)
[48] Baysal ve Wright (2005)
[49] Cessford (2005b; 2006)
[50] Örneğin, Bar-Yosef (1986)
[51] Baird (2005)
[52] Schmidt (2001) Göbekli'de, daha çok Jerf el Ahmar'daki ayin binalarının çağdaşı klasik Çanak Çömleksiz Neolitik döneme ait olduğu düşünülen ev yapılanmaları bulunur.

Beşinci Bölüm

Firth (1936, 76)
[2] *age.*, 78
[3] *age.*
[4] *age.*, 79
[5] Matthews (2005b)
[6] Düring (2001)
[7] Mellaart (1967)
[8] *age.*
[9] Söz konusu yapı Tabaka VIII'deki Bina 4, duvar da F.262.
[10] Cessford (2006)
[11] Alt dönem BI.1B'de Bina 1'de bulunan Mekân 71
[12] Mekân 199, F.*525*
[13] Örnekler Mekân 106 ile Bina 8 arasında ve Tabaka VII'deki Mekân 168'de yer alır; Tabaka VII-I'deki Bina 6 ve Tabaka IX'daki Bina 2 ile ilişkilidir.
[14] Alt dönem B1.2C
[15] Bina 1 Mekân 71'in güney duvarındaki delik F.203'tür, sıvanması da Alt dönem B1.2A'da yapılmıştır.
[16] Bu fırın Alt dönem B1.2C'deki Bina 1 Mekân 187'deki F.360.
[17] Bu alçı parça Alt dönem B1.2A Bina 1'in duvarındaki F.26.
[18] Dönem B'de Bina 17, Mekân 170
[19] Bu ocak Bina 17'deki (Dönem D, Alt dönem [iv]) F.545
[20] Bu ocak Bina 17'de Dönem B'de F. 538
[21] Bina 5'te Mekân 156 (kuzeybatı odası)
[22] Beidha'daki Dönem A
[23] Byrd (2000, 87)
[24] Byrd (2000, 79)
[25] Esin & Harmankaya (1999)
[26] Bina 42
[27] Atalay (2005)
[28] Firth (1936, 97)
[29] Bu savın dayanağı insan yapısı nesne verilerinin istatistiksel bileşimine (Cross May, 2005) ve yoğun tortu dağılımının analizine (Cessford ile Mitrovic, 2005) dayanır.
[30] Carter ve diğerleri (2005a)
[31] Russell ve Martin (2005)
[32] Fairbairn ve diğerleri (2005a)
[33] Middleton ve diğerleri (2005)
[34] Cessford ve Mitrovic (2005)
[35] Matthews (2005a)
[36] Farid (2006); Carter ve diğerleri (2005a)
[37] Russell (2005)
[38] Burası Mekân 109
[39] Tabaka VIII, Bina 6'nın güneybatı platformunda bir bebek (9 aylık) gömütü yer alır, yine aynı binanın "kirli" alanının sınırında F.537 no.lı bir bebek gömütü var. Mekân 109, Tabaka VII, gömüt F.264 bir ocağın veya fırının yanında yeni doğmuş bebek gömütü. Tabaka VII, Mekân 112'deki yeni doğmuş bebek gömütü "kirli" yaşama alanında bulunan fırın/ocağa yakın olmasına bir başka örnek. Bina 18'in güney kanadında fırınların yanında da F.493 numaralı yeni doğmuş bebek gömütü var.
[40] Cauvin (1994), ayrıca Giriş bölümünün son sayfasındaki Natuf kronolojisine bakınız.
[41] Özdoğan (1999). Çayönü'ndeki Topak Bina Döneminde gömütler ya açık alanda ya da kişisel eşyaların yer almadığı binalardadır. Kafatası Bina dönemi Izgara Binalarla birlikte görülür. Hücre Binaların görüldüğü dönemde bodrum katları mezar olarak kullanılmışlardır.
[42] Hauptmann (1999; 2002)
[43] Esin & Harmankaya (1999)
[44] Geniş Odalı Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemi
[45] Özdoğan (2002)
[46] Mellaart (1970)
[47] Perlès (2001)
[48] Andrews ve diğerleri (2005); Molleson ve diğerleri (2005). 2001 yılından bu yana paleantrolopog ekibinin başında Clark Larsen ve Simon Hillson bulunmaktadır.
[49] Daha önce de belirtildiği üzere Bina 1'de ikincil gömütler yoğunlaşmıştır (fakat resimlemelerde sahnelendiği gibi akbabaların saldırısına uğradıkları yönünde bulgulara rastlanmaz). Bina 1'in aynı kesiminde gömütlerin içinde kişisel eşyalar görülmez (Hamilton, 2005). Bu cesetlerin önce başka bir eve ya da alana gömüldüklerini, sonra da oradan alındıklarını, bu sırada gömütlere konmuş eşyaların kaybolduklarını veya yerinden çıkarıldıklarını düşünmek çekici gelir.
[50] Esin & Harmankaya (1999)
[51] Rosen (2005)
[52] *Agropyron* türü – otlak ayrığı

[53] Güney Alanında Mekân 181.

[54] Örneğin, Doğu Akdeniz'deki Natuf yerleşiminde Eynan'da yeni binalar kendilerinden öncekilerin hemen üstüne inşa edilmişlerdi (Valla, 1994). Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemde Eriha ile ilgili tartışmasında Naveh (2003) kuleden yararlanılması sırasında Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemde 32 yerleşme (ayrıca kuleden önce gelen iki) dönemi bulunduğuna işaret eder. Kenyon'ın (1981) Eriha'daki Çanak Çömleksiz Neolitik kalıntıları arasındaki gruplaması aynı yerde bina duvarlarının da tekrar kullanımını gösterir. Özdoğan (1999) Çayönü'ndeki Izgara Bina dönemindeki ızgara yapıların ufak tefek farklılıklarla beş, altı kez arka arkaya yeniden inşa edildiklerini belirtir. Çok erken (Çanak Çömleksiz Neolitik A) Kermez Dere'de (*age.*) de kalıcı koruma ve yeniden inşaya rastlanır. Hauptmann (1999, 70) Nevali Çori'de görülen bir olgunun Çayönü'ndeki evlerde de görüldüğü gerçeğinin Tabaka I ve IV boyunca görülen bağımsız yapıların doğrudan ardışıklığına bağlamıştır. Yeni bir ev inşa edildiğinde önceki evin temelindeki platformlar yıkılıp düzlendikten sonra bir daha kullanılırdı.

[55] Cessford (2005a)

[56] Esin & Harmankaya (1999, Şekil 9)

[57] Örneğin, Duru (1999)

[58] Perlès (2001)

[59] Tringham (2000)

[60] Düring (2001)

[61] Doğu Akdeniz yerleşimi El-Wad'in Natuf tabakalarındaki birikinti süreçlerinin titiz ve ayrıntılı olarak yeniden araştırılması sunucunda uzamsal ve geçici örüntüleri anlamanın karmaşıklığı ortaya çıkmıştır (Weinstein-Evron [1998]). Byrd (2000, 88) "zemindeki insan yapısı nesnelerin ayrıntılı çalışmalarının yokluğundan" söz etse de Doğu Akdeniz ülkelerindeki çok tabakalı Epipaleolitik yerleşimleri de tartışır. Halka açık işlevleri olduğu ileri sürülen çokça düzleştirilmiş zeminli yarı-toprakaltında yer alan binalar Hallan Çemi'de (Rosenberg, 1999) ve Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde Eriha'da (Kenyon, 1981) bulunur.

[62] Farid (2006)

[63] Oysa ölüleri gömmek için sert kireç zeminlerin kazıldığı da ortaya çıkarılmıştır, örneğin, Ayn Gazal'daki Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemi (Rollefson [2000])

[64] Lavabo/depo F.280

[65] Mellaart (1964, 116-17; 1967, 50)

[66] Cessford (2006)

[67] Matthews (2005a)

[68] Düring (2001)

[69] Hodder (1990); Hodder & Cessford (2004)

[70] Bourdieu (1977)

[71] Byrd (1994), ancak Byrd'ün ve Doğu Akdeniz ülkelerinde giderek daha küçük evlerden daha büyüklerine geçildiğini savunan görüşün eleştirisi için bkz: Goring-Morris ve Belfer-Cohen (2003)

[72] Bina 1'deki geç mezarlar bir biçimde ayırt edici farklılıklar taşıyan insanlardır (örn. başları gövdeden ayrılmıştır), ancak hangilerinin daha sonra gömüldükleri belirsizdir, daha geç gömütlerin üzerini örten zeminin yeniden sıvandığı gözlenir.

[73] Cessford ve Near (2005)

[74] Cessford (2006)

[75] Bina 1'deki örnekler gibi Tabaka IX, Dönem B, Bina 17'nin güneydoğu köşesinde de bir sığır kürekkemiğinin F.592 ocağın üstüne konması gibi örnekler var. Alt dönem 3, Bina 23'te iki sığır kürekkemiği F.809 ocağın çevresinde bulunmuştu. Bina 3'ün terk edilme aşamasında bir ocağın yanında çok sayıda kürekkemiği ortaya çıkarılmıştı (Stevanovic ve Tringham [1998]). Ancak kürekkemiklerinin başka yerlere de bırakıldığı gözlenir, örneğin Bina 5'te lavaboların yanlarında, ambarda ve direğin çıkarıldığı delikte (Cessford [2006])

[76] Eşik Bina 5'in Mekân 154 ile 155 alanları arasıdır.

[77] Dönem B1.3

[78] Mercimek ambarı F.215

[79] Dönem B5.B

[80] Ana oda Mekân 154

[81] Mekân 155'in bir parçası

[82] F.225 duvarın güney ucunda

[83] Mekân 157

[84] Bir de Tabaka VIII, Bina 6'daki Mekân 173 doldurulmadan önce, tıpkı Tabaka VIII, Bina 4'teki zeminler gibi enikonu budanmıştı.

[85] Mellaart (1967, 82)

[86] Mellaart (1967, şekil 16)

[87] Mekân 117

[88] Burada sözü edilen Özdoğan'ın (1999) Izgara Bina adını verdiği bina.

[89] Özdoğan (1999)

[90] Bu uygulamalar Çayönü Kafatası Binasında, Kermez Dere'de, Beidha ve Ebu Hüreyra'da görülür (Özdoğan, 1999).

[91] Cross May (2005)

[92] Yeniden düzenleme bulgusunun görüldüğü yer Bina 17'de Dönem D, alt dönem (ii).

[93] Bitişik oda Mekân 182

[94] Bu Dönem 3'teki Bina 4'ün F.87 işaretli fırınıdır.

[95] Byrd (1994; 2000), ama farklı bir görüş için dipnot 71'e bakın. Anadolu ve Ortadoğu'da genel yaklaşımlar olduğunu söylemenin türlü sakıncaları vardır, çünkü Çatalhöyük'ten önceki Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemden kalma binalar yerleşim yerinde bulunanlardan çok daha karmaşıktır.

[96] Schmidt (2001)

[97] Özdoğan (1999), Stordeur ve diğerleri (2000)

[98] Kenyon (1981); Naveh (2003)

[99] Durkheim (1893)

[100] Blanton ve diğerleri (1996); Feinman (1995)

[101] Andrews ve diğerleri (2005)

[102] Mellaart (1967)
[103] Russell ve Meece (2005)
[104] Elias (1994)
[105] Elias (1994, 52)

Altıncı Bölüm

[1] Schmidt (2001)
[2] Mellaart (1966b); Todd (1976, 57)
[3] Mellaart (1966a)
[4] Schmidt (2001)
[5] Bu konuda yan yatan hayvan figürünün leopar olduğunu savunan Hemler ve diğerlerine (2004) bakmakta yarar var.
[6] Goring-Morris ve Belfer-Cohen (2002)
[7] Wiessner ve Tumu (1998)
[8] *age.* 27
[9] *age.* 25
[10] Arkeolojide nesnelerin, yerleşmelerin ve çevrenin anıların temelini oluşturduğu yolunda yakın zamanda pek çok tartışma yapılmaktadır (örn. Alcock ve diğerleri [2003]; Mills, [2004]). Bu bölümde öncelikle tarihsel olduğunu savunduğum, soyağacıyla ve somut bulgularla belli bağlantıların kurulduğu anı birikimini ele alıyorum.
[11] Burada, Farid (2006) Mekân 105'ten söz etmektedir. Eklenen doğu duvarı F.56, güney duvarıysa F.78 olarak işaretlidir.
[12] Alttaki süprüntüler Tabaka VII ve VIII'de, F.63 işaretli duvarsa Tabaka VIII'dedir.
[13] Bu daha erken tabakadaki duvar Bina 2'nin Tabaka IX'undadır.
[14] Connerton (1989)
[15] Doldurulan dönem Bina 1'de Alt dönem B1.5B olarak geçer.
[16] Bina 1'in batı duvarındaki heykel Dönem B1.3 ile B1.4'te sökülmüş ya da parçalanmıştır.
[17] Alt dönem B1.2C
[18] Bu zaman dilimi Dönem B1.3'ten Dönem B1.5B'ye kadar geçen süreyi kapsar.
[19] Bina 5'teki bu çukur Mekân 154'te F.223 işaretli.
[20] Bina 4'teki F.91 çukuru Tabaka VIII'de Mekân 150'ye kazılmıştı.
[21] Mellaart (1967)
[22] Cessford (2006)
[23] Cessford (2005a) kemiklerin mercimeklerden (%95 olasılıkla) 150 yıl ila (%68 olasılıkla) 80 yıl daha erken bir döneme ait olma olasılığının %51 olduğunu ortaya çıkardı.
[24] Mellaart (1967, 84)
[25] Rollefson (2000)
[26] Silistreli (1991) ve Bonogofsky (2005)
[27] Solecki (1977)
[28] Stordeur ve diğerleri (2000)
[29] Cauvin (1994)
[30] Bina 1'deki örnekle ilgili Cessford'un (2006) farklı yorumuna bakmakta yarar var.
[31] Bonogofsky (2005) Doğu Akdeniz'de ve Anadolu'daki Köşk Höyük'te bulunan alçılı kafatasların atalara saygı kültüyle ilgili varsayımı desteklemediğini çünkü alçılı kafatasları arasında hem erkeklerin hem kadınların hem de çocukların bulunduğunu belirtir. Geniş bir yelpazeye yayılan insanlara böyle davranıldığı konusunda haklı olmakla birlikte, bana göre çocukların kafatasları da atalarla kurulan bağın "göstergesi" olarak kullanılarak soyağacında önemli olabilirler. Ayrıca, geçmişle bağların kurulması dışında Çatalhöyük'teki alçılı kafatasıyla ilgili yorum yapmanın zor olduğunu düşünüyorum.
[32] Özdoğan ve Başgelen (1999)
[33] Weiner (1992)
[34] Baysal ve Wright (2005)
[35] Wright (2000)
[36] Yerleşmedeki baskı mühürler Ali Türkcan tarafından (Türkcan [2005]), heykelciklerse Naomi Hamilton tarafından (Hamilton [2005]) araştırılmıştır. Heykelcikler bugün de Lynn Meskell, Caroline Nakamura ve Ali Türkcan tarafından incelenmektedir.
[37] Russell (2005)
[38] Joyce (2000)
[39] Hodder ve Cessford (2004) ile Hodder (2005d)
[40] Ritchey (1996) ve Düring (2000)
[41] İki yüzü yontulmuş uçların daha özenle yapılmış binalarda yoğunlaştığı görüşü pek çok zorluğu barındıran 1960'ların verilerinin yeniden analiz edilmesine dayanır (Conolly [1996]). Bugünkü proje kapsamında bu örüntüyü doğrulayacak kadar çok sayıda bina örneğinde kazı yapılmamıştır. Belli heykelcik türlerinin de daha gösterişli binalarda yoğunlaştığı gibi benzer bir yorum da yapılabilir (Hamilton [1996]).
[42] Aynı zaman diliminde sağ olup Bina 1'de gömülü insanların sayısını hesaplarken Craig Cessford (2006) gömütlerin açıldıkları dönemin radyokarbon tarihlemesiyle ilişkili olarak gömülen kişilerin ölüm yaşlarına dayanmıştır.
[43] Hamilton (1996)
[44] Ritchey (1996)
[45] Bu paragraftaki alıntılar Firth'e aittir (1936, 299 ve 309).
[46] Özbaşaran (1999)
[47] Özdoğan (2002); Gérard ve Thissen (2002)
[48] Cauvin (1994)
[49] Stordeur ve diğerleri (1977)
[50] Cauvin (1994)
[51] Schmidt (2001)
[52] Özdoğan ve Başgelen (1999)
[53] Cauvin (1994) Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemde böyle bir yayılmanın olduğunu savunur.
[54] Cessford (2005a) Aşıklı Höyük'teki derin sondajın (%68 olasılıkla) 250-530 yıl ya da (%95 olasılıkla) 180-600 arasında bir dönemi kapsadığını hesaplamıştır, tarihlenmemiş olan 3. tabaka bunun dışındadır.

[55] Esin ve Harmankaya (1999, şek. 9)
[56] Esin ve Harmankaya (1999)
[57] Lévi-Strauss (1982, 174)
[58] Carsten & Hugh-Jones (1995), Joyce & Gillespie (2000)
[59] Joyce (2000)
[60] Kirch (2000)
[61] Tarihin politikaları terimini, tarih ve anıların politik bir amaçla kullanıldığını belirtmek üzere kullanıyorum. Çatalhöyük'te tarihin daha çok ev topluluklarının çıkarlarını gözetmek için kullanıldığını savunuyorum.
[62] Woodburn (1980)
[63] Boyalı duvarlar Can Hasan'daki Kalkolitik dönem gibi binaların üst katlarında görülmüş olabilir.

Yedinci Bölüm

[1] Mellaart (1967, 119)
[2] Todd (1976, 57)
[3] Stevanovic ve Tringham (1998)
[4] Julia Hendon (2000) Neolitik Avrupa'nın Trobriand Adaları'ndan ve Mezopotamya'dan çok geniş kapsamlı örnekler vererek evlerdeki depoların (obsidiyen oyukları da dahil) bellek ve toplumsal saygınlığın oluşumunda nasıl kullanıldığını gösterir.
[5] Çatalhöyük'te Şamanlarla ilgili tartışma için bkz: Lewis-Williams (2004)
[6] Firth (1967, 213). Bir sonraki alıntı yine Firth'den (1967, 215)
[7] Stevanovic ve Tringham (1998)
[8] Mellaart (1967, 102)
[9] Cauvin (1994)
[10] Naveh (2003)
[11] Stordeur ve diğerleri (2000); Cauvin (1994)
[12] Örneğin Weiner'ınkiler
[13] Bender (1978); Hayden (1990); Dietler ve Hayden (2001)
[14] Russell ve Martin (2005)
[15] Spasojevic Çatalhöyük'te obsidiyenler üzerinde çalışan ekibin bir üyesidir – bkz: Carter ve diğerleri (2005a). Burada Mekân 105'ten söz eder.
[16] Conolly (1996) ve Carter ve diğerleri (2005a)
[17] Bkz: Hendon (2000) ve 4 numaralı dipnot
[18] Cessford (2006)
[19] Benjamin (1969)
[20] Turner (1969)
[21] Reese (2005); Rosen (2005)
[22] Jackson (2005)
[23] Carter ve diğerleri (2005a)
[24] Zemin altlarında gömülü yeni doğmuş bebeklerle bağlantılarından başka obsidiyen istiflemenin anlamı avcılıkla da ilgili olabilir. Düzeltilmiş taşlar üzerinde araştırmalar yapan Tristan Carter ile ekibin diğer üyeleri obsidiyenin av ve öldürme sırasında kullanılan mızraklarla ilintili olduğunu, çakmaktaşı için aynısının geçerli olmadığını belirtirler. Küçük ölçekli toplumlarda avcılık mızrakları ve kargılarla ilgili güçlü tabular geliştirilmiştir. Belki de obsidiyen "tehlikeli" olduğu için gömülürdü, ne de olsa hayvanları öldürmek için kullanılırdı. Obsidiyenin ocakların ve giriş/çıkış alanlarının yakınında saklanmasının nedeni de buna bağlı olabilir. Öte yandan obsidiyen avcılıkla ilgisi olmayan daha pek çok faaliyette kullanılırdı, ayrıca istiflenen obsidiyenler arasında yalnızca mızrak uçları bulunmazdı.
[25] Mellaart (1967); Türkcan (2005)
[26] Carter ve diğerleri (2005a)
[27] Hodder (1990)
[28] Fransız ve Türk bilim adamları yürüttükleri uzun çalışma programında arkeolojik yerleşimlerde bulunan Neolitik obsidiyenin kimyasal özellikleri üzerine yoğunlaşmış ve arkeolojik obsidiyenin kimyasal işaretlerinin Kapadokya'daki Doğu Göllü Dağ ve Nenezi Dağı gibi farklı kaynaklardan gelen obsidiyenle örtüştüğünü saptamışlardır. Bu çalışmanın bir özeti ve Çatalhöyük'e uygulanması Carter ve diğerleri (2005b) tarafından kaleme alınmıştır.
[29] Balkan-Atlı ve diğerleri (1999)
[30] Wright (1978) El-Wad'deki Natuf gömütlerinde toplumsal katmanlaşma olduğunu savunmuştu, ancak Belfer-Cohen (1995) ile Byrd ve Monahan (1995) buna karşı çıkmışlardı (ayrıca bkz: Weinstein-Evron, 1998).
[31] Bu konuda daha geniş kapsamlı bir tartışma için bkz: Kuijt (2000)
[32] Naveh (2003)
[33] Rosenberg (1999)
[34] Cauvin (1994); Hauptmann (1999); Schmidt (2001); Stordeur ve diğerleri (2000)
[35] Esin & Harmankaya (1999)
[36] Özdoğan (1999)
[37] Wasson (2000) toplumsal aşama düzeni olduğunu da savunur.
[38] Yalman (2005)
[39] Conolly (1996; 1999a, b)
[40] Hamilton (1996, 217-18)
[41] Özdoğan (2002)
[42] Hamilton (2005a)
[43] Özdoğan (2002)
[44] Perlès (2001, 270)
[45] Kireç yakmakla ilgili bulgular Güney Alanı'ndaki Mekân 181'de XII.B öncesi tabakada elde edilmiştir.
[46] Baysal ve Wright (2005)
[47] Obsidiyen işlenen alanlar evlerde yer alır (Carter ve diğerleri [2005a]).
[48] Russell ve Martin (2005)
[49] Fairbairn ve diğerleri (2005a)
[50] Mekân 157
[51] Weindrich (2005) ise yerlerde bulduğumuz "altlık" hasırların, sepetlerin geriye kalan tabanları olmadığını savunur.

[52] Rosen (2005)
[53] Mekân 156'daki gibi
[54] Atalay (2005)
[55] Hamilton (2005) yerleşim alanından gelen boncuklarla Bina 17 ve 18'de ocakların ya da fırınların yanında üretildiklerini gösteren bulguları tartışmaktadır.
[56] Baysal ve Wright (2005)
[57] Mellaart (1962, 55)
[58] Hamilton (2005c)
[59] Russell (2005)
[60] Vedder (2005)
[61] Mellaart (1967)

Sekizinci Bölüm

[1] Turnbull-Kemp (1967)
[2] Last (2005)
[3] Wendrich (2005)
[4] Copley ve diğerleri (2005)
[5] Gebel ve diğerleri (2002); Verhoeven (2000; 2002)
[6] Latour (1996); Gell (1998)
[7] Gebel (2002)
[8] Morsch (2002)
[9] Çatalhöyük ile ilgili benzer bir tartışma için bkz: Voight (2000)
[10] Mellaart (1967, 149-50)
[11] Matthews (2005a)
[12] Cessford (2006) ise bu bulguya daha dikkatli bir yorum getirmiştir.
[13] Stevanovic ve Tringham (1998)
[14] Jenkins (2005)
[15] Douglas (1966; 1972)
[16] Hamilton (2005c)
[17] Nakamura ve Meskell (2004)
[18] Cessford ve Mitrovic (2005)
[19] Krotschek (2004) 4040 Alanı'ndaki Mekân 100'e gönderme yapar.
[20] Voigt (2000)
[21] Hamilton (2005c) burada Mekân 159 ile 173'ün ara yüzeyindeki kalıntılara (4321) gönderme yapar.
[22] Carter ve diğerleri (2005a) burada Bina 1'deki F.364 buluntusunun bir bölümü olan (1387) ile (1388)'den söz eder.
[23] Örneğin, büyük sivri bir obsidiyen yontuk Bina 18'in F.473 fırınının arkasındaydı. Ayrıca Bina 18'in terk edilmesi sırasında F.515 ambar çukuruna çakmaktaşından bir delgi aletiyle birlikte kırmızı aşıboyası bırakılmıştı.
[24] Carter ve diğerleri (2005a) Bina 1, 2, 5, 17 ve 23'teki örneklere işaret ederler.
[25] Lewis-Williams (2004)
[26] Lewis-Williams (2004); Thomas ve Humphrey (1996)
[27] Cessford (2006)
[28] Russell ve Martin (2005)
[29] Bender (1978); Hayden (1990); Dietler ve Hayden (2001)
[30] Çanak Çömleksiz Neolitik A döneminden kalma kızartma çukurlarının bulunduğu yerler Mureybet ve Jerf el Ahmar'dır (Cauvin [1994]); kamu şölenlerinin de Anadolu'daki Hallan Çemi'de yapıldığı ileri sürülmüştür (Rosenberg [1999]).
[31] Bunlar Nevali Çori, Cafer Höyük ve Çayönü (Cauvin ve diğerleri [1999]); Hauptmann [1999])
[32] Musular'da (Özbaşaran [1999])
[33] Burada sözünü ettiğim duvarlar Tabaka VII'deki Bina 8 ile 20'yi çevreler (Farid [2006]).
[34] Tabaka VIB
[35] Schmidt (2001)
[36] Hauptmann (1999; 2002)
[37] Cessford (2006)
[38] Mellaart (1967)
[39] Hauptmann (1999); Schmidt (2001)
[40] Goring-Morris ve Belfer-Cohen (2002)
[41] Rollefson (1986)
[42] Schmidt (1999)
[43] Orta Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemde Wadi Ghwair ve Geç Çanak Çömleksiz Neolitik A dönemde Ayn Gazal gömütleri (Simmons-Najjar [2000]); Rollefson [2000]).
[44] Goring-Morris ve Belfer-Cohen (2002) Halan Çemi ve Nemrik'ten söz etmektedir.
[45] Goring-Morris ve Belfer-Cohen (2002, 70)
[46] Bataille (1962)
[47] Bloch (1992) ve bkz: Birinci Bölüm
[48] Schmidt (1999)
[49] "Tafonomik" terimi toprağa atıldıktan sonra insan yapısı nesnelerin ve karbonlaşmış tohumların çürüme ve dönüşüm süreciyle ilgilidir.
[50] Mellaart (1964, 45)
[51] Hodder (2004)
[52] Fairbairn ve diğerleri (2005a)
[53] Ayrıca bkz: Winnicott (1958)
[54] Aynı bölgenin daha erken Khiami kültüründe kadın tasvirleri görülür (Cauvin [1994]).
[55] Perlès (2001) burada Teselya'nın EN1, EN2 ve EN3 dönemlerinden söz etmektedir.
[56] Hauptmann (2002)
[57] Helms (2003)
[58] Meskell (2004)

Dokuzuncu Bölüm

[1] Estes (1991, 411)
[2] Mellaart (1967)
[3] Rudeback (2000)
[4] Firth (1936, 93 ve 95)
[5] Bina 17'deki kadın kafatası (5022) olarak geçer.
[6] Stevanovic ve Tringham (1998)
[7] Kuijt (2000)
[8] Cessford (2006)
[9] Molleson ve diğerleri (2005)
[10] Boz (2005)
[11] Richards ve Pearson (2005)
[12] Molleson ve diğerleri (2005)

[13] Hamilton (1996; 2005a)
[14] Mellaart (1967)
[15] Hamilton (2005c)
[16] Firth (1936, 267)
[17] Molleson ve diğerleri (2005)
[18] Molleson ve diğerleri (2005)
[19] Molleson ve diğerleri (2005)
[20] Cessford (2005b)
[21] Rosen (2005)
[22] Gell (1998)
[23] Hamilton (2005a) ve Molleson ve diğerleri (2005)
[24] Richards ve Pearson (2005)
[25] Öte yandan Altıncı Bölüm'de bazı evlerin (belki de daha çok bazı evlerde yaşayan yaşlıların) bilginin, soy çizgisinin ve şölenlerin denetiminde egemen olduklarını belirtmiştim.
[26] Ne var ki iskelet verileri hastalıklı insanları göstermezler. İskeletler yalnızca kronik bozuklukların ipuçlarını verir.
[27] Yüksek oranda bebek ölümlerine çeşitli tepkiler gösterilir, bunların hepsi iyi annelik yapıldığını vurgulamaz (bkz: Nancy Scheper-Hughes [1987] ve Alma Gottlieb [2004]).
[28] Mellaart (1970)
[29] Bu çıkan nesnenin ne olduğuna ilişkin değişik yorumlar için Sonsöz'e bakınız.

Onuncu Bölüm

Estes (1992)
[2] Turnbull-Kemp (1967, 31 ve 32)
[3] Rudeback (2000)
[4] Ortak paylaşım ve bireylerin olmamasından bireyselliğe doğru evrimsel bir köprü kurulduğunu varsaymak sakıncalı olur. Aslında insanların boncuklarıyla ve bedenlerini süsleyen eşyalarla birlikte gömülmesi çok daha erken dönemlerden, hatta Paleolitik dönemden kalma bir uygulamadır. Zaman içinde yaşanan değişiklikler karmaşık, ince ayrıntılarla ayırt edilen ve görelidir. Burada amacım Çatalhöyük'e özgü durumu Anadolu ve Ortadoğu'daki daha erken yerleşim birimleriyle ilişkili olarak anlamak.
[5] Fowler (2004); Kuniholm ve Newton (1996); Cessford (2005a)
[6] Cessford (2006)
[7] Cessford (2006). Cessford'ın anlattıkları kendi çalışmalarına ve 1995-98 yılları arasında bu binalarda kazı yapanların, özellikle Gavin Lucas, Roger Matthews, Naomi Hamilton ve Tona Majo'nun raporlarına dayanmaktadır.
[8] Shanks ve Tilley (1982). Doğu Akdeniz için bkz: Kuijt (2001)
[9] Bkz: Hodder ve Gessford (2004)
[10] Bedensel sınırlar, bölünmüş çiftler ve ilişkili bireyler ya da "bölünmüş"ler üstüne çeşitli görüşlerin etnografik ve antropolojik tartışmaları için bkz: Strathern (1988).
[11] Pek çok toplumda insan ve insan benliği başka insanlarla ve insan olmayanlarla bağlamsal ilişkili kabul edilmektedir (bkz: Bird-David [1999]).
[12] Matthews (2005a)
[13] Bull ve diğerleri (2005)
[14] Russell (2005)
[15] Vedder (2005)
[16] Türkcan (2005)

On Birinci Bölüm

Türkcan (2005)
[2] *age.*
[3] Last (1998)

[4] Leopar eti daha az makbuldü belki de. Etoburların etleri damakta keskin bir tat bırakır, ancak bazı toplumlarda bu etin lezzetli ve değerli olduğu düşünülür. Çatalhöyük insanlarının leopar etinden hoşlanmadıkları gibi bir tahminde bulunamayız. Lezzet çoğu zaman toplumsal nedenlerle bağlantılıdır.
[5] Hallan Çemi'deki örnek için bkz: Rosenberg (1999).
[6] Göbekli Tepe örneği için bkz: Schmidt (1999; 2001).
[7] MÖ 9. binyılda kuzey Irak'taki Jerf el Ahmar'da (Stordeur ve diğerleri [1996]) ve Şanidar'da (Solecki [1977]) görüldüğü gibi.
[8] Schmidt (2001)
[9] Goring-Morris ile Belfer-Cohen (2003, ayrıca bkz: 2002)
[10] *age.*
[11] Bender (1978); Hayden (1990)
[12] Goring-Morris ile Belfer-Cohen (2003, 76)
[13] Deetz (1977)
[14] Johnson (1996)
[15] Woodburn (1980); Ingold (1995); Bird-David (1990, 1999)
[16] Chapman (2000)
[17] Gell (1998)
[18] Gamble (1999)
[19] Blombos ile ilgili olarak bkz: Henshilwood (2002); Fransa ve İber Yarımadasıyla ilgili bkz: Mithen (1996).
[20] Burada Bourdieu'nun (1977) *habitus* fikrine gönderme yapıyorum.
[21] Nadel ve Werker (1999)
[22] "Maddesellik" kavramına son yıllarda arkeolojinin ilgisini epey çekmektedir (örn., Tilley, [1999, 2004], Chapman [2000], Meskell [2004], Myers [2001]). Maddi kültüre duyulan bu yeni ilginin karışık kökenleri var. Bir bölümü yapısal Marksizm ile nesnel koşulların öneminden kaynaklanır (Friedman ve Rowlands [1977]), bir bölümü de maddeselliğin

antropolojik araştırmalarına dayanır (Miller [1987, 1998]), aynı zamanda uygulama kuramlarından (Bourdieu [1977]) ve görüngübilimsel gelenekte görülen akıl/beden, özne/nesne karşıtlıklarını kırma çabalarından doğar (Thomas [1996]). Akıl/nesne ayrımlarını bozma çabalarının öne çıkarılması bilişsel-yöntemsel arkeolojinin bayrak açtığı bilişsel gelişmeyle evrimsel psikolojinin bakış açısında da görülür (Mithen [1996], Donald [1991], Demarrais ve diğerleri [1996]). Bir başka önemli katkı da teknolojileri vurgulayan Lemonnier (1993), Dobres (2000) gibi Fransızlar tarafından yapılmıştır.

[23] Renfrew (1998; 2001; Renfrew ve Scarre [1998]) bilişsel olarak kabul ettiği gelişim dönemlerini Donald'ın çalışmasına (1991) dayandırmaktadır.

[24] Renfrew akıl/madde ikiliklerinden kaçınarak Descartes'ın izinden gidenlerin (Merleau-Ponty (1962), Heidegeeer (1927), Latour (1996)) aklın ve maddenin karşılıklı yapıcılığını savunan bir anlayışı tartışmak ister.

[25] Renfrew (2001, 128)

[26] Merleau-Ponty (1962)

[27] Renfrew (2001, 127)

[28] Renfrew (2001, 128)

[29] Maddesel bağlar kavramını Thom-as'tan (1991) alıp genelleştirdim.

[30] Belfer-Cohen ile Bar Yosef (2000); Özdoğan (2002)

[31] Goring-Morris ile Belfer-Cohen (2003)

[32] Ayrıca bkz: Mithen (2003)

[33] Hillman (1996)

[34] Grosman ve Belfer-Cohen (2002, 50)

[35] Grosman ve Belfer-Cohen (2002)

[36] Heun ve diğerleri (1997), Jones (2001)

[37] Mithen (2003, 67)

[38] Schmidt (2001)

[39] Hillman ve Davies (1990)

[40] Bar-Yosef ve Anna Belfer-Cohen (2002)

[41] Hillman ve Davies (1990)

[42] Esin ve Harmankaya (1999)

[43] Kenyon (1981)

[44] Hodder ve Cessford (2004)

[45] Baysal ve Wright (2005)

[46] Carter ve diğerleri (2005a)

[47] Russell (2005)

[48] XII öncesi tabakalar ve Tabaka VI arası

[49] Fairbairn ve diğerleri (2005a); Russell ve Martin (2005), Russell (2005); Baysal ve Wright (2005)

[50] Farid (2006); Cessford (2006)

[51] Last (1996; 2005)

[52] Atalay (2005)

[53] Russell (2005)

[54] Carter ve diğerleri (2005a)

[55] Carter ve diğerleri (2005b)

[56] Daha geniş olan bu bıçaklar ardışık yerleşimin alt tabakalarındaki mikro bıçaklarla farklılıklar gösterir.

[57] Byrd (2000, 79)

[58] Goring-Morris ve Belfer-Cohen (2003); Özdoğan ve Özdoğan (1990)

[59] Tringham (2000)

[60] Sahlins (1972)

[61] Last (1996)

[62] Farid (2006)

[63] Boyalı sıva Can Hasan I gibi öteki Kalkolitik yerleşimlerinde görülmemektedir. Bu dönemde boyalı duvar sıvalarının daha üst katmanlarda görülmeye başlaması olasıdır, bu da çömleklerin süslenmesindeki gibi genel süsleme anlayışının yaygınlaşmasına işaret eder.

[64] Mellaart (1967)

[65] Hodder (1996)

[66] Düring (2001), ama daha başka bir görüş için bkz: Cutting'e (2005)

[67] Cessford (2005a)

[68] Hamilton (2005a)

[69] Voight (2000)

[70] Silverblatt (1988)

[71] Cauvin (1994)

[72] Frame (2002)

[73] Russell ve Martin (2005)

[74] Russell ve Martin (2005)

[75] Burada sadece Ortadoğu'ya gönderme yapıyorum. Örneğin, Orta Amerika'da tarım yerleşik düzenden önce gelişmiştir. Maddeye dayalı kuramlarla Ortadoğu dışında tarımın ve yerleşik düzenin benimsenmesiyle ilgili kuramların daha araştırılması gerekir.

Kaynakça

Alcock, S., Van Dyke, R. ve Keeble, N. H. (haz.) 2003. *Archaeologies of memory.* Blackwell, Oxford.

Andel, van T. ve Runnels, C. 1995. Avrupa'daki ilk tarımcılar. *Antiquity* 69, 481-500.

Anderson, B. 1991. *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism.* Verso, Londra.

Andrews, P., Molleson, T. ve Boz, B. 2005. Çatalhöyük'teki insan gömütleri. Hodder I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons.* McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Asouti, E. 2005. Neolitik Çatalhöyük'te orman bitki örtüsü, yakıt ve kereste kullanımı: odunkömürü makro kalıntıları üzerine rapor. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Asouti E. ve Fairbairn, A. 2002. Neolitik dönemde İç Anadolu'da geçim ekonomisi. Arkeo-botanik bulgu. Gérard, F. ve Thissen, L. (haz.) *The Neolithic of Central Anatolia. Internal developments and external relations during the 9th-6th millennia CAL BC, Proceedings of the International CANeW Round Table, İstanbul 23-24 Kasım 2001,* s. 181-92. Ege Yayınları, İstanbul.

Atalay, S. 2005. Kili evcilleştirmek: kil toplarının, mini topların ve geometrik nesnelerin Çatalhöyük'teki günlük yaşantıdaki rolleri. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons.* McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Bahrani, Z. 2003. *The graven image representation in Babylonia and Assyria.* University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Bailey, T. 1993. *The African leopard.* Columbia University Press, New York.

Baird, D. 2002. İç Anadolu'daki ilk Holosen yerleşmeler: Konya Ovası'ndan görülen sorunlar ve umutlar. Gérard, F. ve Thissen, L. (haz.) *The Neolithic of Central Anatolia. Internal developments and external relations during the 9th-6th millennia CAL BC, Proceedings of the International CANeW Round Table, İstanbul 23-24 Kasım 2001,* s. 181-92. Ege Yayınları, İstanbul.

Baird, D. 2005. Çatalhöyük bölgesinde ilk Holosen dönemde yerleşmenin tarihçesi ve toplumsal manzaralar. Hodder, I. (haz.) *Çatalhöyük perspectives: themes from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Balkan-Atlı, N., Binder, D. ve Cauvin M.-C. 1999. Obsidiyen: İç Anadolu'da kaynaklar, atölyeler ve ticaret. Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (haz.) *Neolithic in Turkey: The cradle of civilization. New discoveries,* s. 133-45. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Balter, M. 2005. *The goddess and the bull.* Simon and Schuster, New York.

Banning, E. B. ve Byrd, B. F. 1987. Evler ve yaşam birimlerinin değişimi: Çanak Çömleksiz Neolitik B dönemde Ürdün'ün 'Ain Gazal yerleşiminde evlerin mimarisi. *Proceedings of the Prehistoric Society* 53, 309-25.

Bartu, A. 2000. Çatalhöyük Nerede? Arkeolojik yerleşimin inşasında çok sayıda yerleşim yerler. Hodder, I. (haz.) *Towards reflexive method in archaeology: the example at Çatalhöyük* içinde, s. 101-110. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Bartu Candan, A. 2006. Tarihöncesiyle karışma/karşılaşma/ilişki kurma: Çatalhöyük ve halkı. *Çatalhöyük perspectives: themes from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Bar-Yosef, O. 1986. Eriha'nın duvarları. Değişik bir yorum. *Current Anthropology* 27, 157-62.

Bar-Yosef, O. ve Belfer-Cohen, A. 2002. Çevresel krizlerle yüzleşmek. Doğu Akdeniz'de Genç Dryas'tan Holosen çağa geçişte toplumsal ve kültürel değişiklikler. Cappers, R. T. J. ve Bottema, S. (haz.) *The dawn of farming in the Near East* içinde. Yakın Doğu'da İlk Üretim, Geçim ve Çevre 6, 55-66. Ex Oriente, Berlin.

Bataille, G. 1955 *Lascaux; or, The birth of art: prehistoric painting.* Skira, Lozan.

Bataille, G. 1962. *Erotism: death and sensuality.* Walker, New York.

Baysal, A. ve Wright, K. I. 2005. Yemek pişirme, elişi ve sağaltım: Çatalhöyük'ten cilalı taştan yapılma nesneler (1995-99 kazıları). Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük:*

reports from the 1995-1999 seasons içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/ British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Belfer-Cohen, A. 1995. Natuf kültüründe toplumsal katmanları yeniden ele almak: gömütlerden elde edilen bulgular. Campbell, S. ve Green, A. (haz.) *The archaeology of death in the ancient Near East* içinde, s. 9-16. Oxbow Monograph 51, Oxford.

Bender, B. 1978. Avcı-toplayıcı toplumdan tarım toplumuna: toplumsal bakış açısı. *World Archaeology* 10, 204-22.

Benjamin, W. 1969. *Illuminations*. Schocjen, New York.

Bird-David, N. 1990. Verici çevre: avcı-toplayıcı ekonomik sistemin bir başka yönü. *Current Anthropology* 31, 189-196.

Bird-David, N. 1999. "Animizm"i yeniden düşünmek. Kişilik, çevre ve ilişkili epistemoloji. *Current Anthropology* 40 Ek, 67-90.

Blanton, R. E., Feinman, G. M., Kowalewski, S. A. ve Peregrine, P. N. 1996. Orta Amerika uygarlığının evrimine yönelik çift süreç kuramı. *Current Anthropology* 37, 1-14.

Bloch, M. 1992. *Prey into hunter. The politics of religious experience*. Cambridge University Press, Cambridge.

Bonogofsky, M. 2005. Anadolu'daki alçılı kafataslarının biyo-arkeolojik araştırması: yeni keşifler ve yorumlar. *International Journal of Osteoarchaeology* 15, 124-35.

Bourdieu, P. 1977. *Outline of a theory of practice*. Cambridge University Press, Cambridge.

Boyd, B. 2005. *People and animals in Levantine prehistory. 20000-8000 BC*. Cambridge University Press, Cambridge.

Boz, B. 2005. Çatalhöyük'ün Neolitik insanlarının ağızdan ağza yayılan sağlığı. Hodder I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Bradley, R. 2002. *The past in prehistoric societies*. Routledge, Londra.

Buck, C. E. Christen, J. A. ve James, G. N. 1999. BCal: Bayes radyokarbon ölçme aracı. *Internet Archaeology* 7. (http://intarch.ac.uk/journal/issue7/buck_toc.html)

Buitenhuis, H. 1997. Aşıklı Höyük: "ilk evcilleştirmenin" yapıldığı yerleşim. *Anthropozoologica* 25/26, 655-62.

Bull, I. D., Elhmmali, M. M., Perret, P., Matthews, W., Roberts, D. J. ve Evershed, R. P. 2005. Çatalhöyük'te arkeolojik kalıntıların hayvansal tortularının biyokimyasal göstergesi. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Byrd, B. F. 1994. Kamusal ve özel, ev ölçekli ve ortak: Güneybatı Asya köylerinin doğuşu. *American Antiquity* 59, 639-66.

Byrd, B. F. 2000. Geçiş sürecinde hane halkı: Güneybatı Asya içerisinde Neolitik toplumsal düzenlemeler. Kuijt, I. (haz.) *Life in Neolithic farming communties: Social organization, identity and differentiation* içinde, s. 63-102. Kluwer Academic/Plenum, New York.

Byrd, B. F. ve Monahan, C. M. 1995. Ölüm, gömme ayinleri ve Natuf dönemde toplumsal yapı. *Journal of Anthropological Archaeology* 14, 251-287.

Carsten, J. ve Hugh-Jones, S. (haz.) *About the house: Levi-Strauss and beyond*. Cambridge University Press, Cambridge.

Carter, T., Conolly, J. ve Spasojevi_, A. 2005a. Yontulmuş taş. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Carter, T., Poupeau, G., Bressy, C. ve Pearce, N. J. G. 2005b. Kimyadan tüketime: laboratuvarlar arası eser madde özelliklerini izleme programı kapsamında Çatalhöyük'te obsidiyen kullanımının tarihine doğru araştırma. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Cauvin, J. 1994. *Naissance des divinités, Naissance de l'agriculture*. CNRS, Paris.

Cauvin, J., Aurenche, O., Cauvin M.-C. ve Balkan-Atlı, N. 1999. Cafer Höyük'ün Çanak Çömleksiz yerleşimi. Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (haz.) *Neolithic in Turkey: The cradle of civilization. New discoveries* içinde, s. 87-103. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Cessford, C. 2005a. Çatalhöyük'te kesin tarihleme. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Cessford, C. 2005b. Çatalhöyük'ün Neolitik nüfusunun hesaplanması. Hodder I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological

Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Cessford, C. 2006. Doğu Höyüğü'nün Kuzey Alanı'nda Neolitik kazılar; Çatalhöyük 1995-98. Hodder, I. (haz.) *Excavating Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Cessford, C. ve Mitrovic, S. 2005. Yoğun kalıntı analizi. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Cessford, C. ve Near, J. 2005. Çatalhöyük'te yangın, yakma ve ısı teknolojisi. Hodder, I. (haz.) *Çatalhöyük perspectives: themes from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Chapman, J. 2000. *Fragmentation in archaeology: people, places and broken objects in the prehistory of southeast Europe.* Routledge, Londra.

Childe, V. G. 1952. *New light on the most ancient East.* Routledge and Paul, Londra.

Connerton, P. 1989. *How societies remember.* Cambridge University Press, Cambridge.

Conolly, J. 1996. Parçalanmış taş. Hodder, I. (haz.) *On the surface: Çatalhöyük 1993-95 seasons* içinde. s. 173-198. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Conolly, J. 1999a. *The Çatalhöyük flint and obsidian industry. Technology and typology in context.* British Archaeological Reports, International Series 787, Oxford.

Conolly, J. 1999b. Türkiye'de Neolitik Çatalhöyük'ün teknik stratejileri ve teknik değişiklikleri. *Antiquity* 73, 791-800.

Copley, M., Clark, K. ve Evershed, R. 2005. Çömlek kaplar ve kil toplarında organik kalıntı analizi. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Cross May, S. 2005. Aynı koşullardaki verilerin istatistiksel açıdan bağdaştırılması. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Cutting, M. 2005. Çatalhöyük'ün mimarisi: süreklilik, hane halkı ve kaybolan üst tabakalar. Hodder, I. (haz.) *Çatalhöyük perspectives: themes from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Deetz, J. 1977. *In small things forgotten.* Anchor Books, New York.

DeMarrais, E., Castillo, J. L. ve Earle, T. 1996. İdeoloji, materyalleşme ve iktidar stratejileri. *Current Anthropology* 37, 15-31.

Dietler, M. ve Hayden, B. (haz.) 2001. *Feasts. Archaeological and ethnographic perspectives on food, politics, and power.* Smithsonian Institution Press, Washington (DC).

Dobbs, C. A. ve Johnson, D. W. 2005. Çatalhöyük'teki manyetik, radar ve özdirenç çalışmaları. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Dobres, M-A. 2000. *Technology as social agency.* Blackwell, Oxford.

Donald, M. 1991. *Origins of the modern mind.* Harvard University Press, Cambridge.

Doody, M. A. 1980. Giriş. Richardson, S. (ilk baskı 1740) *Pamela; or, virtue rewarded* içinde, s. 7-20. Penguin, Londra.

Douglas, M. 1966. *Purity and danger.* Routledge & Kegan Paul, Londra.

Douglas , M. 1972. Bir yemeğin şifresini çözmek. *Daedalus* 1972, 61-81.

Durkheim, É. 1893. *De la division du travail social: étude sur l'organisation des sociétés supérieures.* Alcan, Paris.

Duru, R. 1999. Göller Bölgesi'nde Neolitik Dönem. Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (haz.) *Neolithic in Turkey: The cradle of civilization. New discoveries* içinde, s. 165-91. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Düring, B. 2001. Neolitik Çatalhöyük mimarisinde toplumsal boyutlar. *Anatolian Studies* 51, 1-18.

Ebron, P. 1998. Afrikalı Amerikalıların kültüründe bölgesel farklılıkların belleklere kazınan izleri. *American Anthropologist* 100, 94-105.

Edmonds, M. 1999. *Ancestral geographies of the Neolithic: landscapes, monuments and memories.* Routledge, Londra.

Elias, N. 1994 [1936]. *The civilizing process: the history of manners.* Blackwell, Oxford.

Esin, U. ve Harmankaya, S. 1999. İç Anadolu'da Neolitik dönem ortamında Aşıklı. Özdoğan, M.

ve Başgelen, N. (haz.) *Neolithic in Turkey: The cradle of civilization. New discoveries* içinde, s. 115-32. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Estes, R. D. 1992. *The behavior guide to African mammals.* University of California Press, Berkeley.

Evershed, R. P., Heron, C. ve Goad, L. J. 1990. Yüksek ısılı gaz kromatografisi ve gaz kromatografisi kütle spektrometresiyle arkeololik kökenli organik kalıntı analizi. *Analysit* 115, 1339-42.

Evershed, R. P., Dudd, S. N., Charters, S., Mottram, H., Stott, A. W., Raven, A., van Bergen, P F. ve Bland, H. A. 1999. Tarihöncesinden antropojenik sinyallerin taşıyıcısı olarak lipitler. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London Seies B-Biological Sciences* 354, 19-31.

Fabian, J. 1983. *Time and the other: how anthropology makes its object.* Columbia University Press, New York.

Fairbairn, A., Near, J. ve Martinoli, Daniéle. 2005a. Doğu Çatalhöyük'ün Kuzey, Güney ve KOPAL Alanı kazılarında makro-botanik araştırmalar. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Fairbairn, A., Asouti, E. Russell, N. ve Swogger, J. 2005b. Mevsimsellik. Hodder, I. (haz.) *Çatalhöyük perspectives: themes from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Farid, S. 2006. Doğu Höyüğü'nün Güney Alanı'nda Neolitik Kazılar, Çatalhöyük 1995-99. Hodder, I. (haz.) *Excavating Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Feinman, G. M. 1995. Eşitsizliğin ortaya çıkışı: stratejiler ve süreçlere odaklanma. Price, T. D. ve Feinman, G. M. (haz.) *Foundations of social inequality* içinde, s. 255-80. Plenum Press, New York.

Firth, R. 1936. *We, the Tikopia.* George Allen and Unwin, Londra (1968 baskısı, Beacon Press, Boston).

Firth, R. 1967. *Tikopia ritual and belief.* George Allen and Unwin, Londra.

Forty, A. ve Kuchler, S. (haz.) 1999. *The art of forgetting,* Berg, Londra.

Foucault, M. 1977. *Discipline and punish.* Vintage Books, New York.

Fowler, C. 2004. *The archaeology of personhood.* Routledge Londra.

Frame, S. 2002. Hayvan kemiği (Batı Höyüğü) *Çatal News* 9, 15-16.

Friedman, J. ve Rowlands, M. (haz.) 1978. *The evolution of social systems.* Duckworth, Londra.

Gamble, C. 1999. *The Palaeolithic societies of Europe.* Cambridge University Press, Cambridge.

Garfinkel, Y. 1994. Kült nesnelerinin ayinle gömülmesi: ilk bulgular. *Cambridge Archaeological Journal* 4, 159-88.

Gebel, H. G. K. 2002. Duvarlar. Güç noktaları. Gebel, H. G. K., Hermansen, B. D. ve Jensen, C. H. (haz.) *Magic practices and ritual in the Near eastern Neolithic* içinde. 119-132, Ex Oriente, Berlin.

Gebel, H. G. K., Hermansen, B. D. ve Jensen, C. H. (haz.) 2002. *Magic practices and ritual in the Near eastern Neolithic.* Ex Oriente, Berlin.

Gell, A. 1998. *Art and agency.* Clarendon, Oxford.

Gérard, F. ve Thissen, L. 2002. *The Neolithic of Central Anatolia. Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia CAL BC.* Ege Yayınları, İstanbul.

Gibson, C. ve Last, J. 2003. Batı Höyüğünün Kazıları. *Çatal News* 10, 8-9. (http://www.catalhoyuk.com)

Giddens, A. 1992. *Transformations of intimacy.* Stanford University Press, Stanford.

Gimbutas, M. 1982. *The goddesses and gods of Old Europe.* Thames & Hudson, Londra.

Goring-Morris, N. 2000. Canlılar ve ölüler: Akeramik Neolitik dönemin toplumsal koşullarında Kfar HaHoresh'ten görülen gömülme törenleri. Kuijt, I. (haz.) *Life in Neolithic farming communities: Social organization, identity, and differentiation* içinde, s. 13-36. Kluwer Academic/ Plenum, New York.

Goring-Morris, N. ve Belfer-Cohen, A. 2002. Yakın Doğu'nun Epipaleolitik ve Erken Neolitik dönemlerinde sembolik davranışlar: süreklilik ve değişim üzerine ön gözlemler. Gebel, H. G. K., Hermansen, B. D. ve Jensen, C. H. (haz.) *Magic practices and ritual in the Near eastern Neolithic.* Yakın Doğu'da İlk Üretim, Geçim ve Çevre 8, 67-79.

Goring-Morris, N. ve Belfer-Cohen, A. 2003. Doğu Akdeniz'in Üst Paleolitik ve Epipaleolitik dönemlerindeki (günümüzden yaklaşık 42000-10000 yıl önce) yapılanmaları ve yerleşmeleri: dünyevi ve sembolik kullanımlar. Vasil'ev, S. A., Soffer, O. ve Kozlowski, J. (haz.) *Perceived landscapes and built environments* içinde. British Archaeological Report International Series 1122, 65-81.

Gottlieb, A. 2004. *The afterlife is where we come from: the culture of infancy in West Africa.* University of Chicago Press.

Grosman, L. ve Belfer-Cohen, A. 2002. "Genç Dryas" dönemine yakından bakmak. Cappers, R. T. J. ve Bottema, S. (haz.) *The dawn of farming in the Near East* içinde. Yakın Doğu'da İlk Üretim, Geçim ve Çevre 6, 49-54. Ex Oriente, Berlin.

Hamann, B. 2002. Güneş doğmadan önceki toplumsal yaşam: yerli Orta Amerika arkeolojisi. *Current Anthropology* 43, 351-382.

Hamilton, N. 1996. Heykelcikler, kil toplar, küçük buluntular ve gömütler. Hodder, I. (haz.) *On the surface: Çatalhöyük 1993-95* içinde, s. 215-264. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Hamilton, N. 2005a. Gömütlerin toplumsal yönü. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Hamilton, N. 2005b. Boncuklar. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Hamilton, N. 2005c. Heykelcikler. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Harris, E. C. 1989. *Principles of archaeological stratigraphy.* Academic Press, Londra.

Hauptmann, H. 1999. Urfa bölgesi. Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (haz.) *Neolithic in Turkey: The cradle of civilization. New discoveries* içinde, s. 65-87. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Hauptmann, H. 2002. Erken Neolitik dönemde kendi bölgesel koşullarında Yukarı Mezopotamya. Gérard, F. ve Thissen, L. (haz.) *The Neolithic of Central Anatolia. Internal developments and external relations during the 9th-6th millennia CAL BC, Proceedings of the International CANeW Round Table, İstanbul 23-24 Kasım 2001* içinde, s. 263-74. Ege Yayınları, İstanbul.

Hayden, B. 1990. Usta avcılar, balıkçılar, koparıcılar ve ekiciler: yemek hazırlığı işlemlerinin ortaya çıkışı. *Journal of Anthropological Archaeology* 9(1), 31-69.

Heidegger, M. 1927. *Sein und zeit.* Neomarius Verlag, Tübingen.

Helbaek, H. 1964. Çatalhöyük'te çiftçiliğin ilk izlenimleri. *Anatolian Studies* 14, 121-3.

Helmer, D., Gourichon, L. ve Stordeur, D. 2004. A l'aube de la domestication animale: imaginaire et symbolisme animal dans les premières sociétés néolithiques du nord du Proche-Orient. *Anthropologica* 39, 143-163.

Helms, M. 2003. Yerleşik düzenin gelişiminde somut materyaller ve kozmolojik öğeler. *Rethinking materiality* konferansında sunulan tez (McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge)

Hendon, J. 2000. Sahip olma ve elde tutma: ambar, bellek, bilgi ve toplumsal ilişkiler. *American Anthropologist* 102, 42-53.

Henshildwood, C. S. 2002. Modern insan davranışının doğuşu: Güney Afrika'dan Orta Taş Çağı gravürleri. *Science* 295, 1278-1280.

Heun, M., Schafer-Pregl, R., Klawan, D., Castagna, R., Accerbi, M., Borghi, ve Salamini, F. 1997. DNA verileriyle tanımlanan kızıl buğdayın evcilleştirildiği yerleşim. *Science* 278, 1312-14.

Hillman, G. 1996. Verimli Hilal'in kuzeyinde avcı-toplayıcıların bulabildiği yabanıl bitki-besinlerin Geç Pleistosen çağda uğradıkları değişiklikler: hububat ekiminde olası ilk adımlar. Harris, D. R. (haz.) *The origins and spread of agriculture and pastoralism in Eurasia* içinde, s. 159-203. UCL Press, Londra.

Hillman, G. ve Davies, M. 1990. İlkel ortamlarda yaban buğdayı ve çavdarın ölçülmüş evcilleştirilme oranları. *Journal of World Prehistory* 4(2), 157-222.

Hodder, I. 1982. *Symbols in action.* Cambridge University Press, Cambridge.

Hodder, I. 1990. *The domestication of Europe.* Blackwell, Oxford.

Hodder, I. (haz.) 1996 *On the surface. Çatalhöyük 1993-95.* McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Hodder, I. 1999. *The archaeological process. An introduction.* Blackwell, Oxford.

Hodder, I. (haz.) 2000. *Towards reflexive method in archaeology: the example at Çatalhöyük.* McDonald Institute for Archaeological Research/ British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Hodder, I. 2004. *Archaeology beyond dialogue.* University of Utah Press, Salt Lake City.

Hodder, I. (haz.) 2005a. *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons.* McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Hodder, I. (haz.) 2005b. *Changing materialities at*

Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Hodder, I. (haz.) 2005c. *Çatalhöyük perspectives: themes from the 1995-1999 seasons.* McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Hodder, I. (haz.) 2005d. Bellek. Hodder, I. (haz.) *Çatalhöyük perspectives: themes from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Hodder, I. (haz.) 2006. *Excavating Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons.* McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Hodder, I. ve Cessford, C. 2004. Çatalhöyük'te günlük işler ve toplumsal bellek. *American Antiquity* 69, 17-40.

Hunt, L. 1992. *The family romance of the French Revolution.* Routledge, Londra.

Ingold, T. 1995. İnşaat, yerleşme, yaşama: hayvanlarla insanlar dünyada kendilerine nasıl yer edindiler. Strathern, M. (haz.) *Shifting contexts: transformations in anthropological knowledge* içinde, s. 57-80. Routledge, Londra.

Jackson, B. 2005. Boncuk malzemesinin saptanması hakkında rapor. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Jenkins, E. 2005. Çatalhöyük'te hayvanlar alemi: ilk sonuçlar ve yorumlar. Hodder I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Johnson, M. 1996. *An archaeology of capitalism.* Blackwell, Oxford.

Jones, M. 2001. *The molecule hunt: archaeology and the search for ancient DNA.* Allen Lane, Londra.

Joyce, R. 2000. Ata yadigârları ve evler. Maddiyat ve toplumsal bellek. Joyce, R. ve Gillespie, S. D. (haz.) *Beyond kinship. Social and material reproduction in House Socities* içinde, s. 189-212. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Joyce, R. ve Gillespie, S. d. (haz.) *Beyond kinship. Social and material reproduction in House Socities.* University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Kenyon, K. M. (T.A. Holland, haz.) 1981. *Excavations at Jericho III.* The British School of Archaeology in Jerusalem and Oxford University Press, Oxford.

Kirch, P. 2000. "Kutsal Evler" olarak Tapınaklar. Geleneksel Polinezya toplumlarında ayinsel mimarinin dönüşümü. Joyce, R. ve Gillepsie, S. D. (haz.) *Beyond kinship. Social and material reproduction in House Socities*, s. 103-114. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Kirkbride, D. 1968. Beidha 1967: ara rapor. *Palestine Exploration Quarterly* 100, 90-96.

Krotschek, U. 2004. Bina 49. Mekân 100. *Çatalhöyük Archive Report 2004* (http://www.catalhoyuk.com)

Kuijt, I. (haz.) 2000. *Life in Neolithic farming communities: social organization, identity, and differentiation.* Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York.

Kuijt, I. 2001. Yakın Doğu'nun Çanak Çömleksiz Neolitik döneminde mekân, ölüm ve toplumsal belleğin aktarılması. Chesson, M. S. (haz.) *Social memory, identity, and death: anthropological perspectives on mortuary rituals* içinde. Archaeological Papers of the American Anthropological Association 10, 80-99.

Kuniholm, P. I. ve Newton, M. W. 1996. Dendrokronolojik ilerlemeyle ilgili ara rapor 1995/6. Hodder, I. (haz.) *On the surface. Çatalhöyük 1993-1995* içinde, s. 345-7. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Kuzucuoğlu, C. 2002. İç Anadolu'da MÖ yaklaşık 9. binyıldan 5. binyıla kadar çevre düzeni ve evrim: çevre koşullarıyla insan toplumlarının gelişimi arasındaki ilişkilerin araştırılmasına giriş. Gérard, F. ve Thissen, L. (haz.) *The Neolithic of Central Anatolia. Internal developments and external relations during the 9th-6th millennia CAL BC, Proceedings of the International CANeW Round Table, İstanbul 23-24 Kasım 2001* içinde, s. 33-58. Ege Yayınları, İstanbul.

Kuzucuoğlu, C. ve Roberts, N. 1997. MÖ 20000-6000 arasında Anadolu'da çevre koşullarının evrimi. *Paléorient* 23, 7-24.

Lane, P. J. 1994. Mali'nin Dogon topluluğu arasında yerleşim alanının geçici yapılanması: etnoarkaeolojik araştırma. Parker-Pearson, M. ve Richards, C. (haz.) *Architecture and order* içinde, s. 196-216. Routledge, Londra.

Last, J. 1996. Çatalhöyük'te görünürdeki çömlekler. Hodder, I. (haz.) *On the surface. Çatalhöyük 1993-1995* içinde. s. 115-71. McDonald

Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Last, J. 1998. Yaşam taslağı. Çatalhöyük'teki sanatın yorumlanması. *Journal of Material Culture* 3, 355-378.

Last, J. 2005. Doğu Höyüğü'nden Çömlekler. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Latour, B. 1993. *We have never been modern.* Harvard University Press, Cambridge.

Latour, B. 1996. *Aramis, or, the love of technology.* Harvard University Press, Cambridge.

Latour, B. 1999. *Pandora's hope: essays on the reality of science studies.* Harvard University Press, New York.

Le Goff, J. 1992. *History and memory.* Columbia University Press, New York.

Leibhammer, N. 2000. Gerçekleri göstermek. Hodder, I. (haz.) *Towards reflexive method in archaeology: the example at Çatalhöyük* içinde, s. 129-142. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Lemonnier, P. (haz.) 1993. *Technological choices: transformation in material culture since the Neolithic.* Routledge, Londra.

Levi-Strauss, C. 1982. *The way of the masks.* University of Washington Press, Seattle.

Lewis-Williams, J. D. 2004. Bir evren yaratmak: Çatalhöyük'te mimarlık, güç ve evcilleştirme. *Journal of Social Archaeology* 4, 28-59.

Lloyd, S. 1956. *Early Anatolia.* Penguin, Harmondsworth.

Lowenthal, D. 1985. *The past is a foreign country.* Cambridge University Press, Cambridge.

Malhi, R. Van Tuinen, M., Mountain, J., Hodder, I. ve Hadly, E. A. 2005. Pilot proje: Çatalhöyük antik DNA araştırması. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Martin, L., Russell, N. ve Carruthers, D. 2002. Neolitik İç Anadolu'dan hayvan kalıntıları. Gérard, F. ve Thissen, L. (haz.) *The Neolithic of Central Anatolia. Internal developments and external relations during the 9th-6th millennia CAL BC, Proceedings of the International CANeW Round Table, İstanbul 23-24 Kasım 2001* içinde, s. 193-206. Ege Yayınları, İstanbul.

Matero, F. 2000. Kazısı yapılan geçmişin muhafazası. Hodder, I. (haz.) *Towards reflexive method in archaeology: the example at Çatalhöyük* içinde, s. 71-88. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Matthews, R. 1996. Yüzey sıyırması ve planlama. Hodder, I. (haz.) *On the surface. Çatalhöyük 1993-1995* içinde. s. 79-99. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Matthews, R. 2003. *The archaeology of Mesopotamia: theories and approaches.* Routledge, Londra.

Matthews, W. 2005a. Mekân kullanımı ve kavramında mokromorfolojik ve mikrostratigrafik izler. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Matthews, W. 2005b. Binaların yaşam döngüsü ve seyri. Hodder, I. (haz.) *Çatalhöyük perspectives: themes from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Matthews, W. ve Farid, S. 1996. 1960'lardaki yüzeyde keşifler – Çatalhöyük'ün stratigrafisi. Hodder, I. (haz.) *On the surface. Çatalhöyük 1993-1995* içinde. s. 271-300. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Matthews, W., French, C. A. I., Lawrence, T. ve Cutler, D. F. 1996. Çoklu yüzeyler: mikroformoloji. Hodder, I. (haz.) *On the surface. Çatalhöyük 1993-1995* içinde. s. 301-42. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Mellaart, J. 1959. Konya Ovası'nın arkeolojik araştırması. *Anatolian Studies* 9, 31-3.

Mellaart, J. 1962. Çatal Hüyük'te Kazılar, 1961: Birinci hazırlık raporu. *Anatolian Studies* 12, 41-65.

Mellaart, J. 1963. Çatal Hüyük'te Kazılar, 1962: İkinci hazırlık raporu. *Anatolian Studies* 13, 43-103.

Mellaart, J. 1964. Çatal Hüyük'te Kazılar, 1963: Üçüncü hazırlık raporu. *Anatolian Studies* 14, 39-119.

Mellaart, J. 1965. Batı Çatal Hüyük. *Anatolian Studies* 15, 135-56.

Mellaart, J. 1966a. Çatal Hüyük'te Kazılar, 1965: Dördüncü hazırlık raporu. *Anatolian Studies* 16, 165-191.

Mellaart, J. 1966b. Çatal Hüyük'ün Leopar Tapınakları. *The Illustrated London News* 4 Haziran 1966, 24-25.

Mellaart, J. 1967. *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia.* Thames & Hudson, Londra.

Mellaart, J. 1970. *Excavations at Hacılar.* Edinburgh University Press, Edinburgh.

Merleau-Ponty, M. 1962. *Phenomenology of perception.* Routledge, Londra.

Meskell, L. 2002. *Private Life in New Kingdom Egypt.* Princeton University Press, Princeton.

Meskell, L. 2004. *Object worlds in ancient Egypt. Material biographies past and present.* Berg, Oxford.

Middleton, W. D., Douglas Price, T. ve Meiggs, D. 2005. Antropojenik faaliyetlerin artıklarının tanımlanması için zemin çökeltilerinin kimyasal analizi. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Miller, D. 1987. *Material culture and mass consumption.* Blackwell, Oxford.

Miller, D. (haz.) 1998. *Material cultures.* University of Chicago Press, Chicago.

Mills, B. 2004. Hiyerarşinin kurulması ve yenilgisi: Güneybatı Pueblo'da elden çıkarılamaz mallar ve ortak saygınlık yapılanmasının tarihi. *American Anthropologist* 106, 238-251.

Mitchell, T. 2002. *Rule of experts.* University of California, Berkeley.

Mithen, S. 1996. *The prehistory of the mind.* Thames & Hudson, Londra.

Mithen, S. 2003. *After the ice. A global human history 20000-5000 BC.* Weidenfeld and Nicolson, Londra.

Molleson, T., Andrews, P. ve Boz, B. 2005. Çatalhöyük'ün Neolitik halkının yeniden inşası. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Moore, A. M. T., Hillman, G. C. ve Legge, A. J. 2000. *Village on the Euphrates: from foraging to farming at Abu Hureyra.* Oxford University Press, Oxford.

Morris, I. 1991. Ataların arkeolojisi: Saxe/Goldstein Hipotezinin yeniden değerlendirilmesi. *Cambridge Archaeological Journal* 1, 147-69.

Morrison, T. 1990. Belleğin yerleşim alanı. Ferguson, R., Gever, M., Minh-ha, T. ve West, C. (haz.) *Out here: marginalization and contemporary cultures* içinde, s. 299-305. MIT Press, Boston.

Morsch, M. G. F. 2002. Tılsımlı heykelcikler? Nevali Çori'deki kil nesnelerle ilgili bazı görüşler. Gebel, H. G. K., Hermansen, B. D. ve Jensen, C. H. (haz.) *Magic practices and ritual in the Near eastern Neolithic* içinde, s. 145-162. Ex Oriente, Berlin.

Myers, F. (haz.) 2001. *The empire of things: regimes of value and material culture.* School of America Research Press, Santa Fe.

Nadel, D. ve Werker, E. 1999. İsrail'in Ürdün Vadisindeki Ohalo II'de bulunan en eski saz kulübe kalıntıları (MÖ 19000) *Antiquity* 73, 755-64.

Nakamura, C. ve Meskell, L. 2004. Heykelcikler ve minyatür kil nesneler. *Çatalhöyük Archive Report* 2004 (http://www.catalhoyuk.com)

Naveh, D. 2003. Çanak Çömleksiz Neolitik A dönemde Eriha: sosyo-politik bakış açısı. *Cambridge Archaeological Journal* 13, 83-96.

Özbaşaran, M. 1999. Musular: İç Anadolu'nun yeni Neolitik yerleşimine genel bir bakış. Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (haz.) *Neolithic in Turkey: The cradle of civilization. New discoveries* içinde, s. 147-56. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Özbaşaran, M. ve Buitenhuis, H. 2002. İç Anadolu için bölgesel terminoloji önerisi. Gérard, F. ve Thissen, L. (haz.) *The Neolithic of Central Anatolia. Internal developments and external relations during the 9th-6th millennia CAL BC, Proceedings of the International CANeW Round Table, İstanbul 23-24 Kasım 2001,* s. 67-77. Ege Yayınları, İstanbul.

Özdoğan, A. 1999. Çayönü. Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (haz.) *Neolithic in Turkey: The cradle of civilization. New discoveries* içinde, s. 35-63. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Özdoğan, M. 2002. İç Anadolu'nun Neolitik dönemini tanımlamak. Gérard, F. ve Thissen, L. (haz.) *The Neolithic of Central Anatolia. Internal developments and external relations during the 9th-6th millennia CAL BC, Proceedings of the International CANeW Round Table, İstanbul 23-24 Kasım 2001* içinde, s. 253-261. Ege Yayınları, İstanbul.

Özdoğan, M. ve Özdoğan, A. 1990. Çayönü. Son çalışmaların özeti. *Paléorient* 15, 65-74.

Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (haz.) 1999. *Neolithic in Turkey: The cradle of civilization. New discoveries,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Özdoğan, M. ve Özdoğan, A. 1998. Kült binaları ve binaların kültü. Arsebük, G., Mellink, M. ve Schirmer, W. (haz.) *Light on top of the Black Hill. Studies Presented to Halet Çambel* içinde, s. 581-93. Ege Yayınları, İstanbul.

Özkan, A. 2002. Köşk Höyük: Anadolu arkeolojisine yeni katkılar. *Tüba-Ar* 5, 57-72.

Perkins, D. 1969. Çatal Hüyük'ün hayvan âlemi: Anadolu'da sığırların ilk evcilleştirilmelerinin bulguları. *Science* 164, 177-9.

Perlès, C. 2001. *The early Neolithic in Greece.* Cambridge University Press, Cambridge.

Peters, J., Hemler, D., Driesch, A. von den ve Seguí, M. S. 1999. Doğu Akdeniz'in kuzeyinde ilk besicilik. *Paléorient* 25, 27-47.

Reese, D. S. 2005. Çatalhöyük kabukları. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Renfrew, C. 1987. *Archaeology and language.* Penguin, Harmondsworth.

Renfrew, C. 1998. Akıl ve madde: bilişsel arkeoloji ve dışarıda sembolik depolama. Renfrew, C. ve Scarre, C. (haz.) *Cognition and material culture: the arcehaology of symbolic storage* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge.

Renfrew, C. 2001. Kavramdan önce simge. Eşyanın içselleştirilmesi ve toplumun ilk gelişimi. Hodder, I. (haz.) *Archaeological theory today* içinde. s. 122-140. Polity Press, Cambridge.

Renfrew, C. ve Scarre, C. (haz.) *Cognition and material culture: the archaeology of symbolic storage.* McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge.

Richards, M. P., Pearson, J. A., Molleson, T. I., Russell, N. ve Martin, L. 2003. Neolitik Çatalhöyük'te beslenmenin durağan izotop bulguları. *Journal of ArchaeologicalScience* 30, 67-76.

Richards, M. P. ve Pearson, J. A. 2005. Neolitik Çatalhöyük'te beslenmenin durağan izotop bulguları. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Ritchey, T. 1996. Not: binaların karmaşıklığı. Hodder, I. (haz.) *On the surface. Çatalhöyük 1993-95* içinde. s. 7-17. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Roberts, N. 1995. Türkiye'nin iç güneyindeki Konya Havzası'nın son Dördüncül döneminde alüvyon yelpazesi rejimlerinin iklimsel güçleri. Lewin, J., Macklin, M. G. ve Wodward, J. C. (haz.) *Mediterranean Quarternary river environments* içinde, s. 207-17. Balkema, Rotterdam.

Roberts, N., Black, S., Boyer, P., Eastwood, W. J., Griffiths, H. I., Lambs, H. F., Leng, M. J., Parish, R., Reed, M. J., Twigg, D. ve Yiğitbaşıoğlu, H. 1999. Türkiye'nin Konya Havzası'nda Son Dördüncülün çökeltilerinin kronolojisi ve stratigrafisi: KOPAL Projesinin Sonuçları. *Quarternary Science Reviews* 18, 611-30.

Roberts, N., Boyer, P., Merrick, J., Eastwood, W. J. ve Griffiths, H. I. 2006. Çatalhöyük'te KOPAL araştırma programı (1996-2001). Hodder, I. (haz.) *Excavating Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Roberts, N., Boyer, P. ve Parish, R. 1996. Çatalhyük'teki jeomorfolojik araştırmaların temel sonuçları. Hodder, I. (haz.) *On the surface. Çatalhöyük 1993-95* içinde. s. 19-40. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Roberts, N., Reed, J. M., Leng, M. J., Kuzucuoğlu, C., Fontugne, M., Bertaux, J., Woldring, H., Bottema, S., Black S., Hunt, E. ve Karabıyıkoğlu, M. 2001. Doğu Akdeniz bölgesinde Holosen iklim değişiminin gelişim hızı: Türkiye'nin ortasından yüksek çözünürlükte krater-göl çökeltilerinin yeni verileri. *The Holocene* 11, 721-36.

Rollefson, G. 1986. Neolitik Ayn Gazal (Ürdün): ayin ve tören, II *Paléorient* 12.1, 45-52.

Rollefson, G. 2000. Neoltiik Ayn Gazal'da ayinler ve toplumsal yapı. Kuijt, I. (haz.) *Life in Neolithic farming communites* içinde, s. 163-190. Kluwer, New York.

Rollefson, G. O., Simmons, A. H. ve Kafafi, Z. 1992. Ayn Gazal'da Neolitik kültür. *Journal of Field Archaeology* 19, 443-70.

Rosen, A. 2005. Çatalhöyük'te bitkilerin fitolit işaretleri ve toprağın kullanımı. Hodder I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Rosen, A., ve Roberts, N. 2005. Çatalhöyük'ün doğası: Konya Ovası'nda insanlar ve değişen çevre koşulları. Hodder, I. (haz.) *Çatalhöyük perspectives: themes from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Rosenberg, M. 1999. Hallan Çemi. Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (haz.) *Neolithic in Turkey: The*

cradle of civilization. New discoveries içinde, s. 25-34. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Rowlands, M. 1993. Kültür akartımında anıların rolü. *World Archaeology* 25, 141-151.

Rudeback, E., 2000. *Tilling nature. Harvesting culture.* Acta Archaeologica Lundensia 32. Almquist and Wiksell, Stockholm.

Russell, N. 2005. Çatalhöyük'te işlenmiş kemik. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Russell, N. ve Düring, B. 2005. Kuzunun hakkı: Neolitik Çatalhöyük'te çifte gömüt. *Antiquity.*

Russell, N. ve McGowan, K. J. 2003. Turnaların dansı: Çatalhöyük ve ötesinde turna sembolizmi. *Antiquity* 77(297), 445-455.

Russell, N. ve McGowan, K. J. 2005. Çatalhöyük'te kuş kemikleri. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Russell, N. ve Martin, L. 2005. Çatalhöyük'te memeli kalıntıları. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Russell, N. ve Meece, S. 2005. Çatalhöyük'te hayvan tasvirleri ve hayvan kalıntıları. Hodder, I. (haz.) *Çatalhöyük perspectives: themes from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Scheper-Hughes, N. (haz.) 1987. *Child survival: anthropological perspectives on the treatment and maltreatment of children.* Kluwer, New York.

Schmidt, K. 1999. Yaban domuzları, ördekler ve tilkiler – Urfa Projesi. *Neo-Lithics* 3/99, 12-15.

Schmidt, K. 2000. Zuerst kam der tempel, dann die stadt. (İlk tapınaklardan devlete). Göbekli Tepe ve Gürcütepe kazılarına dair ön rapor 1995-1999. *Istanbul Mitteilungen* 50, 5-40.

Schmidt, K. 2001. Göbekli Tepe, Güneydoğu Türkiye: 1995-1999 kazıları hakkında ön rapor. *Paléorient* 26 (1), 45-54.

Shankland, D. 1996. Arkeolojik bir duruşun antropolojisi. Hodder, I. (haz.) *On the surface. Çatalhöyük 1993-95* içinde. s. 218-226. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Shankland, D. 2000. Geçmişle bütünleşmek: Çatalhöyük'te folklor, höyükler ve insanlar. Hodder, I. (haz.) *Towards reflexive method in archaeology: the example at Çatalhöyük* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Shankland, D. 2005. Çatalhöyük'ün sosyoekolojisi. Hodder, I. (haz.) *Çatalhöyük perspectives: themes from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Shanks, M. ve Tilley, C. 1982. İdeoloji, sembolik güç ve ayinle iletişim: Neolitik gömme uygulamalarının yeniden yorumu. Hodder, I. (haz.) *Symbolic and structural archaeology* içinde, 21. 129-54. Cambridge University Press, Cambridge.

Shell, C. A. 1996. Doğu Çatalhöyük'te manyetometrik araştırma. Hodder, I. (haz.) *On the surface. Çatalhöyük 1993-95* içinde. s. 101-13. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Sherratt, A. G. 1972. Avrupa'nın Neolitik ve Tunç Çağlarında sosyo-ekonomik ve demografik modeller. Clarke, D. L. (haz.) *Models in archaeology* içinde, s. 477-542. Methuen, Londra.

Sherratt, A. G. 1980. İlk tahıl ekiminde su, toprak ve mevsim olgusu. *World Archaeology* 11, 313-30.

Sidell, J. ve Scudder, C. 2005. Çatalhöyük'ten yumurta kabuğu: pilot araştırma. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Silistreli, U. 1991. 1989 Köşk Höyük kazısı. *XII Kazı Sonuçları Toplantısı* I, 95-104.

Silverblatt, I. 1988. Sitelerde kadınlar. *Annual Review of Anthropology* 17, 427-60.

Simmons, A. H. ve Najjar, M. 2000. Güney Ürdün'ün Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimi Ghwair I'de 1999-2000 kazı mevsiminin ön raporu. *Neo-Lithics* I, 6-8.

Solecki, R. 1977. Şanidar'da yırtıcı kuş ayinleri. *Sumer* 33, 42-7.

Spence, J. D. 1985. *The memorty palace of Matteo Ricci.* Penguin, New York.

Stevanovic, M. ve Tringham, R. 1998. BACH I Alanı *Çatalhöyük Archive Report 1998.* (http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/1998/ar98_04.html)

Stordeur, D., Helmer, D. ve Wilcox, G. 1977. Suriye topraklarındaki Orta Fırat üzerinde yeni bir Çanak Çömleksiz Neolitik A yerleşiminin

doğuşu. *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 94, 282-85.

Stordeur, D., Benet, M., der Aprahamian, G. ve Roux, J.-C. 2000. Çanak Çömleksiz Neolitik A döneminde Jerf el Ahmar ve Mureybette kamu binaları. (Suriye). *Paléorient* 26, 29-44.

Strathern, M. 1988. *The gender of the gift: problems with women and problems with society in Melanesia.* University of California Press, Berkeley.

Swogger, J. 2000. Resim ve yorum: tasvirde zorbalık? Hodder, I. (haz.) *Towards reflexive method in archaeology: the example at Çatalhöyük* içinde, s. 143-152. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Testart, A. 1982. Avcı-toplayıcılar ya da eşitsizliğin kökenleri. Klincksieck, Paris.

Thomas, J. 1996. *Time, culture and identity.* Routledge, Londra.

Thomas, N. 1991. *Entangled objects.* Harvard University Press, Cambridge.

Thomas, N. ve Humphrey, C.1996. *Shamanism, history and the state.* University of Michigan Press, Ann Arbor.

Tilley, C. 1994. *A phenomenology of landscape.* Berg, Oxford.

Tilley, C. (haz.) 1999. *Metaphor and material culture.* Blackwell, Oxford.

Tilley, C. 2004. *The materiality of stone: explorations in landscape phenomenology.* Berg, Oxford.

Todd, I. 1976. *Çatal Hüyük in perspective.* Cummins, Menlo Park, California.

Tringham, R. 2000. Sürekli ev. Geçmişten bir manzara. Joyce, R. ve Gillespie, S. D. (haz.) *Beyond kinship. Social and material reproduction in House Societies* içinde, s. 115-134. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Tung, B. 2005. Çatalhöyük'te kerpiçle ilgili ön çalışmalar. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Turnbull-Kemp, P. 1967. *The leopard.* Bailey, Londra.

Turner, V. 1969. *The ritual process: structure and anti-structure.* Routledge and Kegan Paul, Londra.

Türkcan, A. 2005. Çatalhöyük baskı mühürleri hakkında bazı görüşler. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/ British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Valla, F. 1994. İlk yerleşik toplumlar – Natuf dönemi (MÖ 12500-10200). Levy, T. E. (haz.) *The archaeology of society in the Holy Land* içinde, s. 170-87. Leicester University Press, Londra.

Vedder, J. F. 2005. Çatalhöyük'te obsidiyen aynalar. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Verhoeven, M. 2000. Ölüm, ateş ve evlerin terk edilmesi: Suriye'nin Geç Neolitik yerleşimi Tell Sabi Abyad'da ayinler. *Archaeological Dialogues* 7, 46-83.

Verhoeven, M. 2002. Doğu Akdeniz ve güneydoğu Anadolu'nun Çanak Çömleksiz Neolitik B döneminde inanç sistemleri ve ideoloji. *Cambridge Archaeological Journal* 12/2, 233-258.

Voight, M. M. 2000. Çatalhöyük bağlamı. İç ve Doğu Anadolu'daki İlk Neolitik Yerleşimlerde Ayinler. Kuijt, I. (haz.) *Life in Neolithic farming communites: social organization, identity, and differantiation* içinde, s. 253-93. Kluwer Academic/Plenum, New York.

Wasson, P. 1994. *The archaeology of rank.* Cambridge University Press, Cambridge.

Weiner, A. 1992. *Inalienable possessions: the paradox of keeping-while-giving.* Univeristy of California Press, Berkeley.

Weinstein-Evron, M. 1998. *Early Natufian el-Wad revisited.* Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège 77.

Wendrich, W. 2005. Çatalhöyük sepetçiliği hakkında uzman raporu. Hodder, I. (haz.) *Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/ British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Whitley, J. 2002. Atalarımız çok fazla. *Antiquity* 76, 119-26.

Whittle, A. 1996. *Europe in the Neolithic. The creation of new worlds.* Cambridge University Press, Cambridge.

Wiessner, P. ve Tumu, A. 1998. *Historical vines. Enga networks of exchange, ritual and*

warfare in Papua New Guinea. Smithsonian Institution Press, Washington.

Winnicott, D. W. 1958. *Collected papers*. Tavistock Publications, Londra.

Wobst, H. 1974. Paleolitik toplumsal sistemlerin sınırları. *American Antiquity* 39, 147-78.

Woodburn, J. 1980. Bugünün avcı-toplayıcı toplulukları ve geçmişin yeniden inşası. Gellner, E. (haz.) *Soviet and western anthropology* içinde, s. 95-117. Duckworth, Londra.

Wright, G. A. 1978. Erken Natuf dönemde toplumsal farklılaşma. Redman, C., Berman, M. J., Curtin, E. V., Langhorne Jr, W. T., Versaggi, N. M. ve Wanser, J. C. (haz.) *Social archaeology. Beyond subsistence and dating* içinde, s. 201-23. Academic Press, New York.

Wright, K. 2000. Batı Asya'nın ilk köylerinde yemek pişirmenin ve yenenin toplumsal kökenleri. *Proceedings of the Prehistoric Society* 66, 89-121.

Yalman, N. 2005. Tarihöncesi yerleşimlerin düzenlenmesini anlamak için yapılan yerleşim mantıklı araştırmalar: İç Anadolu'da etnoarkeolojik araştırma. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Yeomans, L. 2005. Çatalhöyük'te atık ve artık uygulamaları. Hodder, I. (haz.) *Inhabiting Çatalhöyük: reports from the 1995-1999 seasons* içinde. McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Teşekkürler

Çatalhöyük'te ilk kazılar 1961-1965 yılları arasında James Mellaart tarafından yapıldı. 1993'te başlayan benim yönetimimdeki yeni kazı çalışmaları o günden beri her sene sürmekte. Bu kitap 1995-1999 yılları arasında yapılan kazıların ışığında kaleme alınmıştır ve 2000 ile 2003 yılları arasında yürütülen kazı sonrası analizlerle araştırmaların sonucudur. Her ne kadar 2000'den 2004'e kadar başka ekiplerce yürütülen kazılara gönderme yapılsa da bu kitapta anlatılan çalışmanın asıl yükünü aşağıda adı yazılı kişiler üstlendi, ayrıca aşağıda yazılı kişi ve kurumlar projeyi gerek malî açıdan gerekse başka açılardan desteklediler. Böyle büyüleyici, canla başla çalışan pek çok kişiyi kendine çekebilen bir yerleşim yerinde çalışma fırsatı bulmayı şansım olarak görüyorum. O kimselerin katkılarından söz etmek onlara duyduğum minneti, saygıyı ve hayranlığı dile getirmeye yetmeyecektir.

Bunca zamandır projeye katkısı bulunan kişiler birçok yayında belirtilmiştir (Hodder 1996, 2000, 2005a, b, c, 2006). Michael Balter'ın (2005) yayınladığı bir kitap da projenin aynı dönemini ele alır. Metin içerisinde bütün ekip kapsamındaki bireylerin ve laboratuvarların katkılarına işaret etmeye çalıştım. Ancak bu, burada sunduğum fikirlerin kalabalık bir topluluk içerisinde –öncelikle ekip içinde, ama başka katılanlar tarafından da– yıllardır saatler boyu yapılan tartışmaların sonucu olduğunu anlatmaya yetmez. Bu kitapta söylediklerim her ne kadar karmaşık bir dizi verinin benim açımdan uyarlanması ve benim gözümle görülmesinin sonucu olsa, burada adını saydığım kişilerden hiçbirini benim savlarıma ve yorumlarıma dahil etmek istemesem de, onlardan ne çok şey öğrendiğimi ve onlara bağımlı olduğumu vurgulamak isterim. Burada uzmanlarca yapılan geniş kapsamlı araştırmalara dayalı bir özet sunmuş bulunuyorum. Savlarımı dayandırdığım verileri incelemek isteyenler gözden geçirilmiş kitaplara ve projenin kendi web sitesi olan www.catalhoyuk.com adresine başvurmalıdır.

Saha çalışmasına çok çeşitli şirket ve akademik kurum tarafından fon aktarılmıştır. Akademik kurumlar arasında İngiliz Sanat ve İnsani Bilimler Akademisi Araştırma Kurulu, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, Newton Vakfı, McDonald Arkeolojik Araştırma Enstitüsü, Avrupa Birliği, National Geographic Derneği, Kress Kurumu, Heber-Percy Vakfı, Lloyd Cotsen, Dayton Vakfı, Flora Ailesi Kurumu, Stanford Üniversitesi, National Science Vakfı, Polonya Bilimler Akademisi.

Cömert katkılarıyla Çatalhöyük Araştırma Projesinin gerçekleşmesini olanaklı kılan şirketler arasında da Koçbank, Boeing, Koçsistem, Visa International, Fiat, Merko, Glaxo-Wellcome, British Airways, Thames Water ve Shell yer almaktadır. Destek veren diğer kişi ve kurumlarsa IBM, Pepsi, Eczacıbaşı, Arup, Meptur ve Türk Çatalhöyük Dostları Derneği, özellikle de Reşit Ergener'dir. Yüklü miktarda bağış yapan Bay John Coker'ın yanı sıra Ms. Dorothy Cameron ve Mary Settegast da bağışta bulunmuşlardır.

Çatalhöyük Araştırma Projesinin başlıca kurumsal ortakları Cambridge Üniversitesi, Stanford Üniversitesi, Berkeley California Üniversitesi, University College Londra, Liverpool Üniversitesi, ODTÜ, Poznan Üniversitesi ve Selanik Üniversitesi. Projeye şu ya da bu şekilde katkıda bulunan ya da destek veren daha pek çok kurum vardır. Özellikle Minnesota Bilim Müzesi, Londra Müzesi, Londra Müzesi Arkeoloji Bölümü, Pennsylvania Üniversitesi, Sheffield Üniversitesi, Cardiff Wales Üniversitesi, Doğal Tarih Müzesi, Selçuk Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi ve Karlsruhe Medya-Teknoloji Enstitüsü'nün adını vermeden geçemem.

Pek çok açıdan projeye desteğini esirgemeyen Ömer Koç'a özellikle teşekkürlerimi dile getirmek isterim.

Proje Türkiye'de Kültür ve Turizm Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğünün izniyle yürütülmektedir. Yıllardır yapılan yayınlarda Genel Müdürlüğün Projeye verdiği destek ve öneriler için Genel Müdürler M. Akif Işık, Engin Özgen, Ender Varınlıoğlu, Dr. Alpay Pasinli, Nadir Avcı ve Genel Müdür Yardımcıları Ömer Yiğit Sayılgan, Necati Ayaz, M. Aykut Özet, Abdülkadir Karaoğlu, Kenan Yurttagül ve İlhan Kaymaz'a ayrıca teşekkür ederim.

Proje Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsünün gözetiminde sürmekte. Sir Timothy Daunt ile enstitü başkanı David French'e, müdür vekili David Shankland'e, Roger Matthews ve Hugh

Elton'a olduğu kadar Ankara'daki Gülgün (Kazan) Girdivan ile Yaprak Eran'a ve Londra'daki Gina Coulthard'a teşekkür borçluyum. Ayrıca Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü kurulu üyelerine, Büyükelçiler Özdem Sanberk, Korkmaz Haktanır ve Akın Alptuna'ya, Londra'daki Türk Büyükelçiliği ve Konsolosluğu çalışanlarına, Ankara'daki İngiliz Büyükelçiler Kieran Prendergast, David Logan ve Peter Westmacott ile İngiliz Büyükelçiliği çalışanlarına sonsuz desteklerinden dolayı minnettarım. Proje Kaimsthorn Lordu Profesör Renfrew ve Sir David Attenborough'nun himayesinde yürütülmektedir. Kurul üyeleri arasında Sir Mark Russell, George Warren, John Curtis, Nicholas Postgate, Lady Diana Daunt, Andrew Sherratt, Trevor Watkins, Malcolm Wagstaff, Christopher Stevenson, Charly French, Martin Jones, Chris Scarre ve Şevket Sabancı yer alır.

Hükümet temsilcileri olan Ali Önder (1995), Baykal Aydınbek ve Osman Ermişler (1996), İlhame Öztürk ve Gülcan Küçükkaraaslan (1997), Edip Özgür (1998), Osman Ermişler, Recep Okçu, Edip Özgür ve Candan Nalbantoğlu (1999), Vahap Kaya ve Enver Akgün (2000), Dursun Çağlar ve Nejat Atar (2001), Rahmi Asal ve Yaşar Yılmaz (2002 ve 2004) ile Belma Kulaçoğlu'na (2003) özel teşekkürlerimi belirtmeden geçemem. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi, özellikle de başkan İlhan Temizsoy yardımlarını hiç esirgemediler. Konya Müzeler ve Ören Yerleri Genel Müdürü Erdoğan Erol ve çalışma arkadaşlarına, özellikle Arkeoloji Müzesinde saklanan Çatalhöyük buluntularından sorumlu Kazım Mertek'e katkılarından dolayı sonsuza dek borçlu ve minnettar kalacağım.

Konya'da gördüğümüz yardım ve desteklerin kaynağı çok çeşitli yerlerden geldi; örneğin Vali Ahmet Kayhan, Kültür Müdürleri Osman Siviloğlu ve Necip Mutlu, Koruma Kurulu Başkanı Ayhan Alp, Devlet Su İşleri, Emniyet müdürleri, çalıştığımız bankanın müdürleri Aydın Kimyonşen ve Arif Kutluca, muhasebecimiz Ahmet İçyer'den. Çumra kasabasında bizden yardımlarını esirgemeyen Kaymakamlar Bülent Savur, Abdullah Aslan, İbrahim Oğuz, Adem Yılmaz, Osman Bilgen, Osman Taşkan, Belediye Başkanları Recip Konuk, merhum Abidin Ünal ve Zeki Türker'den. Ayrıca "kurak günler"de bize su sağlayan yerel itfaiye müdürlüğünden İbrahim Gökçe'den, doktorumuz Ömer Yıldırım'dan, sağlık müdürü Abdullah Akpınar'dan ve Jandarma komutanlarından. Bölgedeki dükkanı işleten Abdullah Yetiş her an bize yardım etmeye hazırdı, ayrıca maden işçileri Ayhan ve Musa Veziroğlu, marangoz Sami Güdül ve oğulları sayesinde ören yerindeki en zorlu inşaat işlerimizi yerine getirebildik.

Desteklerinden dolayı Atölye Mimarlık üyelerine –Rıdvan Övüç, Ceren Balkır, Sinan Omacan ve Didem Teksöz– Konya Hilton Oteli çalışanlarına, özellikle Emrullah Akçakaya'ya, İstanbul Büyük Londra Oteli görevlilerine, Karavan'dan merhum Roger Short'a ve Asım Kaplan'a da minnetlerimi dile getirmeyi borç bilirim.

Küçükköy'den köy halkına ve köy muhtarı Hüseyin Ceviz'e teşekkür etmeden geçemem. Yerleşim yerinde bizlerle birlikte çalışan yörenin erkekleriyle kadınları olmasaydı bu projenin yürümesi olanaklı olmazdı. 1995-1999 yılları arasında formenimiz olan İsmail Yaşlı, Arif Arslan, Rıdvan Büyüktemiz, Rıza Büyüktemiz, Mehmet Çağlar, Kemal Fati, Ahmet Kayserili, Hakan Kılıçarslan, Mehmet Kuşçuoğlu, Taner Kuşçuoğlu, Marem Köse, Galip Kiraz, Halil Nurkoyuncu, Osman Özdil, Mehmet Salmancı, Metin Yılmaz, Mevlut Sivas, Mustafa Sivas, Mustafa Yaş, Gazi Yaşlı, Hulusi Yaşlı, Hasan Yaşlı, Hüseyin Yaşlı, Hüseyin Veli Yaşlı, Mustafa Veli Yaşlı, Osman Yaşlı, Paşa Yaşlı, Veli Yaşlı, Tamer Yiğit, Mustafa Zetin kazılarımıza ustalıklarıyla yardım ettiler. Dane Gökdağ, Nesrin Günaşık, Ayfer Kiraz, Hafize Sarıkaya, Saliha Sivas, Gülcan Tüfekçi, Fadimana Yaşlı, Fatima Yaşlı, Hatice Yaşlı, Hülya Yaşlı, Rabiya Yaşlı, Saliha Yaşlı, Şenay Yaşlı ve Suna Yaşlı'dan oluşan ekip de yoğun kalıntı örneklerini ayıklayıp sınıflandırmak gibi zahmetli bir işte büyük bir heyecanla çalıştı.

Aşçımız İsmail Salmancı ören yerinde çalışan ekiplere su getirip karınlarını doyurdu, Rukiye Salmancı, Nevriye Şener, Necati ve Nazmiye Terzioğlu ile kızları Nefise, Mavili Tokyağsun ve Teslime Tüfekçi adlı konutta çalışan personelimiz de ekibin rahat etmesini sağladı. Önemli bürokratik işlemleri yürüttükleri ve hem kampın hem projenin sorun yaşamaması için yaptıklarından dolayı kamp yöneticilerimiz Özgür Özdilsiz, Özkan Köse, Muraf Ufuk Kara, Çınar Dirim, Tolga Pekperdahçı, Melih Pekperdahçı ve Hüsnü Tayanç'ı da anmadan geçemem. Ayrıca ören yerini başarıyla koruyan bekçilerimiz Mustafa ve Hasan Tokyağsun, Sedrettin Dural, Sadet Kuşçuoğlu ve İbrahim Eken'i.

Amanda Cox, Josephine Stubbs, Becky Coombs, Christina Clements, Jackie Ouchikh ve Katerine Johnson tartışmaları günler boyunca McDonald Enstitüsü'nden Colin Lomas'ın desteğiyle projeyi ustalıkla idare ettiler. Anja Wolle bilgisayarla ilgili eşsiz katkılarda bulundu. Gerek ben gerekse bütün proje ören yerinde başkanlık

yapan Roger Matthews (1993-1996) ve Shahina Farid'e (1997'den bugüne) çok şey borçluyuz. Shahina olmasaydı projenin hiçbir araştırması ve burada yazılan sözcüklerini hiçbiri var olmazdı. Onun projeye bağlılığı, etkileyici arazi becerisi, insan ilişkilerindeki ustalığı ve kalabalık insanları yönetirken gösterdiği sabır bende hayranlık uyandırmakla kalmaz, çalışmalarıma temel oluşturur. Dolayısıyla dostu ve hayranı olarak bu kitabı ona adıyorum.

Bu kitabın kapsadığı 1995-1999 arası dönemde ören yerinde çalışmış herkese teşekkür etmek istiyorum. Bunların arasında şu kişilerin adlarını sayabilirim: Meltem Ağcabay, Engin Akdeniz, Göze Akoğlu, Ali Akın Akyol, Mary Alexander, Peter Andrews, Steve Archer, Başak Arda, Michael Ashley-Lopez, Eleni Asouti, Sonya Atalay (Suponcic), Meral Atasagun, Banu Aydınlıoğlugil, Douglas Barid, Michael Balter, Jason Bass, Adnan Baysal, Harriet Beaubien, Åsa Berggren, Zeynep Beykont, Nurhayat Bilge, Hatice Bilgiç, Ömer Bilgin, Catherine Bonner, Dusan Boric, Peter Boyer, Başak Boz, Mehmet Bozdemir, Keith Bradflaad, Jenny Bredenberg, Dorothée Brill, Jasmina Brinkhuizen, Deniz Bulak, Ann Butler, Ivan Butorac, Ayfer Bartu Candan, Can Candan, Tristan Carter, Thomas Cawdron, Dagmar Cee, Serdar Cengiz, Craig Cessford, Adrian Chadwick, Adam Cohen, James Conolly, Anwen Cooper, Bruno Coppola, Chris Cumberpatch, Aylin Çavdar, Predrag Dakic, Daniela Delfs, Meltem Delibaşı, Burghard Detzler, Jo Deverenski, Clark Dobbs, Linda Donley-Reid, Louise Doughty, Miriam Doutriaux, Warren Eastwood, Makbule Ekici, Martin Emele, Aylan Erkal, Amanda Erwin, Arturo Escobar, Freja Evans-Swogger, Andrew Fairbairn, Lindsay Falck, Shahina Farid, Lu'chen Foster, Sheelagh Frame, Alexander Gagnon, Duncan Garrow, Adriana Garza, Robert Geiger, Soultana Geroussi, Catriona Gibson, Caitlin Gordon, Atakan Güven, Lori Hager, Carolyn Hamilton, Charlotte Hamilton, Naomi Hamilton, Christine Hastorf, Stamatis Hatzitoulousis, Margaret Hauselt, Lucy Hawkes, Emily Hayes, Chris Hills, Ayşe Hortacsu, Liz Hunt, Vladimir Ilic, Ioannis Imamidis, Brian Jackson, Emma Jenkins, Don Johnson, Azize kadayıfçı, Elif Kavas, Nurcan Kayacan, Amanda Kennedy, Kathryn Killackey, merhum Heinrich Klotz, Mark Knight, Afriditi Konstandinidou, Evan Kopelson, Kostas Kotsakis, Perihan Kösem, Esin Kuleli, Aslı Kutsal, Emine Küçük, Evangelia Kyriatzi, Despina Lahandiou, Paul Lapisnki, Jonathan Last, Su Leaver, Leola Leblanc, Nessa Leibhammer, Sara Leuke, Tonya Van Leuvan-Smith, Claudia Lopez, Gavin Lucas, merhum Maria Magkafa, Tona Majo, Harpreet Malhi, Louise Martin, Daniéle Martinoli, Sabrina Maras, Frank Matero, Roger Matthews, Wendy Matthews, Stephanie Meece, David Meiggs, Sinan Mellaart, Jamie Merrick, Boris Michalski, William Middleton, Arlene Miller Rosen, Dragana Milosevic, Slobodan Mitrovic, Theya Molleson, Caitlin Moore, Peter Moore, Joseph Mora, Rachel Moritz, Elizabeth Moss, Cassie Myers, Julie Near, Charlie Newman, Aglaia Nitsou, Vladimir Novakovic, Aylin Orbaşlı, Emin Murat Özdemir, Serap Özdöl, Latif Özen, Jessica Pearson, Paolo Pelegatti, Don Pohlman, Tom Pollard, Dietmar Puttman, Tiffany Raszick, Tim Ready, David Reese, Roddy Regan, Michael Richards, Tim Ritchey, Neil Roberts, Celia Rothmund, Natalie Rusk, Nerissa Russell, Andy Schoenhofer, Joshua Seaver, Kent Severson, Orrin Shane, David Shankland, Julia Shaw, Colin Shell, Connie Silver, David Small, Lothar Spree, Laura Steele, Mirjana Stevanovic, John-Gordon Swogger, Robert Symmons, Jez Taylor, Jo Taylor, Vuk Trifkovic, Ruth Tringham, Sybilla Tringham, Burcu Tunç, Richard Turnbull, Catherine Turton, Ali Türkcan, Mustafa Türker, Asuman Türkmenoğlu, Katheryn Twiss, Mehmet Uluceviz, Heidi Underbjerg, Anne Marie Vandendriesch, James Vedder, Dmitrios Vlachos, Margerete Vöhringer, Thomas Vollherbst, Barbara Voss, Trevor Watkins, Sharon Webb, Willeke Wendrich, Fabian Winkler, Anja Wolle, Michelle Wollestonecroft, Martin Wrede, Nurcan Yalman, Lisa Yeomans, Çiçek Yildu ve Levent Zoroğlu.

Yerleşim yerinden uzakta yayınlanacak malzemeler üzerinde çalışan ekipte yer alan kimseler arasında bulunanlarsa şu kişilerdi: Erhan Akça, Alexander Bentley, Wendy Birch, Petya Blumbach, Céline Bressy, Ian Bull, Kate Clark, Mark Copley, Sarah Cross, Şahinde Demirci, Mohammed Elhmmali, Begümşen Ergenekon, Richard Evershed, Cemal Göncüoğlu, Thomas Higham, Huw Griffiths, Elizabeth Hadly, John Hather, Gordon Hillman, David Jenkins, Selim Kapur, Asena Kızılarsnlanoğlu, Peter Kuniholm, Ripan Malhi, Sturt Manning, Kevin McGowan, Joanna Mountain, Wim van Neer, Maryanne Newton, Mustafa Özbakan, Aymelek Özer, Nicholas Pearce, Vincent Perret, Gérard Poupeau, Douglas Price, David Roberts, Claire Scudder, Musa Serdem, Jane

Sidell, Marcel van Tuinen, Vedat Toprak, Asuman Türkmenoğlu, John Williams ve Katherine Wright.

2000 ve 2003 arasındaki dönemde yazılan ve yukarıda adı geçen kitaplar Craig Cessford'un katkıları olmaksızın yayınlanamazdı. Hem bu proje hem de ben kaleme alınan raporları derleyen ve bu kitapları oluşturacak biçimde bir araya getiren Cessford'a çok şey borçluyuz. Yayınlara katkıda bulunan Louise Doughty, Shahina Farid, Katerina Johnson ve Anja Wolle, Helen Jones, Sophie Lamb, Duncan Lees, Margaret Matthews'u da anmadan geçemem. Bu kitapta kullanılan rekonstrüksiyonlar John Swogger'ın çalışmalarıdır, fotoğraflarsa aksi belirtilmedikçe projede ekibi tarafından çekilmiştir.

Ayrıca bu kitabın ilk taslağı hakkında yorumlarını ve önerilerini esirgemeyen Douglas Baird, Lynn Meskell, Andrew Sherrat, Nerissa Russell, Colin Ridler, Mirjana Stevanovic'e ve adsız eleştirmenlere teşekkür etmek isterim. Özellikle de projeye uzun süreli desteğini veren ve ondan bir metin çıkarılma çabasına katılan Colin Ridler'a teşekkürü borç bilirim. Onun ayrıntılı yorumları bu kitabı geliştirmiştir.

Elbette James ve Arlette Mellaart ile oğulları Alan'ın ardı arkası kesilmeden gelen katkıların da büyük bir mutluluk kaynağı. Onların anlayışı ve inceliği olmasaydı ören yerinde süren çalışmaları gerçekleştiremezdik. Böyle büyüleyici bir ören yerini yeni bir ekibe teslim etmek hiç kolay olmasa gerek. Çalışmalarımızı desteklemeye devam ettiklerinden, danışmanımız ve akıl hocamız olarak yanımızda yer alma büyüklüğünü gösterdiklerinden dolayı kendilerine büyük minnet duyuyorum. Hele 2001 yılında James ve Arlette Mellaart'ın torunları Sinan Mellaart'ın da yanımızda çalışması çok hoştu. Bu kitabın büyük bölümü James Mellaart ve ekibinin çalışmaları üstüne kurulmuştur; hepsine çok şey borçluyum.

İllüstrasyonların Kaynağı

ŞEKİLLER: Bölümlerin başlangıcındaki vinyetler Ali Türkcan tarafından çizilmiştir; 1 James ve Arlette Mellaart; 2 Arlette ve James Mellaart; 3 Arlette ve James Mellaart; 4 Catalhöyük Araştırma Projesi (ÇAP); 5 Ben Plumridge; 6 Ian Todd; 7 John Swogger; 8 Eastman Kodak; 9 Paul Lane; 10 Ian Hodder; 11 Firth (1936, 77), yeniden çizim John Swogger; 12 Arlette ve James Mellaart; 13 Arlette ve James Mellaart; 14 Nurcan Yalman; 15 ÇAP; 16 ÇAP; 17 ÇAP; 18 Cessford (2005a); 19 Cessford (2005a); 20 ÇAP; 21 Arlette ve James Mellaart; 22 Arlette ve James Mellaart; 23 Cessford ve Mitrovic (2005); 24 Hodder ve Cessford (2004); 25 ÇAP; 26 ÇAP, rekonstrüksiyonlar Lucy Walker; 27 Ian Todd; 28 Wendy Matthews (2005a); 29 ÇAP; 30 ÇAP; 31 ÇAP; 32 Asouti 2005'teki eklemeleriyle; 33 Fairbairn ve diğerleri (2005b); 34 John Swogger; 35 Arlette ve James Mellaart; 36 Mellaart (1967); 37 Mellaart (1967); 38 Mellaart (1966); 39 John Swogger; 40 ÇAP; 41 ÇAP; 42 John Swogger; 43 John Swogger; 44 John Swogger; 45 ÇAP; 46 John Swogger; 47 ÇAP; 48 ÇAP; 49 ÇAP; 50 ÇAP; 51 ÇAP; 52 Wendy Matthews; 53 Cessford (2006); 54 ÇAP; 55 DAI, Berlin; 56 Arlette ve James Mellaart; 57 Mellaart (1967); 58 Ian Todd; 59 ÇAP; 60 ÇAP; 61 ÇAP; 62 ÇAP; 63 ÇAP; 64 Tim King; 65 ÇAP ve Tim Ritchey; 66 Ian Todd; 67 Mellaart (1967); 68 ÇAP; 69 ÇAP; 70 ÇAP; 71 ÇAP; 72 ÇAP; 73 ÇAP; 74 John Swogger; 75 ÇAP; 76 ÇAP; 77 ÇAP; 78 Mellaart (1967) 79 Wendrich (2005) 80 Katie Killackey, Mellaart'ın (1967) çalışmalarına dayanarak; 81 Cessford (2006); 82 ÇAP; 83 John Swogger; 84 Mellaart (1966); 85 Hauptmann (1999); 86 Hauptmann (1999); 87 Arlette ve James Mellaart; 88 D. Johannes/DAI, Berlin; 89 DAI, Berlin; 90 ÇAP; 91 Mellaart (1967); 92 Richards ve Pearson (2004); 93 ÇAP; 94 Arlette ve James Mellaart; 95 Cessford (2006); 96 Hodder ve Cessford (2004); 97 ÇAP; 98 ÇAP; 99 ÇAP; 100 ÇAP; 101 John Swogger; 102 Arlette ve James Mellaart; 103 ÇAP; 104 ÇAP; 105 (üst) Mira Stevanovic ve Ruth Tringham; (alt) Mellaart (1967); 106 Arlette ve James Mellaart; 107 ÇAP; 108 ÇAP; 109 Arlette ve James Mellaart; 110 Arlette ve James Mellaart; 111 ÇAP.

LEVHALAR: 1 Mellaart (1967); 2 ÇAP; 3 John Swogger; 4 ÇAP, fotoğraf Michael Ashley ve Jason Quinlan; 5 ÇAP; 6 ÇAP; 7 Mira Stevanovic ve Ruth Tringham, fotoğraf Michael Ashley ve Jason Quinlan; 8 John Swogger; 9 Arlette ve James Mellaart; 10 Arlette ve James Mellaart; 11 ÇAP; 12 Wendy Matthews; 13 ÇAP, fotoğraf Jason Quinlan ve Michael Ashley; 14 ÇAP, rekonstrüksiyon John Swogger; 15 Ian Todd; 16 Ian Todd; 17 Arlette ve James Mellaart; 18 Mellaart (1963; 1967); 19 ÇAP; 20 Mellaart (1967); 21 ÇAP; 22 ÇAP; 23 ÇAP; 24 Arlette ve James Mellaart.

Dizin

İtalik rakamlar resim altlarına, **bold** rakamlar levhalara işaret eder.

Afrika 25, 73, 196, 240
ağaç işleri 62, 105
ağıllar 85, 98, 102, 105, 117, 127, 180, 186
akbaba tasvirleri 30, 50, 125, 137-38, 141, 146, 163, 164, 196; *22*
akbabalar 12, 32, 49, 125, 146, 198, 200, 216, 226, 235
Akdeniz 56, 80, 175, 208
Akeramik Neolitik 20, 235, 242
akik taşı 175
akrabalık 27, 101, 107, 165, 170, 172
alçı *bkz*: sıva
aletler/araçlar 11, 17, 20, 52, 53, 60, 61, 105, 144, 149, 151, 164, 173, 175, 179, 181, 182, 186, 214, 228, 231, 238, 240, 247
"altlık" *81*
ambar 57, 130, 131, 146, 169, 171, 180, 194, 198, 201, 213, 250, 254; *27, 54*
ambarlama 57, 60, 62, 87, 92, 94, 102, 134, 135, 136, 151, 171, 180, 183, 194, 206, 219, 226, 234, 242, 243, 257
  ortak 171
  özel 171, 227
  ayrıca bkz: ambar
Anadolu, başlıca Neolitik yerleşimler *5*
anaerkillik 28, 39, 209
andesit 175
apatit 175
ardıç 76, 78, 85, 117
aslanlar 11, 141, 185
Asouti, Eleni 78, 79, 85
aşıboyası 117, 131, 178, 180, 190-91, 195, 212, 229
Aşıklı Höyük 20, 58, 82, 84, 90, 95, 104, 106, 119, 123-26, 134, 162, 164, 177, 178, 246, 199, 234
Atalay, Sonya 83, 86, 120, 181
avcılık/avlanma 56, 92, 165, 197, 198, 199, 203, 204, 205, 207, 214, 218, 235, 245, 254, 255
avcı-toplayıcılar 19, 20, 28, 61, 144, 196, 197, 198, 238
avlular 99, 102
ayaklıklar 227
ayılar 28, 29, 48, 198, 199, 201
ayinsel 29, 57, 58, 84, 88, 90, 108, 110, 128, 132, 134, 135, 146, 165, 171, 175, 179, 183, 184, 191, 197, 198, 203, 204, 205, 214, 226, 235, 236, 239, 240, 242, 252
  binalar 58, 164
  "büyü" ile 189
  evlerin inşaatında 117
  günlük yaşamda 118, 119
  kamusal 244
  toplumsal-ayin merkezleri 108
  yeniden inşa işlemlerinde 118
Ayn Gazal 146, 173, 303
aynalar *bkz:* obsidiyen

babaerkillik 208, 209
BACH 45
Bachofen, Johann 208
badem 82
Baird, Douglas 46, 74, 82, 85, 100, 107
Ba'ja 189
Bakır Çağı *bkz:* Kalkolitik
balık 28, 79
Balkanlar 34, 127
baltalar 50, 62, 130, 189, 242
Bartu, Ayfer 38
Bar-Yosef, Ofer 244
basamaklar/merdivenler 62, 115, 120, 136, 137, 169, 173, 196; *52*
baskı mühürler 50, 54, 88, 149, 167, 175, 177, 201, 231, 233, 234, 247; *103*; 23
Basta 189
başlar, hayvanlar 11, 123, 146, 190, 200, 217, 257
  boğalar 11, 35, 109, 146, 171, 196, 197, 261
  insanlar 57, 146, 178, 224, 261
  koçlar 197
  sığırlar 137, 213, 235
başsız gövdeler 30, 32, 50, 125, 138, 146, 147, 179, 209, 216, 226; *22, 60*
Bataille, Georges 30, 203
Batı Höyüğü, Çatalhöyük 15, 20, 43, 50, 58, 59, 101, 168, 204, 233, 251, 252, 254, 255; *4*
Baysal, Adnan 106, 149, 180, 181, 246, 247
bazalt 175
Beidha 119
Belfer-Cohen, Anna 142, 202, 235, 242, 244, 249
bellek/anılar 151, 152, 165, 175, 189, 225, 226, 227, 231
  toplu 153, 241
  toplumsal 165
Bender, Barbara 235
beslenme 17, 48, 83, 86-87, 210, 214
  ayrıca bkz: pişirme; yemek hazırlama
Beyşehir gölleri 76

bezelyeler 82
bıçaklar 52, 212
ayrıca bkz: kamalar
bilezik 229
bireysellik 219-32
bitki örtüsü, bölgesel haritası *32*
Blanton, Richard 135
Bloch, Maurice 30-31, 203
Blombos Mağarası 240
boğa tasvirleri 141, 162, 164, 202; *38*; 15
boğalar 9, 32, 56, 63, 84, 132, 172, 185, 197, 203, 213, 218, 235, 261
ruh hayvanlar 196, 198
ayrıca bkz: şölen
boncuklar 43, 53, 54, 57, 103, 113, 175, 179, 181, 191, 195, 212, 216, 229; *76*
imalatı/üretimi 104, 120, 122, 135, 138
kabuk 56
kemik 54
kil 54
taş 54
Bouqras 202
boynuz/boynuz özleri 11, 31, 47, 88, 106, 119, 123, 130-31, 132, 146, 167, 169, 171, 194, 197, 198, 200, 201, 227, 235; *3*, *70*
ayrıca bkz: bukranium (öküz başı)
Boz, Başak 86, 210
Britanya 42, 219, 226
buğday 14, 57, 82, 180, 243
bukranium (öküz başı) 11, 137, 152, 153, 169, 173; *3*, *6*, *56*, *57*, *66*, *70*, *102*; 17
Bull, Ian 103
burçak 82
Buzul Çağı 20, 46, 76, 205
"büyü" 189
Byrd, Brian 119, 133, 249

Can Hasan III 20, 58, 77, 95
Carter, Tristan 104, 173, 177, 194
Cauvin, Jacques 163, 208
Cessford, Craig 95, 106, 130, 146, 216, 221, 254
ceviz 86
Childe, Gordon 90, 208
cins/cinsellik/cinsel üstünlük 29, 203, 211, 254
cinsiyet 208-14, 254
Clark, Kate 83
Conolly, James 173
Copley, Mark 83
Cross May, Sarah 102, 103, 121, 133

çakal 191, 196, 198, 199
çakmaktaşı 51, 105, 145, 175, 212, 246; *105*
çamur 80, 88, 127, 236, 245, 251, 252
çanak çömlek 11, 20, 43, 49, 50, 53, 54, 58, 59, 60, 62, 63, 83, 86, 88, 101, 103, 120, 121, 125, 144, 163, 168, 181, 186, 187, 189, 202, 206, 214, 229, 231, 234, 238, 242, 246, 247, 248, 251, 257; *25*, *107*
Çanak Çömleksiz Neolitik 20, 126, 146, 171, 202, 242
Çanak Çömleksiz Neolitik A 20, 178, 202, 235, 246
Çanak Çömleksiz Neolitik B 20, 35, 61, 119, 124, 127, 133, 178, 189, 202, 210, 226, 249
Çanak Çömleksiz Neolitik C 20
Çarşamba Nehri 76, 77
Çarşamba Düzlüğü 77, 100
çavdar 14, 243
Çayönü 58, 123, 124, 132, 134, 163, 164, 178, 226, 234, 249
Kafatası Binası 135, 147, 178
çita 11, 185
çocuk doğumu 211
çocuk ölümleri 216
Çumra 13, 33, 37, 73
çuvaldız 52

damlar 54, 62, 80, 88, 95, 101, 115, 118, 129, 133, 169, 196, 245
dans 92, 142
Deetz, James 237
değiş tokuş 17, 54, 55, 56, 85, 107, 108, 139, 149, 170, 171, 172-76, 177, 180, 183, 189, 195, 218, 219, 235, 236, 238, 239, 240, 242, 244, 249, 250, 254, 255, 256
dışkı 62, 102, 103, 186, 191, 228
ayrıca bkz: dışkılama; süprüntü
dışkılama 109, 228
ayrıca bkz: dışkı; süprüntü
dikmeler 146, 151, 196; *88*
direkler 115, 129, 151, 152, 196
dişler 11, 24, 197, 210, 217
çakal 29, 196, 200, 202
fare 191
insan 86
tilki 29, 196, 200, 202
yaban domuz 202
Dobbs, Clark 95
Dogon yerleşimleri 25; *9*
Doğu Akdeniz (Levant) 7, 8, 14, 15, 20, 34, 35, 80, 119, 123, 127, 133, 134, 141, 142, 146, 147, 148, 163, 171, 189, 202, 205, 226, 235, 240, 242, 243, 245, 249
doğurganlık 73, 255
dokuma 54, 231
ayrıca bkz: kumaş, tekstil
dolgu 23, 132-33, 138, 144, 217

domuzlar 85, 86-87, 106, 143, 199
Douglas, Mary 191
döküntü 56, 101, 102-3, 191, 216
ayrıca bkz: süprüntü
Dural, Sedrettin 38
Durkheim, Emile 134-35
duvar oyukları (niş) 171, 198
duvar resimleri 9, 16, 17, 37, 53, 58, 84, 87, 109, 116, 125, 126, 129, 137, 142, 152, 162, 167, 169, 170, 189, 191, 201, 202, 213, 217, 225, 226, 233, 238, 251, 252, 254; *10, 12, 13, 21, 22, 38, 68, 69, 84*; 1, 15, 16
ayrıca bkz: sanat; geometrik sanat
duvarlar
ortak 57, 86, 92, 94, 101, 114-15
paravan 171, 250; *10, 46*
payandalı 98
ayrıca bkz: sıva: duvarların defalarca yeniden sıvanması
Düring, Bleda 152

Eastwood, Warren 76
egemen/gösterişli binalar 171, 178, 180, 182, 183, 189, 204, 242
ekinler 104, 180, 232
ayrıca bkz: hasat
Ekofeministler 39, 208
Elias, Norbert 22, 138, 237
endogami 100, 107
Engalar 143
Ergener, Reşit 40
Eriha 134, 171, 178, 235, 246
erkek geyik *bkz:* geyikler
Eskiköy 14
eşya kültürü 185-206, 227
etlerin didiklenmesi 216
evcilleştirme 256, 257
bitkilerin 18, 19, 82-83, 108, 183, 199, 206, 243, 244, 245, 251
hayvanların 18, 19, 83-85, 108, 183, 198, 199, 206, 243, 244, 251
sığırların 245, 255
Evershed, Richard 83
evler
bağımsızlıkları 211, 247
egemen/gösterişli 92, 151-53, 162-63
günlük yaşamın düzenlenmesi 119-23; 8
önemleri 174, 249
Tikopya'da *11*
toplumsal önemlerinin artışı 242
toplumsal yaşamın odak noktası olarak 250
evlerin terk edilmesi 17, 23, 60, 129-32, 138, 146, 165, 172, 185, 198, 245; *53*
evlilik 100, 108, 218
Eynan 235

Fairbairn, Andrew 79, 80, 82
fallus tasvirleri 200, 205, 213, 254; *84*
fareler 59-60, 102
Farid, Shahina 144
farklı bilinç boyutu 196
Feinman, Gary 135
fırınlar 17, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 62, 63, 87, 94, 99, 102, 103, 110, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 126, 129, 131, 132, 133, 144, 169, 170 ,171, 173, 180, 181, 182, 187, 194, 209, 214, 217, 218, 247, 250, 251, 252, 254; *52*
yer değiştirmeleri 63, 186, 242, 247, 257
Firth, Raymond 27, 28, 109-10, 153, 170, 209, 214
Foucault, Michel 21-22, 237
Fowler, Chris 219
French, David 14
Freud, Sigmund 208

Gaia grupları 39, 208
Galile Denizi 240
Gamble, Clive 239
Gebel, Hans Georg 189
Gell, Alfred 54
Genç Dryas 243, 244
geometrik sanat 169, 195, 190-91, 233, 251
gençlerin gömülmesiyle bağlantılı olarak 190; *83*
gerginlik
bireyle topluluk arasında 232
süreklilikle değişim arasında 205, 257
geyik 9, 28, 47, 56, 86-87, 106, 198, 199, 213; *84*
geyik boynuzu 47
Gibson, Catriona 45
Gimbutas, Marija 39, 208
Goring-Morris, Nigel 142, 202, 235, 242, 249
Göbekli Tepe 29, 35, 58, 108, 133, 141, 142, 163, 164, 178, 200, 201, 202, 204, 205, 214, 235, 244, 254; *55, 85, 86, 88, 89*
Göllü Dağ, Doğu 177, 247
gömülen eşyalar 126, 179, 212, 231
gömüt 24, 50-55, 58, 61, 74, 106, 123-25, 147, 152, 165, 178, 190, 191, 198, 210, 213-16, 218, 221-231, 249, 254, 260; *31, 51, 60, 61, 83, 97, 98, 99*; 12, 13, 14
bebek 117, 120, 189
çocuk 62, 216; 11
dişi ve erkek ölülere yaklaşım 211
ikincil 102, 125, 215, 226
ikiz gömütler *26*
ilgili kurallar 125, 147
kırmızı aşıboyalı 191
konum farklılaşması 178, 179
Natuf 178
ocak başlarında 136

törenler 165
yeni doğmuş bebek 117, 120, 125, 136, 137, 175, 216, 217; *50*
ayrıca bkz: mezar eşyaları; başsız gövdeler
grup etkinlikleri/ortak faaliyet 92, 94-95, 242

Hacılar 14, 59, 124, 177, 218
Hall, Alan 14
Hallan Çemi 178
Hamilton, Naomi 181, 182, 194, 211, 217, 254
Hasan Dağ 163
hasat 243, 244
hasır/hasır kaplama 23, 52, 61, 88, 110, 119, 125, 137, 139, 187, 238, 245; *79*
Hauptmann, Harald 205
Hayden, Brian 235
hayvan derileri 47, 87, 177, 217
hayvan ruhları 28, 170, 197, 198-204, 205, 250
hayvan tanrılar 205
hayvan tasvirleri; 18, 19, 47, 48, 82, 142, 205
ayrıca bkz: adlandırılmış hayvan tasvirleri
hayvanlar 47-49, 56, 83, 101, 170, 196, 232, 256
doğaüstü güçler kuşanmış 197
kemikler 18
tehlikeli veya güçlü parçaları 47, 48, 200, 203, 204, 206, 235, 261
ayrıca bkz: hayvanları kızdırma/sataşma; adlandırılmış hayvanlar
Helbaek, Hans 82
Helms, Mary 205
heykel 37, 80, 132, 137, 145, 146, 170, 178, 189, 201, 227, 257, 261
parçalanmaları ve/veya ortaya çıkarılmaları 145-46
heykelcikler 9, 11, 29, 39, 43, 51, 53, 74, 88, 103, 144, 149, 178, 181, 185, 189, 191, 194-95, 204, 211, 213, 229, 231, 238, 247, 248, 254; *78, 82, 85, 91, 94, 109* ;21, 22
başları 148-49
beyaz mermer 92; *36*
boğa 202
delinmiş 194
dilek tutma aracı 194
dört ayaklı hayvanlar; 172,194; 19
fallik 254
hayvan 118, 194
kedilerlerle birlikte oturan kadın heykelciği 130, 148, 185, 254, 261; 24
kırık 118-19, 148, 194; *62, 63*
kötülükten koruma işlevleri 191, 195
kuş 49
sırtında tohum taşıyan kadın heykelciği *90*
taş 181, 154
üretim 135
Hillman, Gordon 244
Holosen 61, 76, 205, 206, 240, 242, 249, 257, 259
Höyüçek 148
huş ağacı 76

İber 240
İç Anadolu Platosu 75, 76-77
inşaat 114-18, 138, 165, 236, 245
konum farklılaşması 178
yeniden inşa 118-19, 138, 204, 245
is 80, 169, 190, 216
soluma 136
İsrail 79, 202
İstanbul 40

jaguar 91
Jenkins, Emma 24, 60, 78, 101, 191
Jerf el Ahmar 133, 146, 163, 172, 178, 202
Johnson, Donald 95
Johnson, Matthew 237

kabuk 43, 56, 57, 80, 170, 175, 191, 212, 216, 229, 240
Kafatası Binası, Çayönü 135, 147, 178
kafatası kültü 146, 226
kafatasları 24-25, 31, 47, 48, 49, 55, 123, 124, 146-48, 165, 170, 209-10, 217, 218, 224, 225
akbaba 29, 169
akbaba tasvirleri 146
alçılı 35, 146, 148, 163, 210, 226, 229, 260, 261; 7; 13
ayinlerde kullanılan hayvan kafatasları 87
boğaların 88; *56*
çakal 169
çıkarılmaları 209, 226, 261
gömütlerde 135
insanların 146, 171, 172
sığırların 131, 146, 171, 202; *70*
tilkilerin 169
yaban öküzlerinin 178
ayrıca bkz: bukranium; başsız gövdeler; başlar
kalitesiz buğday 78, 82
Kalkolitik 14, 20, 45, 50, 58, 78, 168, 177, 233, 251, 252
kamalar 52, 246; *105*
ayrıca bkz: bıçaklar
Kapadokya 56, 61, 76, 80, 94, 105, 138, 173, 177
karaağaç 78
Karacadağ 243
Karkın 14
karmaşıklık 63, 108, 116, 117, 139, 140, 144, 149, 186-95, 204, 205, 206, 236, 237-43, 245-48, 249, 256, 258
beklenmedik sonuç olarak tarım 243-45
kavak 78

kazlar 49, 85
keçiler 9, 14, 47, 50, 53, 63, 82-83, 84, 85, 86, 87, 88, 94, 105, 106, 130, 171, 189, 198, 204, 246
kemer tokaları 212, 229; *100*
kemikler 61, 106, 180, 199, 226; *23, 29, 92*
  boğa 199
  fare 59, 191
  hayvan 11, 17, 24, 49, 53, 62, 74, 78, 83, 84, 85, 103, 117, 122, 138, 172, 198, 202
  insan 17, 48, 86, 106, 126, 144, 214; *31*
  keçi 86, 105
  koyun 86, 105
  kuş 49, 78, 85, 145
  leopar 11, 47, 53, 56, 259-61
  sığır 47, 60, 83, 129, 131, 198
  süsleme 52
  tektoynaklılar 117
  yerleşmede leopar kemiği olmaması 109, 185, 235, 259-260
Keramik Neolitik 20, 124
kerpiç 14, 59, 80, 95, 115, 117, 131, 132
Kfar HaHoresh 203
Kıbrıs 106
kızdırma/sataşma, hayvanların 31, 56, 63, 92, 142, 197, 199, 203, 207, 211, 213, 217, 219, 250, 251, 254, 255; *13, 84*
kızıl buğday 82
Kızıldeniz 56, 80, 94, 175
Kibele 29
kil 54, 56, 78, 80, 88, 115, 131, 137, 194, 248, 256
  ayrıca bkz: heykelcikler
kil toplar 43, 50, 53, 59, 62, 86, 88, 103, 119, 120-21, 180-81, 186, 191, 242, 247, 248; *49*
kilim 42; *16*
killi kireçli toprak (marn) 60, 61, 75, 76, 77, 79, 80, 87, 88, 252
kireç 54, 59, 60, 61, 79, 102, 127, 146, 163, 180, 248, 251
  yakılması 95, 105, 107, 117, 126, 180; *ayrıca bkz:* sıva
kireçtaşı 74, 189
koçlar 197, 198
kollarını ve bacaklarını uzatmış figürler 142, 164, 185, 201, 261; *87, 110*; 18
kolye ucu 117, 228, 229, 260, 261
kolyeler 47, 175, 212, 229; *93*
konum 235, 239, 244, 250
  faklılaşması 177-80, 218
Konya 33, 37-38, 40, 42; *14*
Konya Ovası 58, 74-78, 88, 100, 102; 2
KOPAL Alanı 45, 78, 79, 104, 105, 106
Korçan, Bahar 39
koyun 14, 18, 47, 49, 50, 53, 63, 82-83, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 94, 103, 105, 106, 107, 119, 180, 189, 198, 204, 235, 246
kozmetik eşyalar 212
köpekler 11, 29, 84, 103
Köşk Höyük 35, 146
kumaş 23, 177
  ayrıca bkz: dokuma; tekstil
kurbağalar 142, 196, 205
kurban 29, 194, 238
kurtlar 94
kuş tasvirleri 49, 205, 235; *21*
  ayrıca bkz: akbaba tasvirleri
kuş yumurtaları 28
kuşlar 28, 78, 80, 85, 163, 203, 204
  su kuşları 79, 204
  yırtıcı kuşlar 202
  ayrıca bkz: adlandırılmış kuşlar
Küçük Höyük *bkz:* Batı Höyüğü
Küçükköy 13, 14, 37-38, 73, 131, 132
kürekkemiği 191, 212, 228

Lane, Paul 25
Last, Jonathan 45, 50, 234, 247, 251
lavabo 152
  ayrıca bkz: ambarlar
Leibhammer, Nessa 41
leopar derisi 141, 163, 207-8, 213; *91*; 1
"Leopar Tapınağı" 181, 204
leopar tasvirleri 9, 11, 24, 29, 91-92, 132, 138, 141, 169, 185, 233; *2, 35, 58, 78, 103, 106*; 9, 10, 20
leoparlar 11, 12, 47, 52, 53, 56, 73, 94, 169, 186, 197, 198, 199, 203, 207, 219, 259-61
  yerleşmede kemiklerinin bulunmaması 63, 74, 86-87
Lévi-Strauss, Claude 165
Lewis-Williams, David 28, 196, 197, 198
Lloyd, Seton 14

maden: kullanılmaya başlamaları 241
mağaralar 74, 240
Martin, Louise 105, 180, 198, 259
Matthews, Roger 14
Matthews, Wendy 80, 105, 128, 136
Meece, Stephanie 9, 11
Mellaart, James 7-8, 11, 14-15, 17, 33, 42, 45, 48, 51, 74, 82, 83, 85, 91, 92, 95, 99, 100, 101, 110, 114, 115, 125, 127, 129, 130, 132, 133, 139, 141, 142, 145, 146, 152, 153, 163, 169, 171, 178, 180, 181, 182, 186, 190, 191, 194, 196, 199, 201, 204, 208, 211, 212, 213, 218, 251, 252, 261
  kazıları *1, 6*
mercimek 57, 130, 131, 171, 198, 201
Merleau-Ponty, Maurice 241

meşe ağacı 80, 85, 117
meşe palamutu 82, 83
mevsimlik zamanlama, etkinliklerin; *33*
mezarlar *bkz:* gömütler
Mezopotamya 8, 22, 34, 80, 149
Mısır 29, 208
mızrak uçları 52, 130, 145, 151, 174, 175, 178, 212, 231, 246; *30*
mit 12, 22, 74, 141, 142-43, 146, 162, 164, 165, 168, 172, 179, 202, 205, 218, 247
Mithen, Steve 243
Molleson, Theya 86, 215, 216, 217
Momi, Adrienne 40
Morsch, Michael 189
Mureybet 172
Musular 58, 162

Natuf kültürü 20, 123, 178, 202, 205, 235, 240, 243, 249
Naveh, Danny 178
Nea Nikomedia 179
Negev 235
Nenezi Dağ 177, 247
Neolitik 14, 17, 19, 28, 35, 40, 45, 50, 62, 64, 76, 78, 95, 99, 119, 126, 127, 132, 133, 141, 142, 145, 164, 177, 179, 189, 199, 205, 206, 219, 226, 232, 233, 234, 236, 240, 241, 256
ayrıca bkz: Akremik Neolitik; Keramik Neolitik; Çanak Çömleksiz Neolitik
"Neolitik devrim" 19
Nevalı Çori 84, 123, 163, 164, 178, 189, 201, 205, 234
niş *bkz:* duvar oyukları
Nubalar 25, 27, 171

obsidiyen 17, 43, 45, 51, 52, 53, 56, 61-62, 80, 104, 105, 121, 122, 130, 133, 145, 151, 152, 163, 170, 171, 173, 175, 177, 178, 180, 182, 183, 194, 195, 212, 224, 231, 238, 246, 247, 248, 252, 257; *30, 101, 102, 104*
aynalar 52, 61, 182, 212, 231, 247; *101, 102*
oyukları 54, 94, 104, 105, 120, 122, 127, 136, 137, 138, 139, 171, 173-75, 183, 218, 245, 249; *71, 74*
yontukları 104, 105, 120, 122, 135, 136
obsidiyen yapraklar 174, 175; *72*
ocaklar 16, 50, 53, 60, 62, 94, 103, 118-23, 126, 136, 137, 144, 152, 173, 181, 187, 194, 196, 213, 214, 217, 218, 228, 240, 247, 251, 252, 254, 258
odunkömürü 53, 78, 79, 103, 120, 121, 152
Ohalo II 240, 242, 249
orak 244-45
Ortadoğu 7, 15, 16, 17, 19, 20 ,35, 46, 61, 64, 95 ,99, 106, 124, 126, 129, 135, 141, 146, 163, 164, 171, 178, 179, 189, 199, 202, 205, 208, 216, 226, 233, 234, 240, 242, 243, 246, 249, 257
başlıca Neolitik yerleşmeleri *5*
ilk tarımcıların kronolojisi 20
otlama 87, 92, 107
otonomi (özerklik) 95, 104, 133
oturaklar 100, 151, 167, 169, 178, 190, 227, 235; *3*
oyuklar 120, 173, 174

öğütme/öğütme araçları 11, 50, 106, 229, 243; *101, 102*
ölü yakma 124
ölüm 29-31, 58, 191, 198, 203, 235
akbabalarla ilişkisi 49, 138
ayinsel önemi 203
çocukların 218
gençlerin 195
kadınlarla arasındaki sembolik ilişki 213, 214
ördekler 49, 85, 203
örümcek tasvirleri 205
Özdoğan, Aslı 132
Özdoğan, Mehmet 34-35, 99, 124, 179

Paleolitik 29, 232, 239
Üst 18, 19, 164, 205, 239, 241, 242, 246
Papua Yeni Gine 143
Pearson, Jessica 48
Perkins, Dexter 83
Perlès, Catherine 106, 124, 179, 205
Pınarbaşı 74, 77
pis su kanalı 56, 102, 238
pişirme 50, 53, 60, 63, 86, 87, 121, 180, 186, 209, 214, 238, 242, 245, 247, 248, 259
platformlar 58, 88, 100, 119, 121, 125, 133, 137, 151, 152, 169, 178, 179, 187, 190, 191, 194, 196, 215, 227, 228, 236, 238
Pleistosen 20, 46, 60, 75, 76, 242, 243, 249, 257
polen 76
Polinezya 27, 109, 165
Poznan Ekibi 45

Renfrew, Colin 35, 240-41, 256
Richards, Mike 48, 84
Ritchey, Tim 151,152
Roberts, Neil 45
Rosen, Arlene 79, 83, 125
Rosenberg, Michael 178
Rosh Horesha 235

Rosh Zin 235
ruhlar dünyası 170, 195, 197, 229, 238, 250, 255
ruhlar 196, 238, 256
  hayvanların 28, 196
  kötü ruhlar 190
  ruhlara adak 194
ruhlarla ilişki kurma 196
Russell, Nerissa 9, 11, 105, 180, 182, 198, 204, 228, 247, 259

saç stilleri 229
sağlık işleri 95, 101
Sahlins, Marshall 250
sakız ağacı 76, 82
saklama ve ortaya çıkarma 170-71, 172, 183
samur 24, 29, 48
San halkı 28, 196, 198
sanat 8-9, 12, 16, 29, 41, 47, 48, 56, 57, 58, 83, 120, 134, 137, 138, 144, 177, 179, 184, 198, 199, 204, 205, 216, 217, 218, 224, 227, 242
  eşleme konulu 91-92; *35-36*; 9, 10
  şiddet konulu 29
  uygulamalı bilim olarak 195-98
  ayrıca bkz: geometrik sanat
saz (hasırotu) 125
sembolizm 8-9, 13, 16, 18, 19, 29, 46, 48, 49, 53, 54, 57, 60, 62, 110, 126, 128, 132, 135, 137, 138, 142-43, 146, 162, 164, 167, 179-80, 182, 183, 184, 198, 199, 207, 228, 235, 240, 249, 252, 254, 255, 256, 260, 261; *10*
  hayvanlar 18, 29
  koruyucu semboller 195
  leoparlar 18, 52
  sığırlar 52
sepetler 23, 51, 53, 54, 56, 83, 94, 117, 119, 121, 125, 137, 146, 174, 175, 180, 186, 187, 190, 216, 231, 236, 244, 245, 246; *79*
seramik *bkz:* çanak çömlek
Shankland, David 14
sığır 29, 48, 49, 52, 83, 87, 88, 106, 123, 183, 199, 224, 255
  ayrıca bkz: evcilleştirme
sırtlan 29
sıva/alçı 9, 11, 16, 29, 50, 53, 59, 60, 61, 74, 80, 104, 105, 109, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 126, 128, 129, 131, 132, 136, 137, 139, 144, 146, 153, 167, 169, 179, 181, 186, 190, 194, 199, 228, 235, 238, 242, 245, 251, 258; *28*
  duvarların defalarca yeniden sıvanması 23, 116, 127, 129, 169, 190, 196, 220, 227, 252, 257
  ayrıca bkz: alçılı kafatasları
sıva çatlakları 115
Sisymbrium 82
soy 54, 55, 56, 58, 60, 61, 63, 101, 102, 106, 108, 110, 124, 129, 132, 135, 138, 143, 153, 162, 164, 165, 170, 171, 183, 198, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 214, 218, 225, 226, 227, 229, 235, 238, 245, 249, 250, 251, 254, 255, 261
  ayrıca bkz: soy çizgisi
soy çizgisi 27, 28, 101, 106, 107, 216, 218, 227
söğüt 78
Spasojevic, Ana 173
Stanford Üniversitesi 34
Stevanovic, Mira 45, 136
Suberde 77, 84
Sudan 25, 171
Suriye 14, 80, 132, 133, 146, 163, 172, 202
süprüntü 11, 16, 51, 53, 62, 84 ,88, 92, 98, 102-4, 117, 126, 127, 129, 133, 135, 144, 148, 194, 213, 228, 240, 254
  ayrıca bkz: dışkılama; dışkı
süpürme 109, 122, 129, 152, 228, 245
sürü gütme 56, 63, 84, 92, 107, 180, 234
süt 83, 86
Swogger, John 40-41

şamanlar/şamanist uygulamalar 28, 170, 196, 197, 198
şamfıstığı 76
Şanidar 146, 163
şiddet 29-31, 203
  ölümün ayinsel önemi 203
şölen 52, 57, 58, 60, 63, 84, 138, 146, 162, 165, 172, 173, 199, 200, 203, 204, 224, 225, 235, 236, 240, 245, 250, 251, 254, 255
  yaban boğalarının tükeltilmesi 32, 49, 56, 198, 199, 218, 254, 261

tabular 12-13, 87, 135, 199, 214, 250, 260-61
tahıl 62, 83, 86, 204, 213, 250, 254
  evcilleşme süreci 243
  işlenmesi 104
  yabanıl 14, 243, 244
tahta 37, 116
tahta kaplar 23, 54, 186, 187, 238, 246; *80*
Tanrıça 39-40, 208, 212, 218
  kabartmalar 163
  kültleri 42
  tasvirleri 40
  turlar 208
  Yeni Tanrıça kültü ziyaretçileri 208
Taos yerlilerinin köyü 25; *8*
tarım 8, 14, 34, 35, 38, 46, 56, 57, 77, 79, 80, 108, 205, 206, 209, 214, 219, 234, 236, 240, 241, 243-45, 256, 257
  kökenleri 18, 234, 249, 255

tarih 167, 168
anlayışı 242, 257
mitle arasındaki farklılık 164
oluşturulması 189
politikası 162, 165
Tarkan 39
Taumako 170
tav 60, 238, 254, 53, 54; *25*
organikten kum katkılı malzemeye geçiş 63
"tekil kapsam kaydı" 42
tekrarlanan uygulamalar 126-29, 135, 136, 138, 139, 144, 146, 151, 152, 153, 162, 164, 194, 204, 223, 236, 246
tekstil 37, 222
ayrıca bkz: dokuma, kumaş
tektoynaklılar 9, 28, 87, 106, 201; 16
temiz ve kirli alanlar 119-22, 123, 129, 217, 246
temizleme 129-30, 167, 234
Teselya 106, 124, 126, 179, 205
tezek 105
Tikopya 27, 29, 73, 109-10, 121, 153, 170, 196, 209, 214
evleri *11*
tilkiler 29, 48, 496, 198, 200, 202
tohumlar 53, 78, 79, 82, 83, 101, 144, 204, 213, 243, 244, 245, 254, 256; *90*
toplumsal coğrafya 95-101
toplumsal düzen/düzenleme/yapı 101, 184, 204
toplumsal farklılaşma/ayrılma 228, 247
toplumsal kurallar 136, 138-39, 211, 214, 246
toplumsal yaşam 98, 187, 189, 199, 205, 245, 250
toplumsallaşma 128, 136, 138, 165, 227, 231, 238, 249, 250
topuz 50, 212
tören 242, 249
kamu 235, 236
tören binaları 240
Tringham, Ruth 45
Toros Dağları 56, 73, 76, 107
tuğla 54, 62, 79, 88, 115, 180, 181, 231, 242, 245, 252, 256
ayrıca bkz: kerpiç tuğla
Tulga, Örge 40
Tunç Çağı 241
turnalar 49
Türkcan, Ali 233

Uğurlu, Tuluyhan 40
Ürdün 119
Ürdün Vadisi 235
üstünlük-hayvan ruhu-avcılık-şölen ekseni 198-204, 205, 207, 214, 234-37, 244, 249, 250, 251, 254, 261
üyeliğe kabul edilme 63, 146, 190, 200, 217

Vedder, Jim 182, 229
Verimli Hilal 14, 34
Voight, Mary 194, 254
vücut boyama *229*

Wadi Hammeh 235
Watkins, Trevor 74
Wheeler, Sir Mortimer 15
Wright, Karen 106, 149, 180, 181, 246, 247

yaban domuzu 28, 29, 47, 48, 56, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 212; *84*
yaban öküzü 49, 84, 178, 198
yabanıl kiraz 78, 82
yağ çıkarma/işleme 104, 105-6, 120, 122
yakacak odun 85
Yalman, Nurcan 34, 82, 102, 178
yanardağ/volkan 163, 175; *67*
yangın tehlikesi 105
yaş 214-17, 254
yaşlılar 63, 98, 107, 128, 138, 189, 204, 214, 218
yemek hazırlığı 135, 136, 180, 206, 226, 251, 254; *34*
yerleşik düzen 60, 236, 240, 241, 242, 243, 244, 249, 256, 257
yerleştirmeler 88, 138, 146, 162, 190, 196, 199, 202, 203, 251, 257
yerlilerin köyleri, Kuzey Amerika 25; *8*
yeşim taşı 50, 130
Yılmabaşar, Jale 40
yırtıcı kuşlar 235
yumru kök 86, 88
yumurta kabuğu 103
yumurtalar 88
Yunanistan 29, 106, 124, 126, 205
yüzük 52, 229

Zagros Dağları 14, 141, 163, 245
zeminler 16, 23, 50-51, 59, 60, 61, 62, 79, 80, 102, 103, 105, 115, 117, 119, 120, 121, 127, 129-30, 137, 139, 144, 145, 146, 152, 153, 160, 180, 187, 190, 194, 198, 251
kazınması ya da dümdüz edilmesi 131, 132
türleri 120, 121
Ziyaretçi Merkezi 38, 39; *15, 16*

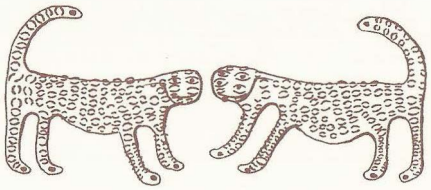

Çatalhöyük, 9000 yıllık bir yerleşim yeri – dünyadaki ilk yerleşim yerlerinden biri. 1950'lerin sonlarından beri sadece arkeologların değil, insanoğlunun geçmişiyle ilgilenen herkesin merakla izlediği bir yer. James Mellaart'ın 1961 yılında başlattığı ve sadece dört yıl süren kazılardan neredeyse 30 yıl sonra, 1993'te burada çalışmaya başlayan öğrencisi Ian Hodder başkanlığındaki ekip de yepyeni bulguların ışığında Çatalhöyük'ü gündemde tutmaya devam ediyor.

Çatalhöyük'te bulunan sanat eserleri arasında çok sayıda leopar tasviri olmasına rağmen neden bugüne kadar ortaya çıkarılan 600.000'den fazla hayvan kemiği arasında hiçbir leopar kalıntısı yoktur? Burada yaşayanlar neden ölülerini evlerinin zeminine gömüp sonra bu mezarları tekrar açıyorlardı? Neden bazı ölülerin kafataslarını mezarlardan çıkarıyorlardı? Ne yiyor, ne içiyorlardı? Neye inanıyorlardı? Neye, kime tapıyorlardı? Ian Hodder, bunlar gibi daha pek çok soru soruyor – bazılarına cevap veriyor, bazılarını kazılar ve araştırmalar ilerledikçe cevaplanmak üzere havada bırakıyor.

Kapak Resmi: Kıvrık bir aracı sımsıkı tutarak koşan, beline muhtemelen leopar postu sarmış bir insan figürünün yer aldığı duvar resmi.

ISBN 978-975-08-1093-7

9 789750 810930 27 TL

THG
0702607
GNH